

Terra mediaevalis

Jordvärderingssystem i medeltidens Sverige

Alf Ericsson

Faculty of Natural Resources and Agricultural Sciences

Department of Economics

Section of Agricultural History

Uppsala

Doctoral Thesis

Swedish University of Agricultural Sciences

Uppsala 2012

Acta Universitatis agriculturae Sueciae

2012: 81

Omslag: Portal från mitten av 1200-talet i brödernas världsport i Vadstena kloster.

Foto: Alf Ericsson. Grafisk design: Joakim Goldhahn. Hasta Ostrogotiae
Antiqua: Alf Ericsson & Oscar Sundqvist. Modell: Alma Eriksson.

ISSN 1652-6880

ISBN 978-91-576-7728-0

© 2012 Alf Ericsson, Uppsala

Print: SLU Service/Repro, Uppsala 2012

Terra mediaevalis. Systems of land assessment in medieval Sweden.

Abstract

There were several systems of land assessment in medieval Sweden. The unit used in the oldest system is the *attung* (pl. *attungar*). When, where and why it was introduced has been much discussed. In this study an investigation of the documentary evidence treats the question statistically and geographically. The distribution of land assessed in *attungar* is restricted to the south-eastern part of the kingdom. It probably originated in the fertile plains of Östergötland. An evaluation of some records not previously discussed in this context indicates that the taxation of real estates in *attungar* dates from the late 11th century. Most probably the original purpose of the taxation was to create an adequate base for the military levy system. Several indications show that the *attung* originally matched one tenant family's normal holding of land.

The usefulness of the *attung* for other purposes was soon realised. As well as taxes, it also became the basis for tenants' land rents and the subdivision of common fields. At the same time a subdivision of the *attung* into several fractions facilitated trading in landed property. The multifunctionality of the *attung* was something that developed gradually. The *attung* was not extended to the Lake Mälär district, another agricultural core area in Sweden. In this region a new assessment system called the *markland* was introduced in the middle of the 13th century. This system was a transformation of the *attung* and multifunctional from the very beginning.

The overall purpose of the investigation is to test how the progress of the assessment systems is related to developments in agricultural production, especially estate management. The overall conclusion is that the *attung* was introduced during a period when production was still dominated by large farms managed by stewards, commanding a subjugated labour force, but extended as a real system during the establishment of the manorial system from ca. 1200 AD, when land was parcelled out to crofters and tenant farmers. It was not until then that the village was constituted, with its historically known forms of co-operation. After the Black Death the manorial system collapsed and the demesnes were split into tenant holdings. The assessment systems facilitated the organization of the villages in a regular fashion based on share-holding on a pro rata basis.

Keywords: Middle Ages, rural landscape, attung, markland, estate management, manorial system, open field division, Black Death, Vadstena Abbey's land register

Author's address: Alf Ericsson, SLU, Department of Economics, Section of Agricultural History, Box 7013, S-750 07 Uppsala, Sweden .

E-mail: alf.ericsson@slu.se

Till minnet av Carin, min mor

Sanningen är ointressant för mig, den är till för historiker

Mario Vargas Llosa

Innehåll

Förord	9
Förkortningar	11
1 Introduktion	15
1.1 Disposition	20
1.2 Jordvärderingssystem	21
1.2.1 Europeiska besuttenhetsmått	23
1.2.2 Sätt att värdera jord i medeltidens Sverige	25
1.2.3 Jordvärderingssystem i Vadstena klosters jordeböcker	30
1.3 Spannmålsexpansion	34
1.4 Agrara produktionsformer	38
1.4.1 Trestegsmodellen	40
1.4.2 Medeltidens godssystem – insikter och missförstånd	43
1.4.3 Godskomplexet – typexemplet Lagerlunda	54
1.4.4 Ärkebiskopsbordet AD 1344	63
1.4.5 Sko klosters egendomar AD 1302	72
1.5 Handel och städer	75
2 Utgångspunkter	77
2.1 Teoretiskt avstamp, syfte och frågeställningar	77
2.2 Den agrarhistoriska metoden	81
2.3 Källor och källkritik	88
2.3.1 Medeltidsbrev	89
2.3.2 Landskapslagar	92
2.3.3 Vadstena klosters jordeböcker	93
2.3.4 Historiska kartor	95
2.3.5 Folke Dovrings kasuistik	95
2.3.6 Källhierarki vs. källpluralism	96
2.3.7 Databaser och GIS	96
2.4 Avgränsningar	97
2.4.1 Kronologisk avgränsning	97
2.4.2 Rumslig avgränsning	98
2.5 Definitioner	100
3 Attungen i medeltidsbreven och landskapslagarna	103
3.1 Forskningshistorik	106

3.2	Katalogen med attungsbelägg	111
3.3	Attungens storlek på basis av Dovrings kasuistik	117
3.3.1	Attungens storlek i Östergötland	117
3.3.2	Attungens storlek på Öland	122
3.4	Attungens numeriska modell	122
3.4.1	Attungstalen	123
3.4.2	Attungens underindelning	125
3.5	Attungens funktioner	128
3.5.1	Jordmått	129
3.5.2	Byamål	129
3.5.3	Avradsnorm	133
3.5.4	Skattenorm	139
3.5.5	Norm för fattigtionen	141
3.5.6	Servitut	143
3.5.7	Norm för trädeslön	143
3.6	Bebyggelseformer och resurser med attungstal	144
3.6.1	Gårdsstorlekar	144
3.6.2	Bebyggda attungar	146
3.6.3	Humpar och mål	150
3.6.4	Huvudgårdar och godscomplex	152
3.6.5	Byar	162
3.6.6	Avgärda enheter	168
3.6.7	Skogslotter	175
3.6.8	Kvarnströmmar och fiskevatten	178
3.7	Attungens geografi	181
3.7.1	Östergötland	184
3.7.2	Närke	187
3.7.3	Öland	190
3.7.4	Småland	193
3.7.5	Gamla Uppsala	198
3.7.6	Attungen som ortnamnelement	200
3.8	Kommersiella transaktioner	202
3.8.1	De äldsta transaktionerna	203
3.8.2	Attungens salupris	203
3.8.3	Pantsättning av attungsjord	210
3.9	Attungens differentiering under agrarkrisen	211
4	Marklandet i Svealand	215
4.1	Marklandets funktioner, ursprung och avkastning	215
4.2	Marklandets storlek på basis av Dovrings kasuistik	218

4.3	Avraden på den marklandsindelade jorden	220
4.3.1	Södermanland	221
4.3.2	Uppland och Västmanland	224
4.3.3	Närke	226
4.4	Avraden på den genomsnittliga landbogården	227
5	Attungen vs. marklandet och familj jordbrukets avkastning	229
5.1	Interregionala transaktioner med olika jordetal	229
5.2	Avkastningen av familj jordbruket	232
5.2.1	Vadstena klostres arrendatorer	234
5.2.2	Vadstena klostres värderingsnormer	235
5.2.3	Avkastningens regionala differentiering	237
6	Solskifte och trädessystem	241
6.1	Solskifte – ett missbrukat begrepp	241
6.2	Skiftesintyget från Vidingsjö	242
6.3	"Bolskiftet" i Viby Skurusten	244
6.4	Halvträdets långsamma framväxt	248
7	Attungen i Södermanland och hammarskiftets natur	253
7.1	Kyrkobil och prästättning	254
7.2	Attungen – en jordenhet med full ledningsplikt	258
7.3	Hammarskifte	260
8	Jordvärderingar i Småland	263
8.1	Östra Smålands kustbygder	263
8.2	Tiohärads lagsaga	267
8.2.1	Ett försök att införa marklandet	267
8.2.2	Det småländska bolet	270
9	Attungens ålder och ursprung	277
9.1	Vreta klostres äldsta godsbestånd	279
9.2	Sigridsnotisen i Kung Valdemars jordebok	285
9.2.1	Kung Valdemars jordebok	288
9.2.2	Sigridsnotisen	289
9.2.3	Begreppet Sigridlev	293
9.2.4	Jordegendomarnas geografiska belägenhet och driftsform	297
9.2.5	Danska intressen i det svenska riket	314
9.3	Öggestorp	319
9.4	En åttondel av vad?	322

9.5	Staten, ledungen och skatterna	326
10	Jordvärderingssystem i medeltidens Sverige – en syntes	329
11	English summary	343
	Exkurs A. Väderstad	355
	Exkurs B. Vallsberg	359
	Exkurs C. Ullstämna	363
	Exkurs D. Åkerns respektive ängens inverkan på jordetalet	367
	Exkurs E. Mynt, mått och vikt	373
	Referenser	381
	Appendix A. Översättning av SDHK 2543	397
	Appendix B. Katalog med attungsbelägg i SDHK till och med 1378	399
	Del 1. Tid och rum	399
	Del 2. Kvantitet och kvalitet	423
	Del 3. Avkastning	447

Förord

Det har varit ett stort privilegium att få skriva denna avhandling. Stundtals har det känts smått överkligt att i en tid som denna – när endast frågor som är tillräckligt endimensionella för att fattas av alla på ett par sekunder tilldrar sig verkligt intresse och engagemang – beredas tillfälle att under flera år ostört få fästa uppmärksamheten på något så komplext och avlägset som medeltidens agrarsamhälle och dess jordvärderingssystem.

Forskarstudierna har varit en lärdomsresa, men också ett enda långt träningsläger i historieskrivandets hantverk. Som fältarkeolog var jag sedan tidigare kallsinnig mot filosofiskt och sociologiskt teoretiserande utan förankring i källmaterialet. Denna inställning har ytterligare stärkts efter att ha brottats med latinska och fornsvenska handskrifter för att lösa konkreta forskningsuppgifter. Det är min förvissning att precis som konsten (om det nu är måleri, musik, litteratur eller något annat) vilar vetenskapen i hantverket. Det är där vår strävan efter sanning måste vara rotad.

Det är många som har hjälpt mig med stort och smått. Först och främst vill jag tacka min huvudhandledare Janken Myrdal för hans förtroende och tillit. Ibland har han nog varit osäker på vart jag varit på väg, att det blivit för många avstickare och sidospår. Även om trattens öppning ibland har tett sig alltför stor och vid kom det till slut ut en avhandling genom dess smala mynning. Medan jordetalen var Myrdals förslag, var deras infogande i den socio-ekonomiska kontexten mitt eget. Janken, nu när jag har lagt sista handen vid avhandlingen är det äntligen dags att förverkliga en sak vi länge pratat om, nämligen att med stadiga simtag trotsa strömvirvlarna runt fogdeborgen Ringstadaholm till åminnelse av vad som hände där 1378. Tyvärr är november inte den bästa månaden för sådana äventyrligheter.

Fastän det snart två decennier sedan Clas Tollin – biträdande handledare och kulturgeograf och den bäste av följeslagare på resor i gammal bondebygd – lärde mig grunderna i att läsa och tolka historiska kartor och sätta dem i relation till dagens landskap har han fortsatt att lära mig nya saker. Det har varit ett nöje att få delta när han med stor ihärdighet arbetar för att fördjupa kunskapen om odlingslandskapets historiska innehåll. Sina insikter har han med framgång förmedlat till såväl folket som kungen. Jan Paul Strid har jag att tacka för det mesta jag vet om ortnamn och språkhistoria. På otaliga resor och utflykter har han med stor glädje och entusiasm delat med dig av sin lärdom om kulturlandskapets språkliga dimension. Oförtröttligt har Jan Paul alltid svarat på mina frågor, i helg och söcken.

Ekonomiskt har min forskning stöttats av Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse (Svenska Handelsbanken) som en del av ett större projekt, nämligen Jordpris och jordränta i Sverige under medeltid och

tidigmodern tid. I detta projekt har jag lärt mig ett och annat om ekonomisk teori och metod av Johan Söderberg och Bo Franzén. Vidare har jag fått ekonomiskt stöd av Kungl. Vitterhetsakademien, vars f.d. sekreterare Ulf Sporrang läst och kommenterat en tidigare version av det långa kapitlet om attungen. Berit Wallenbergs stiftelse har bistått med ett välkommet stipendium. Tryckningsbidrag har jag fått av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och från Riksantikvarieämbetet (RAÄ-UV). Jag är mycket tacksam för samtliga finansiärers generositet och tilltro.

Det är många andra som har bidragit till denna avhandling. Claes Gejrot (RA) har förhandsgranskat avhandlingen i manuskript och gjort viktiga påpekanden. Sigurd Rahmqvist (DMS) har också förhandsgranskat och kommit med avgörande förslag på förbättringar. Roger Axelsson (RA) har bistått med bebyggelse- och personhistorisk kunskap och är skyldig till att jag fördjupade mig i Kung Valdemars jordebok. Min dubbelkollega Pia Nilsson (RAÄ/SLU) överförde Folke Dovrings kasuistik till en databas och detta innan jag ens hade påbörjat avhandlingen! Mina kollegor på Agrarhistoria i Ultuna och kollegorna på RAÄ i Linköping har betytt och betyder väldigt mycket för mig, precis som mina kamrater Anders Kaliff och Joakim Goldhahn. Lars Z Larsson, Ragnhild Fernholm och Martin Hansson (RAÄ) har i tur och ordning beviljat mig tjänstledighet och på olika sätt underlättat arbetet med denna avhandlings framskridande.

Ett särskilt tack går till Sölve Göransson som för snart ett och ett halvt decennium sedan blev min läromästare på en exkursion till Öland och Møre med forskningsprojektet Culture Clash or Compromise. Utan Sölves mentorskap hade jag aldrig vågat ge mig i kast med attungar, markland och andra jordetal.

Min dotter Sofia har varit en stor glädjekälla och kamrat på resor till historiska minnesmärken (och lite annat) i när och fjärran. En bit in i avhandlingsarbetet dök min svärson Oscar upp och har sedan dess varit en trogen följeslagare. Min fader Lennart har på olika sätt stöttat mig och min forskning. Alla ni slipper nu undra över vad allt mitt läsande och skrivande ska leda till.

Ett stort och hjärtligt tack till er alla!

Acti laboris iocundi – efter avslutat arbete är vilan schön!

Cicero

Linköping den 17 oktober 2012

Alf Ericsson

Förkortningar

App.	Appendix
ATS	Antiqvarisk tidskrift för Sverige
B	Byggningabalken/Byalagsbalken
BHT	Bebyggelsehistorisk tidskrift
D	Dråpsbalken
da.	danska
DD	Diplomatarium Danicum
DL	Dalalagen
DMS	Det medeltida Sverige
DS	Diplomatarium Suecanum
eng.	engelska
E.S.C.	Économies-Sociétés-Civilisations
FMIS	RAÄ:s digitala informationssystem om fornminnen
Forn	Förnämesbalken
fsv.	fornsvenska
FV	Fornvännen
G	Giftermålsbalken
GA	Geografiska annaler
GEORG	Databas till Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna
GMLS	Glossarium till medeltidslatinet i Sverige
gut	gutniskt/gutniska (mark, ören)
h	hundraden (= 120 st)
hd	härad
HH	Historiska handlingar
HiSig	Svenska sigiller från medeltiden
HL	Hälsingelagen
HT	Historisk tidskrift
IBjb	Israel Birgerssons arvingars jordebok

J	Jordabalken
JS	Johan Söderbergs databas över medeltida priser i Sverige
kas.	kasuistik
KB	Kungliga biblioteket
Kg	Konungabalken
Kk	Kyrkobalken
KKGA	Karl Karlssons Gyllenhielms samling (RA)
KL	Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid
kr	kronohemman
KVHAA	Kungl. Vitterhetsakademien
KVJ	Kung Valdemars jordebok (Liber Census Daniae)
lat.	latin
lb.	lispund (lat. libra)
litt.	littera (bokstav)
LSA	Lantmäteristyrelsens kartarkiv
lsk	landskap
LStB	Linköpings stiftsbibliotek
M	medelvärde
m	mark
Md	median
MEL	Magnus Erikssons landslag
mp	mark penning
n	antal individer/observationer
NE	Nationalencyklopedin
NoB	Namn och bygd
Nä	Närke
OAU	Ortnamnsarkivet i Uppsala
OUÅ	Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift
pg	prästgård
PHT	Personhistorisk tidskrift
pn	penning
pr	principium (första stycket i varje flock)
RA	Riksarkivet
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
RPB	Svenska Riks-Archivets Pergamentsbref
r_{xy}	Pearsons produktmomentkorrelationskoefficient
s	standardavvikelse
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
Schlyter	Ordbok till samlingen av Sveriges gamla lagar
SD	Svenskt Diplomatarium

SDHK	Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven
SdmL	Södermannalagen
SFSS	Samlingar utgivna av svenska fornskriftssällskapet
SGL	Sveriges gamla lagar
sk	skattehemman
skepp.	skeppund
Skokjb	Sko klostets medeltida jordeböcker
SLU	Sveriges lantbruksuniversitet
Sm	Småland
sn	socken
SOFI	Institutet för språk och folkminnen
SOL	Svenskt ortnamnslexikon
SU	Stockholms universitet
Söderwall	Ordbok öfver svenska medeltidsspråket 1–2
Söderwall suppl.	Supplement till Ordbok öfver svenska medeltidsspråket
t:a	tunna
t:r	tunnor
tnl	tunnland
U	Upplands runinskrifter
UL	Upplandslagen
Up	Uppland
utj	utjord
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
V	Vådamålsbalken
VFB	Visbyfranciskanernas bok
Vkjb	Databas över Vadstena klostets fastigheter 1447–1502
Vkjb 1447	Vadstena klostets jordebok 1447
Vkjb 1457	Vadstena klostets jordebok 1457
Vkjb 1461	Vadstena klostets jordebok 1461
Vkjb 1473	Vadstena klostets jordebok 1473
Vkjb 1502	Vadstena klostets jordebok 1502
Vkub 1466	Vadstena klostets mantals- och uppbördsbok 1466
VmL	Västmannalagen
YVgL	Yngre Västgötalagen
ÄSF	Äldre svenska frälseläkter
ÄVgL	Äldre Västgötalagen
Ög	Östergötland
Ög(nr)	Östergötlands runinskrifter
ÖgH	Östergötlands handlingar

ÖgL	Östgötalagen
Öl	Öland
ört	örtug
örtl.	örtugland

1 Introduktion

The evolution of life on earth, or of human society, is a unique historical process. Such a process, we may assume, proceeds in accordance with all kinds of causal laws, for example, the laws of mechanics, of chemistry, of heredity and segregation, of natural selection, etc. Its description, however, is not a law but only a singular historical statement.

Karl Popper (The poverty of historicism)

Medeltidens samhälle vilade bokstavligt talat på den odlade jorden. Jordägandet definierade människornas samhällsställning och bestämde hur deras relationer till varandra såg ut. En skiljelinje gick mellan personer som ägde och personer som inte ägde jord. Ett annat skilje gick mellan personer som brukade sin egen jord och personer som inte själva ägnade sig åt jordbruksarbete, trots att de var jordägare, utan levde på inkomsterna av att arrendera ut jord. Flertalet människor hade ingen egen jord, utan var för sin överlevnad mer eller mindre tvingade att arrendera jord av någon besutten person. Mot en avgift benämnd *avrad* eller *landgille* bytte de förra – i samtiden kallade *landbor* – temporärt till sig bruksrätten av de senare. Juridiskt sett utgjorde jordägarna en homogen samhällsklass, men i praktiken var de sociala skillnaderna enorma mellan de största och de minsta jordägarna. Jord var då som nu en begränsad resurs, och den grundläggande motsättningen i samhället rörde vem som skulle förfoga över jorden och vem skulle åtnjuta dess avkastning.

Med rikedom följer ofta makt och inflytande. Ju mer jord man ägde och ju mer den avkastade, desto större resurser disponerade man, och därmed möjligheter att avlöna tjänare och knyta klienter till sig. En storman utmärktes av att han hade råd att hålla sig med ett stort hushåll med många tjänare. När han ställde till med gästbud var förväntningarna stora, generositet var en dygd. Hur sådana fester eller ”hov” gick till ges flera prov på i Erikskrönikan, Sveriges äldsta berättande källa. I synnerhet bröllop var kostsamma fester. När

en kung skulle gifta bort sin son eller dotter fanns en bestämmelse i rikets lag som reglerade att regenten för detta ändamål fick ta ut en extraskatt av folket (MEL Kg 5:6).

Äktenskapet upphöjdes till sakrament på 1200-talet, men innan kyrkan hade kopplat greppet på den svenska överklassen var det vanligt med konkubiner, s.k. frillor.¹ En verklig aristokrat skulle också ha råd att avlöna ett följe med beväpnade män. Medeltidens samhälle var nämligen till sin natur martialiskt. Utan militära resurser var det inte möjligt att få politiskt inflytande av någon större magnitud. Att jordägandet var grunden till makt bekräftas av att alla kungar var privata jordägare av stora mått. Statens eller kronans egna resurser i form av jordinnehav och skatteinkomster var ännu alltför begränsade för att i sig utgöra en tillräcklig maktbas för en regent.

På medeltiden höll sig rikets främsta stormän inte bara med beväpnade följen utan till och med egna krigsskepp. I Östgötalagen framträder en verklig storman, skild från övriga jordägare, genom att han på egen bekostnad kan utrusta ett 40-roddarskepp med stallmästare och kock, vilket motsvarar ett fullt ledungsskepp (ÖgL D 14:3, 9, V 12:3). På latin benämndes personer från samhällets allra översta skikt *principes regni* eller *nobiles regni*. I den s.k. Skänningestadgan, utfärdad 1284 av kung Magnus Birgersson, begränsades storleken på de följen som olika medlemmar av riksrådet fick ha (SDHK 1316; Bjarne Larsson 1994, s. 29 ff.). Syftet var att stormännen inte skulle kunna överväldiga kungen genom att komma honom till mötes med alltför manstarka följen. Kungamakten synes ha haft problem med att kontrollera stormännens privata hirder. Vidare fastställdes regler för att undvika uppkomsten av väpnade konflikter stormännen emellan och deras följen. Sådana fejder utgjorde inte bara ett hot mot den allmänna rättssäkerheten i riket, utan också mot kungens ställning som rättvisans högste beskyddare. Inte heller fick stormännen ingå hemliga koalitioner och förbund med varandra. Beväpnade följen och krigsskepp var mycket kostsamma och endast de som ägde stora godsbestånd hade förmågan att hålla sig med sådana. Den kontinentala riddarkultur som under 1200-talet anammades av den svenska aristokratin, och som utförligt skildras i Erikskrönikan, hade inte bara sin ekonomiska bas i lantbruket, den förutsatte även att jorden gav ett betydande ekonomiskt överskott.

En medeltida egenhet tycks ha varit att man var mer intresserad av att mäta jord än människor. Ofta vet vi hur stor en jordbruksfastighet var och hur mycket den avkastade, samtidigt saknar vi uppgifter om hur många personer

¹ Vikingarnas samhälle var till sin natur patriarkalt. Den i litteraturen omhuldade starka och politiskt inflytelserika vikingakvinnan är av allt att döma en myt. Stormän hade ofta en eller flera konkubiner (Magnúsdóttir 2001, 2008).

som har brukat och levt av jorden. Lite tillspetsat kan man säga att det var jorden – inte människorna – som stod i centrum. Åtminstone är det denna bild som förmedlas av de fastighetsbrev och fastighetsregister – jordebrev och jordeböcker – som har bevarats till eftervärlden. Det låg i de stora jordägarnas intresse att upprätta förteckningar över sina ägor och med hjälp av några enkla måttuppgifter – uttryckta i s.k. jordetal – ange deras storlek och avkastning. Hur många personer som bodde på gårdarna, deras namn, ålder och kön, var däremot mindre angeläget att registrera. Medeltiden var definitivt en jordcenterad epok.

Jordetalen är inte bara nycklar till tolkningen av jordebrevens och jordeböckernas uppgifter, de är också nycklar till förståelsen av medeltidens jordcenterade samhälle och dess människor. Många historiska händelser blir mer begripliga och framstår i ett förklarande sken om agrarsamhällets grundläggande förhållanden är kända till sin karaktär och omfattning. För att ta ett exempel bland flera är det av stor vikt för att förstå bakgrunden till Engelbrektupproret – eller någon av de andra folkresningarna på 1400-talet – huruvida de stridslystna bönderna tillhörde en samhällsklass som hade funnits sedan hedenhös eller om den formerades först under medeltiden till följd av genomgripande samhällsförändringar. Det mesta tyder på det senare, dvs. att bönderna utgjorde en samhällsklass som på 1400-talet med vapen i hand kom till medvetande om sig själva som en politisk kraft och då gemensamt agerade för att förbättra sina villkor. Allmogen uppstod inte under senmedeltiden, men det var först då som den hade blivit det breda folklager vi känner från 1400-talet och framåt. I svensk historieskrivning förutsätts vanligen att bondeklassen alltid har funnits, men att den först framträder i historien som en politisk och social kraft i samband med 1400-talets folkliga uppror. Att det varit så tyst om bönderna tidigare går ju alltid att skylla på det spröda källmaterialet.²

Under äldre medeltid blev Skandinavien en del av den kristna kulturen och den västeuropeiska civilisationen.³ En civilisations främsta kännemärke är

² Att säga att bondeklassen funnits sedan forntiden, men att den först gav sig tillkänna och ville ha politiskt inflytande på 1400-talet, är ett lika osannolikt påstående som att arbetarklassen skulle ha funnits sedan 1500-talet, men började agera politiskt först på 1800-talet.

³ Min syn på skillnaden mellan civilisationer å den ena sidan och s.k. primitiva eller traditionella samhällen å den andra är starkt färgad av socialantropologerna Claude Levi-Strauss (1962) och Jack Goody (1977). Skriftspråkets betydelse för kultur och samhällsliv är härvid fundamental och dess tillkomst en erkänd brytpunkt i mänsklighetens historia (Goody 1977; Ong 1982; Kateb 2011). Såväl den förhistoriska som den historiska människans tids- och rumsuppfattning behandlas översiktligt av arkeologen Grahame Clark (1992). Trots att människor i skriftlösa samhällen hade en väl utvecklad rumsuppfattning så var de strängt begränsade av sin sociala och kulturella omvärld. Först med uppkomsten av skriftspråk och statsbildningar förelåg förutsättningar för större och skarpare avgränsade territorier men också en mer abstrakt rumsuppfattning. Clark visar att rumsuppfattningen har utvidgats parallellt med att

skriftspråket. Med det talade ordet har människan i en avlägsen forntid avsöndrats från djuren och resten av skapelsen. Med tillkomsten av skriftspråket kunde information och kunskap lagras och överföras på ett sätt som inte tidigare varit möjligt. Ett annat kännemärke för civilisationer är historiemedvetandet, dvs. insikten om att den rådande samhällsordningen inte är given en gång för alla. Samhället med dess institutioner och mellanmänniskliga relationer är nämligen ständigt stadda under förändring. Att man i högmedeltidens Sverige var medveten om de sociala förändringarnas natur kommer till uttryck i Upplandslagens stadsfästelsebrev av år 1296 (Holmbäck & Wessén 1933, s. 5):

Ty efterhand som tiden lider och människor falla ifrån och andra komma till, växlar människors umgänge med varandra; ty i tidens längd kunna många nya fall inträffa.

Den under ledning av Upplands första lagman Birger Petersson (Fig. 69) tillkomna Upplandslagen ger alltså prov på att 1200-talets ledande personer var fullt införstådda med att social förändring var något naturligt och att lagarna måste anpassas och förbättras därefter. Med stadsfästelsebrevets egna ord är syftet med lagen ”att rätta onda mäns seder och med rättvisa bilägga osämja människor emellan”.

Vid samma tid fanns också en medvetenhet om att det mänskliga minnet är en osäker och opålitlig källa till sann kunskap om det förgångna. Så här uttrycker sig en munk i Nydala kloster år 1266 (SDHK 865; Gejrot 45):

Människorna skulle genom tidens gång och glömskans töcken förlora möjligheten att bedöma sanningen beträffande det som skett tidigare om inte denna förevigades i skrift.

I ett brev utfärdat i samma småländska kloster år 1247 står följande att läsa (SDHK 584; Gejrot 25):

För att inte det som sker i tiden skall utplånas ur minnet under tidens gång, brukar det göras varaktigt genom brevets vittnesbörd.

Ovanstående haranger ingick visserligen i brevformulär och var därför utformade av andra än munkarna i Nydala, men valet av formel var för den skull inte godtyckligt, utan gjort för att betona något särskilt eller slå fast ett förhållande. En av skriftspråkets viktigaste funktioner är att vara ett stöd för det mänskliga minnet. Skriftspråket är en nödvändig förutsättning för att vi rätt ska minnas det som verkligen har skett. Med hjälp av skriftspråket har

tidsuppfattningen fördjupats. Skriftkulturens generella betydelse för utvecklingen av ett abstrakt tänkande framhålls i ovan refererade arbete av Jack Goody.

civilisationer avsöndrats från de traditionella samhällena och deras muntliga kultur. Detta är den andra stora avsöndringen; talet är som sagt den första.

Den ovan omtalade Erikskrönikan ger prov på hur kort räckvidden är för det mänskliga minnet. Krönikan börjar visserligen under Erik Erikssons regeringstid, men tyngdpunkten ligger i ett försök av den okände författaren att ge en samlad bild av Sveriges politiska historia från ca 1250 till kungavalet 1319, då den blott treårige Magnus Eriksson upphöjdes till kung. Som läsare slås man av att efter hand som berättelsen fortskrider ökar stadigt detaljkunskaperna om det politiska skeendet. Redan Erik Erikssons regeringstid, några få generationer tidigare, är en för författaren rätt så dunkel period om vilken hans kunskaper var mycket begränsade. Inte mycket bättre är läget för Birger jarl och hans tid. Trots att många versrader handlar om honom och hans verk kan man endast få ut ett fåtal historiska faktauppgifter om jarlen, resten är uppdyktat. Krönikörens kunskaper om de politiska händelserna blir detaljerade först när han kommer till tiden efter Magnus Birgerssons död 1290, dvs. omkring trettio år före krönikans förmodade tillkomst.⁴

Flertalet nordbor var dock inte läs- och skrivkunniga under medeltiden. Den folkliga kulturen förblev väsentligen muntlig. Prästernas och lagmännens skriftkultur har dock utövat ett starkt inflytande på folket och inverkat på samhällets utformning i stort, inte minst agrarsamhällets rättsliga avfattning. I någon utsträckning har säkert runkunniga stormän och andra högt rankade personer med runkunskaper utövat socialt och rättsligt inflytande under järnåldern, men vår kunskap om runskriftens användningsområden är alltför begränsad för att vi ska ha en bestämd uppfattning om runornas samhälleliga betydelse i det forntida Norden. Det var endast för att legitimera äganderätten till gods och gårdar, i regel förvärvade genom arv, som runorna, vad vi vet, kom till användning inom agrarsamhället. Ofta var det änkor, som genom tragiska bakarv, eller systrar, som förlorat sina bröder, som oförmodat blivit jordägare och då ville hugfästa detta i sten tillsammans med en bön om Guds välsignelse över de döda männens själar. Vi får inte förledas att tro, att detta var typiska händelser i vikingatidens Norden. Det normala var säkert att sönerna tog över gårdarna efter sina fäder.⁵ Ett är dock säkert, vilket framgår av föreliggande avhandling, nämligen att vissa jordetal har tillkommit redan under medeltidens gryningstid, då vikingatiden och dess kultur inte var avlägsen. I vissa avseenden var det fortfarande vikingarnas värld som gällde.

⁴ Erikskrönikan enligt codex Holmensis D2, finns i en textkritisk edition av Rolf Pipping (SFSS 231).

⁵ Att runstenarna och deras runtexter inte kan vara typiska för det skrivna ordet är uppenbart all den stund runalfabetet är gjort för att ristas på träplattor eller dylikt, inte i sten. Den typiska runtexten var sannolikt ett i trä ristat kort meddelande av vardaglig karaktär.

1.1 Disposition

I föreliggande kapitel introduceras läsaren till avhandlingens tema genom några korta introduktioner. Den första handlar om det kontinentala mansusbegreppet. Den andra om olika sätt att värdera och definiera jord i medeltidens Sverige med utblickar mot Danmark och Norge. Därefter ges exempel på olika jordvärderingssystem i Vadstena klostrets jordeböcker och deras geografiska fördelning. Sedan lyfts den äldre medeltidens spannmålsexpansion fram, varpå en trestegsmodell av medeltidens agrara produktionsformer lanseras. Särskilt fästs uppmärksamheten på högmedeltidens godssystem, som kännetecknades av huvudgårdar och underlydande jordbruksenheter. Därefter följer några iakttagelser angående medeltidsstäder och urbanisering.

I kapitel 2 framläggs avhandlingens utgångspunkter. Först presenteras teoretiskt avstamp, syfte och frågeställningar. Därefter kommer ett avsnitt om metod och ett annat om källmaterial och källkritik. Sedan följer en beskrivning av databaser och GIS samt ett avsnitt om avgränsningar. Avslutningsvis definieras ett antal för avhandlingen centrala begrepp.

Kapitel 3 är en omfattande utredning som syftar till att kartlägga det fastighetssystem där attungen var basenhet. Att just attungen och inte marklandet har valts beror på att kunskapen om det förra jordetalet är i större behov av uppdatering än det senare. Att så är fallet sammanhänger med att attungen är betydligt äldre än marklandet, varför källorna till dess äldsta tid är få och dessutom svårtolkade. Den stora attungsundersökningen flankeras av en mindre undersökning om marklandet i kapitel 4. Särskilt granskas avradsutvecklingen under senmedeltiden. I kapitel 5 jämförs storleken sinsemellan attungen och marklandet på basis av interregionala transaktioner med olika jordetal. Syftet är att testa huruvida en i litteraturen ofta åberopad relation verkligen stämmer, nämligen att det skulle gå två attungar på ett markland. En sådan undersökning har inte tidigare gjorts. Kapitel 5 rymmer också en kartläggning av den normalstora landbogården i olika landskap utifrån data i Vadstena klostrets jordeböcker.

I kapitel 6 tas det s.k. solskiftet upp till diskussion och likaså introduktionen av tvåsädet eller halvträdet, som det benämndes under medeltiden. Kapitel 7 är en utredning om attungen i Södermanland. Trots att det inte finns några belägg på en verklig jordindelning i attungar i Södermanland var ändå attungen ett i flera sammanhang välkänt begrepp i detta landskap. Frågan är om attungen i Södermanland var samma sak som attungen i Östergötland eller om de bara hade namnet gemensamt. I kapitel 8 påbörjas en kartläggning av de jordvärderingar i Småland som inte baserades på attungen. I sammanhanget uppmärksammas ett försök att införa marklandet

i Tiohärads lagsaga. Kapitel 9 är en diskussion om attungens ålder och ursprung. I sammanhanget uppmärksammas två källor som hittills inte dragits in i diskussionen, dels en donatorslängd över de äldsta donationerna till Vreta kloster, dels den s.k. Sigridsnotisen i Kung Valdemars jordebok. I kapitel 10, avslutningsvis, sammanfattas avhandlingens huvudresultat i form av en syntes. I sammanhanget lanseras en hypotes som förklarar varför västsvenska bymarker i äldre tid saknade regelbunden jordfördelning i tegskifte.

1.2 Jordvärderingssystem

Jordvärderingarna var den abstrakta sidan av medeltidens gårdar och byar. Syftet med dem var att intellektuellt bemästra samhällets viktigaste resurs – den odlade jorden. Det är knappast en tillfällighet att de mest utvecklade systemen fanns i det av spannmålsodling dominerade Östsverige. Särskilt två system, som båda byggde på en räkning i fasta jordetal, har tilldragit sig forskningens intresse. Det ena var utbrett i östra Götaland och hade enheten *attung* eller *attung jord* som bas. Attungen har underindelats i dels bråktal, dels i något som betecknades *spanns avgäld*. Det andra systemet fanns i Svealand och byggde på en jordtaxering med myntenheten *mark* och dess underavdelningar som värde­mätare, varvid 1 markland bestod av 8 öresland eller 24 örtugland. Den minsta fraktionen var penninglandet, som det under marklandets äldsta tid gick 15 av på örtuglandet. Senare anpassades systemet till en modifierad mynträkning, varvid man gick över till att räkna 8 penningland på örtuglandet. Tack vare dessa jordvärderings- eller fastighetssystem blev det möjligt att med en helt annan precision än tidigare definiera en jordägas storlek. Förutom att vara rena jordmått har attungen och marklandet också haft andra funktioner. Inte minst har de fungerat som delningsgrund vid andelsskifte (byamål). Därtill kommer att de utgjorde beräkningsnorm för vissa skatter, men också för de avgifter som landborna betalade till jordägarna. För en agrarhistoriker är därför attungen och marklandet viktiga ingångar till medeltidens agrarsamhälle. Utan en grundlig kännedom om dem blir kunskapen om medeltidens agrara förhållanden både osäker och ofullständig.

Vid sidan av attungen och marklandet har det funnits andra jordvärderingssystem, men som inte var lika omfattande och sofistikerade. Ett av dessa var *marklejet* på Gotland, ett annat den norska räkningen i *markebol*, *öresbol* etc. Förutom dagens Norge omfattade det senare systemet också Bohuslän. Finland hade sina egna sätt att värdera jord. Men det finns också vita fläckar på kartan. Ett sådant område är det inre av Småland. I kapitel 8 redovisas en påbörjad kartläggning av detta ur ett jordvärderingsperspektiv

okända land, ett veritabelt *terra incognita*. Ett med attungen och marklandet till fullo likvärdigt jordetal var däremot det danska *bolet*, vilket förutom dagens Danmark också omfattade stora delar av Skåne. Förebilder till de nordiska systemen fanns sedan tidigare på kontinenten. En central idé i medeltidens Västeuropa var att man skulle värdera jord i basenheter som var rättade efter en familjs behov och försörjning.

Föreliggande avhandling berör i hög grad samhälleliga och kulturella förändringar. Ett mer utvecklat och preciserat jordäggande tog form under äldre medeltid. Införandet av attungen och marklandet ingick i en mentalitetsförändring där ett abstrakt tänkande gjorde sig alltmer gällande. Framväxten av en skriftkultur ingår i samma utveckling och är som sagt en viktig brytpunkt i mänsklighetens historia. Undan för undan har skriftligheten blivit en del av vår mänsklighet och omformat hela vårt sätt att tänka. Någon kanske invänder och säger att på medeltiden omfattade den här utvecklingen bara en liten, lärd elit och att dess inverkan på agrarsamhället begränsades till att registrera fasta tillgångar, dokumentera jordtransaktioner och låsa fast lagar och regler. Det ligger något i detta, men det finns en principiell likhet mellan jordetalen och skriftspråket. Jordetalen fixerar och förtingligar nämligen jord på samma sätt som skriften gör med det talade ordet. Inhemska behov i kombination med europeiska impulser fick till följd att man också i Sverige började tänka på jord som en vara och en avkastningsenhet, vilken kan avgränsas och värderas med särskilda mått. Attungen och marklandet och deras respektive underindelningar medförde att jordägandet fick en helt annan detaljeringsgrad än tidigare. På så vis underlättades såväl jordskiften som fastighetsöverlåtelse. Till detta kommer att skriften gjorde det möjligt att lagra mer information om jordegendomar än vad som kan rymmas i det mänskliga minnet. På så vis fick man bättre överblick och kunde utöva kontroll över större godsbestånd än tidigare. Såväl skriften som jordetalen var viktiga element i framväxten av det på den odlade jorden grundade feodalsamhället, men på kontinenten uppstod jordetalen – och detta är en viktig observation – före den ”feodala revolutionen” omkring år 1000 (Duby 1980; Bois 1992). En i vissa avseenden liknande samhällsomvandling ägde rum i Sverige ca 1200 (Lindkvist 2003), en händelse som med god marginal inträffade efter uppkomsten av attungen, men däremot föregick marklandets uppkomst.⁶

⁶ Georges Duby (1980) har hävdade att en feodal revolution inträffade på 1000-talet, då ett samhälle med kvardröjande slaveri ersattes med ett samhälle baserat på exploatering av juridiskt fria men underordnade bönder. Enligt honom var det en revolution uppifrån, iscensatt av aristokratin inklusive kyrkan. Resultatet blev ett nytt samhällssystem, vilket legitimerades av en ideologi som frammanade en föreställning om samhället som bestående av en av Gud given ordning med tre stånd eller klasser. Dessa benämndes *oratores* (bedjare), *bellatores* (krigare) och *laboratores* (arbetare), motsvarande prästerskapet, adeln och bönderna. I det nya samhället fanns

Att räkna med hela eller fraktionerade jordetal och att mäta jord med stänger eller rep kräver matematiska färdigheter. Förmågan att räkna och tänka med tal har en egen kulturhistoria, väl värd att uppmärksamma. Människans matematiska kunskaper hänger samman med samhällsutvecklingen i stort. Attungen och marklandet är mentala artefakter, som helt visst uppstod under en tid när ett nytt och mer avancerat samhällssystem gjorde sin entré, men deras tillkomst förutsätter att det sedan tidigare fanns vedertagna sätt att räkna och hantera tal. Utan matematiska kunskaper hos folket hade det aldrig gått att införa attungen och marklandet. När vi studerar jordvärderingssystemen får vi inte bara kunskap om agrarsamhället, utan också om själva systemens numeriska uppbyggnad och därmed en inblick i hur folk räknade. Eftersom attungen är äldre än marklandet, och till skillnad från det senare inte bygger på medeltidens mynträkning, blir det förra jordetalet särskilt intressant ur nämnda perspektiv.

1.2.1 Europeiska besuttenhetsmått

Attungen och marklandet var inga egentliga arealmått, utan mått på besuttenhet. Ur ett europeiskt perspektiv är nämnda jordetal exempel på något som kallas *mansusenheter*. Nära sammanhängande med framväxten av det europeiska godssystemet är uppkomsten av standardiserade brukningsenheter, vilka var dimensionerade för en familjs försörjning. Fenomenet är centralt för europeisk socialhistoria och hade sin upprinnelse i Frankerriket under senare hälften av 600-talet, närmare bestämt i en storgodsmiljö mellan Rehn och Loire, där en brukningsenhet tillräckligt stor för en familjs utkomst benämndes *mansus*. Att ordet är bildat till latinets *manere* 'förbli, stanna kvar' tyder på att brukarna var hårt bundna till jorden.⁷

inte längre någon plats för slavar, vars ättlingar hade sammansmält med de fria bönderna till en brett folklager av underordnade landbor. Guy Bois (1992) har hävdad att samhällsomvandlingen var snabb och momentan och inträffade omkring år 1000. Chris Wickham (2005) menar att skillnaden mellan fria och ofria i praktiken inte varit så stora. Enligt honom har det mest handlat om ett sätt att juridiskt klassificera människor, och att övergången till feodalsamhället inleddes långt tidigare än vad nämnda franska historiker tänker sig. Sista ordet är inte sagt och frågan om slaveriets upphörande kommer säkert att även framgent vara en huvudlinje i diskussionen. Den (vulgär)marxistiska föreställningen om att överklassen avsiktligt skapar ideologi för att "lura" folket och legitimera sin ekonomiska ställning och sociala position har kritiserats av den fransk-brittiske antropologen Maurice Bloch (1986). Konstruktionen och reproduktionen av ideologiska föreställningar är en mycket komplex social process och kan inte reduceras till en fråga om härskarnas "list".

⁷ Litteraturen om kontinentala besuttenhetsmått, s.k. mansusenheter, är omfattande. Därtill kommer att problemen är många, varför uppfattningarna ibland går isär. Ovanstående sammanfattning bygger företrädesvis på van Bavel 2010, s. 127 f.; Dovring 1953b, s. 61 f.; Duby 1968, s. 28 ff.; Göransson 1971, s. B:1; Hannerberg 1971, s. 51 ff.; Rösener 1994, s. 21, 36 ff.; Verhulst 2002, s. 44 ff.

Samtidigt var dessa enheter föremål för värdering, varvid avgifterna till jordherren normerades. En brukningsenhet hade därför två sidor, dels en konkret (familjen och gården), dels en abstrakt (jordvärderingen). Till varje enhet fanns tillhörigheter, företrädesvis byggnader, åker- och ängsmark samt nyttjanderätt till betesmarker och andra allmänningar. Storleken varierade beroende på jordens godhet, men var ofta omkring 5–10 hektar åker. En viktig juridisk skillnad förelåg mellan större enheter som brukades av fria landbor (lat. *mansi ingenuiles*) och mindre enheter som beboddes av ofria eller livegna (lat. *mansi serviles*). På de senare vilade en avsevärt större dagsverksplikt än på de förra. Det finns uppgifter om att antalet familjer på ett gods kunde överstiga antalet mansi. Ibland omtalas fraktioner, men i regel delades inte mansi i mindre enheter, utan beboddes istället av flera familjer. Mot slutet av 700-talet började den frankiske kungen använda jordindelningen i mansi för fiskala ändamål, inte minst för att beräkna sina vasallers militära skyldigheter, senare även för skatter.

Från Frankerrikets kärnområden spreds jordindelningen i mansi vidare. I norra Europa uppträder mansusenheterna *Hufe* (Tyskland), *hide* (England) och *bol* (Danmark). Forskningen har uppmärksammat att de motsvarar större arealer än vad som är brukligt för vanliga familjejordbruk. Trots detta översatte Beda ”den vördnadsvärde” (†735) en *hide* med ”*terra unius familiae*”. Förklaringen måste, som jag ser det, sökas i att agrarsamhället ännu dominerades av storgårdar med ett inte obetydligt inslag av slavar. Nämda mansusenheter kan därför ha uppkommit i samband med en strukturering av ett befintligt system med storfamiljer. Till följd av en ökande befolkning och slaveriets upphörande har de ursprungliga enheterna sönderdelats i fraktioner, som fick egna namn. Det är bland dessa vi får söka attungens närmsta förebilder. Så har t.ex. det danska bolet indelats i åttondelar (da. *ottingar*). I Frankerriket har dock *mansi* från början avsett familjejordbruk.

Beroende på familjestrukturen har mansusenheterna alltså haft olika storlek. Ordet *familia* kan antingen syfta på en storfamilj, en utvidgad familj eller en kärnfamilj. Vad som avses måste undersökas i varje enskilt fall. Grundläggande är att en familj, oavsett dess storlek, har utgjort ett enda hushåll. Utanför Frankerrikets kärnområden är en utveckling från större till mindre enheter påtaglig. Med dessa saker i åtanke kan man sammanfatta ovanstående med att mansusenheternas historia handlar om familjejordbrukets uppkomst och spridning. Eftersom familjejordbruket är ett av feodalismens karaktärsdrag har mansusenheterna underlättat framväxten av detta ekonomiska system, och detta oavsett om jorden brukades i form av huvudgårdar med hjälp av dagsverkspliktiga bönder och torpare eller om den var i händerna på självständiga landbor.

1.2.2 Sätt att värdera jord i medeltidens Sverige

Eftersom jordägandet var en central företeelse i medeltidens samhälle var också sätten att värdera och definiera jord detsamma.⁸ Ovan har anförts att besuttenhet (*mansus*) var ett sätt att värdera jord på kontinenten under tidig medeltid, och som hade avläggare i det danska bolet och den svenska attungen. Dagsverket var ett annat sätt. Ett välkänt exempel är romarnas *iugerum*, som motsvarande det område som på en dag kunde plöjas med ett ”ok” (lat. *iugum*), dvs. ett spann oxar, och som användes långt fram på medeltiden. *Iugerum* var också ett ytmått (ca ¼ hektar) i centuriationen, dvs. det romerska systemet för jordindelning, där två *iugera* utgjorde ett *heredium*. Det senare var traditionellt en persons med ärftlig rätt innehavda jordlott (Campbell 2000). Olika sätt att definiera jord kan med andra ord gå in i varandra.

I källor från Sveriges medeltid omtalas företrädesvis två metoder för att värdera jord, dels skattning, dels mätning. Utgångspunkten för den förra var antingen jordens förmåga att alstra spannmål, avradskapacitet, skattekraft eller marknadsvärde. Skattningen gjordes antingen in natura eller i penningar. Den senare metoden utgick oftast från byns delningsgrund, dvs. byamålet, för att definiera jordinnehavet. Byamålet angav inte några arealer, utan byggde på breddproportionalitet på så vis att den största andelen motsvarade den bredaste tegen (fsv. *tegher*) i varje teglag eller deld.⁹ Tegens längd var därför en ovidkommande faktor. Mätning kunde också avse utsädes mängd och på så sätt anknyta till något vagt ytmått (jfr tunnor utsäde/tunnland). I praktiken kombinerades ofta de båda metoderna. Uppmätning av arealer har visserligen förekommit under medeltiden, i synnerhet i regioner som saknade en fast jordetalsräkning som det inre Småland och hela Norrland, men i östra Mellansverige synes det vanliga ha varit att jordvärderingarna baserades på skattningar och mätningar, inte faktiska arealuppmätningar.

I medeltidens Sverige fanns flera olika system för att värdera och definiera jord. Den rika floran speglar olika regionala traditioner. Något rikstäckande system skulle aldrig etableras och var troligen inte ens påtänkt. Den sannolikt äldsta och mest primitiva metoden för att definiera ett jordstycke är känd från Västsverige. I Västgötagarna förekommer något som kallas omfärd (fsv. *umfærp*) i samband med egendomsöverlåtelse (ÄVgL J 2 pr; YVgL J 1).

⁸ Ett seminarium om jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet hölls på KVHAA hösten 2006. Seminariet samlade deltagare från flera discipliner och uppehöll sig inom gränserna för dagens Sverige och Finland, där en stor regional mångfald kan urskiljas på jordvärderingarnas område. Bidragen är publicerade i en konferensrapport (Ericsson 2008).

⁹ Byns gården var sammansatta av ett antal teglag. Äldre ord för samma sak är *deld* och *fall*. Ordet *deld* är ett verbalabstrakt till verbet *dela* och har alltså grundbetydelsen ’delning’ (Andersson 2010, s. 16). I facklitteraturen förekommer också benämningarna *tegserie* och *parcellförband*. Teglagen framträder tydligt på kartan över Stora Åby (Fig. 29).

Säljare och köpare skulle i vittnens närvaro vandra runt byns ägor för att konstatera var de aktuella åkrarna och ängarna var belägna. Omfärden innebar dock ingen egentlig värdering av jordstycket i fråga, då man endast utpekade dess läge i terrängen. Omfärden sammanhänger med det regellösa jordskifte som var legio i Västergötland och där varje jordlott hade en individuell utformning, men inte desto mindre stod under enskild förfoganderätt. Det från Västergötland välbekanta uttrycket ”var vet teg sin” svarar väl mot omständigheten att varje jordstycke var en självständig enhet att hålla reda på.

Det var inte i Västsverige utan i östra Mellansveriges spannmålsbygder som fasta jordetal användas vid fastigheters taxering och som byamål skulle få verkligt fotfäste. Äldst är Götalands attung som i breven kan beläggas kring sekelskiftet 1200, men som måste vara äldre än så. I Uppland med Gästrikland, Västmanland med sydöstra Dalarna samt Södermanland och Närke fanns marklandet som byggde på myntenheten *mark* och dess underavdelningar. Attungen och marklandet hade i stort samma funktioner och egenskaper. Forskningen har framfört flera olika ändamål som motiv för jordetalens uppkomst.

När Erik Lönnroth i ”Statsmakt och statsfinans” slog fast att marklandet hade införts först vid mitten av 1200-talet bröt han med en hävdvunnen uppfattning (Lönnroth 1940, s. 89 ff.). Lönnroth kunde visa att tidigare forskning hade missförstått terminologin. Källorna från 1100-talet talar enbart om avrad (lat. *census*, *redditus*), aldrig om jord (lat. *terra*). Lönnroths omdatering mötte inledningsvis motstånd, men han besvarade kritiken utan några större problem (Lönnroth 1941). Folke Dovring gav inte bara stöd åt Lönnroths uppfattning, han skärpte också argumentationen för omdateringen av marklandsräkningens ålder (1947, s. 180 ff.). Trots detta skulle det dröja innan forskningen fullt ut accepterade Lönnroths och Dovrings omdatering (Göransson 1985, s. 70; Rahmqvist 1996, s. 40 med not 148; Myrdal 2008, s. 134 f.; annan uppfattning hos Andræ 1960, s. 119).

Före mitten av 1200-talet tycks jord i Svealand ha definierats i avradsbelopp, inte i fasta jordetal. Först med marklandets uppkomst fanns en fast delningsgrund att tillgå vid andelsskifte i byarna. Kulturgeografen Sölve Göransson har föreslagit att marklandstaxeringen väsentligen tillkommit för att möjliggöra jordens fördelning i tegskifte (Göransson 1985, s. 71). De ofta mycket små avradsbelopp som utgick tidigare behöver inte betyda att jorden var uppdelad på olika ägolotter. Istället var det troligen avraden som delades. Tegskiftet i Svealand är antagligen yngre än sin motsvarighet i Östergötland och andra landskap med jordindelning i attungar. En datering till mitten av 1200-talet eller något senare stöds dessutom av fältmaterialet (Sporröng 1985, s. 163).

Eftersom Västergötland aldrig har haft en jordtaxering i fasta jordetal saknade landskapets byar delningsgrund vid jordskifte. Symtomatiskt saknas också ordnad jordfördelning enligt östsvenskt tegskiftesmönster i de äldsta lantmäterikartorna från 1600-talet. Särskilt uppseendeväckande är avsaknaden av ett regelbundet jordskifte i Falbygden, där byarna i regel är betydligt större än sina östsvenska motsvarigheter, och därför borde ha ett större behov av en regelbunden skiftesform. Men allt var inte efterblivet i denna agrara centralbygd. Ett för sin tid modernt tregårdssystem med tredingsträde infördes nämligen i Falbygden någon gång under senmedeltiden (Lindgren 1939).

Finland hade sina egna sätt att värdera och definiera jord, även om en svensk påverkan med tiden gjorde sig gällande (Oja 1964; Orrman 1977; Roeck Hansen 2008). I södra Finlands centralbygder fanns redan före införlivandet med det svenska riket en inhemsk jordvärderingsenhet som på svenska benämndes *krok*. Termen syftar på redskapet årder. De finska motsvarigheterna heter *koukku* eller *aatra*. Kroken härstammar från Baltikum där namn med motsvarande innebörd förekommer på estniska och lettiska, senare också på latin och tyska. Från början avsågs ett ”plogland”, dvs. ett prestationsmått motsvarande åkern till en helgård. Men troligen handlade det inte i första hand om hur mycket man kunde ärja på en dag, utan om hur mycket jord som tillhörde ett tänkt årder på en gård. Med tiden fraktionerades kroken i mindre enheter. Att det fanns ett inhemskt jordmått före svenskarnas ankomst tyder på att agrarsamhället var tämligen avancerat i det tidigmedeltida Finland, åtminstone i Satakuntas och Tavastlands centralbygder.

Kroken är som sagt också känd från Estland där den benämns *adramaa*. Den äldsta källan till krokens historia är de båda Estlandslistorna i Kung Valdemars jordebok där den på latin betecknas *uncus* (KVJ fol. 40v–53v). Tyskarna kallade senare samma sak för *Haken* – ett ord som med tiden fick officiell status. Estlandslistornas store uttolkare Paul Johansen (1933) menar att den stora Estlandslistan tillkom 1241 på initiativ av biskop Thorkil av Reval och att den går tillbaka på de doplistor som upprättades 1219–1221 i samband med den danska erövringen av norra Estland. Enligt Johansen måste det ha varit prästerna som frågade ursprungsbefolkningen om hur många krokar som deras byar omfattade. Det är nämligen uteslutet att missionärerna skulle ha haft tid att utföra egna jordtaxeringar. Johansen gjorde en numerisk analys av krotalen i den stora Estlandslistan som tydligt visar att jordtaxeringen bygger på decimalsystemet: byar på 5, 10, 15, 20 och 25 krokar är nämligen överrepresenterade (op. cit., s. 220). Tydligt föreligger här en viktig kulturskillnad gentemot Sverige och attungssystemet där talet åtta utgjorde bas. När en svensktalande befolkning etablerade sig i Estlands västra

kostområden, troligen med början under 1200-talet,¹⁰ underindelade man kroken/haken i 4 stänger eller 24 alnar. Inom de estniska områdena var en dylik fraktionering av haken i alnar och stänger fullständigt okänd (Blumfeldt 1961). Hakens storlek har varierat både i tid och rum, men var i genomsnitt från 1500-talets början till 1600-talet i norra Estland 8 hektar och i södra Estland minst 10 hektar (Tarvel 1983, s. 339).

Det med Sverige allierade Gotland hade på medeltiden ett eget jordmått – *marklejet*. Tryggve Siltberg (2008) har övertygande visat att det var öns bönder som själva konstruerade marklejet för att rättvist fördela de kollektiva skatterna inom lokalsamhället (tinget). Överheten (kronan) hade inget med själva skatteuppbörden att göra. Först efter svenskarnas skattläggning av Gotland 1653/54 specificerades skatten per gård. Vid denna skattläggning kom intressant nog jordvärderingen i marklejet till användning. Eftersom Gotland var ett av de områden i Skandinavien där kollektiva skatter levde kvar längst kan förhållandena på ön under 1500- och 1600-talet med fördel tjäna som utgångspunkt för en diskussion om hur skatteuppbörden fungerade i andra områden under medeltiden. Att marklejet inte synes ha kommit till användning vid andelsskifte sammanhänger med att bebyggelsen på Gotland i princip bestod av ensamgårdar, även om ägoblandning i någon utsträckning förekom.

I sammanhanget kan också nämnas två jordmått från landskap som blev svenska först på 1600-talet. Äldst på nordisk botten är det danska *bolet* (Rasmussen 1975a, s. 28 ff.). Jordindelningen i bol har antagits vara från tiden kring 980, dvs. då kung Harald Blåtand tycks ha tagit makten över hela Danmark (Christensen 1983, s. 27). Längre hölls för sant att bolet kan beläggas redan i Knut den heliges gåvobrev till S:t Laurentiuskyrkan i Lund år 1085 (SDHK 171), men sedan detta brev visats vara en förfälskning från mitten av 1100-talet är det inte längre givet att omtalade förhållanden återspeglar det sena 1000-talets samhälle (Kroon 1990). Att bolet var ett besuttenhetsmått framgår av att ordet ”bol” i de latinska breven översätts med *mansus*. Inom forskningen har man främst diskuterat huruvida bolet ursprungligen var en existerande helgård eller om det var ett rent kameralt begrepp, infört som likare för olikstora gårdar (Riddersporre 1995, s. 53 f. & där anf. ref.,

¹⁰ Det är oklart när en svensktalande befolkning först etablerades i Estland, men troligen skedde det ungefär samtidigt som i Nyland i södra Finland. Nya resultat baserade på arkeologi, ortnamnsforskning och historiska kartor ger vid handen att Nyland i någon utsträckning hade en fast jordbrukande befolkning redan under yngre järnålder, men som kraftigt utökades med svenska nybyggare och koloniserare på 1200-talet (Haggrén 2011). Huruvida den förhistoriska befolkningen var svensk- eller finsktalande är inte lätt att veta. Hursomhelst pekar förhållandena i Nyland på att svenska koloniserare i större antal först anlände till Estland under 1200-talet. Bosättningsspår från järnåldern i Estlands gamla svenskbygder kan inte tas till intäkt på att befolkningen var svensktalande redan då (se diskussion i Markus 2004).

Riddersporre 2008). Jordindelningen i bol omfattade byar i Skåne, däremot inte byar i Halland och Blekinge. Med början under 1200-talet har bolet och dess underindelningar – fjärdingar och åttingar – använts som byamål. Detta s.k. bolskifte fungerade ofta på två nivåer på så vis att den enskilda gården kunde ha del i flera olika bol. Man kan säga att bolet var ett mellanled mellan byn och gården. I södra Skånes godsdominerade bygder förefaller bolskiftet vara sekundärt i förhållande till en äldre struktur med snart sagt en huvudgård i varje by (Riddersporre 2003). Det bolskifte som framträder i de äldsta kartorna är en följd av att huvudgårdarna avvecklades, varvid jorden omfördelades på ett antal likstora bol. I de breda bolparcellerna har de nygrundade landbogårdarna haft andelar. Jämfört med det svenska tegskiftessystemet hade alltså det danska bolskiftet en mer komplex struktur, men båda byggde i grunden på att jorden fördelades proportionellt efter fasta jordetal. I någon utsträckning har en jordfördelning som bygger på samma principer som det danska bolskiftet också kommit till användning i det svenska riket. Ett exempel på detta är kyrkbyn Viby i Östergötland, som behandlas i kapitel 6.

I Bohuslän användes den norska jordräkningen i *markebol*, *öresbol* och *örtugsbol*. Systemet hade sitt ursprung i avradsberäkning (Steinnes 1936, s. 141 ff.). Som exempel kan nämnas att de svenska stormännen Erik Kettilsson och Tord Bonde år 1378 skänkte 3 markebol i Allestorp i Tanum till kung Håkan Magnusson (SDHK 11333). Dessa 3 markebol, jämte ett annat markebol i samma ort, lades till kungens brytegård Arnås i samma socken (SDHK 11345). Utmärkande för Norge var det s.k. ”skyldeiesystemet” genom vilket i synnerhet kyrkan ägde små gårdsparter. Andelarna var ideella i den meningen att de var för små för att brukas för sig. Istället ägde man avkastningen från dem (Øye 2002, s. 229 f.). Öresbolet synes ha fungerat som byamål i Bohuslän (Widgren 1997a). Däremot finns ingen känd koppling till mättekniska stång- och alntal. Regelbundet tegskifte av östsvensk typ har inte kunnat påvisas i Bohusläns byar.

Till skillnad från östra Sveriges gamla kulturbygder har man i Dalarna och södra Norrland tillämpat verklig arealmätning (Dovring 1951a, s. 129 f.; Jonsson 1971; Wennersten 2008). Fraktioneringen var ofta mycket långt driven. Hälsinglands *sköllar* har t.ex. indelats i *mål* som i sin tur delades in i mindre ytor, där den minsta enheten *stump* endast var drygt tre kvadratmeter. Det minsta ytmåttet i Dalarna var *kavellandet* på endast 0,13 kvadratmeter. I likhet med det gotländska marklejet användes dessa ytmått för att beräkna skatten. Den höga detaljeringsgraden möjliggjorde en mycket noggrann fördelning av den kollektiva skattebördan på de enskilda bidragsgivarna. De små ytmåtten kom också väl till pass i samband med arv, byten och köp. Till

följd av upprepade arvskiften av jord (realarv) var ägosplittringen stor i nämnda landskap.

Först under 1500-talets senare del gjordes ett försök att införa ett för Sverige rikstäckande arealmått, nämligen det *geometriska öreslandet* (Dovring 1951a, s. 131 ff., 195 ff.; Tollin 2008). Detta var en föregångare till tunnlandet och ska inte förväxlas med det öresland som är marklandets åttondel. Tunnlandet fastställdes i 1630-talets lantmäteriinstruktioner och var länge det svenska lantmäteriets officiella ytenhet. Det vore fel att uppfatta jordvärderingarnas utveckling som linjär i den meningen att den gått från att tänka i arbetsprestation eller avkastning via breddproportionalitet till areal.¹¹ Förekomsten av verklig arealmätning i Dalarna och Norrland, och som framgår i kapitel 8 även i det inre av Småland, pekar på att ytmätning var något som tidigt förekom i områden utan fasta jordetal. Ur ett övergripande europeiskt perspektiv är dessutom arealmätning äldre än skattning i mansusenheter. Den romerska centuriationen byggde på euklidisk geometri och arbetade uteslutande med arealer (Campbell 2000).

Som framgår ovan har jordetalen en tydlig koppling till folk och länder kring Östersjön. Det finns skäl att tala om en circummarin utbredning. Som kommer att framgå längre fram i avhandlingen tycks det vara kungars och stormäns militära försvar och krigsföretag till sjöss som är en av de mest centrala faktorerna i jordetalens tillkomst. Det kan låta paradoxalt, men jordetalen är en av de viktigaste ingångarna till den äldre medeltidens militärhistoria och då i synnerhet beträffande sjöstridskrafterna.

1.2.3 Jordvärderingssystem i Vadstena klostres jordeböcker

Vadstena var Sveriges första och enda kloster som ägde fastigheter över hela Syd- och Mellansverige. Klostret hade nämligen givmilda vänner över hela riket och var en kär angelägenhet för snart sagt hela den svenska aristokratin. Jag har upprättat en databas över samtliga fastigheter med deras jordetal, avrad och andra uppgifter som finns redovisade i Vadstena klostres jordeböcker. Databasen (Vkjdb) beskrivs nedan i kapitel 2, avsnitt 3.7. Figur 1 & 2 bygger på denna databas och tillhörande GIS. På 1400-talet ägde birgittinerna jord i samtliga gammalsvenska landskap söder om Dalälven (Fig. 1). I jordeböckerna redovisas närmare 1700 godsenheter.¹² Trots att godsbeståndet var betydande i

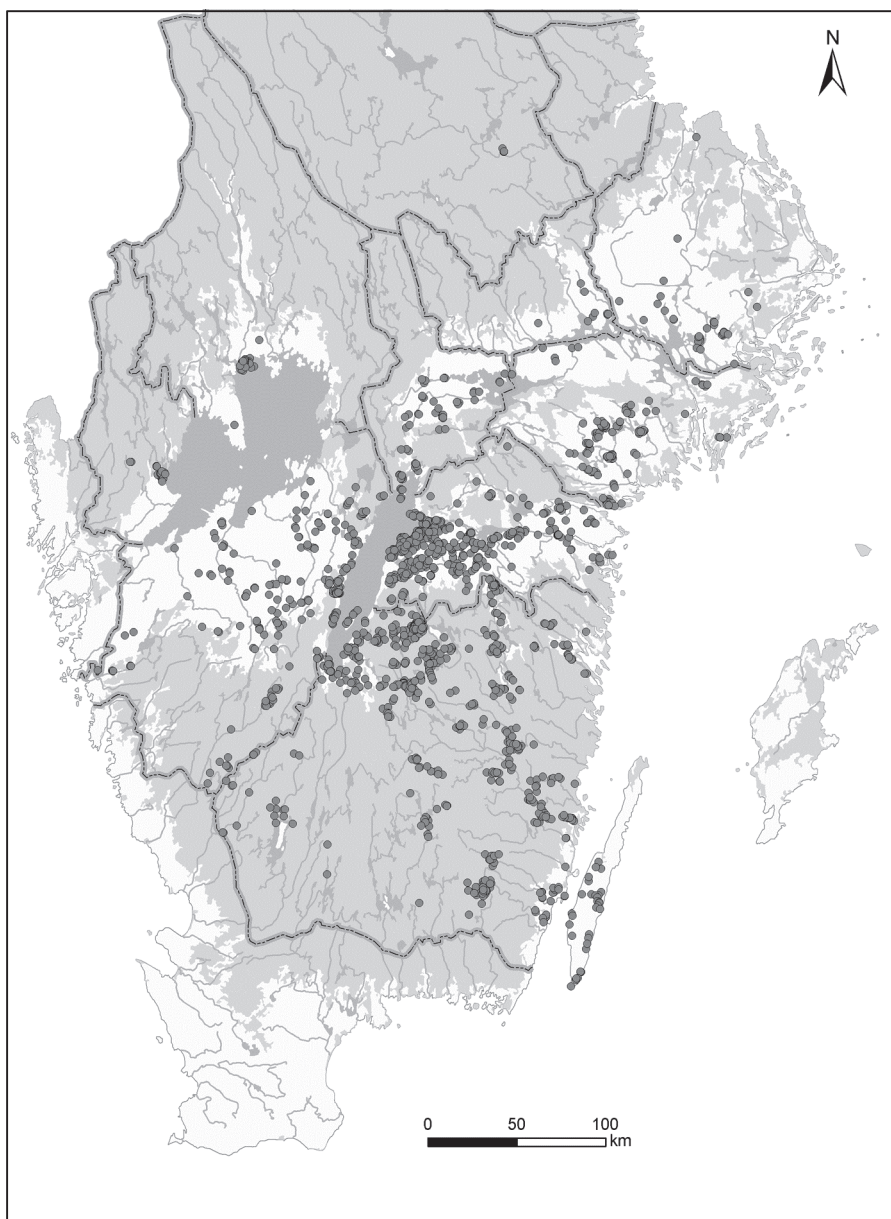
¹¹ Det finns ingen enkel historisk följd från prestations- eller avkastningsmått, via breddproportionalitet till areal. Jag och Clas Tollin har tidigare haft en sådan felsyn (Ericsson 2008, s. 9 f.; Tollin 2008, s. 161).

¹² Med "godsenshet" avses alla slags egendomar, alltifrån stadstomter och slätterängar till vattenkvarnar och hela byar. Det avgörande är att godsensheten redovisas som en egen post i jordeböckerna.

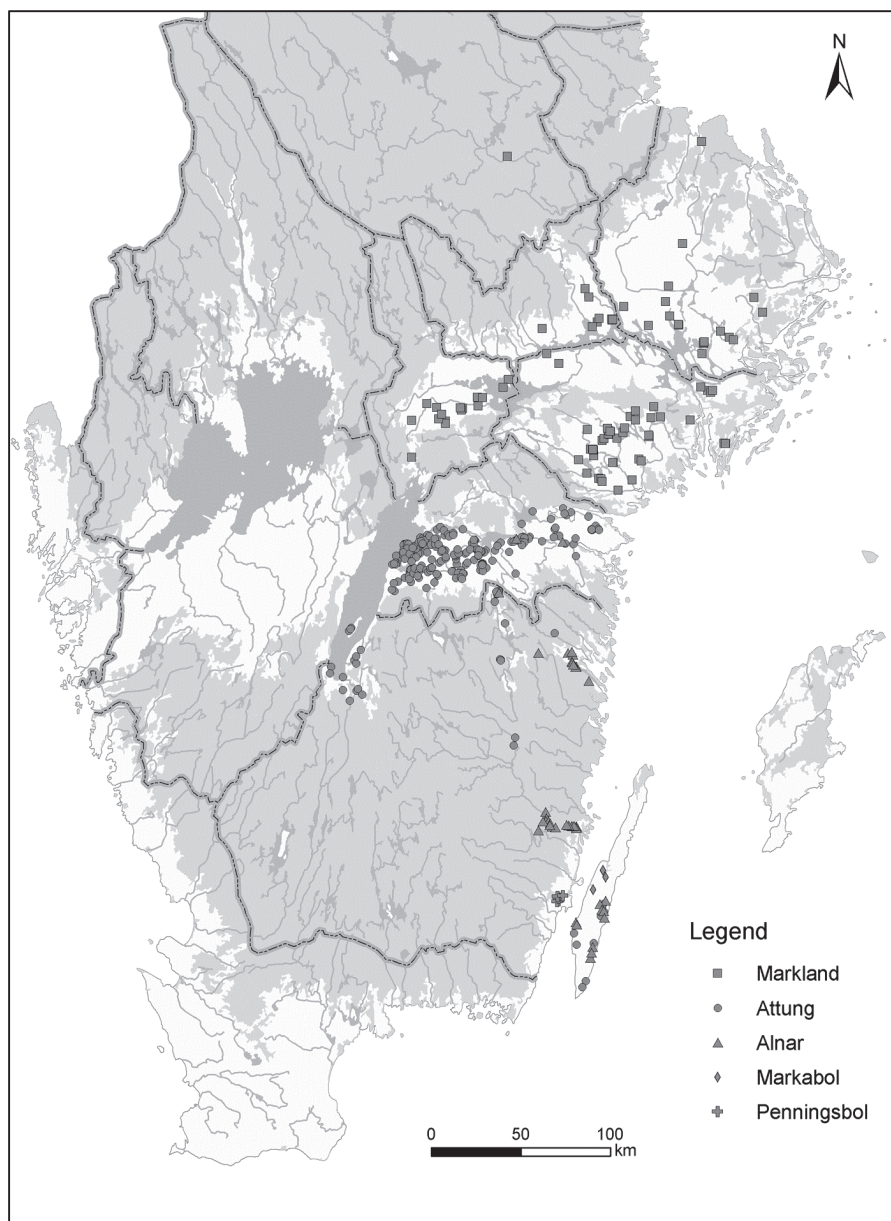
Västergötland och i det inre av Småland (Tiohärads) finns inte ett enda jordetalsbelägg däriifrån. En fast jordetalsräkning förekom endast i östsvenska landskap (Fig. 2). I östra Sverige fanns till och med flera olika jordvärderingssystem. Vi lägger märke till att områden med fast jordetalsräkning har en tydlig orientering mot Östersjön. Att en jordindelning i attungar förekom i södra Vätterbygden och på Visingsö jävar inte denna iakttagelse. Snarare är det så att de gamla kulturbygderna i Vista och Tveta härad såväl geografiskt som kulturellt nära ansluter till attungens kärnområde i Östergötland. Trakterna utmed Vätterns västra strand var däremot nästan fullständigt obebyggda vid medeltidens början (Hyenstrand 1984, s. 33, karta 5). Vissa av dessa trakter har koloniserats från Östergötland (Holmström & Tollin 1990). Att bebyggelsen utmed västra Vätterstranden saknar en fast jordetalsräkning pekar på att kolonisationen genomfördes efter det att jordindelningen i attungar var slutförd i Östergötland. I annat fall borde jorden i östra Västergötland också ha varit taxerad i attungar, vilken den alltså inte är.

Jordetalens geografiska fördelning enligt Vadstenajordeböckerna överensstämmer nästan helt med den tidigare kända bilden (Göransson 1985, s. 68, Fig. 2). Den enda skillnaden är att attungen nu också kan beläggas i Aspelands härad i östra Småland. De nya iakttagelserna passar bra med omständigheten att ett ledungsskepp omtalas i Aspelands härad på 1300-talet, då den heliga Birgittas son Birger Ulfsson († 1391) pantsatte jord i Målilla socken som säkerhet när han av Aspelands härad lånade ett utrustat ledungsskepp (SDHK 33340; HH 16, s. 134 f.). Som vi ska se längre fram i avhandlingen föreligger ett nära samband mellan attungen och ledungen.¹³

¹³ Det är okänt vilket år som Birger Ulfsson anskaffade ledungsskeppet av Aspelands härad, men det kan ha varit 1376, dvs. samma år som kung Albrekt lånade en häradssnäcka av Skärkinds härad i Östergötland och i samband med denna händelse befriade häradet från anskaffning av ny sådan, ävensom från snäcko tjänst, dvs. att aktivt deltaga i ledungen, och snäckopenningar, dvs. att utbetala ledungsskatt (SDHK 10915). Vi lägger märke till att såväl Skärkinds härad som Aspelands härad ingick i ledungsorganisationen och hade egna ledungsskepp trots att de saknar kust mot Östersjön. Forskningen har länge haft svårt att ta till sig, att ledungspunkten inte enbart omfattade kustområden, utan också distrikt längre inåt landet (t.ex. Rundkvist 2011, s. 78).



Figur 1. Vadstena klostets godsbestånd. Varje prick motsvarar en godsenhhet. Källa Vkj.b.



Figur 2. Jordetal i Vadstena klostres jordeböcker. Lägg märke till jordetalens östliga orientering, mot Östersjön. I Västsverige och det inre av Småland (Tiohärad) saknas jordetal. Gotland hade ett eget jordetal (marklejet) men där ägde birgittinerna ingen jord. Källa: Vkjb.

Marklandets kärnområde var Mälarlandskapen. I någon omfattning har också sydöstra Dalarna och södra Gästrikland haft en jordindelning i markland. Som framgår av utbredningskartan figur 2 var också jorden i Närke taxerad i markland. Tidigare hade en jordindelning i attungar funnits i detta landskap, men av den fanns inga spår på 1400-talet. Attungens kärnområde var Östergötlands centrala slättland med utlöpare i norra och östra Småland. Jordeböckerna omtalar ibland också alnar och stänger och något som kallas *spanns avgäld*. Sedan gammalt underindelades attungen i Östergötland i två stänger. Däremot var det inte fixerat hur många alnar det skulle gå på stängen. *Spanns avgäld* var ingenting annat än namnet på attungens tjugofjärdedel.

På Öland fanns också en jordtaxering i attungar, men också en yngre räkning i markabol som direkt anslöt till den gamla indelningen i attungar. Attungen på Öland underindelades i 24 alnar. För att definiera mindre jordlotter än en hel attung har man istället för bråktal ofta angivit storleken i alnar. En fjärdedels attung var alltså detsamma som 6 alnar. En jordräkning i penningbol förekom i Möre på andra sidan Kalmarsund. Penningsbolet var inte en underavdelning till det öländska markabolet, utan ett självständigt jordetal.

Längre norrut utmed smålandskusten, i Handbörd och Stranda, definierades jorden i alnar och stänger. Till skillnad från Öland saknade dessa båda härad en äldre jordindelning i attungar. Av jordeböckerna framgår att alnarna i Handbörd och Stranda fungerade som verkliga jordetal och inte enbart som byamål. I Tjust i nordöstra Småland, slutligen, definierades jorden likaså i alnar och stänger, med där förekom också sedan gammalt, precis som på Öland, en jordtaxering i attungar. Det är dock oklart huruvida jordräkningen i alnar var direkt relaterad till den gamla jordindelningen i attungar på samma sätt som på Öland eller om jordens definiering i alnar i Tjust representerar en omtaxering av jorden utan någon direkt koppling till attungen. Vi återkommer till denna fråga i kapitel 3.

1.3 Spannmålsexpansion

Inom medeltidsforskningen urskiljer man olika slags samhällsomdanande processer utifrån vilken aspekt av samhället som står i forskningens fokus. *Europeisering*, *kristianisering* och *urbanisering* är vanligt förekommande. Dessa mer beskrivande än förklarande termer ingår ofta som strukturerande teman i undersökningar där man studerar hur företeelser som sedan tidigare var etablerade på kontinenten – såsom organiserad kristendom och ett utvecklat stadsväsende – upptogs och inlemmades i de skandinaviska samhällena (t.ex. Blomkvist 1999, 2005). En med nämnda anglicismer

besläktad term är *cerealisering*. Benämningen syftar på att åkerbruket med början under sent 900-tal stadigt expanderade på boskapsskötselns bekostnad och senast på 1200-talet hade blivit det europeiska jordbrukets absolut viktigaste näringsgren (Bartlett 1993, s. 152 ff.; Duby 1968, s. 65 ff., 1981, s. 192 ff., Wickham 2009, s. 544). Åkerbruk avkastar fler kalorier per ytenhet än boskapsskötsel och kan därför försörja en större befolkning. Jämfört med jakt på vilt och insamling av vegetabilier är skillnaden ännu större. Till följd av en expanderande spannmålsodling blev befolkningen mer beroende av sådesbaserade livsmedel som bröd och öl. Näringsintaget blev alltså mindre varierat och bör därför ha resulterat i en mindre livskraftig och mot sjukdomar mer exponerad befolkning. Utvecklingen hade definitivt en baksida.

Men det var inte bara ny mark som röjdes och lades under plogen, jorden brukades också mer intensivt än tidigare. Tack vare förbättrad agrartechnik ökade arealproduktiviteten och fler människor kunde försörjas på samma yta. Med stigande befolkningstal följde att bondgårdarna blev fler och att summan av de avgifter som landborna betalade till jordägarna för bruksrätten också steg. Den högre avkastningen har jordherrarna till stor del använt till investeringar utanför jordbruket såsom kyrkor, kostbara i stridshästar, borgar och en allmänt överdådig livsföring. Men man har också återinvesterat i den primära (agrara) sektorn. En särskilt viktig kapitalsatsning var den arbetsbesparande vattenkvarnen. Denna så viktiga maskin har varit känd alltsedan antiken, men nådde först på 1100-talet Skandinavien med början i Danmark. Vid sidan av jordröntan var den avgift (tull) som bönderna betalade för att få sin säd mald till mjöl på vattenkvarnar en av jordherrarnas verkligt stora inkomstkällor (Bloch 1935).¹⁴

Spannmålsodlingens historia i Europa följer ingen enkel linjär trend, tvärtom kan man urskilja en vågrörelse med både expansions- och regressionsfaser. Redan under bronsåldern hade i Medelhavsområdet en matkultur tagit form som baserades på vete, vin och oliver. Till följd av Roms expansion spreds dessa matvanor norrut till Gallien och Britannien och trängde då undan äldre kosthållningar med ett betydande inslag av animaliska produkter som kött och mjölk. Spannmålsodlingen gjordes till något centralt inom hela imperiet och vinodlingar etablerades så långt norrut som klimatet tillät. Olivodlingen var däremot svår att expandera, varför man från sydliga nejder fraktade olivolja i tunnor norrut till romerska städer och lantgods. Romerska produktionslandskap tillkomna genom s.k. centuriation har bevarats på olika håll i imperiet, från Nordafrika i söder till Belgien i norr. Utmärkande för dem är regelbundna och rätvinkliga markindelningar, ofta begränsade av

¹⁴ Vattenkvarnens betydelse kan knappast överdrivas. Jag har för avsikt att återkomma till medeltidens kvarnnäring i ett annat sammanhang.

spikraka vägar. Sådana odlingslandskap tillkom genom det romerska lantmäteriets försorg och förutsätter kunskaper i euklidisk geometri (Champbell 2000). Norr om imperiets gränser var däremot jordbruket företrädesvis inriktat på boskapsskötsel, även om sädesodling bedrevs i någon utsträckning. Förvånansvärt intakta germanska produktionslandskap, som klart utvisar boskapsskötselns stora betydelse, har i fossil form bevarats i östra Mellansverige. Dessa kännetecknas av enkla stenhägnader som har begränsat dels oregelbundet formade ytor av varierande storlek och som omväxlande brukats för odling, slåtter och bete, dels långa fägator som sammanlänkat bosättningarna med vidsträckta betesmarker. Landskapstypen har sedan länge varit föremål för undersökningar av arkeologer och kulturgeografer och står i skarp kontrast till såväl de regelbundna romerska markindelningarna som det efterföljande medeltida tegskiftessystemet (Ericsson & Strucke 2008).

I det barbariska eller germanska jordbrukssystemet rådde ett intimt samband mellan boskapsskötsel och åkerbruk. Via den talrika boskapens gödsel har växtnäring överförts från ängs- och betesmarker till åkern. I det romerska systemet användes däremot kreaturen främst som dragdjur. Bristen på gödsel kompensades delvis med att halva åkern årligen låg i träda. Till skillnad från det germanska agrarsystemet gjorde den romerska motsvarigheten en skarp åtskillnad mellan odlad jord (*ager*) och betesmark (*saltus*). Förutom den sädesalstrande åkern och trädan, som gav lite ärtväxter, räknades också vingården till *ager*, medan *saltus* var där boskapen betade (Duby 1981, s. 26). Vid sidan av detta åkerbaserade agrarsystem har man vid Medelhavet idkat långväga boskapsdrifter mellan vinterbetet nere vid havet och sommarbetet uppe i bergen. Denna s.k. transhumans var aldrig integrerad i det dominerande agrarsystemet och föranleddes av dels en åstundan efter ett friskt sommarbete, dels en flykt från de under sommaren malariaplågade kustområdena (Santillo Frizell 2006).

Under tidig medeltid, efter Roms upplösning som politisk och militär stormakt, minskade skillnaderna mellan det germanska och det romerska jordbrukssystemet. Inom imperiets gamla gränser ökade *saltus*-ekonomin på bekostnad av *ager*-ekonomin. Arbetsinsatserna flyttades i viss utsträckning över från en arbetsintensiv spannmålsodling till en mer extensiv uppfödning av kött- och mjölkdjur. Olivoljan undanträngdes delvis av animaliskt fett. Inte minst omständigheterna för svinuppfödning var gynnsamma i ett ännu skogrikt Europa med god tillgång på ollonbärande träd. Genom Langobardernas maktövertagande fick en mer animaliebaserad mathållning fotfäste också i Italien. Under tidig medeltid var det således två agrarsystem som möttes, ett romerskt på tillbakagång och ett germanskt på frammarsch, vilka fortlöpande blandades med varandra. Som Georges Duby framhåller hade medeltidens

agrarsamhälle i Västeuropa sin upprinnelse i en sammansmältning mellan dessa båda system (1981, s. 23 ff.). Jämfört med det germanska agrarsystemet var spannmålsodling av en avsevärt större betydelse i det nya, medeltida systemet. Småningom skulle sädesodlingen återta förlorad terräng inom imperiets forna gränser. På de karolingiska storgodsens expanderade åkerbruket och blev med tiden mer betydelsefullt än boskapsskötsel och andra extensiva näringar (Verhulst 2002, s. 64).

När det nya västerländska agrarsystemet spreds mot norr och öster kom äldre och extensiva jordbruksmetoder efter hand att undanträngas. Trots att klimatet i norra Europa var mindre lämpat för mer eller mindre ständigt odlade åkerfält skulle jordbrukssystemet vinna terräng långt utanför det romerska rikets gamla utbredning. En pådrivande faktor var att bröd var en central kulturbärare inom den ständigt åtråvärda klassiska civilisationen. Till denna tradition anslöt den kristna kulturen, där bröd och vin var den samlande symbolen för den mänskliga måltiden.

Kontinental högmedeltid kännetecknas av kraftig befolkningstillväxt och omfattande nyodling (Duby 1981; Bartlett 1993; Rösener 1994). Grundläggande var en agrartechnisk omvandling, då nya och mer effektiva redskap och arbetsmetoder infördes. Gamla bygder förtätades samtidigt som nya bosättningar grundades i skogar, träskmarker och andra ditintills obefolkade områden. De stora jordägarna (seigneurerna) har tillskrivits en central roll i den agrara expansionen, t.ex. har de aktivt värvat nyodlare. Herremännens motiv tycks främst ha varit att öka intäkterna genom att etablera nya räntegivande gårdar. Följden blev ett allmänt ekonomiskt uppsving. Det var under den här epoken som de slaviska områdena genom tysk kolonisation drogs in i den europeiska kultursfären och samhällsordningen. En med den kontinentala utvecklingen parallell odlingsexpansion ägde rum i Sverige (Myrdal 1999). Även svenskarna expanderade österut, närmare bestämt i områden som sedan länge var bebyggda av finsk-ugriska folkstammar (Finland och Estland). Det var nu som Östersjöområdet blev en del av Europa (Blomkvist 2005). Men som alla expansioner hade även denna ett slut. Den ekonomiska uppgången skulle över hela Europa följas av en nedgång under senmedeltiden, då befolkningen kraftigt reducerades och gudinnan Ceres fick retirera från många sädesalstrande fält. Särskilt märkbar var odlingsregressionen och en övergång till boskapsskötsel i kontinentens norra delar.

1.4 Agrara produktionsformer

De svenska landskapslagarna, som i sina nedskrivna versioner är från början av 1200-talet till början av 1300-talet, uppehåller sig mycket kring bönder och byar. Ibland görs en åtskillnad mellan självägande bönder och landbor, men oftast framträder båda grupperna samfällt, som en homogen bondeklass. Den grundläggande skillnaden gick mellan de fria bönderna och trälarna. Däremellan fanns de halvt om halvt frigivna och som utgjorde en särskild om än svårångad kategori.¹⁵ Bönderna ingick i olika slags sociala gemenskaper, företrädesvis byar, socknar och härader, inom vilkas ramar mycket av deras arbete och liv reglerades (Ericsson 2005).

Det har med rätta hävdats att den i traditionell svensk historieskrivning vedertagna föreställningen om den frie och förhållandevis oberoende bonden i mångt och mycket bygger på landskapslagarnas vittnesbörd och att dessa inte ger en heltäckande bild av den äldre medeltidens agrarsamhälle (Lindkvist 2009, s. 67 f.). Det står nämligen inte mycket i lagarna om huvudgårdar och gods, trots att sådana ofta omnämns i de samtida breven och diplomerna. De beroendeförhållanden av ekonomisk och personell karaktär – som kan förutsättas ha funnits mellan herremän å ena sidan och förvaltare, trälarna, legohjon och dagsverkspliktiga torpare å den andra – tycks ha fallit utanför den offentliga lagstiftningens ramar. Vi måste därför förutsätta att de stora jordägarna själva ansvarade för rättskipningen på sina gods.

Bilden av agrarsamhällets sociala struktur i den äldre medeltidens Sverige blir därför väsentligt annorlunda såvitt man baserar den på lagstiftningen eller utgår från brevens vittnesbörd. Samtidigt var detta en period då lantbruket var stätt i förvandling. Ett gammalt system med stora produktionsenheter ersattes successivt med ett småskaligt familj jordbruk. Efter digerdöden hade det gamla systemet i princip försvunnit. Men allt var inte nytt. Övergångar i jordbrukets historia sker inte så radikalt att allt det gamla utraderas med en gång. Inte minst finns en tröghet inbyggd i själva odlingslandskapet. Åkrar, gårdar och andra fasta investeringar är inte så lätta att flytta. Samma sak gäller

¹⁵ I Östgötalagen, Västgötalagarna och på ett enstaka ställe i Västmannalagen omtalas s.k. *fostrar*, vilka var hemmafödda trälarna som på vissa villkor hade fått en friare ställning och närmast kan jämföras med senare tiders dagsverksskyldiga torpare (Hasselberg 1944, s. 85 ff.). I Östgötalagen framträder fostren (*fostre*, m., *fostra* f.) som en ofri person som av sin herre försetts med jord att nyodla (Nevéus 1974, s. 105 ff.). Fostren kunde endast säljas tillsammans med den av honom brukade jorden och var således livegen. Till skillnad från trälen kunde fostren ingå äktenskap, även med fria kvinnor. I så fall blev barnen också fria. För Norges del framgår av bestämmelser i Gulatings- och Frostatingslagen att frigivna trälarna, s.k. *løysinger* kunde ha egna små gårdsbruk redan på 1100-talet, men också att de fortfarande var beroende av sina herrar (Iversen 1994, s. 396 ff.). Åtminstone från början av 1200-talet har s.k. *gårdsæder* varit bosatta på torp runt danska huvudgårdar (Ulsig 1968, s. 117 ff.).

fastighetsstrukturen där inte minst rågångar och ägoområden har stor permanens. Det nya systemet var en utveckling på gammal grund. I senmedeltidens jordeböcker, och i vissa fall till och med i lantmäterikartor från tidigmodern tid, har spår av det äldre produktionssystemet bevarats. Förekomsten av sådana kvarlevor underlättar för oss att förstå hur förändringen har gått till.

Inom den agrarhistoriska forskningen har på senare år en till stora delar helt ny bild vuxit fram av hur lantbruket förändrades under loppet av medeltiden. Även om alla detaljer långt ifrån är kända tycks det handla om en utveckling i tre steg. Huvudlinjen är att ett landskapstäckande system med storgårdar som drivits med hjälp av förvaltare, trälar och lejd arbetskraft har utvecklats över huvudgårdar med underlydande dagsverksskyldiga torpare och landbönder till byar med familj jordbruk (Myrdal 1999, 2012; Tollin 1999, 2009, 2010; Myrdal & Tollin 2003). Medeltiden igenom har det också funnits små jordägare, dvs. självägande bönder, men de har inte varit så talrika som man inom den traditionella historieskrivningen föreställer sig. I synnerhet gäller detta för de gamla kulturbygderna. Precis som de stora jorddrottarna har de små jordägarna fram till mitten av 1300-talet i någon utsträckning förstärkt sina hushåll med ofri arbetskraft. Omfattningen av den nordiska träldomen är omdiskuterad och i brist på relevanta källor kommer frågan om kvantiteten aldrig att få ett säkert svar, men ett rimligt antagande är att slaveriet varit minst lika omfattande som bruket av pigor, drängar och lantarbetare på den svenska landsbygden före den agrara revolutionen på 1800-talet.¹⁶

Sammantaget handlar det här skisserade förloppet om en stor och omvälvande förändring. Agrarsamhället var väldigt annorlunda vid medeltiden slut jämfört med periodens början. Den övergripande socio-ekonomiska trenden är framväxten av det familjebaserade jordbruket, själva sinnebilderna av det gamla bondesverige, som alltså är en av de mest centrala föreställningarna i vårt kollektiva historiemedvetande och i den svenska litteraturen, kanske främst företrädd i Astrid Lindgrens och Vilhelm Mobergs verk. Storstorbruket skulle dock på bred front återkomma i och med stormaktstidens säteribildningar. Särskilt i Mälardalen var storstorbruket talrika och i mitten av 1800-talet låg där mer än hälften av jorden under stordrift (Jonsson 1985, s. 8). Trots sin stora omfattning och välfunna litterära

¹⁶ Litteraturen om den nordiska träldomen är omfattande. Viktiga bidrag har lämnats av Clara Nevéus (1974), Ruth Mazo Karras (1988), Tore Iversen (1999), Mats Olsson (1999) och Stefan Brink (2003, 2008, 2012). Se också bidragen i konferensrapporten *Trälar: ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid* (Red. Lindkvist & Myrdal 2003). Diskussionen har främst kretsat kring frågan om slaveriets omfattning och dess betydelse för den sociala strukturen, två sammanlänkade och mycket svåracklade problem. När träldomen först blir gripbar i de historiska källorna är den redan i upplösning.

gestaltning (Ivar Lo-Johansson et. al.) är godsmiljöerna inte lika djupt förankrade i den svenska folksjälen.

1.4.1 Trestegsmodellen

Syftet med föreliggande avsnitt är att lägga en grund till en modell som beskriver innehållet i nämnda medeltida samhällsomvandling. Alla modeller är en förenkling av verkligheten, men det är just simplificeringen som gör det möjligt att se de väsentliga sammanhangen och huvuddragen i det historiska förloppet. Eftersom långt ifrån allt är känt finns ett visst inslag av hypoteser, i synnerhet gäller detta för det första, inledande steget. Modellen beskriver hur produktionen på de stora jordägarnas egendomar varit organiserad på tre olika sätt. Jag benämner dem produktionsformer och de är som följer: (1) storgårdsdrift, (2) huvudgårdsdrift och (3) landbodrift. Dessa sätt att organisera lantbruket på har avlöst men också överlappat varandra under loppet av medeltiden. Men de har alla varit dominerande under var sin period. Det första steget har rötter i vikingatiden och kännetecknas av att arbetet utfördes av på storgårdar inhysta förvaltare, trälar och legohjon. Under det andra steget frigavs trälarna för att ikläda sig nya roller inom godsets ramar, men först under det tredje steget blev familjejordbruket dominerande. Det andra steget tillhör högmedeltiden och kännetecknas av lokala, välarronderade godscomplex bestående av en huvudgård med dels underliggande torp, vars brukare hade stor arbetsplikt, dels driftsmässigt självständiga landbogårdar, vars brukare gjorde få eller inga dagsverken på huvudgården. I stället erlade landborna en fixerad avrad till jordägaren i utbyte mot brukningsrätten. Huvudgårdsdriften är således en övergångsform i nämnda utveckling. Parallellt med att träldomen minskade i betydelse och slutligen försvann har jord successivt avskilts från huvudgårdarna och fördelats på landbor. Systemet var med andra ord redan i upplösning när vi först kan fånga dess gestalt i de bevarade källorna. Efter digerdöden avvecklades nästan helt huvudgårdsdriften. I princip levde den endast kvar på adelns sätesgårdar och kyrkans avelsgårdar. Exempelvis hade Vadstena kloster ett antal avelsgårdar i nära anslutning till de båda konventen. Huvudregeln för senmedeltiden är annars att de stora jordägarna utarrenderade sin jord till landbönder och att den således låg under landbodrift.

Parallellt med ovan beskrivna förlopp, som berör den jord som var i händerna på de stora jordägarna, har det också funnits privatägd jord som brukades av mindre jordägare.¹⁷ Till följd av frälseprivilegierna, vilka också

¹⁷ Den av Clas Tollin (1999, 2010) drivna tesen att det endast skulle ha funnits storgårdar under brytars förvaltning vid ingången av medeltiden och att familjejordbruket är en högmedeltida novation måste tillbakavisas. Uppfattningen kan varken verifieras i skrifthistoriskt

omfattade kyrkan, uppstod en klyvning av den svenska jorden i kategorier, vanligen benämnda *jordnaturer*.¹⁸ Av stående skatter erhöll kronan från frälsejorden, vilken antingen var i händerna på världsliga stormän eller kyrkliga institutioner och som brukades av landbor, till en början ingenting, sedermera en till beloppet blygsam fodringsskatt. Folke Dovring konstaterade att landborna utgjorde en mycket betydande andel av befolkningen i det medeltida Sverige. Framför allt i de centrala slättbygderna var landborna under den nya tidens början långt talrikare än skattebönderna (Dovring 1947, s. 9). Detta talar starkt för existensen av ett dominerande äldre aristokratiskt ägarskikt i de gamla kulturbyggena, men det fanns som sagt också självägande skattebönder. Att döma av skattejordens rumsliga fördelning, som den möter i 1500-talets statliga jordeböcker och i de äldre geometriska jordeböckerna, synes de självägande böndernas gårdar ha legat insprängda i ett rumsligt system som dominerades av storgårdar, men proportionerna mellan dessa båda kategorier har varierat mellan olika landsändar.¹⁹

eller arkeologiskt källmaterial. Tvärtom är det så att ledungsväsendet förutsätter existensen av fria, självägande bönder. Detta befolkningsskikt var nämligen rekryteringsbas för ledungens vigermän. Till skillnad från på kontinenten och då i synnerhet norra Frankrike förlorade de fria bönderna i Sverige aldrig sin militära betydelse, vilket förklarar deras ovanligt starka politiska position, i synnerhet efter Engelbrektupproret.

¹⁸ I princip motsvaras jordnaturen av fyra huvudkategorier bönder: *skattebönder* – självägande bönder som betalar skatt till kronan; *kronbönder* – kronans landbor; *frälsebönder* – adelns landbor; *kyrkobönder* – kyrkans landbor. Enligt den senast gjorda sammanställningen fanns det 1520/1540 närmare 65 000 gårdar i Sverige (utom Finland). Av dessa var 45 % skattehemman, 6 % kronohemman, 24 % frälsehemman och 25 % kyrkohemman (Larsson 1985, s. 68). I samband med den efter beslutet i Västerås 1527 inledda reduktionen drogs merparten av kyrkans jord in till kronan, endast en mindre del återbördades till adeln. Kloster och andra kyrkliga institutioner hade med början under 1100-talet huvudsakligen fått sin jord genom donationer från stormän och kungar. I någon omfattning har bönder också skänkt jord, i synnerhet mindre jordlotter till sockenkyrkorna. Först när forskningsprojektet DMS har slutförts kan en verklig fastighetsstatistik för Sverige under Gustav den förstes regeringstid upprättas.

¹⁹ Kunskapen om hur fördelningen mellan de olika jordnaturen såg ut under medeltiden vilar i stor utsträckning på ett källmaterial som tillkom i början av den nya tiden. Det är nämligen först genom kronans jordeböcker, den s.k. årliga räntan, från Gustav Vasas regeringstid som vi kan få en heltäckande bild av Sveriges bebyggelse och proportionerna mellan de olika jordnaturen och deras geografiska fördelning. Den senaste stora sammanställningen har gjorts av Lars-Olof Larsson (1985) och omfattar även den finska riksdel. I hela Norrland och i Dalarna var andelen skattejord genomgående mer än 90 procent. Även i de yttre delarna av Uppland, Västmanland, Värmland och Dalsland var andelen skattejord hög. Den i norra Sverige synnerligen starka dominansen för skattejord hade en direkt motsvarighet i Finland. I södra Sverige var skattejord däremot betydligt mindre vanligt förekommande. Istället var frälset och kyrkan de dominerande jordägarna. Minst omfattning hade skattejorden i Östergötland och Södermanland med knappt 20 procent. Men det fanns också områden med relativt mycket skattejord, t.ex. sydvästra Småland och västra Västergötland, där andelen kunde utgöra mer än hälften. Undantaget Öland kan man konstatera att skattejorden överlag var svagt representerad i

Modellen, vilken jag benämner *trestegsmodellen*, har dels tillkommit på basis av tidigare forskning, dels genom egna undersökningar, varav vissa redovisas nedan.²⁰ Generellt gäller att vår kunskap om storgårdsdriften är mycket begränsad, att kännedomen om huvudgårdsdriften är relativt god, och att kunskapen om landbodriften är den mest utvecklade. Kunskapsläget sammanhänger givetvis med att källorna flödar rikligare över tiden. En i sammanhanget viktig omständighet är att den svenska utvecklingen inte står isolerad från den europeiska. Mycket av det som hände i det svenska riket hade tidigare inträffat på kontinenten och därifrån har viktiga impulser utgått. Inte minst gäller det huvudgården med underlydande enheter, som ytterst kan föras tillbaka på det klassiska europeiska godssystem som först utvecklades i karolingernas rike.

Den äldre medeltiden, särskilt tiden före 1300-talet, kännetecknas av förbättrad agrarteknik, nyodling och befolkningstillväxt (Myrdal 1997, 1999, 2012). Spannmålsodlingen ökade i betydelse på bekostnad boskapsskötseln. Markanvändningen blev mer intensiv. Fler munnar kunde mättas. Bröd och öl blev den viktigaste födan. Spannmålsexpansionen kulminerade under högmedeltiden, dvs. samtidigt som huvudgårdsdriften stod på topp. Introduktionen av vattenkvarnen synes sammanhånga med etableringen av huvudgårdsdriften och en stegrad spannmålsodling. I medeltidsbrevens är de äldsta beläggen på svenska vattenkvarnar från tidigt 1200-tal.²¹ Ofta framgår av diplomerna att vattenkvarnarna, precis som de underlydande torpen, räknades till huvudgårdarnas tillhörigheter. I Danmark omtalas vattenkvarnar redan på 1100-talet. Att de första danska vattenkvarnarna byggdes under detta sekel har också stöd i arkeologiska iakttagelser (Fischer 2004).

de landsdelar där Vadstena kloster ägde jord (Larsson 1985, karta s. 76). Den starka dominansen för skattejord i norra Sverige (och Finland) hänger samman med en under medeltiden mycket omfattande nyodling och kolonisation, då gårdarna i regel togs upp med ärftlig besittningsrätt, efter hand liktydig med äganderätt. Dessa gårdar fick därför status som skattehemman. Det är mycket tack vare denna bebyggelseexpansion i norr som skattegårdarna utgjorde nära hälften (45 %) av alla hemman i Sverige vid medeltidens slut. Inte sällan ställs denna bild mot förhållandena på kontinenten, där bönderna sällan ägde jorden de brukade eller till och med var livegna. I ett europeiskt perspektiv framstår därför Sverige som närmast unikt. Men detta är bara sant om man räknar på riksgenomsnittet. Söder om Bergslagen var skatteböndernas andel av jorden avsevärt mycket mindre än norr därom. I synnerhet i de gamla slättbygderna dominerade de kyrkliga institutionerna och det världsliga frälset stort.

²⁰ I Vadstena klostrets jordeböcker finns talrika relikter av huvudgårdsdrift, trots att den nästan allenarådande produktionsformen utgörs av landbodriften. Jag har för avsikt att publicera ett flertal godsrekonstruktioner baserade på detta material i ett annat sammanhang.

²¹ Under första hälften av 1200-talet omtalas vattenkvarnar i följande tio brev: SDHK 245, 294, 347, 379, 412, 494, 519, 563, 604, 606. Jag har för avsikt att ingående redogöra för vattenkvarnens introduktion i Sverige i ett annat sammanhang och då också beskriva hur den medeltida kvarnnärningen utvecklades utifrån uppgifter i Vadstena klostrets jordeböcker.

Min hypotes är att huvudgårdsdriften var ett led i de stora jordägarnas strävan att intensifiera åkerbruket och att detta syftade till att berika dem på spannmål. Som vi ska se nedan har man producerat stora kvantiteter säd på huvudgårdarna. Räknat på basis av jordetalen har avkastningen varit mycket hög mätt med historiska mått. Det högmedeltida jordbruket var mer produktivt än vad man tidigare har insett inom forskningen. På huvudgårdarnas vattenkvarnar har stora mängder säd blivit till mjöl, som i sin tur blivit till bröd i godsens bakugnar. På kvarnarna har man också malt mältat korn som blivit till öl i huvudgårdarnas brygghus. I Stockholm, Visby, Söderköping och andra stapelstäder har de stora jordägarna funnit avsättning för spannmålen på den internationella marknaden. I städerna har säden blivit till silverpenningar. Men under senmedeltiden vände trenden. Efter digerdöden har spannmålsodlingen minskat i omfattning samtidigt som boskapsskötseln bokstavligt talat återtog förlorad terräng. Åker blev till äng och konsumtionen av kött och mjölkprodukter ökade per capita (Myrdal 2003). De som överlevde epidemierna fick det bättre och folkhälsotalet steg till följd av en mer varierad och näringsrik kost. Den senmedeltida produktionsomläggningen sammanfaller således med en nära nog fullständig nedläggning av huvudgårdsdriften.

1.4.2 Medeltidens godssystem – insikter och missförstånd

Den gängse uppfattningen i svensk historieskrivning var länge att det under medeltiden inte hade funnits någon huvudgårdsdrift med storgårdar eller att den varit så sällsynt att den knappt förtjänade att nämnas. Istället skulle de stora jorddrottarnas jord redan under äldre medeltid ha varit uppdelad på mindre ägor, som låg spridda i olika byar och brukades av landbor med hjälp av deras familjer och kanske ett och annat legohjon. Man betonade att jordbrukstekniken var primitiv och produktiviteten låg. Med de självägande bönderna hade landborna gemensamma åtaganden som underhåll av hägnader och vägar. Vidare delade bönderna på samfällda resurser som skogar och fiskevatten. Relationerna med jordägarna antogs i grunden ha varit harmoniska och tillsammans delade man på livets vedermödor. Följande citat av Erik Lönnroth (1940, s. 39 f.) fångar de väsentliga dragen i den traditionella uppfattningen:

Medeltiden igenom har ingen storgodsbildning att tala om förekommit i Sverige. De stora jordägarna ha hopat under sig spridda ägolotter i bondbyarna, ofta utsprängda över stora områden utan geografiskt sammanhang. Deras landbor ha bott sida om sida med de fria bönderna i byarna, delat utägorna med dem och deltagit i den driftsgemenskap i det dagliga arbetet, som utmärkte Sveriges medeltida lanthushållning med dess primitiva åkerbruksteknik.

Landborna och därmed deras herrars ekonomiska välstånd har varit intimt förknippat med de fria böndernas; ekonomiska olyckor, krig och utarmning genom beskattning drabbade samfällt landets jordbrukande och jordägande samhällsklasser.

På 1950-talet började några historiker att ifrågasätta den rådande uppfattningen. En av dessa var Folke Dovring. I ett mot Erik Lönnroth riktat polemiskt inlägg, där godsdriften var ett av flera spørsmål, underströk Dovring att det under tidig medeltid hade funnits ett utbrett system med stora huvudgårdar under brytars förvaltning och att dessa gårdar successivt avlöstes av landbogårdar under 1200- och 1300-talen (Dovring 1953a, s. 388 f.). I de latinska breven omtalas huvudgårdarna endera med någon av termerna *curia* eller *mansio*. Att det rör sig om synonyma ord framgår av flera brev där en och samma egendom omväxlande omtalas med än den ena, än den andra termen (Rahmqvist 1996, s. 14). I slutet av medeltiden var huvudgårdarna helt upplösta och ersatta med landbohemman. Storgårdarna hade då omvandlats till byar. Dovring framhöll att omläggningen ska sammanhållas med träldomens upphörande och att denna händelse är av grundläggande betydelse för att förstå bondeklassens uppkomst. Vidare menade han att den svenska omläggningen av godsdriften var en parallell till den kontinentala utvecklingen, exempelvis den i Frankrike, där herremännens stora domäner successivt hade kringsskurits på bekostnad av nya räntegivande bondgårdar.

Redan i detta tidiga diskussionsinlägg finns flera av de centrala iakttagelser som med tiden skulle bekräftas av forskningen. Vi ska här gå igenom dem en efter en.

Under äldre medeltid har de stora jordägarna för driften av sina egendomar anlitat särskilda förvaltare. En sådan benämndes bryte (fsv. *bryti*). I breven betecknas han med det klassiska latinets *villicus*, ett ord som även på nordisk botten åsyftar en förvaltare av en lantegendom, precis som i Columellas bok om det romerska lantbruket (*De Re Rustica*). Bryten var ursprungligen en träl som hade uppsikt över andra trälar, dvs. ett slags förman. Med tiden utvecklades han till en fri gårdsförvaltare. I Östgötalagen omtalas såväl fria som ofria brytar. I övriga landskapslagar, såväl svenska som danska, synes brytarna ha varit fria och fullt rättskapabla (Lindkvist 1979, s. 47). Med början under 1200-talet förekommer en övergångsform då bryten har dubbla roller, dels är han gårdens förvaltare, dels är han arrendator av samma gård (Myrdal 1985, s. 39 med bilaga 1A; Myrdal & Tollin 2003). En möjlig variation på samma tema skulle kunna vara att bryten satt på en egen liten gård samtidigt som han ansvarade för driften av en huvudgård och för uppsynen och uppbörden från ett antal närliggande landbogårdar. Janken Myrdal har fäst

uppmärksamheten på just denna variant (Myrdal & Tollin 2003, s. 160; Myrdal 2012, s. 208).

Redan när vi först möter brytegårdarna i breven från 1200-talet är flera av dem under utskiftning. Från de stora gårdarna har jord successivt avstyckats och fördelas på avradspliktiga landbor. Avsöndringarna fortsatte under 1300-talet. Längre fram, på 1400-talet, förekom endast landbogårdar, undantaget ett mindre antal avelsgårdar, drivna av kloster och biskopar, och adelns sätesgårdar. Det här förloppet studeras närmare i kapitel 3 i samband med undersökningen om attungen. De gamla storgårdarna har alltså successivt omvandlats till byar med ett varierande antal bondejordbruk. De relativt små byar på vanligen 4–5 hemman som kännetecknar östra Mellansverige före den agrara revolutionen på 1800-talet är mestadels inga kvarlevor från vikingatiden, utan nyskapelser från hög- eller senmedeltiden.

Den här utvecklingen, som är välbelagd i de historiska källorna, går på tvärs mot en på sina håll ännu idag omhulad föreställning, nämligen den att byarna skulle ha uppstått genom en sammanflyttning av spridda enkelgårdar. Särskilt bland kulturgeografer har denna förmodan länge varit förhärskande och till och med upphöjd till en nyckelhypotes i tolkningen av det östsvenska kulturlandskapets uppkomst (Helmfrid 1962; Lindquist 1968; Sporrang 1971). Arkeologen Björn Ambrosiani (1964) var dock av annan uppfattning och hävdade att bybildningen först hade satt in under medeltiden och att vikingatidens bebyggelse huvudsakligen utgjordes av ensamgårdar, som i regel var större än historiska bondejordbruk. Ambrosianis uppfattningen har sent omsider vunnit stöd inom viss kulturgeografisk forskningen (Tollin 1999; Berg 2003a, 2003b). Samtidigt har paradoxalt nog vissa arkeologer lanserat åsikten att bebyggelsen alltsedan äldre järnåldern och upp i den nya tiden skulle ha dominerats av byar (Gräslund 2004, 2010; Fallgren 2006, 2008). Denna egendomliga uppfattning som (1) förutsätter en orimligt lång kontinuitet i bosättnings- och bebyggelsemönster, (2) ignorerar en arkeologiskt välbelagd strukturomvandling under 500-talet och (3) negligerar de skriftliga källornas huvudgårdar (*curiae, mansiones*) har givetvis ifrågasatts (Ericsson et.al. 2010).

Självfallet har det funnits byar på olika håll i Skandinavien under vikingatiden och tidig medeltid, i synnerhet i Danmark och Skåne, men troligen också i det gammalsvenska landskapet Västergötland, där byarna i regel var betydligt större än i östra Mellansverige under den nya tiden. Men sådana ”fornbyar” ska inte sammanblandas med den historiska byn, som utgjordes av gårdar brukade på familjebasis och med väl utvecklade samarbetsformer grannarna emellan. Vikingatidens byar bestod av storgårdar, antingen bebodda av storbönderna själva eller under brytars förvaltning. Insprängda i sådana *storgårdsbyar* har det i någon utsträckning också funnits

jord som brukades av mindre jordägare, närmast motsvarande medeltidens skattebönder.

Antalet landbor har alltså stadigt ökat under hela den period då brytarnas huvudgårdar sönderfaller i mindre brukningsenheter. Av detta följer att den breda bondeklass vi möter under senmedeltiden inte är en kvarleva från järnåldern, utan något relativt nytt. Att allmogen blev en maktfaktor att räkna med på 1400-talet måste sammanhånga med att det först var då som de fria bönderna (skattebönder och landbor) bildade ett tillräckligt brett folklager för att utgöra en verklig kraft i historien (jfr Myrdal 1997, s. 309). Det var med andra ord en nybliven bondeklass som tog till vapen för att göra sin röst hörd och som inte kunde ignoreras av överheten. Att senmedeltiden inleds med en kraftig folkminskning är inget hinder för att andelen fria bönder i samhället har ökat.

Dovring påpekade också att den svenska utvecklingen inte var säregen. På kontinenten hade också ett småskaligt familjejordbruk expanderat på bekostnad av ett äldre godssystem, som utmärktes av att jordherrarna drev stora sammanhållna domäner med hjälp av dagsverkspliktiga bönder och avlönad arbetskraft. Som vi ska se längre fram anses numera att det europeiska storgodset först kan beläggas i norra Frankrike och att det därifrån har spridit sig till andra delar av Europa. Dovring underströk att den successiva utskiftningen av brytegårdarna och deras slutliga upplösning ska sammanhållas med träldomens upphörande och formerandet av en fri bondeklass. Som redan påpekats var bryten ursprungligen själv en träl, även om han som en herremans betrodde förvaltare måste ha haft avsevärt högre status än de ofria personer han övervakade. Även om landborna var av varierande socialt ursprung så har frigivna trålar säkerligen varit en betydande rekryteringsbas (jfr Lindkvist 1979; Iversen 1994).

Dovrings uppfattning gillades av Lars-Arne Norborg som i sin avhandling om Vadstena klostres ekonomiska grundvalar konstaterar att klostret på sina jordegendomar tillämpade två skilda produktionsformer, dels stordrift på avelsgårdar, dels landbodrift (Norborg 1958, s. 141 ff.). Avelsgårdarna var i regel 5–8 gånger så stora som en genomsnittlig bondgård. Systemet med avelsgårdar var dock av mycket begränsad omfattning och förekom, förutom på själva huvudgården i Vadstena, endast på en handfull orter i klostrets närhet samt det välbekanta Forsvik i Västergötland, men där var det smide och brädsågning som stod i centrum. Det var alltså en mycket ringa del av klostrets jord som inte var utarrenderad till landbor. Avelsgårdarna drevs dels med hjälp av avlönad arbetskraft, dels med dagsverken utförda av kringboende landbor. De senare kompengades med en lägre avrad. Precis som Dovring ansåg Norborg att systemet med storgårdar bäst förstås mot bakgrund av en

allmän europeisk utveckling. Han hänvisade särskilt till tysk forskning som hade påvisat att den äldre medeltidens godssystem med storgårdar började upplösas under 1100-talet. Vidare påpekade han att huvudgårdar med underliggande landbogårdar, torp och kvarnar ofta omtalas i de svenska diplomerna fram till 1300-talets mitt och att sådana belägg lyser med sin frånvaro under senmedeltiden.

En annan historiker som följde samma spår är Herman Schück. I avhandlingen om Linköpingskyrkan intar godsförvaltningen en central plats. Schück konstaterar att den östgötska slättbygden under äldre medeltiden dominerades av storgods tillhörande kungar och stormän och att så hade varit fallit redan vid forntidens slut (Schück 1959, s. 44, 197). Huvudgårdarna drevs som storjordbruk med trälar som arbetare, medan underlydande byar och nybyggen brukades av landbor. Vidare sammanhöll man kyrkobygget med godssystemet (op. cit., s. 45, 197). Kyrkorna hade nämligen uppförts på privat initiativ intill stormännens huvudgårdar. Det var jordägaren som försåg kyrkan med präst och utrustning. Stormannen var kyrkans patronus och prästen hans tjänare. Först i ett senare skede tilldelades prästen en egen gård, dessförinnan ingick han i stormannens hushåll (s. 200).

Att kyrkorna har uppförts av stormän, ofta på deras egna gårdar, är en uppfattning som omfattas av dem som på senare år studerat förhållandena i Östergötlands slättbygd, där romanska stenkyrkor började byggas redan under tidigt 1100-tal (Bonnier 1996, 2004, 2012; Gardelin 2006; Anglert 2009; Hedvall 2009). Först under 1200-talet tycks kyrkorna och prästerna ha inordnats i stiftets sockenorganisation. Sigurd Rahmqvist har visat att flera kyrkor i Uppland är uppförda intill huvudgårdar på initiativ av personer inom aristokratin (Rahmqvist 1996, s. 299). Ibland är det till och med möjligt att identifiera byggherren. Dessa uppländska stormannakyrkor tillkom först under andra hälften av 1200-talet. Clas Tollin har gått ett steg längre och lanserat en djärv hypotes, nämligen att sockenindelningen i västra Östergötland skulle vara en direkt fortsättning på tidigmedeltidens storgodsbildningar och att kyrkorna har uppförts på godsägarnas initiativ, på deras egna sätesgårdar (Tollin 2010). Jag återkommer till denna hypotes i kapitel 9. Vidare har Schücks uppfattning om jordägandet bekräftats av kulturgeografen Johan Berg som funnit att ansevärd delar av jorden i Östergötland under äldre medeltid var i händerna på aristokratiska och kungliga släkter (Berg 2003).

I slutet av 1950-talet hade Dovring, Norborg och Schück banat väg för en helt ny uppfattning om hur de stora jordägarnas egendomar varit organiserade under den äldre medeltiden. Detta var inget statiskt system, utan tvärtom något som var ständigt i förändring. Numera är den dominerande uppfattningen att huvudgårdarna, med undantag för kyrkans och adelns avels- och sätesgårdar,

har ersatts med familj jordbruk under 1300-talets andra hälft (t.ex. Rahmqvist 1996, s. 298; Tollin 1999, s. 191 ff.; Ferm 2002; Berg 2003; Myrdal & Tollin 2003; Myrdal 2012). Det skulle dock dröja ända till slutet av 1990-talet innan detta blev en allmän uppfattning (Myrdal 2007a, s. 161 f.). Särskilt har frågan om stordriften varit omstridd.

Carl Göran Andræ gillade inte den nya uppfattningen. I avhandlingen om kyrka och frälse under äldre medeltid finns ett avsnitt om agrara produktionsformer under den hoppingivande rubriken ”Det fornsvenska storgodset” (Andrä 1960, s. 85 ff.). Andræ förnekade inte att det hade funnits storgodbruk under brytars förvaltning, men detta var enligt honom mer undantag än regel. Istället försvarade han Lönnroths uppfattning och menade att de gamla kulturbygderna hade dominerats av fria bönder som bedrev jordbruk inom ramen för ett byalag. Hur fick han då detta att gå ihop med att huvudgårdar omtalas frekvent i källorna? Vägen gick över att tillskriva de latinska termerna en specialbetydelse. Enligt Andræ betecknar *curia* eller *mansio* en förvaltningsenhet som består av dels en brytegård, dels jord som ligger utspridd i samma by som brytegården, men oftare i flera. Han underströk att det inte handlade om några stora produktionsenheter, utan om ett konglomerat av jordar uppdelade på ett eller flera byalag. I dessa skulle landbor och självägande bönder ha verkat sida om sida. Brytegårdarna skulle först och främst ha varit centra för uppbörd och förvaltning, inte några storgodbruk.

Om vi nu jämför bilden av det medeltida kulturlandskapet som ovanstående citat av Lönnroth ger prov på med den bild som Carl Göran Andræ tecknade, framgår att de nästan är identiska. Skillnaden ligger i att Andræ har infogat brytegårdar, men dessa var som sagt små och de trälar och annan arbetskraft som räknades in under dem har alltmer frigjort sig från brytens kontroll och med tiden uppgått bland de fria landborna.

Andræ:s uppfattning fick starkt inflytande och flera forskare har i hans efterföljd tonat ner betydelsen av storgodbruk och huvudgårdsdrift (Helmfrid 1962, s. 137; Dahlbäck 1977, s. 257, 273; Lindkvist 1979, s. 37 ff.; Brunius 1980, s. 39; Fallgren 2006). Däremot har Sigurd Rahmqvist framfört välriktad kritik, dels genom att visa på brister i Andræ:s tolkningar av enskilda källor, dels med nya argument underbyggt uppfattningen att huvudgårdarna mestadels var storgodbruk som drevs på annat sätt än vanliga bondgårdar (Rahmqvist 1996, s. 14 f.).

Det är först genom Sigurd Rahmqvists systematiska undersökningar av några frälsegodskomplex i Uppland som omständigheterna kring medeltidens huvudgårdsdrift har börjat framstå i mer tydlig dager (Rahmqvist 1996). Centralt är att Rahmqvist har en agrarhistorisk utgångspunkt, såtillvida att han

inom ramen för ett bestämt geografiskt sammanhang kombinerar olika slags källmaterial som diplom, jordeböcker, 1500-talets landskapshandlingar och äldre lantmäteriakter. Närmare bestämt handlar det om ett arbetssätt som Folke Dovring benämnde den kasuistiska metoden och som närmare beskrivs i kapitel 2. Modellen för hur ett godscomplex var uppbyggt och fungerade tar avstamp i en empirisk generalisering, vilken baseras på det ovanligt rika källmaterial som föreligger om godset Skällnora i Fresta socken norr om Stockholm. Skällnora skänktes till Vadstena kloster år 1389 och redovisas i klostrets samtliga bevarade jordeböcker. Skällnora var ett av flera godscomplex som nämnda kloster fick i gåva av det världsliga frälset. En annan omständighet som länkar Rahmqvist till den agrarhistoriska forskningen är den stora betydelse han tillmäter jordetalen – för Upplands del marklandet och dess underavdelningar – i analysen av godscomplexen.

Rahmqvist har gjort en upptäckt, nämligen att det utmärkande för huvudgårdarna (*curiae, mansiones*) var att de hade underlydande torp (Rahmqvist 1996, s. 8 ff.). Högst övertygande har han demonstrerat att det latinska uttrycket *cum coloniis* (eller *cum colonis*) i de högmedeltida brevens pertinensformler åsyftar torp lydande under en huvudgård, inte självständiga landbogårdar. När det i mitten av 1300-talet började bli vanligt att skriva på svenska förekommer uttrycket ”med torp och torpställen”. Torpen kan i vissa fall, som i Skällnora där de till antalet var sex, följas i senmedeltida jordeböcker och identifieras på äldre kartor. Vissa finns fortfarande kvar, medan andra har försvunnit. Det visar sig då att torpen tagits upp i anslutning till naturliga fodertäkter på huvudgårdarnas utmarker, som ofta var vidsträckta. Torpen var med andra ord nybyggen.

Att torpen tillhör en medeltida sekundärbebyggelse framgår, förutom av deras geografiska belägenhet, ofta av deras namn, som generellt tillhör ett yngre kronologiskt skikt än namnet på moderenheten (Rahmqvist 1996, s. 10 f.). Ett vanligt förekommande ortnamnselement är *-bol*, vilket klart utvisar att det är fråga om ett medeltida nybygge. I någon utsträckning förekommer också uppkallelsenamn. Ofta handlar det då om namn som lånats från välbekanta städer och borgar. Det ligger därför nära till hands att anta, att det är jordägaren som gett torpen sådana namn. När torpen kan följas i källorna över en längre tid uppvisar de inte sällan ett vacklande namnskick. Ibland har de inte ens åsatts ett namn, utan kallas blott torp.

Ett stycke in på 1300-talet förekommer att man använder den latinska termen *oppidum* för att översätta det svenska ordet ”torp” (Rahmqvist 1996, s. 30 ff.). Benämningen ”torpare” eller ”torparkarl” har översatts med den anslutande termen *oppidarius*. Eftersom *colonus* och *colonia* hade dubbla betydelser – den förra termen kan åsyfta såväl en regelrätt landbo som en

torpare och den senare såväl en landbogård som ett torp – innebar den nya vokabulären en precisering.²² Rahmqvist understryker att man vid denna tid skilde mellan landbor och torpare. De bägge kategorierna jordbrukare och deras respektive brukningsenheter får alltså inte sammanblandas.²³

Vidare har Rahmqvist observerat att underlydande torp också i två andra avseenden skiljer sig från huvudgårdar, nämligen beträffande jordvärdering och avrad (op. cit., s. 35 ff.). Huvudgårdarna – och detta gäller för övrigt alla gamla byar i ordets ursprungliga bemärkelse – har åsatts ett jordetal, vilket i Uppland betyder att de var värderade i markland, öresland etc. Torpen saknar däremot i regel jordetal. Skillnaden i avrad framträder på så sätt att brytarna på huvudgårdarna företrädesvis har erlagt spannmål, medan torpen enbart gav pengar, och för det mesta små belopp. Dessa skiljaktigheter i jordetal och avrad, framhåller Rahmqvist, återspeglar de stora skillnader i jordbruksresurser som förelåg mellan huvudgårdarna och de underliggande torpen. Att huvudgårdarnas avrad huvudsakliga utgick i spannmål berodde helt enkelt på att de hade stora åkerarealer. Däremot var torpen upptagna vid sidan om den gamla åkermarken, i anslutning till naturliga fodermarker. Enligt Rahmqvist har ängsbruket varit så pass givande att torparna förmått betala den lilla penningavraden. Den åkermark som togs upp intill torpen räckte däremot som mest till husbehov. Varför hade då huvudgårdarna jordetal i motsats till torpen? Rahmqvist antar att det var åkermarken som var den huvudsakliga grunden för fastighetsvärderingen i markland, öresland etc. och att torpens åkerlappar inte var tillräckligt stora för att vara intressanta att taxeras. Huruvida det enbart var åkermarken som utgjorde grunden för jordvärderingen i markland (eller attungar) eller om taxeringen även grundades på andra markslag och resurser är en fråga vi återkommer till längre fram och som med kvantitativa metoder behandlats i Exkurs D.

Huvudgården med sina underlydande torp utgjorde ett litet godskomplex. Många godskomplex var dock betydligt större och mer komplicerat uppbyggda än typexemplet Skällnora. Förutom en huvudgård med tillhörande torp kunde det också ingå jord som brukades av landbor i angränsande byar. Ibland kunde

²² En med *colonus* synonym term är *incola*, vars grundbetydelse är 'invånare, inbyggare', och som antingen kan betyda 'landbo' eller 'torpare' (Rahmqvist 1996, s. 34 med anf. ref.). Ordet *torp* och appellativet *bol* har ibland översatts med den latinska termen *mansiuncula* 'liten gård' (GMLS 2, s. 46).

²³ Inom ett godskomplex har torpare och landbor haft olika uppgifter och suttit på gårdar av olika storlek. I synnerhet hade torparna en väsentligen större arbetsplikt än de fria landborna. Det är därför viktigt att skilja på landbor och torpare och inte sammanföra dem till en enda kategori, vilket tyvärr Johan Berg gör i några rumsliga modeller av godskomplex (Berg 2003a, fig. 1.2, 1.4 & 7.1). Samma sammanblandning finner vi också hos medeltidsarkeologen Martin Hansson (2001, s. 45, fig. 9).

hela byar i grannskapet ingå i godskomplexet. Vissa landbobyar har bevisligen i ett äldre skede brukats som huvudgårdar. Ibland kunde en bebyggelseenhet vara delad mellan en huvudgård och en landboby. Det sistnämnda var ett ofta förekommande mönster i slättbygder med stora byar. Det viktiga, och detta betonar Rahmqvist med eftertryck, är att ett godskomplex kännetecknas av att det är geografiskt samlat kring en huvudgård och utgör en mer eller mindre sammanhängande jordegendom (op. cit., s. 24). I regel har det ägts av en enda person eller en institution. Rahmqvist vill inskränka betydelsen av termen *godskomplex* till en sådan konstellation. I litteraturen används termen ofta för att beteckna en storgodsägares samlade jordinnehav. Det handlar då om ett stort antal gårdar som kan vara spridda över vidsträckta områden, ibland hela landskap eller till och med flera, och som inte hänger samman vare sig geografiskt eller driftsmässigt. Det främsta exemplet på en sådan företeelse är de landbogårdar som låg under Vadstena kloster. Rahmqvist föreslår att man använder orden *gods*, *godsmassa* eller *godsinnnehav* för sådana jordinnehav. I den här avhandlingen använder jag termen *godskomplex* i den betydelse som Rahmqvist har bestämt. Däremot har jag tagit mig friheten att använda ordet *godsbestånd* för att beteckna en storgodsägares samlade jordinnehav.²⁴

Rahmqvist slår fast att torpen var en funktion av huvudgårdsdriften (op. cit., s. 34 f.). Syftet med dem var att avlöna den arbetskraft som var nödvändig för driften av ett storgjordbruk. Med andra ord har i princip de medeltida torpen tillkommit på samma sätt som dagsverkstorpen på 1600- och 1700-talets säterier. Rahmqvist sammankopplar uppkomsten av torpsystemet med träldomens avveckling. Ett äldre godssystem baserat på ofri eller lejd arbetskraft inhyst på storgårdar har ersatts med torpare som gör dagsverken på huvudgården. Rahmqvist ansluter sig därmed till den danske medeltidsforskaren Erik Ulsigs uppfattning att huvudgårdarna (*curiae*, *mansiones*) i Danmark var storgjordbruk och att de brukningsenheter (*colonial/coloniae*) som i breven uppräknas bland huvudgårdarnas tillhörigheter inte var några självständiga landbogårdar (Ulsig 1968). Förutom

²⁴ Trots att *godskomplex* är en central term i den bebyggelsehistoriska forskningen används ordet med högst skiftande begreppsliga innebörder. Lars-Arne Norborg använder termen i tre skilda betydelser i sin avhandling om "storföretaget" Vadstena kloster (1958). En av dessa avser klostrets hela vidsträckta godsbestånd (s. 20, 25, 42, 48, 186, 205, 209, 218, 224, 254, 258, 270). En annan betydelse avser en ansamling gårdar i någon trakt, men utan att de på något sätt funktionellt skulle hänga samman (s. 35, 40, 45, 75, 76, 78, 80, 82, 84, 95, 211, 217). En tredje betydelse avser en konstellation bestående av en huvudgård med underlydande gårdar och torp. Den senare betydelsen, som ansluter till Rahmqvists definition, har jag påträffat på endast två ställen (s. 29, 181). Johan Berg, som är väl medveten om Rahmqvists begreppsbestämning, väljer ändå att definiera ett godskomplex på annat sätt, nämligen som tre eller flera gårdar inom samma socken och som ägs av en enda jordägare (Berg 2003a, s. 13, 67). Berg förbiser med andra ord frågan om hur jordbruksdriften organiserades, vilket självfallet är olyckligt.

torp har det, som i Skällnora, ofta legat en vattenkvarn till huvudgården. Vattenkvarnen synes ha varit en central komponent i många godskomplex. Fanns ingen lämplig ström i närheten av huvudgården har en vattenkvarn i regel uppförts på annat håll inom godskomplexet.²⁵

Rahmqvists uppfattning är alltså att torpen tillkom när frigivna trälar gavs möjlighet att nyodla på storgårdarnas utmarker. Torpen har således inte bebotts av några pauperiserade bönder och endast undantagsvis torde frigivna trälar ha avancerat till landbor utan att först ha levt som torpare någon generation (jfr Lindkvist 1979, s. 128 ff.). När har då de för huvudgårdsdriften utmärkande torpen först grundats? Enligt Rahmqvist skulle det ha inträffat under andra hälften av 1200-talet (1996, s. 32 f.). Denna förvisso preliminära datering baseras enkom på de skriftliga källorna, som för denna tid är fåtaliga. De äldsta beläggen på *colonis* i pertinensformlerna är från 1260-talet och avser huvudgårdar i Östergötland och Södermanland (SDHK 791, 832, 860). I Danmark kan konstellationen huvudgård (*mansio*) och underliggande bruksenheter (*colonis*) beläggas betydligt tidigare. I ett brev från 1203 omtalas att två sådana egendomar har skänkts till domkyrkan i Århus (Ulsig 1968, s. 119). Även om Danmark säkert ligger före i utvecklingen är det högst sannolikt att huvudgårdsdriften etablerades i Sverige före mitten av 1200-talet. Förslagsvis ungefär samtidigt som de första vattenkvarnarna börjar byggas, dvs. kring sekelskiftet 1200.

Sammanfattningsvis kan man konstatera, att det är först mot slutet av 1900-talet som insikten om att Sverige inte utgör något särfall i den europeiska kulturutvecklingen har vuxit sig stark. Även i Sverige var det vanligt med huvudgårdar och gods. I de gamla kulturbygderna har de till och med utgjort den dominerande produktionsformen. Lantarbetarna har till stor del utgjorts av frigivna trälar och dagsverkstorpere. Med sin godsherre har agrarsamhällets minsta säkert haft starka band, i praktiken måste de ha varit mer eller mindre livegna, som den i not 15 omtalade fostren. Men det fanns en möjlighet att arbeta sig upp, att bli en fri landbo. Det var med andra ord ett dynamiskt och emanciperande system och bar därför på fröet till sin egen undergång. Att det skulle dröja så länge innan den gamla bilden av den äldre medeltidens agrarsamhälle krackelerade och föll samman sammanhänger säkert med att få

²⁵ I princip har Erik Ulsig (1968) gjort samma observationer som Sigurd Rahmqvist (1996), men tyvärr är slutsatserna mer vaga hos den förre, eller annorlunda uttryckt, Ulsigs framställning är inte lika klar och precis som den hos Rahmqvist. Det krävs en del ”exegetik” för att tillgodogöra sig Ulsigs skrifter.

historiker varken förmådde eller ville kritisera den av Lönnroth sanktionerade uppfattningen, riskerna med en sådan manöver var nämligen alltför stora.²⁶

Huvudgården med underliggande enheter är som sagt en övergångsform i den här skisserade utvecklingen och dessutom en direkt motsvarighet till det klassiska europeiska godssystem som på engelska benämns "the manorial system", på franska "régime domanial classique", på italienska "sistema curtense" och på tyska "Villikationswirtschaft".²⁷ Godssystemet – på svenska benämnt *huvudgårdsdrift* – kännetecknas av att det fanns två samverkande delar (Duby 1968, s. 33 ff.; Verhulst 2002, s. 33 ff.). Centrum utgjordes av en huvudgård (lat. *mansus indominicatus*) till vilken hörde en vidsträckt domän eller *demesne* som bestod av både intensivt brukad åkermark och mer extensivt utnyttjade markslag. I domänen ingick också kvarnar och verkstäder. Medan mjölnarna var fria män var hantverkarna – såväl kvinnor som män – vanligen slavar eller livegna. Runt huvudgården låg underlydande gårdar (lat. *mansi*) av varierande storlek och status. Driften av domänen, och då i synnerhet åkerbruket, utfördes – förutom av huvudgårdens egna tjänare – dels av fria landbor som arrenderade större gårdar (lat. *mansi ingenuiles*), dels av ofria eller halvfria småbrukare/torpare som satt på mindre gårdar (lat. *mansi serviles*). Fria landbor hade egna dragdjur och mer tid för att bruka den egna gården. Ofria och livegna saknade vanligen plog och dragdjur och hade stor dagsverksplikt och var strängt kontrollerade av sina herrar. Arbetsplikten var den avgörande ekonomiska länken mellan huvudgården och de underlydande enheterna. Mest tyngande var den för godsets småbrukare/torpare, som utförde långt fler dagsverken på domänen än de fria landborna. I huvudgårdens hushåll eller utvidgade familj ingick till en början en betydande andel ofria medlemmar som inte hade några egna jordlotter. I takt med att de frigavs kom arbetsinsatsen på domänen alltmer att flyttas från huvudgårdens egna tjänare till de underlydande gårdarnas livegna bönder.²⁸

²⁶ Folke Dovring utmanade Erik Lönnroth och fick betala ett högt pris. Först i sitt nya hemland USA kunde han skaffa sig ett nytt liv och en ny karriär, men då som agrarekonom (Myrdal 2010). Kulturgeografen Johan Berg driver en annan linje än den vetenskapssociologiska, nämligen att en "germanistisk" historieuppfattning, kännetecknad av en syn på nordisk vikingatid och medeltid såsom dominerad av fria bönder, skulle ha varit så dominerande att forskarna svårligen kunde inse huvudgårdsdriftens stora omfattning (Berg 2003a, s. 35). Berg har inte uppmärksammat kopplingen mellan E. Lönnroth och C. G. Andræ.

²⁷ Lite diskret, i en not, skriver Sigurd Rahmqvist (1996, s. 35, not 123) att torpens förhållande till huvudgården påminner mycket om de små gårdar (*mansi serviles*) som var en integrerad del i det kontinentala storgodssystemet. Det är en iakttagelse som förtjänar att lyftas fram i ljuset.

²⁸ En vanlig metafor under medeltiden var att samhället liknades vid en mänsklig kropp, där lemmarna var underordnade ett huvud, men där ingen kroppsdel kunde agera självständigt utan de övrigas medverkan. Att denna metafor också kunde åskådliggöra ett lokalt godskomplex framgår av att dess ekonomiska och administrativa centrum benämndes *huvudgård* (fsv. *hofudh*

Variationerna är många på hur detta godssystem tog sig ut i verkligheten, inte minst beroende på om godset låg i gammal slättbygd eller i en nykoloniserad skogstrakt. I den förra terrängen var huvudgårdarna i regel betydligt större än i den senare och godsets ekonomi mer inriktad på *ager* än *saltus*. När källorna tillåter att ett gods med ursprunglig *saltus*-ekonomi kan följas över tiden är det dock tydligt att det stegvis har utvecklats i riktning mot ett gods av den klassiska sädesalstrande typen (Verhulst 2002, s. 51).

Länge antogs att det tvådelade godset varit allmänt förekommande i tidigmedeltidens Västeuropa och att det var en direkt fortsättning på det romerska systemet med *villae* (Seeböhm 1883; Bloch 1931, s. 77 ff.). Numera anses att det först uppstod i karolingernas kärnland mellan Seine och Rhen samt i norra Italien och att det knappast inträffade före 700-talet (Verhulst 1966, 2002, s. 33; Wickham 2005, s. 280 f., 2009, s. 534 ff.). Till angelsaxarnas England hade den här typen av godssystem spritt sig först efter år 900. En annan äldre uppfattning som också fått ge vika är att godssystemet skulle ha tillhört en sluten självförsörjningsekonomi, som hade ett ringa utbyte med omvärlden. Ståndpunkten var egendomlig, då stordrift på domäner innebär en intensifiering av produktionen och en sådan är meningslös om det inte finns avsättning för överskottet. Framväxten av det tvådelade godset hänger därför nära samman med framväxten av en marknad för bulkvaror, inte minst vin och spannmål. Närmare bestämt handlar det om det ekonomiska uppsving som numera tillskrivs den karolingiska ekonomin (Verhulst 2002; Wickham 2005, s. 289, 2009, s. 229). Det är därför självklart att huvudgårdsdriftens införande i först Danmark och sedan i Sverige först och främst sammanhänger med en intensifierad spannmålsodling och att det fanns en marknad för överskottet. I samband med införandet av huvudgårdsdriften måste den svenska aristokratin och de stora kyrkliga jordägarna ha haft behov av städer med internationella handelsförbindelser för att kunna omsätta spannmålen i pengar eller andra varor.

1.4.3 Godskomplexet – typexemplet Lagerlunda

Av skäl som framgår ovan har inget intakt godskomplex från medeltiden bevarats till våra dagar. Däremot har ett och annat godskomplex som tillkom i samband med stormaktstidens säteribildningar, och i vissa fall redan under föregående sekel, karterats av lantmätare på 1600-talet. Ett sådant godskomplex är Lagerlunda strax väster om Linköping i Kärna socken och Hanekinds härad.²⁹ En sätesgård omtalas redan i slutet av 1500-talet och i

garder), medan torp, landbogårdar och kvarnar motsvarade de underordnade men samtidigt nödvändiga armarna och benen.

²⁹ På 1400-talet synes Ledingelunda ha räknats till Valkebo härad (SDHK 22306, 22307).

princip är också alla övriga komponenter som utmärker ett godscomplex representerade i Lagerlunda. Än idag utgör Lagerlunda en välbevarad godsmiljö. På denna plats framträder tydligt konstellationen sätesgård med underlydande gårdar och torp och detta trots att egendomen idag drivs som ett lantbruksföretag med moderna jordbruksmetoder. På bytomten till den forna landbobyen kvarstår fortfarande några äldre hus och byggnader och vattendraget som rinner mellan sätesgården och byen har inte rätats ut, utan flyter fram genom sköna meanderslingor. Däremot är vattenkvarnen riven, men grunden till kvarnhuset finns fortfarande kvar, vackert belägen intill en strid ström, kantad av ädla lövträd.

Namnet *Lagerlunda* tillkom först på 1660-talet, efter det att egendomen hade tillfallit hovrättspresidenten Israel Forthelius, adlad Lagerfelt. Namnet åsyftar själva sätesgården, medan landbobyen behöll det förhistoriska bebyggelsenamnet *Ledingelunda* (Almqvist 1947, s. 882 ff.).³⁰ Orten omtalas i skrift första gången 1343 då en viss Simon i Ledingelunda bevittnar ett salubrev (SDHK 4926). Det finns skäl att något dröja vid detta brev, som tillkom med anledning av att Björn i byen Lera sålde jord i byen Kallerstad till Linköpingsfogden Nils i Stång. Simon i Ledingelunda är ett av fem i brevet omtalade sigillvittnen, men det är oklart huruvida han någonsin har fäst ett sigill under brevet, åtminstone har det inte bevarats till eftervärlden. Övriga sigillvittnen är kyrkoherden Johan i Kärna, Olof Ingemundsson i Tift, en viss Johan 'bjälke' och staden Linköping, dvs. stadens råd. Som framgår av brevet har dock endast fyra sigill hängts under brevet, varav tre fortfarande finns kvar, nämligen sigillerna tillhöriga Linköpings stad, kyrkoherden i Kärna och Olof Ingemundsson i Tift (Fig. 10). Således är det antingen Simon i Ledingelunda eller Johan 'bjälke' som har fäst ett sigill på den plats där nu endast en pergamentsremsa kvarhänger. Om Olof Ingemundsson vet vi att han var förvaltare i Tift, en betydande egendom på 16 attungar. Olofs sigill visar en halv tillbakaseende ulv (Fig. 3). Men Olof var ingen frälseman och hans sigill avbildar ett s.k. klientvapen, vilket utvisar att han tjänade släkten Ulv, en högfrälseätt som var befryndad med den statsbärande Folkungaätten.³¹ Olof i

³⁰ Johan Axel Almqvist uppger att namnet *Lagerlunda* skulle ha tillkommit först efter Israel Lagerfelts död 1684 och att initiativet kom från änkan (Almqvist 1947, s. 886). I beskrivningen till kartan över godset från 1668 görs dock åtskillnad mellan sätesgården Lagerlunda och byen Ledingelunda (LSA D13:170-71).

³¹ Svenskt Diplomatarium uppger att ett av de tre bevarade sigillerna skulle ha texten "S. Olavi in Lelunda" när Hans Hildebrand istället läser "S. OLAVI INGEMUNDA S." (HiSig 3:557). Det senare synes vara den rätta tolkningen. Olof Ingemundssons vapenbild återges i Raneke (1982–85, s. 332), men med felaktig referens till Hildebrands katalog. Vidare har Raneke inte uppmärksammat att det handlar om ett klientvapen, vilket däremot Johan Berg gjort (Berg 2003b, s. 97 f.).

Tift omtalas i förbifarten också i ett annat brev då en fastighet byter ägare som gränsar till Olofs gård i Linköping (SDHK 5974). Olof Ingemundsson var tydligen en besutten man, ägare av en stadsgård och förvaltare på en stor lantegendom.

Alldeles förvissad kan man inte vara, men Simon i Ledingelunda kan också ha varit förvaltare. Eftersom källorna sviker oss på denna punkt får det stanna vid en möjlighet. Vi vet inte ens hur bymarkerna i Ledingelunda var organiserade under äldre medeltid. Att Ledingelunda måste ha varit en högst betydande bosättning under järnåldern framgår däremot av det stora gravfält som ligger på en grusås sydöst om byn. Gravfältet rymmer idag drygt 130 gravar, men är skadat av grustäkt och måste förr ha varit avsevärt mycket större (FMIS Kärna 38, 39, 93, 110). Gravformerna utgörs av högar och övertorvade stensättningar och därtill några resta stenar. I samband med dels grustäkt, dels arkeologiska undersökningar har flera praktfynd gjorts genom åren, däribland två vapengravar från det första århundradet före vår tideräkning (Nicklasson 1997, s. 38, 199 f.). I båda dessa vapengravar fanns en



järnkittel av det mer ovanliga slaget (Stenberger 1964, s. 345 ff.). Kittlarna, som till sitt utförande är snarlika, saknar mig veterligen motstycke i hela Europa. Från yngre järnålder föreligger också rika gravfynd (Arne 1919). Att döma av fynden och de ovan mark synliga gravformerna omfattar gravfältet snart sagt hela järnåldern.

Figur 3. Olof Ingemundssons sigill. Efter B. E. Hildebrand (HiSig 3:557).

Det finns också andra fornminnen på Ledingelundas marker. I parken invid sätesgården finns två runstenar. Den ena (Ög 109) är välbevarad, men är flyttad från grannfastigheten Frössle. Den andra (Ög 110) kommer visserligen från Ledingelunda, men av den finns endast stenens toppslinga i behåll. Båda runstenarna är ordinära minnesinskrifter. Betydligt äldre är de stensträngssystem som kvarligger i ekdungar och hagmarker väster om sätesgården (FMIS Kärna 47, 85, 86, 107, 109). Dessa sedan länge utrasade hägnadsmurar ingick ursprungligen i den äldre järnålderns odlingslandskap och skvallrar om en, jämfört med historisk tid, avvikande markanvändning.

Nämnda gravfält ansluter till den sandiga höjdsträckning som löper mitt emellan Ledingelunda och Tift och som förr var häradsallmänning, Malmen eller Västra Malmskogen benämnd. Allmänningen har sträckt sig in mot Linköpings medeltida stadsområde. Möjligen är stadskärnan i anslutning till domkyrkan uppförd på samma allmänning (Tagesson 2002). I norra utkanten av den gamla häradsallmänningen, intill en betydande våtmark (Kärna mosse)

reser sig Kärna medeltida sockenkyrka. Invid Kärna kyrka finns också flera runstenar (Ög 105–108). Samtliga torde vara ditflyttade. Någon eller några av runstenarna på Lagerlunda gård och runstenarna vid Kärna kyrka torde ursprungligen ha stått vid den gamla broöverfarten där landsvägen korsar Kapellån.

Ledingelunda omtalas endast en enda gång före digerdöden och det är i ovan omtalade salubrev från 1343. Övriga källor till Ledingelundas äldre historia är sålunda från senmedeltiden. Vi ska titta lite närmare på dem. Peståret 1369 skänkte Åke i Kapperstad $\frac{1}{2}$ attung jord och en tolftefels lott i Ledingelunda till Vreta kloster för sin dotter Kristinas gravplats därstädes (SDHK 9526). Jorden var Kristinas moderne. Trots att jordlotten inte var stor – den motsvarade ungefär en fjärdedel av en normalstor bondgård på 1400-talet – så fanns det hus på tomten och den utgjorde således en egen liten gård, färdig att tas i bruk av en landbo och hans familj, om det nu gick att uppbringa en sådan i dessa svåra tider, agrarkrisen hade nämligen satt in. År 1409 omtalas en ödegård i grannbyn Ånestad och som uppges vara belägen på västra sidan av ån, söder om Ledingelunda bro (SDHK 17240). Gården hade testamenterats till domkyrkan (fabrican) av Fru Cecilia av Mogenäs (Rystads sn, Åkerbo hd) med förbehållet att hennes arvingar hade rätt att återlösa gåvan för 40 mark penningar. Gården uppges vara ”gantzlica hwsalöst ” och att den ”ödhe ligger”. Beloppet (eg. pantpriset) tyder på att det handlar om en fullgod landbogård, men som hade förfallit och nu saknade landbo. Fru Cecilias bror Anders Jönsson (tre tvärställda liljor) återlöste gården nästföljande år för 40 mark i gutniskt mynt, dvs. för en myntsort av sämre värde än det gängse svenska (SDHK 17440).³² Ytterligare jord skänktes till Vreta kloster under 1400-talet, närmare bestämt av Lars Siggesson och Bengt Haraldsson. Den sistnämnde sålde likväl samma jord till annan person, varvid oenighet uppstod om vem som var rättmätig ägare, en tvist som avgjordes år 1479 (SDHK 30605).

Att döma av dessa brev har det före agrarkrisen funnits bondgårdar som var betydligt mindre än vad som var normalt under senmedeltiden. Under själva kristiden har bondgårdar övergivits och förfallit samtidigt som priset på jord sjönk. På 1500-talet omfattade Ledingelunda 1 skatte-, 1 frälse-, 1 kyrko- och 1 kronohemman, vartill kommer ett först på 1600-talet redovisat kronohemman (Almquist 1947, s. 882 ff.). Det var skattehemmanet som i slutet av 1500-talet upphöjdes till sätesgård och således fick frälsefrihet.

³² Anders Jönsson gav kaniken, dominikanbrodern och kyrkoherden herr Jöns ”svartepräst” i Vårdnäs fullmakt att företräda honom i denna affär (SDHK 17240). Anders var alltså av någon anledning själv förhindrad att fysiskt närvara när pengarna överlämnades. Herr Jöns agerade så att säga på Anders Jönssons vägnar

Skattehemmanet synes alltså ha varit en betydande gård och möjligen var den ovan omtalade Simon i Ledingelunda inte en förvaltare, utan en välbärgad skattebonde. Om detta vet vi inget säkert, men den 'Martin i Ledingelunda' som år 1435 var faste på Valkebo häradsting (SDHK 22306, 22307) och år 1452 omtalas som borgare i Vadstena när han fäster sitt sigill under ett salubrev (SDHK 26084) måste rimligen ha varit ägare till skattegården. Tydligen kunde en och samma person samtidigt vara skattebonde och borgare i en stad. Vi får anta att det inte var Martin själv, utan landbor som brukade skattejorden i Ledingelunda. Sådana bönder benämndes skattelandbor. Övriga landbor synes ha brukat jord som antingen tillhörde det världsliga eller kyrkliga frälset. En av dem arrenderade jord som i början av 1500-talet ägdes av biskopsbordet i Linköping (LStB Kh 54, s. 257). Kanske var det denna jord som år 1462 uppläts till biskop Kettil (SDHK 28053, se dock SDHK 27878). På 1500-talet ägde släkten Stålhandske jord i Ledingelunda, däribland skattehemmanet. Omkring 1670 hade så Israel Lagerfelt samlat all jord och efter honom har Lagerlunda/Ledingelunda förblivit i samma familjs ägo, trots att egendomen aldrig varit fideikommiss.

Det skriftliga källmaterialet om det medeltida Ledingelunda är tyvärr inte särskilt rikt och det är inte möjligt att på basis av de fåtaliga breven teckna en bild av hur egendomen då var organiserad, mer än att där möjligen fanns en förvaltare och därmed troligen också en huvudgård under 1300-talets första hälft, och att jorden under senmedeltiden tycks ha brukats av landbor. Vad som däremot finns är en fin svit med fyra äldre lantmäterikartor som tar sin början med en yngre geometrisk avmätning från 1668 av Johan (Jean) de Rogier och slutar med en karta av Johan Reinhold Moberg från 1798. Därtill kommer några separata kartor över gårdarna Kapellet, Jäbbarp och Kärr. Jag har rektifierat dessa kartor och på basis av dem gjort en ny karta som utvisar de centrala komponenterna i ett godskomplex (Fig. 4). Även om kartbilden således inte återger ett autentiskt medeltida godskomplex så torde den fånga den grundläggande struktur som kännetecknar ett godskomplex under högmedeltiden.

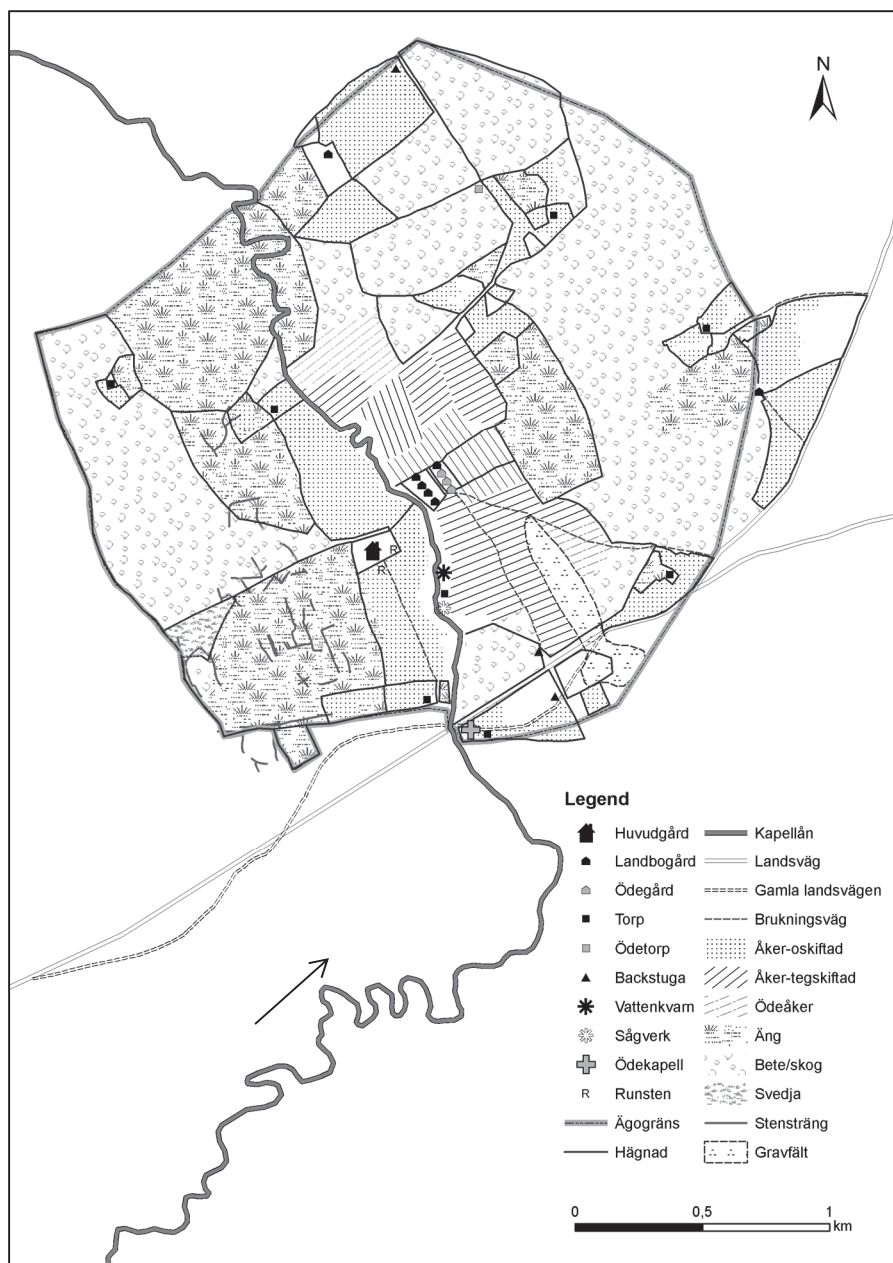
Väster om Kapellån ligger sätesgården Lagerlunda. På motsatt sida om ån ligger landbobyen Ledingelunda. I anslutning till sätesgården ligger två åkergården, ett i norr och ett annat i söder, som omväxlande odlas vartannat år. När det ena gårdet är besått ligger det andra i träda. Det viktiga att notera i sammanhanget är att dessa båda gårdar, som 1668 sammanlagt omfattar 46 ½ tunnland åker, brukas direkt under huvudgården. Dessa åkergården räknas med andra ord till godsets domän. Till domänen ligger också ängsgården på vilka kreaturens och hästarnas vinterfoder bärgas. Resten är betesmark och i denna finns en liten svedja. Landbobyen har också två åkergården som brukas inom

ramarna för samma trädessystem som huvudgården, men till skillnad från den senare är jorden i byn tegskiftad, vilket innebär att bönderna har sin jord fördelad på flera olika odlingslotter i byns gemensamma åkergården. Dessa omfattar totalt 111 tunnland åker varav 26 tunnland ligger obrukade.

Landbobyen har med andra ord drygt dubbelt så mycket åker som sätesgården. Den hägnad som löper runt åkergårderna och fredar grödan från betande djur underhålls gemensamt av byns bönder. Till byn finns också gemensamma ängsgården, där bönderna har andelar på samma sätt som i åkergårderna.

Hur tegskiftessystemet fungerar förklarar jag i kapitel 3, men redan här vill jag passa på att säga något om denna för det äldre agrarsamhället så fundamentala sak. Av förklaringen till kartan från 1668 framgår att byn totalt omfattar 32 stänger i byamål, vilket är byns delningsgrund vid andelsskifte. Vidare sägs att byn har fem gårdar som brukas av sex bönder. Det sitter alltså två bönder på en av gårdarna. Den minsta gården har 4 stänger, två gårdar har 5 stänger och de båda största har 9 stänger i byamål. Det är en av dessa stora gårdar på 9 stänger som har två brukare. Byn är utlagd som en dubbel radby med fyra gårdar på den västra tomten, medan det endast finns en gård på den östra. Eftersom tomterna är lika stora har det troligen tidigare funnits fyra gårdar även på den östra tomten, vilket totalt ger åtta gårdar i byn. Förutsatt att dessa åtta gårdar varit lika stora har de vardera haft 4 stänger i byamål, dvs. lika mycket som den minsta gården 1668. Jordens definiering i stänger är emellertid inte byns grundläggande jordvärdering, utan den var gjord i enheten *attung* eller *attung jord*. Eftersom Östgötalagen stipulerar att det ska gå två stänger på en attung bör Ledingelunda by ha varit 16 attungar, vilket är dubbelt så mycket som en normalstor by i Östergötland. Var och en av Ledingelundas åtta gårdar synes därför ha varit på 2 attungar. Sätesgården saknar givetvis byamål men bör av åkerarealen att döma ha varit taxerad till 8 attungar eller kanske något mindre.

Alla landbogårdar utom två låg i den dubbla radbyn. Den ena ensamliggande gården var Bjärkarp i godskomplexets norra del. Den andra var Jäbbarp i öster och som delvis var upptagen på häradsallmäningen Malmen (Västra Malmskogen). Under Lagerlunda låg också några torp och backstugor. De förra var till antalet sju och de senare tre. Skillnaden mellan dessa båda kategorier var att torpen hade lite åker och äng till skillnad från backstugorna som i princip saknade jord. Torparnas och backstugusittarnas främsta arbetsuppgift var att göra dagsverken på sätesgården. Backstugusittarna utgjorde godsets lägsta sociala skikt. Lantarbetare utan eller med mycket lite egen jord att bruka är belagda från dansk medeltid, då de på folkspråket går



Figur 4. Godskomplexet Lagerlunda på 1600-talet. Ödetorpet avser utjorden Klämmestorp. Kartbilden baseras på följande lantmäteriakter i LSA: D13:170-71 (1668); D17:28 (1688); D18:66 (1694); D59-14:1 (1798); D59-18:1 (1798); D59-19:1 (1798).

under benämningen *gårdsæder* eller på latin *inquilini* (Ulsig 1968, 2004; Lindkvist 1979). Ovan framgår att flera gårdar i Ledingelunda by tycks ha ödelagts under senmedeltiden, varvid större brukningsenheter anordnades. Detta är en ”dold” ödeläggelse, såtillvida att den inte framgår enbart utifrån ett enda källmaterial, utan först när flera källor kombineras med varandra. Men det var inte bara gårdar i byar som ödelades utan också enstaka hemman som vid något tillfälle dessförinnan hade avsöndrats från sina moderenheter. Sådana gårdar brukar benämnas *avgärda hemman*. Eftersom de var självständiga kamerala enheter med edsvurna rågångar och gränsmärken har de ofta bevarats som egna jordregisterenheter, även då bebyggelsen övergivits. Sådana obebyggda fastigheter benämns med en kameral term *utjordar*. I norra delen av godskomplexet ligger det av allt att döma en medeltida ödegård. På kartan från 1688 finns nämligen en 32 tunnland stor hage utsatt som lantmätaren benämner ’Klämstorps utjord’ och som uppges bestå av stor granskog och svedjefall. Med största sannolikhet var Klämstorp ursprungligen ett på Ledingelundas utmark upptaget torp och som avskildes som en avgärda enhet i samband med att huvudgårdsdriften avvecklades. Under agrarkrisen ödelades gården och blev till en utjord.³³ Mot slutet av 1600-talet återuppstod Klämstorp som bebyggelse (LSA D18:66). Klämstorp var högst sannolikt inte det enda dagsverkstorpet i Ledingelunda under medeltiden. Förutom de torp som finns utsatta på kartan från 1688, varav flertalet mycket väl kan ha existerat redan under medeltiden, har det troligen också legat ett torp i anslutning till den fägata som i nordöstlig riktning löper från Ledingelundas norra åkergräde. De små särhågnade åkrar, ängar och hagar som återges på kartorna i anslutning till denna fägata talar definitivt för att så är fallet. Klämstorp och övriga medeltida torp är en tydlig indikation på att jorden i Ledingelunda en gång i tiden har legat under huvudgårdsdrift.

Godskomplexets viktigaste energikälla var Kapellån, som flyter mot norr mellan sätesgården och landboby. På 1600-talet fanns här både en vattenkvarn och ett sågverk, även kallad sågkvarn. Mjölaren hade en egen liten gård, storleksmässigt motsvarande ett torp. Vi vet inte när den första vattenkvarnen byggdes i Ledingelunda, men alltsedan 1200-talet har vattenkvarnen utgjort en hörnsten i den spannmålsinriktade ekonomi som kännetecknar huvudgårdsdriften. De stora jordägarna tycks ha strävat efter att utrusta flertalet av sina huvudgårdar med en vattenkvarn. Fanns inget lämpligt vattendrag i närheten fick man bygga på annat håll, exempelvis i större forsar och fall som hade flera andelsägare. På sådana orter utvecklades med tiden

³³ Olof Karsvall, doktorand i agrarhistoria (SLU), forskar på uppkomsten av utjordar och deras betydelse (Karsvall 2011). Att utjordar i många fall är ödesmål är en tes som Karsvall kommer att driva ytterligare.

veritabla kvarnbyar, varav Motala och Mjölby torde vara de mest kända exemplen i västra Östergötland.

Där landsvägen passerar Kapellån finns en överfart kallad Ledingelunda bro. Denna bro omtalas redan i början av 1400-talet (SDHK 17240, 17440, 17611). Strax intill bron låg den numera förvunna gården Kapellet, vars namn vittnar om att det funnits ett kapell på platsen (FMIS Kärna 90). Ett kapell utan kontinuerligt tjänstgörande präst (*capelle non curate*) redovisas i Ledingelunda i en kapellförteckning från ca 1515, dvs. upprättad under Hans Brasks biskopstid (LStB Kh 54, s. 109). Denna icke kompletta registrering av små helgedomar utan själasörjare omfattar 46 kapell i Linköpings stift. Kapellen är av högst skiftande ålder och ursprung. En del har varit hamnkapell, andra gilleskapell, ytterligare andra kapell för pilgrimer och resande. Några kapell har troligen varit gårdskyrkor som aldrig upphöjts till sockenkyrkor. En sådan helgedom torde det helgakorskapell vara som låg nära Husbyfjöl, dagens Borensberg, något som föreslagits av Herman Schück (1959, s. 201). Husbyfjöl omtalas nämligen som en huvudgård (*curia*) år 1307, men tycks snart ha nedlagts som sådan (SDHK 2198). Samma sak torde vara fallet med kapellet i Skedevi, en huvudgård som behandlas längre fram i kapitel 3 i samband med undersökningen om attungen. Skedevi kapell redovisas inte i kapellförteckningen, men det är bekant att det utplundrades vid räfst 1540. Högst sannolikt var Ledingelunda kapell ursprungligen en gårdskyrka, uppförd på privat initiativ och aldrig upphöjd till sockenkyrka. Till helgedomen och dess präst eller kaplan synes jord ha varit anslagen, motsvarande den först under nya tiden belagda gården Kapellet, ett s.k. prästhemman (Almquist 1947, s. 885). Hade Ledingelunda kapell ursprungligen blott varit ett kapell för vägfärd hade man inte behövt anslå jord till dess underhåll, åtminstone inte så mycket som 14 tunnland, vilket var Kapellets åkerareal på 1700-talet (LSA D59-14:1). Som vi ska se i kapitel 3 stadgades i landskapslagarna hur mycket jord som skulle anslås till en prästgård. Östgötalagen bestämmer att prästgården skulle ha minst 12 tunnland åker.

Sammanfattningsvis kan sägas att kartbilden över Lagerlunda (Fig. 4) fångar de väsentliga dragen i ett medeltida godskomplex. Detta gäller såväl strukturen som de enskilda komponenterna. Men vi måste hålla i minnet att Lagerlunda ligger i en kulturbygd med djupa förhistoriska rötter och att förutsättningarna för spannmålsodling är mycket gynnsamma. I skogs-, mellan- och kustbygder har den tvådelade godsstrukturen ofta manifesterats på delvis annorlunda sätt, då odlingsbetingelserna är sådana att bebyggelsen huvudsakligen utgjordes av enstaka gårdar, inte byar. Ett typexempel på ett sådant godskomplex är Skällnora i Uppland (Rahmqvist 1996, s. 8 ff.).

1.4.4 Ärkebiskopsbordet AD 1344

Uppsala ärkestift leder sitt ursprung från ett missionscentrum i Sigtuna, som senast i början av 1100-talet torde ha varit permanent besatt med biskopar. När den politiska makten i (Gamla) Uppsala hade konverterats till kristendomen, och eventuella kvardröjande hedniska kultledare detroniserats, flyttades biskopssätet till den destruerade kultplatsen därstädes, samtidigt som en stenkyrka uppfördes alldeles intill de mäktiga gravhögarna. Ursprungligen lydde de svenska biskoparna under ärkebiskopen i Hamburg-Bremen, senare under Lund. År 1164 upprättades Uppsala ärkestol, då Alvastramunken Stefan i katedralen i Sens i Frankrike i påven Alexander III:s närvaro av Lundaärkebiskopen Eskil vigdes till ärkebiskop med metropoliträttigheter över den svenska kyrkan. Ärkebiskoparna i Lund erhöll samtidigt titeln *primas Sueciae*, vilket innebar rätten att inviga Uppsalaärkebiskoparna och till dem överlämna pallium, det band som är tecken på ärkebiskopsvärdigheten. På 1270-talet flyttades ärkesätet till Östra Aros (nya Uppsala) och tog då med sig det laddade ortnamnet till den nya etableringen. Uppsala domkyrka torde således vara stiftets tredje domkyrka i ordningen. Med tiden undandrog sig ärkesätet i Uppsala underordningsförhållandet gentemot Lund genom att hämta invigning direkt från kurian i Rom.

Under benämningen *biskopsbord* (lat. *mensa episcopalis*) sammanfattades från mitten av 1200-talet (eller något senare) de svenska biskoparnas gods och inkomster. Dessa intäkter emanerade ur jordäggande och olika befogenhetsområden, vilka utgjorde den materiella sidan av biskoparnas vignings- och domsrätt. Förutom avrad har biskoparna haft inkomster i form av sakören, gengärd och tionden.³⁴ Biskopsbordens gods och gårdar var fördelade över snart sagt hela deras stifts territorier. Med biskopsgårdarna som stödjepunkter red biskoparna med sina följen ut till sockenkyrkorna i sina respektive stift och fullgjorde de tjänsteåtaganden som prostarna – deras lokala ställföreträdare – inte fick handlägga: vinningar, konfirmation och domar i svårare andliga mål.³⁵ Biskopsbordet var med andra ord inte bara en inkomstkälla, utan också en bas för biskopens ämbetsutövning. När biskopen var på resande fot var det inte bara för att utöva sin rätt, utan också för att med sitt följe förtära de förråd som brytarna hade samlat på hans gårdar. Man kan

³⁴ Biskoparna hade domsmakt i sina stift. Genom kyrkans insteg i rättskipningen på det sedliga livets område har biskop och prostar (biskopens lokala ställföreträdare) burit upp böter, s.k. sakören. Vidare tog biskopen ut gengärd (lat. *procuratio*) dels från bönderna vid kyrkoinvigning, dels av sockenprästerna i samband med visitationsresor.

³⁵ Alla domkyrkor var i princip organiserade på samma sätt. Göran Dahlbäck har gjort en kort och koncis översikt av en domkyrkas organisationsplan (1977, s. 32 ff.).

säga att biskopsbordet utgjorde den infrastruktur som bar upp den episkopala maktutövningen.

Från Ärkestiftet och Uppsala domkyrka finns en lång svit jordeböcker bevarade från år 1344 som går under beteckningen *Registrum ecclesiae Upsalensis* och som är det största och mest givande materialet till marklandets, avradens och godsdriftens historia före digerdöden (Dovring 1947, s. 36 ff.; Dahlbäck 1977, s. 6 ff.). Dessa jordeböcker är uppdelade i fyra huvudavdelningar:

- Fastigheter tillhörande domkapitlet, fördelade på domprosteriet, archidiakonatet, dekanatet och ytterligare tio kanonikat (SDHK 5055).
- Fastigheter tillhörande vicarior och prebendor vid domkyrkan, sammanlagt 14, varav de första fem kallas vicarior och de senare nio prebendor (SDHK 4956).
- Ärkebiskopens fastigheter redovisade efter huvudgårdar (SDHK 4955).
- Byggnadsfondens (fabricans) fastigheter redovisade efter härad och socken (SDHK 4954).

Avradsuppgifter för marklandstaxerad jord finns dels för ärkebiskopsbordet (SDHK 4955), dels för dekanatet och det femte kanonikatet eller, som det också benämndes, Danmarks prebende (SDHK 5055). Vi börjar med att analysera ärkebiskopsbordets fastighetsförteckning. Denna möjliggör dels en kartläggning av godsbeståndets storlek och dess rumsliga avfattning, dels en rekonstruktion av tillämpade produktionsformer.

Jordeboken redovisar fastigheterna gruppvis i förvaltningsenheter under rubriken *predia sub curiam* följt med namnet på huvudgården. Därefter anges huvudgårdens storlek, jordetalen för underlydande landbojord och antalet till huvudgården hörande torp och eventuella vattenkvarnar. Till skillnad från huvudgårdarna och landbojorden har torpen aldrig jordetal. En annan viktig observation är att det egentligen inte är torp och vattenkvarnar, utan torpkarlar och mjölnare som anges, medan antalet landbor däremot endast undantagsvis redovisas och nästan aldrig vad de heter. Orsaken måste vara att torpkarlarna utgjorde en arbetskraftsresurs som gick att mobilisera och då inte bara för att utföra dagsverken på huvudgården utan också andra uppgifter när biskopen kallade på dem. Landborna tycks däremot ha haft ingen eller mycket begränsad arbetsplikt. Landskapslagarna omtalar nämligen ingen arbetsränta, med undantag för Östgötalagen (ÖgL B 9 pr), som stadgar två dagsverken – ett om våren och ett om hösten – per attung, vilket är en så pass liten arbetsinsats att det knappast kan ha utgjort underlag för huvudgårdsdrift. En annan viktig skillnad är att det var en avsevärt högre omsättning på landbor än torpare. Enligt Upplandslagen löper ett arrendekontrakt över åtta år, sedan stod det

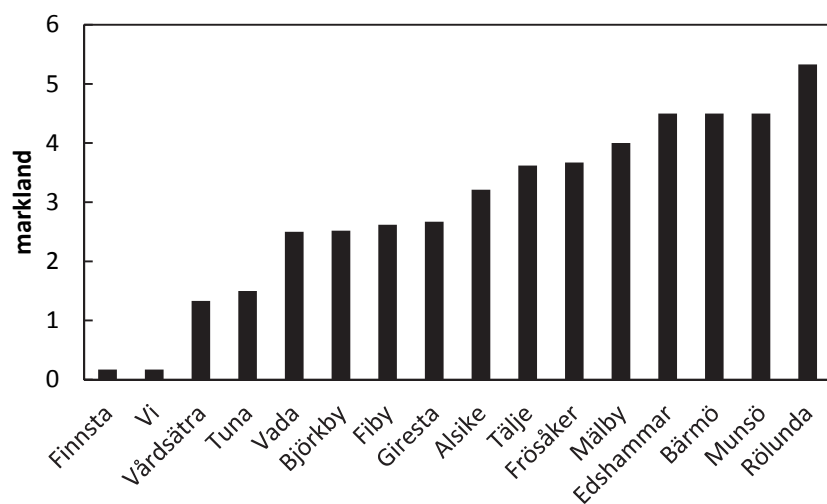
landbon fritt att söka sig en annan gård om han var missnöjd med situationen (UL J 10). Torparna var däremot hårt bundna till sin herre. I praktiken har många mer eller mindre varit livegna (not 15). Så länge en torpare inte hade egna dragdjur och egen plog, och därtill några kor och andra husdjur att fylla en ladugård med, var han oförmögen att ta städja som landbo. Landboinstitutet förutsätter nämligen att landbon och hans familj medför egna kreatur, jordbruksredskap och annan nödvändig utrustning när de tar över en bondgård. Lagen tar till och med för givet att landborna kunde äga egna hus och att dessa gick att nedmontera och flytta till annan ort (UL J 13:4). Detta förutsätter att husen var konstruerade som byggsatser, antingen knuttimrade eller i skiftesverk. Forntidens jordgrävda stolphus var nu definitivt historia. Att landborna var fullvärdiga bönder med plog och dragdjur framgår också av att de i avrad huvudsakligen erlade spannmål. Därutöver betalade de ofta en liten penningssumma. Torparna betalade däremot endast penningar i avrad för sina små gårdar, och då små belopp, sällan mer än 1 mark penningar. Antalet torp under ärkebiskopens huvudgårdar varierar från inga alls till som mest tolv, i genomsnitt låg det 3–4 torp under en huvudgård. Detta torde ha varit tillräckligt för att driva en normalstor huvudgård. Räckte inte torparnas dagsverken till kunde alltid bryten leja tillfälliga daglönare i samband med vårbruket och andra arbetsintensiva perioder.

Totalt omfattar ärkebiskopsbordet närmare 118 markland, varav 40 brukas direkt under huvudgårdarna medan knappt 78 markland är utarrenderade till landbor (Tab. 1). Dubbelt så stor andel av ärkebiskopsbordet brukas alltså av landbor som av brytar och deras underställda arbetskraft. Men ärkebiskopsbordet var större än så. Av någon anledning redovisas inte jordtalet för huvudgården Arnö (nu Biskops-Arnö), som minst var på 4 markland och 5 öresland (Dahlbäck 1977, s. 40). Arnö var således det sjätte största godscomplexet. Hela ärkebiskopsbordet blir då sammanlagt på 122 markland.

Om vi börjar med huvudgårdarna kan vi konstatera att de varierade i storlek från $1 \frac{1}{2}$ till $5 \frac{1}{3}$ markland med ett genomsnitt på $3 \frac{1}{2}$ markland (Fig. 5). Huvudgårdarna var därmed betydligt större än en ordinär bondgård, som sällan var på mer än ett markland, vanligen omkring hälften. Finnsta och Vi var dock osedvanligt små enheter på endast 4 örtugland vardera. Troligen låg denna jord till brytarnas egna boställen (jfr Myrdal & Tollin 2003, s. 160). Brytegården i Alsike omtalas i en räkenskap för ärkebiskopsbordet i början av 1300-talet, i vilken uppges att gården har levererat spannmål för avsalu och att brytehustrun därstädes fått en kjortel (lat. *tunica*) värd 2 mark penningar (SDHK 2320). Skokloster hade också en brytegård i Alsike (Skokjby). Kyrkbyn Alsike var med andra ord en *storgårdsby*, dvs. en by med flera stor- eller huvudgårdar. I ett av

Johan Ängel d.y. år 1298 utfärdat brev ger han sin trogne tjänare Häge, som förr varit bryte i (Norr)Täle, fullmakt att företräda honom i en fastighetsöverlåtelse (SDHK 1793). Det finns således belägg på att ärkebiskopsbordets huvudgårdar verkligen förvaltades av brytar. Mestadels har de säkert bott på själva huvudgården, men några kan ha haft egna små boställen, vilket tycks vara fallet i Finnsta och Vi.

Endast i ett fall kvantifieras hur mycket en huvudgård avkastar, i övrigt bestäms avraden som in tredjedel av skörden. Avraden från Vårdsätra, som endast är på 10 öresland och 2 örtugland, är en tredjedel av skörden (*tercia pars annone*) eller 11 ½ pund korn och en spann. Om Giresta, som är på 21 öresland och 1 örtugland, uppges att landborna dels brukar 16 örtugland av huvudgården, dels den övriga jorden för vilken de i avrad erlägger en tredjedel av skörden (*tercia pars*). Dessutom sägs att 8 ½ pund korn ska levereras till Arnö. Tydligt hade huvudgårdsdriften upphört i Giresta och jorden utarrenderats till landbor, som var skyldiga att leverera spannmål till en huvudgård som ännu var i drift. Också i Fiby brukas huvudgården av landbor som betalar en tredjedel av skörden i avrad. Att avraden just har bestämts som en tredjedel av skörden var inget ovanligt. Tvärtom tycks förhållandet ha varit regel på den äldre medeltidens brytegårdar i Danmark (Ulsig 2004, s. 46). Vi har därför anledning att förmoda, att avraden utgått med en tredjedel av skörden också från ärkebiskopsbordets övriga brytegårdar.



Figur 5. Ärkebiskopsbordets huvudgårdar och deras storlek AD 1344. Källa: SDHK 4955.

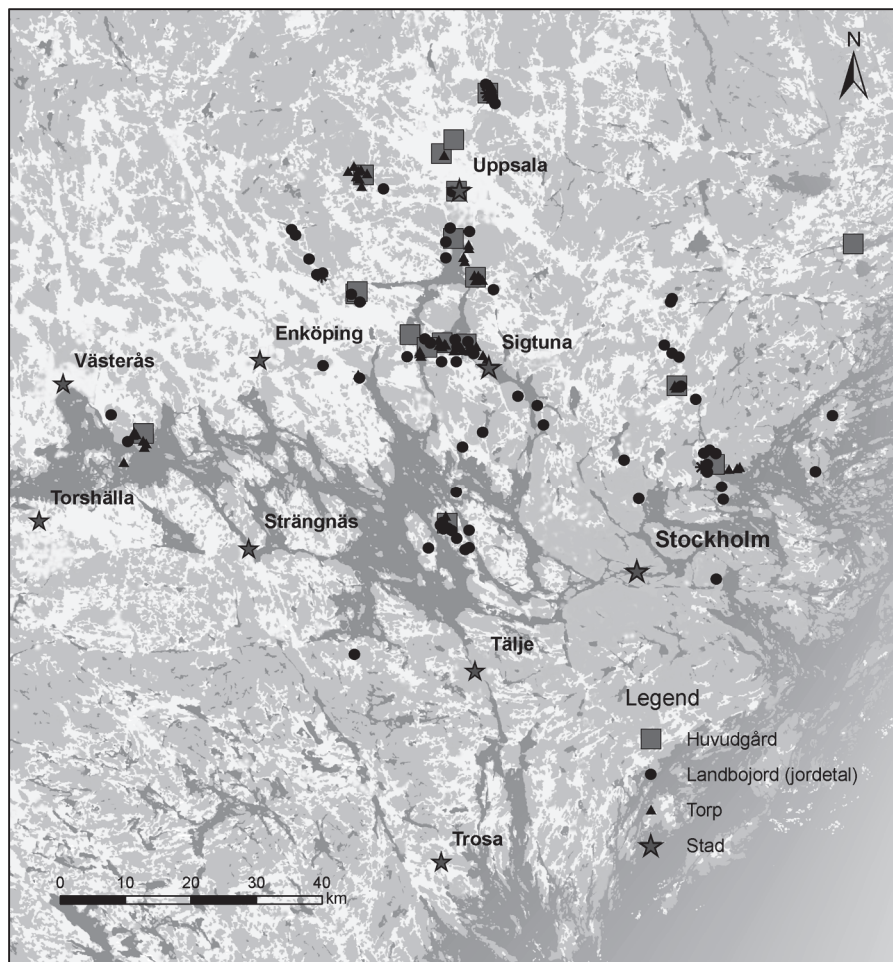
Tabell 1. *Ärkebiskopsbordet AD 1344.*

Huvudgård	Socken	Sub curiis örtugland	Sub colonis örtugland	Torp antal	Summa örtugland
Bärmö	S:t Per	108	475 ½	8	583 ½
Munsö	Munsö	108	417 ½	2	525 ½
Tuna	Österåker	36	287	5	323
Mälby	Giresta	84	181	-	265
Vårdsätra	Bondkyrka	32	140 ⅔	-	172 ⅔
Rölunda	Häggeby	64	64	3	128
Edshammar	Lena	108	13 ¼	12	121 ¼
Frösåker	Kärbo	88	16 ⅔	7	104 ⅔
Alsike	Alsike	77	19 ½	9	96 ½
Tälje	Frötuna	87	-	-	87
Fiby	Vänge	63	12 ½	8	75 ½
Grillby	Villberga	-	74 ½	1	74 ½
Giresta	Giresta	-	64	-	64
Björkby	Uppsala	-	60 ½	1	60 ½
Vada	Vada	60	-	3	60
Arnö	Övergran	-	42	-	42
*Billinge	Uppsala	36	-	-	36
Finnsta	Häggeby	4	-	5	4
*Vi	Uppsala	4	-	-	4
SUMMA	-	959	1868 ½	64	2827 ½

Källa: SDHK 4955. Samtliga socknar ligger i Uppland utom Kärbo socken som räknas till Västmanland. Uppsala socken avser egentligen Gamla Uppsala socken. I Tuna, Mälby och Edshammar redovisas mjölnare (= kvarnar och mjölnargårdar). Endast åkermark med jordetal har tagits med i sammanställningen, däremot inte ängs- och skogsmark, vilka sammanlagt uppgår till 8 örtugland. Den försvunna enheten *Billinge låg på höjden väster om Observatoriet i Uppsala och var egentligen inte en huvudgård, utan låg under ärkebiskopsgården i Uppsala. Av någon anledning redovisas inte jordetalet för huvudgården Arnö (nu Biskops-Arnö) som minst var på 4 markland och 5 öresland. Huvudgårdarna Grillby, Giresta och Björkby är samtliga upplösta 1344 och brukas av landbor. Den försvunna enheten *Vi har legat vid Vallgårde i Gamla Uppsala socken (Larsson 2007). Socknar med **fetstil** betecknar att sockenkyrkan fått sitt namn efter en huvudgård eller en storgårdsby. Grillby redovisas inte som huvudgård utan som en egendom (*prdia*), vilken ligger "sub colonis". Under Grillby redovisas jord i Baddarö till vilken ligger ett torp. Baddarö har därför tidigare legat under huvudgårdsdrift.

Ärkebiskopsbordets gods och gårdar låg inte jämnt fördelade över Uppland (Fig. 6). Det var endast i södra Uppland som det fanns ett verkligt system med huvudgårdar som kunde utnyttjas för tiondeuppbörden. Dessa replipunkter ligger alla utmed vattenvägar, som har kunnat användas för spannmålstransporter åtminstone vissa tider på året, kanske företrädesvis vintertid, då isen hade lagt sig (Dahlbäck 1977, s. 41). Notabelt är att ärkebiskopen hade en huvudgård i Kärbo socken i Västmanland och Västerås stift. Likaså anmärkningsvärd är koncentrationen med huvudgårdar i trakten av

Sigtuna och den svaga närvaron på Uppsalaslätten. Anhopningen invid Sigtuna kan knappast ha tjänat tiondeuppbörden, utan måste ha tillkommit av andra orsaker. Kanske är den en kvarleva från tiden då Sigtuna var biskopssäte?

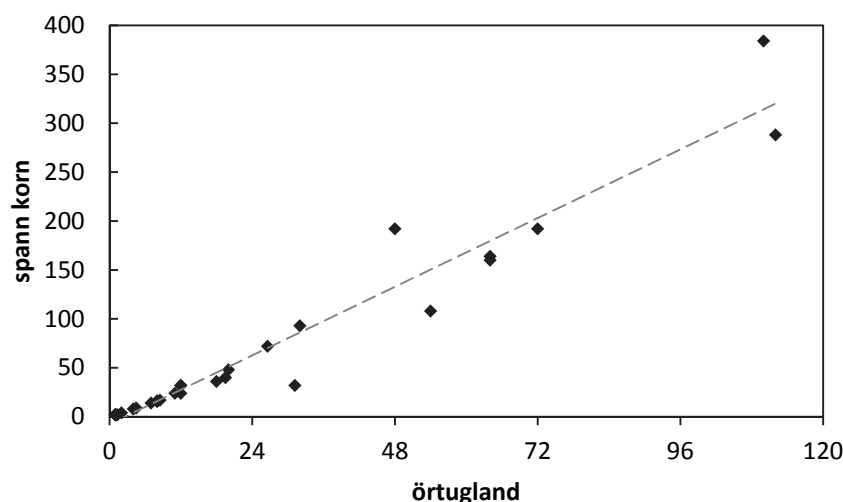


Figur 6. Ärkebiskopsbordet AD 1344. Källa: SDHK 4955. Utanför kartbilden hade ärkebiskopen jord i Västlands och Älvkarleby socknar i norra Uppland samt några gårdar i Norrland och det norska Jämtland, som lydde under Uppsalabiskopen, men dessa egendomar redovisas inte i SDHK 4955.

Hur mycket har då ärkebiskopsbordets gods och gårdar avkastat? Hela godsbeståndet i SDHK 4955 plus huvudgården Arnö är som sagt sammanlagt på 122 markland. För torpen anges alltid hur mycket de årligen ska betala i penningavrad, men för den marklandstaxerade jorden specificeras avraden mindre ofta. Folke Dovring och efter honom Göran Dahlbäck antog att

jordetalet gav en tillräcklig upplysning om den avrad som skulle utgå (Dovring 1947, s. 37; Dahlbäck 1977, s. 53). Dovring konstaterade myckret riktigt att den normala avradskvoten på kyrklig frälsejord var 8: 19, vilket ska utläsas som 8 tön korn och därtill avradspenningen av marklandet (= 8 öre) plus en årlig avbetalning på städjan (= 3 öre) plus ersättning för de skatter som den kyrkliga frälsejorden inte betalade till kronan, utan landbon istället fick erlägga till jordägaren (= 8 öre) (Dovring 1947, s. 38). Givet dessa förutsättningar har ärkebiskopsbordet årligen avkastat drygt 60 läster spannmål och knappt 400 mark penningar. Vid början av den nya tiden hade avkastningen från godsbeståndet i runda tal sjunkit till hälften (Dahlbäck 1977, s. 53). En kraftig avradsminskning har således inträffat under senmedeltiden,.

Frågan är dock om avraden, som Dovring och Dahlbäck påstår, automatiskt kunnat utläsas ur jordetalet. Om så var fallet borde det föreligga ett helt eller nästan helt linjärt samband mellan avrad och jordetal. Av nedanstående diagram framgår att det inte har varit på det viset. Endast för de minsta jordarna, de som understiger 24 örtugland är sambandet så starkt att man kan säga att avraden har kunnat utläsas direkt ur jordetalet. Den genomsnittliga avradskvoten för jord som avkastar spannmål och därtill i regel penningar är 10,5: 15, dvs. bra mycket mer än normalkvoten. Hur kan detta komma sig?



Figur 7. Ärkebiskopsbordets spannmålsavrad på den marklandsindelade jorden AD 1344. Källa: SDHK 4955.

Ovan konstaterades dels att huvudgårdarna har avkastat en tredjedel av skörden, dels att huvudgårdsdriften nyligen hade avvecklats i Giresta och Fiby.

Men detta var inte de enda av ärkebiskopsbordets huvudgårdar som var indragna i en produktionsomläggning. Av Frösåkers 4 markland brukades 16 örtugland av en landbo och av Mälbys 4 markland brukades $\frac{1}{2}$ markland av landbor. I Rölunda, som var den största huvudgården, uppges att bryten har hälften av jorden och landbor den andra hälften. Här framskymtar en process där jord successivt har avsöndras från huvudgårdar och fördelats på landbor. Det anmärkningsvärda är att avraden på jord som redovisas som huvudgårdar, men inte brukas av brytar utan av landbor, avkastar avsevärt mer än jord som sedan länge synes ha brukats av landbor. Att vi kan veta detta beror på att den andel av huvudgården som ligger under landbodrift i vissa fall specificeras såväl i jordetal som till avrad. Det visar sig då att jord som inte för alltför länge sedan legat under huvudgårdsdrift, men 1344 brukas av landbor, i genomsnitt har avradskvoten 12: 12, vilket är en och en halv gång så mycket som normalavraden.

Danmarks prebende utgjorde drygt en tiondel av ärkebiskopsbordets storlek, räknat på jordetalet. Till skillnad från ärkebiskopsbordet låg nästan all jord som tillhörde detta prebende under landbodrift (Tab. 2). Endast en av egendomarna låg under huvudgårdsdrift och den avkastade enbart spannmål. Landborna under Danmarks prebende betalade däremot säd och penningar i kvantiteter som väl ansluter till marklandets normala avradskvot. Att denna kvot utgjordes dels av en spannmålsdel, dels en penningedel, som i regel var numeriskt lika stora, är en sedvänja som tycks ha uppkommit först när jord började avsöndras från huvudgårdar och fördelas på landbor.

Den av Dovring konstaterade normalkvoten 8: 8 gäller sålunda bara för landbojord, inte för jord som låg under huvudgårdsdrift. Att den bundna avraden var utmärkande för jord som brukades av landbor, medan avkastningen från brytegårdarna beräknades på annat sätt har inte tidigare uppmärksamats och är en viktig slutsats, som vi ska ha i åtanke framgent. Det är därför metodiskt fel att som Dahlbäck (1977, s. 53) skatta ärkebiskopsbordets totala avkastning enbart på basis av jordetal och normalkvot. Godsbeståndet har avkastat betydligt mer än vad Dahlbäcks beräkningar visar. Av detta följer att senmedeltidens avradsminskning varit ännu större än vad man vanligen har föreställt sig. Att huvudgårdarna avkastade mer per jordetal än landbogårdarna måste sammanhålla med att domänerna brukades med större resurser och kanske också bättre metoder än landbogårdarna. Den intensivare jordberäbning, och troligen också bättre gödsling, som huvudgårdarnas domäner underkastades har givit höga skördar. Den goda åkermyllan har fortsatt att ge rikliga skördar också efter det att huvudgårdsdriften hade avvecklats. Det är denna kvardröjande positiva effekt

av huvudgårdsdriften som landborna har fått betala en högre avrad för. Det var ett näringskapital som med tiden minskade, men aldrig helt avklingade.

Tabell 2. *Det femte kanonikatet (Danmarks).*

Ort	Socken	Örtug- land	Korn spann	Råg spann	Humle pund	Öre pn	Avrads- kvot
Hårsta	Fittja	96	192	-	-	76	8:19
Danmarks by	Danmark	48	96	-	-	38	8:19
Gränby	Vaksala	38	39	-	-	20 ¼	4,1:12,8
Skällerö	Funbo	34 ½	69	-	-	27 ½	8:19,3
Årby	Lena	18	36	-	-	14	8:18,7
Torsåker	Hammarby	16 ½	33	-	-	14 ⅓	8:20,8
Valsta	Kulla	12 ½	19	-	-	7 ½	6,1:14,4
Sala	Vaksala	12	18	-	-	9 ½	6:19
Vallby	Danmark	11 ½	23	-	-	9	8:19
Väsby	Alunda	9 ½	-	-	10	-	-
Kumla	Danmark	7	-	-	-	7	0:24
Sävja	Danmark	5	10	-	-	4	8:19
Testa	Skogs-Tibble	2 ½	-	-	-	2 ⅓	0:67,8
Hårby	Husby-Sjutolft	2	4	-	-	½	8:11
Kvisslinge	Danmark	1	2	-	-	⅔	8:15
Nåntuna	Danmark	-	192	-	-	-	-
Danmarks kyrka	Danmark	-	192	16	-	80	-
SUMMA	-	314	925	16	10	310 ½	-

Källa: SDHK 5055. Nåntuna var en huvudgård (*curia*) som enbart avkastade spannmål. Danmarks kyrka var annex till domkyrkan, varför prebendaten bar upp inkomsterna från denna sockenkyrka (tionden etc).

Vi vet att ärkebiskopen avyttrade stora mängder spannmål i Stockholm och Visby i början av 1300-talet (SDHK 2320). Linköpingsbiskopen har säkert gjort samma sak i Söderköping (Schück 1959, s. 292). Säden kom dels från brytar och landbor, dels från uppbörden av tionden. Dessutom har ärkebiskopen lånat ut spannmål mot säkerhet i jord. Om panten förföll har biskopsbordet förökats. Det här visar att Sverige ingick i en internationell spannmålshandel senast omkring 1300 och att ärkebiskopen visste hur han skulle gå tillväga för att förvalta och föröka sitt kapital.

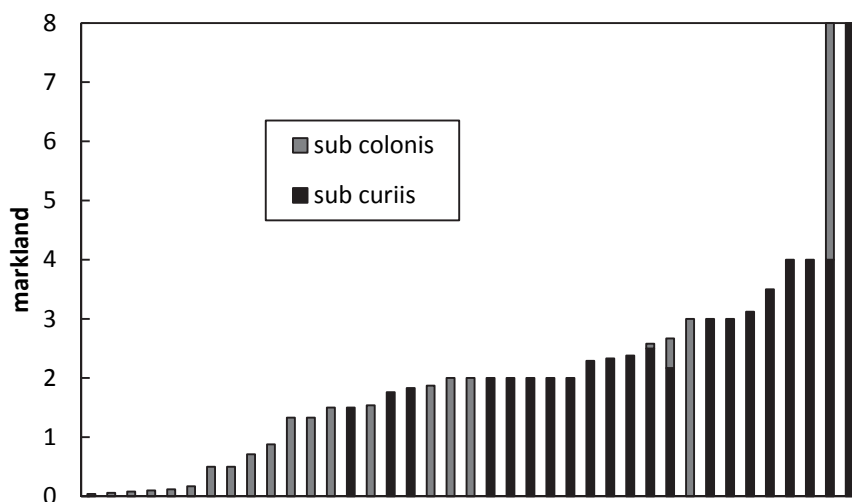
1.4.5 Sko klosters egendomar AD 1302

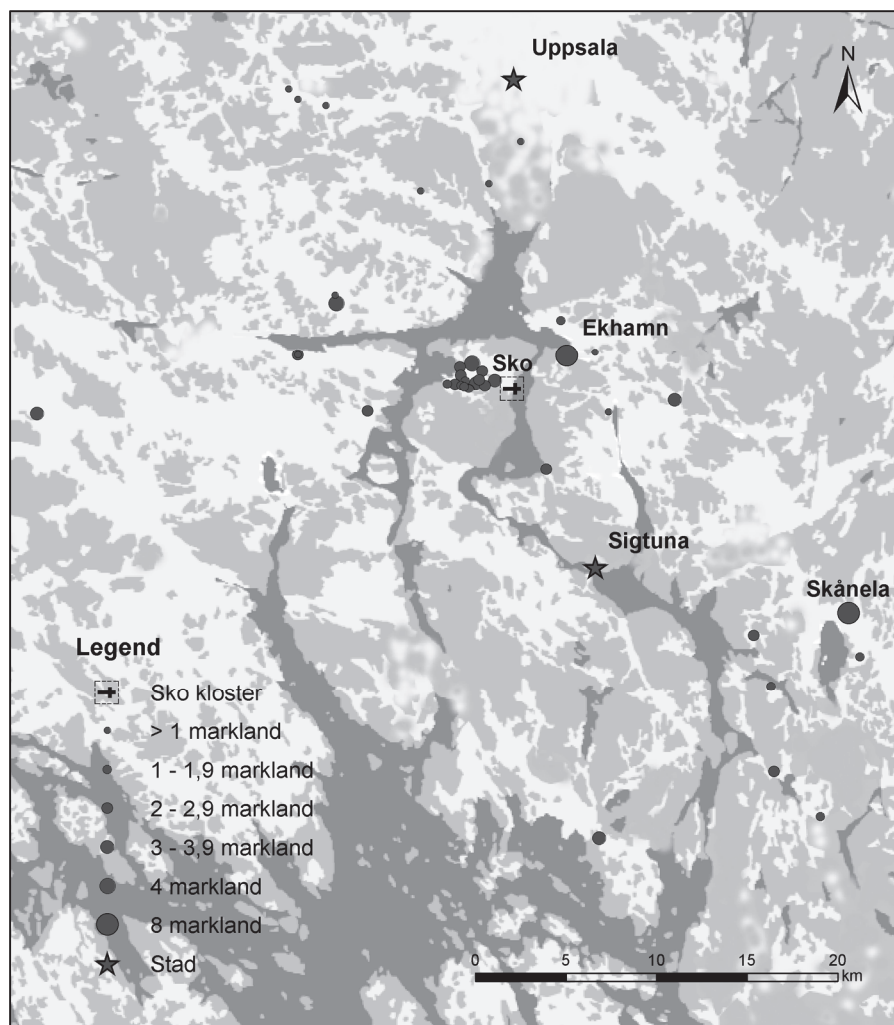
Från Sko kloster finns tre medeltida jordeböcker som härrör från 1302, 1489 och 1503 (Skokjb). Dessa jordeböcker återkommer ständigt i diskussionen om medeltidens godsdrift (t.ex. Dovring 1953a, Andræ 1960, s. 89 f.; Lindkvist 1979, s. 55). Det finns därför anledning att närmare studera dessa källor och i synnerhet den äldsta jordeboken, som är en s.k. rotulus. I denna redovisas klostrets jord i Uppland i två skilda kategorier, nämligen ”sub curiis” och ”sub colonis”, vilket motsvarar huvudgårdsdrift och landbodrift. Eftersom jorden definieras i markland, öresland, örtugland och penningland går det att kvantifiera hur mycket jord som brukades av klostret självt genom dess brytar respektive hur mycket som utarrenderades till landbor mot avrad. Medan 59,4 markland låg under huvudgårdsdrift brukades 22,3 markland av landbor. Nästan tre fjärdedelar av jorden ingick alltså i huvudgårdar. Detta kan jämföras med Ärkebiskopsbordet som 1344 hade två tredjedelar av jorden under landbodrift och en tredjedel under huvudgårdar och Danmarks prebende som nästan uteslutande tillämpade landbodrift på sina ägor. Visserligen handlar det om olika godsbestånd, men man kan ändå inte undgå att lägga märke till att landbodriften av dessa källor att döma tycks ha ökat betydligt i omfattning i Uppland under 1300-talets förra hälft.

I nedanstående diagram redovisas hur nämnda fördelning såg ut på de 39 orter som redovisas i Sko klostres jordebok av år 1302 (Fig. 8). Vi lägger märke till att alla ägor på mindre än ett markland var utarrenderade. De minsta ägorna behöver inte ha varit egna brukningsenheter. Istället kan de ha varit utledda till brukare som bodde någon annanstans. Flertalet huvudgårdar var på mellan 2 och 4 markland. I genomsnitt var de 21 huvudgårdarna på 2,8 markland. Eftersom en uppländsk bondgård sällan var större än ett markland finns det skäl att tala om stordrift. Klostrets båda största egendomar var Ekhamn i Vassunda socken och Skånela (nu Skånelaholm) i socknen med samma namn, vardera på hela 8 markland. I sin helhet låg Ekhamn ”sub curiis” och är således ett belägg på att stordriften kunde anta ansevärda proportioner.

Egendomen Skånela var däremot delad i två lika stora parter, varav den ena låg under huvudgårdsdrift och den andra brukades av landbor. Klostret i Sko hade år 1276 genom köp förvärvat Skånela av kung Magnus Birgersson (SDHK 1008). I köpet ingick också jord och en vattenkvarn i grannbyn Harg. I klostrets senmedeltida jordeböcker är egendomen uppdelad på nio landbogar, varav sju låg i Ekeby och två i Skånela. Ekeby var en del av egendomen Skånela och synes ha tillkommit då jord avstyckades från huvudgården och fördelades på landbor (Rahmqvist 2008, s. 34). Enligt en karta från 1638 utgjorde Skånela (2 hemman) och Ekeby (7 hemman) ett enda skifteslag med tillsammans 203 tunnland åker (LSA A9: 26-27). Jord har alltså

fortsatt att avsöndras från huvudgården efter 1302. Att större egendomar kunde vara uppdelade i dels en huvudgård, dels en landboby är en konstellation som vi känner igen från Lagerlunda och som är ett återkommande fenomen bland stormannagods i såväl Uppland som övriga Sverige och på kontinenten (Rahmqvist 1996, s. 299). Ofta hade huvudgården, precis som i Lagerlunda, sin åkerjord i ett separat s.k. särägoblock, som var avskild från den av landborna brukade jorden. Tegskiftet i Skånela, som det möter i kartan från 1638, är inte äldre än från senmedeltiden. Inte sällan var egendomar av nämnda slag, i likhet med Skånela, kyrkbyar.





Figur 9. Sko klostres egendomar AD 1302. Utanför karbilden hade klostret jord på Öland. Källa: Skokjb.

I likhet med alla kloster före det i Vadstena hade Sko kloster sitt huvudsakliga godsbestånd i hemsocknen och i den lite vidare hembygden (Fig. 9). Fjärran belägna egendomar fanns endast på Öland och omfattade knappt 4 attungar. Detta jordinnehav var emellertid viktigt för klostret, då avraden kunde tas ut fisk, en matvara som konventet var i stort behov av. Fiskmarknaden om hösten i Kyrkhamn på södra Öland var Sveriges viktigaste och hade långväga besökare och intressenter.

1.5 Handel och städer

En viktig iakttagelse är att det var i de rikaste spannmålsbygderna, dvs. Mälardalen och Östergötlands slättland, som städerna låg som tätast i det svenska riket. Ur ett agrarhistoriskt perspektiv var dessa regioner de enda som i egentlig mening var urbaniserade. Det var endast där som staden verkligen var integrerad med landsbygden på så vis att flertalet bönder i en region inom loppet av en enda dag kunde nå en marknad för sina produkter, köpa och sälja, och sedan vända hem igen innan dygnet var till ända. Detta kriterium måste vara avgörande för att bestämma huruvida en region var urbaniserad eller inte (jfr Bois 1997, s. 76 f.).³⁶ Sveriges övriga medeltidsstäder som Kalmar och Lödöse och till och med inlandsstaden Jönköping var först och främst inriktade på fjärrhandel och endast befolkningen i deras närmaste omland omfattades av urbaniseringens magnituder. Flertalet invånare i Småland och Västergötland omfattades aldrig av någon urbanisering.

I Danmark var situationen betydligt bättre. Där fanns nämligen omkring hundra städer och dessa bildade ett så pass finmaskigt nätverk att nästan alla landsbygdsbor hade en stad inom 10–15 kilometers räckhåll (Hybel & Poulsen 2007, s. 236). Danmark ansluter därmed i vanlig ordning mer till kontinentala förhållanden än Sverige. Slutsatsen blir då att det endast var i de rikaste spannmålsbygderna som det fanns en tillräckligt stor befolkning – och som dessutom själv framställde en stapelvara som var gångbar på den internationella marknaden – för att en verklig urbanisering skulle vara möjlig. I den sädesalstrande Mälardalen var förutsättningarna särskilt gynnsamma. Den lastdryga sjöfarten hade där en ypperlig infrastruktur i de talrika vattenvägar som i än högre grad än idag genomkorsade regionen. Vidare framställdes järn och koppar – Sveriges i äldre tid viktigaste exportvaror – i dess uppland, Bergslagen. Det är därför knappast förvånande att grundandet av Stockholm, som nästan omgående blev rikets största och viktigaste stad, var startskottet till en framgångssaga utan like, åtminstone i det svenska riket.

³⁶ Det på 1970-talet sjösatta nationella forskningsprojektet *Medeltidsstaden* hade ett objekt-centrerat perspektiv (Andersson 1978, 1990). Utgångspunkten var den bebyggda staden och dess omland, inte en hel region. På ett ofta lite konstlat sätt trodde man sig kunna finna orsaker till en stads etablering och framväxt i omlandets speciella förutsättningar. Dagens arkeologer, historiker och etnologer söker nya utgångspunkter (red. Larsson 2006), men har inte enats om en för alla gångbar och entydig definition av begreppet *urbanisering* som skulle kunna fungera i en forskningsmiljö med äldrehistorisk inriktning. Den agrarhistoriska ståndpunkten är att regionen, inte den enskilda staden, måste vara utgångspunkten. Det är en region och dess befolkning som urbaniseras genom tillkomsten av ett nätverk av städer, som interagerar på ett reciprokt sätt med de agrara bosättningarna.



2 Utgångspunkter

Till de intressantaste frågorna rörande det medeltida svenska samhällslivet hör problemen rörande skiftet i byarna och jordmått. På detta område möter oss en förvirrande mångfald av fenomen, vilka det ofta kan vara vanskligt att klart skilja från varandra. Om de centrala problemen på detta område kan lösas, har en fast grund lagts för forskningen rörande åtskilliga andra sidor av den inre historien.

Folke Dovring (Attungen och marklandet)

I föregående kapitel har trestegsmodellen gjorts bekant. Detta är en av avhandlingens mest centrala utgångspunkter. I föreliggande kapitel presenteras övriga utgångspunkter, närmare bestämt teoretiskt avstamp, syfte, frågeställningar, metod, källor och källkritik, databaser och GIS, avgränsningar i tid och rum. Avslutningsvis definieras några för avhandlingen viktiga begrepp.

2.1 Teoretiskt avstamp, syfte och frågeställningar

Det övergripande syftet med den här avhandlingen är att sätta in de medeltida jordvärderingssystemen i sitt historiska och samhälleliga sammanhang. Närmare bestämt är syftet att testa hur framväxten av jordvärderingssystemen förhåller sig till avhandlingens övergripande modell om tre dominerande produktionsformer inordnade i en historisk följd. I första hand gäller detta attungens fastighetssystem, som har en lång utvecklingshistoria, men även den från första början till synes välutvecklade marklandsräkningen är självfallet av intresse. Av stor betydelse är också de jordvärderingar som fanns i de småländska bygder som låg utanför jordindelningen i attungar och markland.

Attungen var en mental artefakt och tycks som sådan ha en från materiella redskap avvikande utveckling. Arbetsredskap utvecklas bl.a. genom att

specialiserade redskap urskiljs ur sådana som har en mer generell funktion. Den paleolitiska handkilen var ett multifunktionellt redskap. Med den kunde man skära, borra och hugga. Specialiserade redskap kombineras däremot i olika slags lösliga system, s.k. tekniska komplex, vars sammansättning är beroende av vilken uppgift de har att lösa. Genom historien kan en lång följd av sådana komplex urskiljas (Myrdal 1997, 2006, s. 106 f.). På sätt och vis påminner attungen om mobiltelefonen som under sin drygt 50-åriga existens efter hand har fått allt fler och fler funktioner och nyligen till och med bytt namn till ”smart phone”. Hur mycket av denna utveckling var förutsägbar på 1950-talet? Filosofen Karl Popper (1957) har argumenterat för att nyheter och upptäckter inte kan förutsägas och därmed inte heller historiens förlopp. Anledningen är att vi idag inte kan förutse vad vi kommer att veta först i morgon. När Janken Myrdal påstår att uppfinningar inte går att förutsäga driver han egentligen samma tes (2006, s. 28).

Den här avhandlingen driver en besläktad tes, nämligen att attungens multifunktionalitet inte var något från början planerat, utan något som växte fram efter hand. Detsamma gäller det på attungen baserade tegskiftessystemet, som kännetecknas av geometrisk regelbundenhet. Från första början behöver inget annat än själva jordmättet ha funnits med. Exakt när de olika elementen har infogats i attungens fastighetssystem är svårt att bestämma, men att det handlar om en sammanfogning kan det inte råda något som helst tvivel om. Däremot är den relativa kronologin tämligen säker. Det faller en tung bevisbörda på dem som insisterar på att det från Östgötalagen kända fastighetssystemet infördes fixt och färdigt, och det senast på 1100-talet. När Östgötalagen säger att alla ägor ska rätta sig efter tomten och Upplandslagen att ”tomt är tegs moder” är det slutresultat av en lång utveckling som beskrivs.³⁷

Bakom tesen om det successivt framväxta fastighetssystemet finns en tanke, en teoretisk föreställning om att det inte skapats *ex nihilo*, ur intet. Istället har de olika delarna lånats in från olika håll vid olika tidpunkter och fogats samman till en helhet med stor funktionalitet och geometrisk elegans, och det var som sagt inget från början avsiktligt planerat. En bärande tanke hos

³⁷ I en avhandling om bebyggelse och samhälle på Öland 200–1300 e.Kr. polemiserar arkeologen Jan-Henrik Fallgren (2006) mot kulturgeografen Sölve Göransson, som övertygande har visat att de regelbundna tomtanordningarna är det sista steget i en lång utveckling av byarnas organisation. I stället föreslår Fallgren att vi ska acceptera landskapslagarnas formuleringar som kronologiska vittnesbörd, dvs. att tomterna är äldst. Att olika alnmått har använts för att lägga ut gården och byggnadstomter, något som Göransson har påvisat och tolkat kronologiskt, vill Fallgren förklara med att olika kategorier människor använt olika långa mått. Att skilda sociala klasser skulle ha använt sig av olika slags måttsystem är ett antagande som är helt gripet ur luften.

den franske socialantropologen Claude Levi-Strauss är att människan aldrig skapar i absolut mening. Uppfattningen är väl elaborerad i *La pensée sauvage* "Det vilda tänkandet" (1962) som tar sin utgångspunkt i världens konkreta, sinnliga egenskaper och där människan och hennes tankar helt och hållet hör samman med naturen. Centralt är att historien inte handlar om hur människan skapar institutioner och sedvänjor *from scratch*, utan om hur redan existerande kulturskapelser omvandlas och att människan inte reagerar på nya situationer och ny information genom att enbart addera ny kunskap till den gamla, utan genom att omorganisera det hon redan vet på basis av universella principer. Historien saknar med andra ord nollpunkt och den handlar i första hand inte om olika kulturskapelsers ursprung, utan om deras tillkomst genom transformationer av stoff som i någon form redan existerar (Levi-Strauss 1964).

En liknande tankegång, fast utan den strukturalistiska synen, fanns redan hos Karl Marx, som betonade att människan är ett i historien inbäddat skapande subjekt. Tanken är koncist formulerad i skriften *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* – ett av de allra första försöken att analysera en konkret historisk händelse utifrån teoretiska utgångspunkter formulerade inom den historiska materialismen – och den lyder som så:

Människorna gör själva sin historia, men de gör den inte efter eget gottfinnande, inte under omständigheter som de själva valt, utan under omständigheter, som är omedelbart för handen givna och redan existerande.³⁸

Marx förnekade aldrig betydelsen av avsiktliga handlingar för historisk utveckling, men han argumenterade, till skillnad från flertalet i samtiden, för att uppsåt inte var det enda som drev historien framåt. Trots detta misslyckades han med att utveckla en teori som på en och samma gång förklarar att det är människan som skapar sin egen historia, samtidigt som hon gör det på ett sätt som avviker från hennes intentioner. Det finns flera orsaker till att det förhåller sig så. En av de viktigaste är att människan inte kan förutsäga alla konsekvenser av sina handlingar. Det finns nämligen krafter som så att säga

³⁸ *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* publicerades första gången 1852 i den New York-baserade tyskspråkiga tidskriften *Die Revolution*. Boken handlar om Louis Bonapartes (Napoleon III) väg till makten, men analysen spänner över hela perioden efter revolutionen 1789 och pekar framåt mot vad som komma skulle under Pariskommunen 1871. Dateringen "18:e brumaire" kommer från den franska revolutionskalendern och avser den händelse då Napoleon III tog makten och revolutionen led nederlag. Boken publicerades första gången på svenska 1939 under titeln "Louis Bonapartes 18:de brumaire".

verkar bakom ryggen på henne. En annan är att hennes beslut ofta är orienterade mot en alltför kort tidslinje.³⁹

Avhandlingen tar avstamp i vissa bestämda problem och frågeställningar, och söker med utgångspunkt från dessa systematiskt analysera ett mycket dynamiskt skeende i vår historia. I högre utsträckning än vad som är vanligt i medeltidshistoria uttrycks resultaten i en komprimerad, ofta statistisk form. Undersökningen ansluter på så sätt till den kvantitativa forskning som kännetecknar ekonomisk historia. De i en trängre mening vetenskapliga resultaten framträder därmed tydligare. Det ska inte förnekas att det sker på bekostnad av en berättande historieskrivning. Avhandlingens framställning är mitt eget val och det grundas ytterst på att källmaterialet till stor del består av kvantitativa uppgifter. I ett annat sammanhang har jag för avsikt att på basis av de vunna resultaten göra en syntes i en mer narrativ form. Sanningshalten i en sådan syntes baseras dock på att analyserade data inte är korrupta, vilket prövas med källkritik, och att de är rätt tolkade, något som kräver kunskap om medeltidens måttssystem.⁴⁰ Dessutom måste metoderna vara relevanta för frågeställningarna. Vill man nå ny kunskap om medeltidens agrara förhållanden är det svårt att helt avstå från kvantitativa metoder.

Följande frågeställningar ställdes upp inför avhandlingsarbetet:

- Hur stor åkerareal motsvarade ungefärligen attungen och marklandet?
- Vilken var storleksrelationen mellan attungen och marklandet?
- Hur stor var avraden på attungen och marklandet?
- Förändrades avraden under loppet av medeltiden?
- På vilka resurser baserades jordvärderingen i attungar resp. markland?
- Hur var attungens numeriska modell uppbyggd?
- Vilka funktioner har attungen fyllt?
- Vilka slags resurser har värderats i attungar?
- Finns det några trender i prisutvecklingen på attungen?
- Hur förhåller sig attungens salupris till dess pantvärde?
- Vilken är attungens respektive marklandets geografiska utbredning?

³⁹ Pierre Bourdieus habitusbegrepp (1977) och Anthony Giddens strukturationsteori (1984) är inte lösningar på ovan nämnda problem. Dessa teoretiska försök fäster visserligen stort avseende vid att agenterna är fångade i "strukturer" men förklarar inte specifika historiska händelser eller en viss historisk utveckling.

⁴⁰ Erik Lönnroth (1940) missförstod t.ex. myntslagen i Vadstena klostrets jordeböcker, vilket fick till följd att han trodde sig ha upptäckt en stor avradsminskning under slutet av 1400-talet, när avraden i själva verket var oförändrad eller till och med ökade. Sture Bolin använde sig av för sin tid avancerad kvantitativ metodik i en kritisk studie av den s.k. Hallandslistan i Kung Valdemars jordebok (Bolin 1929). Enligt uppgift ansåg Erik Lönnroth att denna artikel var det bästa som publicerats inom svensk historia under 1900-talet (Odén 2011, s. 40 med not 78).

- Uppträder de äldsta attungsbeläggen i speciella miljöer?
- Hur stor var storleksskillnaden mellan en landbogård och en huvudgård?
- Hade digerdöden och den efterföljande agrarkrisen någon inverkan på attungens fastighetssystem?
- På vilka grunder indelades jord i områden som inte omfattades av taxeringar i attungar eller markland?
- Varför saknar Västsveriges bymarker regelbunden jordfördelning i tegskifte?

Någon studie om ödegårdarna ryms inte inom avhandlingens ramar, men jag har för avsikt att i ett annat sammanhang återkomma till den stora frågan om den senmedeltida agrarkrisen och då mer ingående undersöka dess effekter utifrån tidigare förbisedda uppgifter i Vadstena klostrets jordeböcker.

2.2 Den agrarhistoriska metoden

Det agrarhistoriska forskningsfältet företer många skiftningar och uppvisar en rad intressanta problemområden. Av dessa ligger medeltidens förhållanden mig särskilt varmt om hjärtat. Under denna epok framträder för första gången, och då med början i Frankerriket, norra Europa som en verklig civilisation, där Skandinavien omkring år 1000 börjar finna sin plats till följd av mäktiga utifrån kommande impulser, men också av egen kraft och förändringsvilja. Centrum och periferi går inte sällan igen i historien. Med början under mellankrigstiden gjorde den franske historikern Marc Bloch och hans kollegor agrarhistoriskt inriktad medeltidsforskning till en paradgren inom historieämnet, en utveckling som också frammanade ett helt nytt förhållningssätt till hur historisk forskning ska utövas och presenteras. Man brukar tala om *Annales-skolan*, vars namn kommer av den av Marc Bloch och Lucien Febvre år 1929 startade tidskriften *Annales d'histoire, économique et sociale*, senare omdöpt till *Annales. Économies-Sociétés-Civilisations* (E.S.C.). Det skulle dröja till 1970-talet innan dessa impulser skulle få fotfäste och slå rot i Sverige.⁴¹

Folke Dovring, en av våra första agrarhistoriker, var påverkad av de nya franska historikerna, och då i synnerhet Marc Bloch, men tiden var ännu inte

⁴¹ För en introduktion till Annales-skolan på svenska hänvisas till Peter Burke 1992, se även Jacques Le Goff & Pierre Nora 1978. Bland framstående agrarhistoriker inom Annales-skolan bör förutom Marc Bloch också Georges Duby framhållas. Marc Blochs grundläggande bok om fransk agrarhistoria från 1931 *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* bygger på en serie föreläsningar som den namnkunnige historikern höll på universitetet i Oslo. Boken recenserades i mycket positiva ordalag av den danske historikern Svend Aakjær i (Dansk) Historisk tidsskrift (1932–34a).

mogen i Sverige för en sådan vidsynt historiesyn. På grund av diverse olyckliga omständigheter lämnade Dovring Sverige och den historiska forskningen i början av 1950-talet. Det dröjde därefter flera årtionden innan den agrarhistoriska forskningen återkom i större omfattning inom historieämnena, även om den bedrevs inom ämnet kulturgeografi. I mitten av 1990-talet upprättades en särskild lärostol i agrarhistoria, då Janken Myrdal utnämndes till landets förste professor i ämnet.

Agrarhistoria har mer gemensamt med kulturhistoria än traditionell politisk historia. Med kulturhistoria avses här i stort sett allt som inte utgörs av statsmaktens verksamhetsfält, utan de skeenden som berör de breda folklagen, i synnerhet vardagslivets historia. Självklart har staten, inte minst genom skatter och andra pålagor, ingripit i agrarsamhället och då efterlämnat ett viktigt kameralt material, men detta får inte skymma det faktum, att det finns fler källor till agrarhistorien än de som tillkommit genom centralmaktens försorg. Vad angår svensk medeltid behöver vi i sammanhanget bara påminna om landskapslagar, jordebrev och andra dokument utfärdade på häradstingen och inte minst kyrkans och klosterväsendets rika skriftliga produktion. Därtill kommer det arkeologiska och konsthistoriska materialet, dvs. den materiella kulturen. Människan har också genom själva odlingen efterlämnat spår i terrängen, s.k. fossil åkermark. Människan har också oavsiktligt avsatt spår i sjöar och våtmarker i form av pollen från kulturväxter. Vi ska inte heller glömma de inom lokala namnbrukarkretsar i allt väsentligt spontant uppkomna ortnamnen, vilka inte sällan bär på väsentlig agrarhistorisk information.

Till saken hör också att agrarhistoriker intresserar sig mer för de långa tidslinjerna och de långsamma vågrörelserna i historien än de enstaka händelserna. De senare blir intressanta först om de kan belysa ett visst historiskt skeende eller en epok. Denna historiesyn medför att agrarhistoriker upptas av sådant som är bestående under en längre period, ofta ett sekel eller mer, vilket får till följd att man försöker fänga och beskriva de sega och långsamt föränderliga strukturerna i samhället. Det kan gälla teknik, arbetets organisation, könsroller etc. Sådana strukturer följer nödvändigtvis inte politiska gränser, varför kulturhistoriskt definierade regioner ofta är mer intressanta än staters territorier. Det kan låta olycksbådande, men i ett historiskt perspektiv är de förra oftast mer beständiga än de senare.

Den metod, eller rättare sagt det metodpaket, som används av kulturhistoriker, däribland agrarhistoriker, och den därmed sammanhängande synen på källkritik, skiljer sig i vissa avseenden av nödvändighet från den som traditionellt tillämpas inom svensk historieforskning. Janken Myrdal benämner tillvägagångssättet *källpluralism*, vilket innebär att forskaren använder sig av och kombinerar flera olika slags källmaterial (Myrdal 2007b). Orsaken till

detta förfarande är varken en osedvanligt stor nyfikenhet eller en ovanligt bred kompetens, utan att ämnet till sin natur är komplext: forskaren tvingas nämligen att kombinera flera slags källor, då tillräcklig information sällan eller aldrig ges av ett enda material. Till källpluralismen knyter Myrdal den s.k. indiciemetoden, som utnyttjar indikationer och ledtrådar i källorna. Ett exempel på detta är tiondelängder, som upprättades för att dokumentera böndernas avgifter till kronan, men som agrarhistoriker använder för att diskutera skördeutfall. I detta fall är det nödvändigt att tolkningen kompletteras med källkritik och jämförs med andra källors utsagor för att man ska kunna dra säkra slutsatser. En annan av metodpaketets beståndsdelar är de särskilda villkor som gäller när stora genomsökningar endast ger få belägg och därför inte lämpar sig för kvantitativa metoder. Till metodpaketet knyter också Myrdal ett accepterande av olika grader av osäkerhet i slutledningarna.

Källpluralismen är alltså till sin natur ett inkluderande förhållningssätt och skiljer sig i detta avseende från den källkritiska historievetenskap som växte fram under 1900-talets första hälft och fick ett avgörande inflytande på svensk historiemetod. Istället för att inkludera så många källor som möjligt strävade man inom nämnda skola efter att rensa fram den bästa källan till en händelse och underkänna andra källor. Man kan sålunda tala om en exkluderande metod. Myrdal betonar att felaktigheter självfallet ska avföras från diskussionen, men framhåller samtidigt att den klassiska källkritiken kan bli kontraproduktiv om den drivs för långt, särskilt när det gäller kulturhistoria.

Myrdals tankegångar är inte nya. Folke Dovring påbörjade på 1940-talet arbetet med att utveckla en särskild agrarhistorisk metod, vilken betingas av att jordbrukshistoriker måste arbeta med flera slags källmaterial som jordebrev, jordeböcker, lantmäterikartor, fossila odlingspå i terrängen etc.⁴² Hur dessa

⁴² En kortfattad beskrivning av den agrarhistoriska eller kasuistiska metoden finns publicerad i HT i anslutning till en utförlig kritik av Erik Lönnroths arbete "Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige" (Dovring 1953a). Sammanhanget ger intryck av att metoden delvis har utvecklats som en reaktion på Lönnroths forskning. Dovring presenterade metoden i ett föredrag vid historikerkongressen i Paris 1950 och publicerade året därpå en sammanfattning av föredraget i tidskriften *Annales* (Dovring 1951b). Dovring kommer också in på metodfrågor i sin skrift *Agrarhistorien* (Dovring 1953b).

Att arbeta utifrån en källpluralistisk metod faller sig naturligt för agrarhistoriker och det vore oriktigt att tillskriva Dovring tillkomsten av detta arbetssätt i synnerhet som metoden utövades redan på 1920-talet av den tysk-estniska historikern och filologen Paul Johansen (1901–1965). Han föddes i Reval (Tallin) av danskspråkiga föräldrar och avlade studentexamen i Domskolan i samma stad och studerade efter 1:a världskriget först i Köpenhamn och därefter i Tyskland. Inledningsvis var hans ämnesområde agronomi, senare bytte han till historia. År 1925 disputerade han i Leipzig på en avhandling om jordbruk och agrarbebyggelse i Estland under medeltiden. I detta arbete kombinerar han med framgång sina kunskaper i agronomi, historia och språkvetenskap. Avhandlingen är till sin natur tvärvetenskaplig och förutom historiska källor och

kombineras och binds samman över tid kräver både vana och insikt. Särskilt för medeltida förhållanden, när materialet är knapphändigt, är det nödvändigt att ta in yngre och rikare källor, men som har relevans för den medeltida situationen. Eftersom det källkritiska kravet på närhet i tid då inte uppfylls krävs ett särskilt arbetssätt, vilket Dovring benämner den kasuistiska metoden (av lat. *casus*, 'fall, händelse'). I dag skulle vi säga att det handlar om att göra fallstudier (eng. *case studies*). I korthet går metoden ut på att man arbetar med konkreta fall på bynivå, eller något annat lokalhistoriskt sammanhang, där kontinuiteten i terrängförhållanden, ägo gränser etc. erbjuder en fast stomme åt en tillbakaskridande rekonstruktion. Man kan också arbeta i motsatt riktning. Exempelvis kan en ägolott som omtalas i ett jordebrev på 1300-talet återfinnas i en senmedeltida jordebok och på en karta från 1600-talet.⁴³ Kasuistiken utgör en sammanställning av sådana datakluster. Dovring betonade att först när fylliga, lokala fallbeskrivningar föreligger i tillräcklig omfattning kan man

ortnamn använder han sig flitigt av historiska kartor. De senare är ofta upprättade av svenska lantmätare under stormaktstiden, varför kunskaper i svenska eller något annat skandinaviskt språk är ett måste om man vill tillgodogöra sig detta material. Johansen var påverkad av den tyske statistikern och nationalekonomen August Meitzen (1822–1910) och dennes teorier om olika bebyggelseformers och markindelningars koppling till folk och etnicitet (Meitzen 1895). Efter disputationen fick Johansen anställning på stadsarkivet i Tallin och etablerade sig som en av Estlands främsta historiker. Han intresserade sig särskilt för Tallins äldre historia och Estlands agrarhistoria. Betydelsefull är en brett upplagd undersökning från 1933 om bebyggelse och jordägarförhållanden i norra Estland under 1200-talet, baserad på de s.k Estlandslistorna i Kung Valdemars jordebok. År 1934 utnämndes han till stadsarkivarie.

Johansen hörsammade den tyska kampanjen "Heim ins Reich" och lämnade Tallinn 1939 för att etablera sig som historiker i Hamburg. Från 1942 till 1945 var han tolk för Wehrmacht i Östeuropa. Han gick med i NSDAP i oktober 1941 och utnämndes då till professor i Hamburg. Efter kriget satt han i karantän en period innan han fick tillåtelse att åter verka som historiker vid universitetet i Hamburg.

Jag finner det osannolikt att Dovring inte kände till Johansen trots att han inte refererar till hans arbeten om Estlands medeltida agrarhistoria. Under arbetet med Estlandslistorna i Kung Valdemars jordebok korresponderade Johansen med den framstående danske historikern och arkivmannen Svend Aakjær (1894–1963) och företog också en studieresa till Danmark. Aakjær recenserade Johansens bok omgående i positiva ordalag i (Dansk) Historisk Tidsskrift (Aakjær 1932–1934b). Johansen var på intet sätt okänd bland skandinaviska historiker. Däremot tycks han efter kriget ha varit persona non grata i Lund. Folke Dovings handledare Sture Bolin var under mellankrigstiden politiskt aktiv i Sveriges Nationella Ungdomsförbund (SNU), men lämnade denna organisation när de nazistiska krafterna blev alltför tongivande (Odén 2011). Bolin hade 1938 efterträtt Lauritz Weibull som professor i historia och ville på alla tänkbara sätt undvika att bli förknippad med nazismen, något som var lätt hänt med tanke på hans djupt konservativa bakgrund. År 1951 kunde Johansen genom KVHAA:s försorg i Sverige publicera en bok med titeln *Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. Det torde inte vara försvarligt att förbise denna skrift – eller något annat av Johansens arbeten om Estland – om man idag vill forska om dessa saker.

⁴³ Just ett sådant samband redovisas i Exkurs B.

börja arbeta med synteser för större geografiska områden. Varje by har sin egen speciella gestalt och tillkomsthistoria. Först när man har lärt känna detaljerna i utvecklingsförloppet går det att urskilja gemensamma drag för flera byar och göra generaliseringar.⁴⁴

En retrogressiv rekonstruktion är ett centralt moment i Dovrings kasuistiska metod. Han uppger att det är Marc Bloch och andra franska agrarhistoriker som inspirerat honom: ”Den regressiva, tillbakaslutande metoden, som just den franska agrarhistorien utnyttjar med stor framgång, är möjlig genom det agrara samhällets långsamma utvecklingsrytm” (Dovring 1953b, s. 13).⁴⁵ Denna metod gjordes senare till en hörnsten inom den historiskt inriktade kulturgeografin, en disciplin som fokuserar på samhällets rumsliga och morfologiska dimensioner. Centralt för geograferna är en systematisering och relativ datering av olika strukturer och förmedel i kulturlandskapet. Ett bra exempel på metodens tillämpning är Staffan Helmfrids avhandling om det äldre agrarlandskapet i västra Östergötland (Helmfrid 1962). Helmfrid tecknar där en utvecklingsgång för hur den fullt reglerade byn har vuxit fram huvudsakligen på basis av i äldre kartor urskiljbara stadier.

Den namnkunnige kulturgeografen David Hannerberg utvecklade en egen, originell variant av denna metod när han tillfogade en matematiskt avancerad måttanalys (Hannerberg 1971, 1977 & där anf. ref.). Hannerberg liknar kulturlandskapet vid ett gammalt hus som vid flera tillfällen byggts på och byggts om av olika byggmästare. Att en byggnadshistoriker kan datera olika faser i en byggnads tillkomst genom analyser av material och delarnas olika formspråk är givet och mutatis mutandis gäller detta också för kulturlandskapet, vilket är själva förutsättningen för den retrogressiva metoden. Speciellt för Hannerberg var att han menade att byggmästarna hade använt olika måttsystem och att dessa kan användas som ledartefakter i analysarbetet. Med kunskap om vilka mått som har använts går det enligt honom att datera jordskiften och bytomter och inordna dem i ett utvecklingsschema.⁴⁶

⁴⁴ Dovring ska inte missförstås som en naiv förespråkare av induktion. I kasuistiken till ”Attungen och marklandet” finns flera exempel på deduktion, t.ex. när han härleder jordetalet ur avradskvoten.

⁴⁵ Den retrogressiva metoden var från första början en viktig beståndsdel i fransk agrarhistoria (Bloch 1931). Birgitta Odéns hypotes (2011, s. 72) att det skulle vara kulturgeografin som gav uppslag till Dovrings kasuistiska metod måste avvisas och detta av två skäl. För det första är detta ingen metod som Dovring själv hittade på. För det andra är geografin och den rumsliga dimensionen en naturlig beståndsdel i den agrarhistoriska kompositmetoden. Av benämningen ”kasuistik” att döma är det metoden att sammanställa och systematisera olika fall inom juridiken som verkat inspirerande på Dovring.

⁴⁶ Hannerbergs arbeten är på en och samma gång både fascinerande och förvirrande. Den som vill läsa honom rekommenderas att först ta del av Mats Riddersporres intryck efter en genomgång

Problemet med kulturgeografernas tillämpning av den retrogressiva metoden är att tidsavståndet ofta är mycket stort mellan källan och den period man vill uttala sig om. Så har t.ex. Clas Tollin utgått från kartor från 1700-talet, och då inte bara för att rekonstruera medeltida rågångar och ägoområden, utan också bebyggelsens och den agrara produktionens utformning (Tollin 1999). Min uppfattning är att den retrogressiva metoden är ett utmärkt sätt att utifrån ett yngre källmaterial formulera hypoteser om äldre tiders förhållanden. I kulturgeografisk och annan bebyggelsehistorisk forskning har – precis som i Tollins undersökningar – historiska kartor varit den givna utgångspunkten för tillbakaskridandet. Nästa steg i forskningsprocessen är att testa hypoteserna mot ett med de äldre förhållandena samtida källmaterial. Tyvärr är det inte alltid man kommer så långt. Vad anbelangar den tidiga medeltiden är problemet att de skriftliga källorna är så få att verkliga test sällan låter sig göras. De skriftliga källor som Tollin anför är oftast från 1200-talet eller senare. För 1100-talet är vi nästan helt beroende av de punktbelysningar som arkeologin tillhandahåller. Men arkeologiska undersökningar av tidigmedeltida agrarbebyggelse är ännu för få för att generaliseringar ska vara möjliga. Desto viktigare blir det då att ingående studera de skriftliga källor som faktiskt finns. En sådan källa är den s.k. Sigridsnotisen i Kung Valdemars jordebok, vilken ingående studeras i kapitel 9.⁴⁷

All den evidens som de skilda källtyperna förmedlar till agrarhistorikern relaterar till en terräng som än i dag kan observeras och upplevas. Förutsatt att ingen naturkatastrof inträffat eller att det moderna samhället med sina tätorter och sin infrastruktur omformat landskapet till oigenkännlighet erbjuder de robusta terrängformerna ett ovärderligt korrektiv och sätter gränser för vad som är möjligt. Har man en gång besökt det strax väster om Kisa belägna Föllingsö, som var Linköpingsdomprosten Vimunds sätesgård i slutet av 1200-talet, förstår man att det visserligen vackra och ålderdomliga odlingslandskapet aldrig kan ha varit platsen för ett storjordbruk. Istället synes Vimund ha valt gården för dess sköna belägenhets skull vid sjön Föllingens strand och på den låtit uppföra ovanligt påkostade byggnader.⁴⁸

av några av hans mest centrala arbeten (Riddersporre 1995, s. 30 ff.). Det skulle här föra för långt att närmare diskutera Hannerbergs antaganden, metoder och resultat. Aktningsfull men skarp kritik har framförts av Sölve Göransson (1985, s. 66). En mer avvaktande hållning kan anas hos Mats Widgren (1997b, s. 68).

⁴⁷ Medeltidsarkeologen Anders Andrén (1997) förbigår ämnet agrarhistoria helt i sin översikt av de historiska arkeologierna, vilket är egendomligt med tanke på ämnets långvariga intresse för materiell kultur och fältmaterialet.

⁴⁸ Vimund utfärdade år 1287 ett brev på Föllingsö (SDHK 1364). År 1311 testamentade han en mängd egendomar, däribland sin huvudgård (*curia*) Föllingsö, för att åstadkomma ett prebende som skulle tjäna till underhåll av domprostens ständige vikarie (SDHK 2399). År 1362

Eftersom attungen och marklandet var allmänt erkända jordmått är de användbara för olika slags kvantitativa undersökningar. Att man på medeltiden bytte attungar mot attungar eller markland mot markland och erlade en mellanskillnad när jordetalen var olika stora tyder på att man normalt betraktade respektive jordmått som likvärdiga oavsett om de låg i samma by, socken eller härad. Samma sak framgår av att stora jordägare har summerat jordetalen för sina godsbestånd, vilka då sinsemellan kunde jämföras storleksmässigt eller för att få en uppfattning om hur mycket jord man ägde i ett visst område, t.ex. ett härad.⁴⁹ Därtill kommer att man har bytt attungar mot markland, dvs. bytena har gjorts mellan olika fastighetssystem och det utan att man tagit vägen över pengar som värdemätare (se kap. 5). Detta tyder på att det har funnits regler för att konvertera ett slags jordetal till ett annat. Jordetalen lämpar sig för kvantitativa undersökningar och är därför mycket användbara inom bebyggelse- och ekonomisk-historisk forskning. Såväl storleksförändringar av olika godsbestånd som förändringar i jordens avkastning och marknadsvärde kan beräknas på basis av jordetalen.

Folke Dovring gjorde några grova beräkningar och sammanställningar i tabellform, men han använde aldrig moderna kvantitativa metoder. Kvantifieringar av attungen och marklandet har därför mycket mer att ge, och inom ramen för den här avhandlingen har nya beräkningar gjorts. En kvantitativ metod som jag använder är korrelationsberäkningar. Med Pearsons produktmomentkorrelationskoefficient (r_{xy}) kan man mäta styrkan i sambandet mellan två intervallskalor (Eggeby & Söderberg 1999, s. 113 ff.). Med denna koefficient, som kan variera mellan -1 och +1, är det alltså möjligt att mäta hur starkt sambandet är mellan t.ex. jordetalet och avraden eller jordetalet och åkerarealen på 1600-talet, dvs. det sekel från vilket vi först har belägg på åkervidden. Ju starkare sambandet är, desto mer enhetlig är avraden eller åkervidden och vice versa. Att avraden är mer differentierad, dvs. mindre enhetlig, i ett landskap än ett annat kan bero på flera faktorer, varav tiden torde vara den viktigaste. Ju längre tiden har förflutit sedan jordtaxeringen gjordes, desto mer kan ha hunnit hända som nyodling eller igenläggning av åkermark, förändrad bonitet etc. Därtill kommer att avradens storlek bestämdes genom avtal mellan jordägaren och landbon. I synnerhet om man gått över från en avradspersedel till en annan kan äldre samband ha rubbats. Dock måste man

omtalas Föllingsö som ett passande residens med dyra och vackra byggnader (*edificia sumptuosa et pulchra*), men mindre lämpligt som landbogård, då jorden ger för lite i avrad (SDHK 8075).

⁴⁹ Godssummeringar i markland finns i en förteckning från 1344 över Uppsala ärkebiskopsbords huvudgårdar och deras underliggande brukningsenheter (SDHK 4955). En häradssummering i attungar finns i Vkjb 1447 och avser jorden i Aska härad (SFSS 245, s. 9). Att jordetalen är användbara för kvantitativa undersökningar har tidigare framhållits av Göran Dahlbäck (1977, s. 27).

räkna med en viss ursprunglig variation, eftersom jordetalen inte var rena ytmått, utan mått på besuttenhet.

Ingen som ger sig i kast med attungen och marklandet kan gå förbi Dovrings avhandling från 1947, som just handlar just dessa båda jordetal. Av arbetets undertitel "Agrara förhållanden i medeltidens Sverige" framgår att attungen och marklandet är nycklar till dörrar som leder in till den verklighet som var medeltidens agrarsamhälle. Avhandlingen var ett stort framsteg för den agrarhistoriska forskningen. Alla som senare har arbetat med något av dessa jordetal har varit tvungna att förhålla sig till Dovrings resultat. Den här avhandlingen är inget undantag. "Attungen och marklandet" blev dock ingen akademisk succé och detta, jämte en rad andra omständigheter, fick till följd att Dovring efter några år på FN-organet FAO i Rom flyttade till USA för gott (Myrdal 2010). Dessförinnan gjorde han en större studie över Sveriges skatter under medeltid och tidig Vasatid (1951a) och en populärt hållen skrift med titeln "Agrarhistorien" (1953b). Den senare har delvis karaktär av programförklaring och visar på nödvändigheten av en särskild agrarhistorisk disciplin. Tiden var då ännu inte mogen i Sverige för en sådan "mångvetenskaplig" ansats. I sitt nya hemland fortsatte Dovring med jordbruksfrågor som professor i internationell agrarekonomi vid universitetet i Illinois. Han var också engagerad i miljöfrågor och strakt kritisk till det moderna samhällets resursslöseri. Trots en omfattande publicering uppmärksammades inget av det Dovring åstadkom i USA i Sverige, där han förblev en icke-person fram till sin död 1998.

2.3 Källor och källkritik

Min vetenskapsteoretiska utgångspunkt är empiristisk, men då i en modern, skeptisk bemärkelse, som vägrar att ge upp vår strävan efter sanning. Vad angår skillnaden mellan humaniora (eng. *humanities*) och naturvetenskap (eng. *science*) är min uppfattning att den inte är metodologisk, utan ontologisk, dvs. att stoffet till sin natur är annorlunda (jfr Quine 1960, 1993). Ytterst är det språkets närvaro, mänsklighetens främsta kännetecken, som gör skillnad. Alla kulturprodukter är på ett eller annat sätt, mer eller mindre, avhängiga av mänsklighetens lingvistiska förmåga och dess behov av att kommunicera. Avhandlingen baseras ytterst på systematiska observationer och noggranna iakttagelser av medeltida handskrifter och historiska kartor. Ett ideal jag delar med renässansens humanister är en strävan att gå *ad fontes*, till källorna, vilka till föreliggande avhandling företrädesvis utgörs av (1) medeltidsbrev, även benämnda diplom, (2) landskapslagar, i synnerhet Östgötalagen, (3) Vadstena klostrets jordeböcker, (4) historiska kartor och (5) Folke Dovrings kasuistik.

Medeltidsbreven är en för avhandlingen central källa och för kartläggningen av attungen den enskilt viktigaste källan. För att i vissa frågor fördjupa tolkningen, men även för att utvidga undersökningen till att också omfatta senmedeltidens förhållanden har jag tagit några yngre källor till hjälp. Främst handlar det om Vadstena klostets jordeböcker. De historiska kartorna är först från 1600-talet, men har bevarat vissa strukturer som leder sitt ursprung tillbaka till medeltiden.

Jordebrev och jordeböcker är definitivt ingen skönlitteratur. Jordebreven är korta meddelanden om att fastigheter har bytt ägare eller pantsatts. Jordeböckerna är förteckningar över en jordägares fastigheter och redovisar hur stora de är, i de fall gårdarna har åsatts ett jordetal, och hur mycket de avkastar. Under den äldre medeltiden skrev man oftast på latin, under senmedeltiden på vad vi idag benämner fornsvenska. Till skillnad från kyrkans religiösa skrifter var jordebreven och jordeböckerna högst prosaiska texter med ett praktiskt syfte och är således uttryck för en pragmatisk läs- och skrivkunnighet.

Med undantag för kartorna är källorna genuina kvarlevor från medeltiden, inte berättelser om mer eller mindre avlägsna händelser och förhållanden. Lagarna är emellertid problematiska och måste tolkas med stor eftertänksamhet. En del bestämmelser går tillbaka på gamla sedvänjor, annat är uttryck för lagstiftarnas reformvilja. Det är inte alltid lätt att veta vilketdera det rör sig om.

Huruvida en källa är användbar eller inte sammanhänger med frågeställningen. Om man exempelvis vill studera agrara reformprogram är lagarna en oundgänglig källa, då jordebreven bara dokumenterar det som faktiskt existerar, inte viljeyttringar och visioner om hur saker och ting borde vara. För en agrarhistoriker, som arbetar parallellt med olika källgrupper, handlar det inte om att vaska fram den bästa källan, utan om att på ett sinnrikt sätt kombinera olika källor för att besvara en specifik frågeställning.

2.3.1 Medeltidsbrev

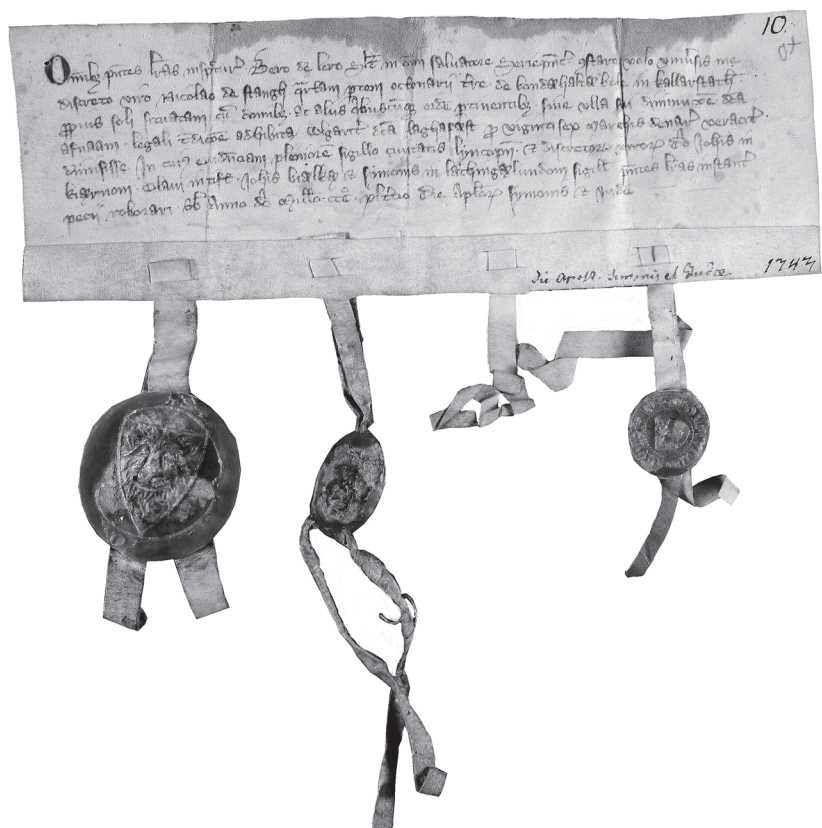
Källmaterialet till kartläggningen av attungen utgörs i första hand av jordebrev som dokumenterar olika slags fastighetstransaktioner. Jordebreven, i synnerhet de på häradstingen bevitnade fastebreven, är juridiska dokument och har därför ett högt källvärde. Trots att jordebrevens språk är formelartat och därför begränsar vad som kan sägas återger de verkliga händelser. Det finns exempel på hur salu- eller gåvobrev uppvisats på tingen för att styrka någons äganderätt till en fastighet. Om medeltidens domstolar gillade ett jordebrev behöver vi knappast dra dokumentet i tvivelsmål. Men det är inte riktigt så enkelt. Vissa fastighetsbrev är nämligen förfälskningar, tillkomna långt efter den omtalade

transaktionen. Det finns också andra saker att vara observant på. För att kringgå bestämmelser om släktingars förköpsrätt, s.k. hembud, kunde man utfärda ett pantbrev istället för ett salubrev. När panten förföll har borgenären blivit ägare till en fastighet som annars hade gått till gäldenärens släktingar. Detta var ett helt lagligt förfarande.

Frågan är dock vad man kan göra med dessa fakta. Bara för att något är sant behöver det inte också vara intressant. Enstaka jordebrev säger oftast väldigt lite om livet på medeltiden. Det är först när man har stora material med många uppgifter som sammanställningar börjar bli verkligt intressanta. Vilka data som ska sammanställas, för att senare analyseras, är avhängigt vilka frågor vi ställer till materialet och vilka hypoteser vi vill pröva. Finns tillräckligt med observationer öppnar sig möjligheter att med hjälp av kvantitativa metoder identifiera trender och upptäcka nya samband. Samma sak gäller för metoder att redovisa och analysera geografiska data. En enkel spridningskarta kan ibland öppna upp helt nya perspektiv. Diagram och kartor är redskap med vars hjälp vi kan ta ställning till om våra data är utmärkande för viss en region eller en viss period. Att detta är centrala frågor för en agrarhistoriker har understrukits av Folke Dovring (1947, s. 7):

Vad en agrarhistoriker söker är inte enstaka fakta utan typiska fakta.

Jag har i första hand använt mig av brev som är publicerade i Svenskt Diplomatariums digitala huvudkartotek över medeltidsbreven (SDHK). Fördelen med den digitala utgåvan är att texterna är indexerade och sökbara. Dessutom uppdateras transkriberingarna efter hand som fel och brister uppmärksammas. Detta är en klar fördel jämfört med boktrycken. Att undersökningen sträcker sig fram till 1378 beror helt enkelt på att den äldre sviten publicerade brev för närvarande sträcker sig fram till just detta år. Att undersökningen omfattar decennierna närmast efter digerdöden innebär att det varit möjligt att studera huruvida farsoten haft någon inverkan på det attungsbaserade fastighetssystemet. Från åren 1400–1420 finns en yngre svit med brev publicerade, men dessa har inte tagits med i undersökningen, då ramarna för avhandlingsarbetet inte tillåter en så omfattande utredning. Min bedömning är att en utvidgad undersökning omfattande också de två första decennierna av 1400-talet inte nämnvärt skulle påverka bilden av attungen och dess fastighetssystem. Däremot skulle effekterna av den senmedeltida agrarkrisen bättre kunna genomlysas.



Figur 10. Salubrev utfärdat den 28 oktober 1343 (SDHK 4926). Björn i Lera (Kaga sn) säljer $\frac{1}{4}$ attung jord i Kallerstad i S:t Lars socken utanför Linköping för 26 mark penningar till Linköpingsfogden Nils i Stång. Jorden uppges ligga närmare solen, dvs. i söder eller i öster i varje teglag, närmare bestämt i en del av bymarken som kallas "bondæhaltæbole". Till nämnda jord hör också byggnader. Tydligt var fjärdedelsattungen en egen liten landbogård. Efter digerdöden försvann i regel sådana små gårdar. **Bondehaltebol* förefaller vara namnet på en del av Kallerstads ägor som brukades av bönder – prefixet *bonde* står här sannolikt i motsats till ordet *herre* eller dylikt. Av namnet att döma synes alltså **Bondehaltebol* förutsätta existensen av jord som inte disponerades av bönder, utan av herremän eller deras brytar. Snarlika benämningar i andra jordebrev är *bondelotten* i Vreta norr om Skänninge (SDHK 1836) och *bondskiftet* i Vinnerstad inte långt från Motala (SDHK 10971). I dessa brev framskymtar med andra ord en tvådelad godsstruktur. Längst ned till vänster på ovanstående brev hänger staden Linköpings sigill med lejonvapnet. Därefter hänger ett ovalt sigill tillhörande kyrkoherden Johan i Kärna. Längst till höger har förvaltaren i Tift (Kärna sn), Olof Ingemundsson, fäst sitt sigill, som föreställer en halv tillbakaseende ulv (Fig. 3). Detta är ett s.k. klientvapen. Olof tjänade nämligen ätten Ulv, befredd med den statsbärande Folkungaätten.

2.3.2 Landskapslagar

Av landskapslagarna är det först och främst Östgötalagen (ÖgL) som har kommit till användning. Den bevarade redaktionen är nedtecknad kring sekelskiftet 1300. De delar som är relevanta för avhandlingen har studerats i sin fornsvenska språkdräkt i H. S. Collins och C. J. Schlyters utgåva av lagboken. För en kartläggning av attungens fastighetssystem är Östgötalagen en central källa, särskilt Byggningsbalken och Jordabalken.

Landskapslagarna är kompilat av texter med olika ålder och ursprung. I ett fall – mätstångens längd – säger Östgötalagen uttryckligen att en tidigare regel inte längre gäller, utan har ersatts med oreglerad praxis. Vissa i Östgötalagen förordade institut, t.ex. halvträde (tvåsäde) och geometriskt utmätta byggnadstomter, är snarare uttryck för lagstiftarnas vilja att främja en viss utveckling än kodifiering av gammal sedvana. Vi måste vara öppna för att flera bestämmelser har tillkommit inom ramen för ett agrart reformprogram.

Den stora detaljrikedom som utmärker Byggningsbalken, inte minst de avsnitt som handlar om hägnadernas utformning och underhåll, ger intryck av att allmogen aktivt deltagit i utformandet av lagtexterna. Det är t.ex. svårt att förstå varför överheten skulle vara intresserad av att reglera hur långt ut från gårdesgården stödstörarna ska placeras eller hur lång ändan på en hank får vara. Mitt huvudintryck av Östgötalagen är att den betraktar samhällslivet ur bondesamhällets perspektiv. Så tycks också övriga landskapslagar göra. Detta talar för att det funnits en inflytelserik bondeklass vid sidan av det världsliga och kyrkliga frälset.

En viktig observation är att landskapslagarna inte har mycket att berätta om livet på huvudgårdarna. Istället är det bondbyn som står i centrum. Tydligt omfattades människorna på godsens gårdar och torp inte fullt ut av den offentliga lagstiftningen. I någon utsträckning har dock huvudgårdar som gränsade till bondgårdar dragts in i gemensamma saker som grävande av diken och byggande av hägnader. I takt med att huvudgårdarna successivt har sönderfallit i landbogårdar har de gemensamma åtagandena ökat och byalag med tiden konstituerats.

Man måste vara skeptisk mot lagtexterna. I äldre historieskrivning tog man ofta för givet, att om en lag föreskrev något, så gjorde folk också det som föreskrevs. Lagens bestämmelser är emellertid av normativ karaktär. Vi kan därför inte ta för givet att lagens bokstav alltid har följts. Så är det inte idag och så var det inte på medeltiden. För att ta ett närliggande exempel så omtalas attungen i både Äldre och Yngre Västgötalagen. Utan möjlighet till jämförelser med annat källmaterial skulle man lätt vilseledas och tro att jorden i Västergötland i liket med den i Östergötland var indelad i attungar. Jordebrevens och jordeböckernas vittnesbörd är annorlunda. Det finns inga

som helst belägg för att attungsindelningen också omfattade Västergötland. Däremot visar Västgötagarna att det fanns en ambition att införa attungen också väster om Vättern, men denna strävan framträder först när lagtexten konfronteras med jordebreven och jordeböckerna. Det är med andra ord nödvändigt att arbeta källpluralistiskt för att identifiera reformprogram i lagarna.

2.3.3 Vadstena klostrets jordeböcker

Den främsta källan till senmedeltidens agrarsamhälle är den svit med jordeböcker som bevarats från Vadstena kloster, som på sin tid var Sveriges största jordägare. Till skillnad från andra jordägande kloster hade birgittinerna i Vadstena sina egendomar spridda över hela södra Sverige (Fig. 1). Klostrets jordeböcker lämpar sig därför utmärkt som underlag för regionala jämförelser. Följande jordeböcker har räddats till eftervärlden:

- Vkjb 1447 = Vadstena klostrets jordebok 1447 = D 11 i RA
- Vkjb 1457 = Vadstena klostrets jordebok 1457 = D 11 i RA.
- Vkjb 1461 = Vadstena klostrets jordebok 1461 (västanstång) = Thott 600 8° i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn.
- Vkub 1466 = Vadstena klostrets mantals- och uppbördsbok 1466 (och delvis 1465) = C 32 i UUB.
- Vkjb 1473 = Vadstena klostrets jordebok 1473 = Kammararkivet i RA (utan signum).
- Vkjb 1502 = Vadstena klostrets jordebok 1502 = D 12 i RA.

Jordeboken i Kammararkivet (RA) har av allt att döma tillkommit omkring 1473 (Larsson 1971, s. XLII), inte 1480 som tidigare antagits. Den nya dateringen har i bebyggelsehistoriska sammanhang först konsekvent kommit till användning i DMS 5:4 (Tjust). Vkub 1466 är egentligen inte en jordebok, utan en mantals- och uppbördsbok förd av klostrets syssloman Arvid Jonsson och är den enda i sitt slag som finns i behåll. Dessutom finns en jordebok som uppger sig vara avfattad 1461 till ledning för gårdsmästaren vid dennes ämbetsutövning och avsedd att gå i arv från den ene gårdsmästaren till den andre. Denna jordebok omfattar endast egendomarna i Östergötland ”västanstång”.

När man jämför jordeböckernas uppgifter med gåvobrev och andra åtkomsthandlingar framgår att de förra i stor utsträckning baseras på de senare. I vissa fall förekommer exakta avskrifter. Men det är inte alltid som uppgifterna överensstämmer. När motstridiga data föreligger och man måste avgöra vilken källa som är mest trovärdig har i regel den juridiskt

sanktionerade åtkomsthandligen företräde. Fastighetsbrevet har som juridiska dokument högre källvärde än de i privat regi upprättade jordeböckerna.

Tack vare att flera årgångar finns bevarade av Vadstena klostrets jordeböcker är det möjligt att både upptäcka felaktigheter och rätta dem. Låt oss ta ett exempel. Glottra (Runtuna sn, Rönö hd) uppges i Vkjb 1447 vara 2 markland med avraden 8 tön korn och 1 mark penningar. Jorden brukades av två landbor. Vkjb 1473 redovisar däremot endast 1 markland. Att den senare uppgiften är korrekt bekräftas av åtkomsthandlingen från 1413, då 1 markland jord i Glottra testamenteras till Vadstena kloster (SDHK 18099).

De båda äldsta jordeböckerna finns i en mycket tillförlitlig textkritisk utgåva från 1971 av Anna Larsson (SFSS 245). Redan 1897 publicerade emellertid Carl Silfverstolpe Vadstena klostrets jordeböcker i en enda volym (HH 16). I denna edition saknas emellertid Vkjb 1461. Vidare uppmärksammade inte utgivaren att D 11 i RA rymmer två skilda jordeböcker (Vkjb 1447 & Vkjb 1457). Editionen har också i övrigt stora brister och de är av två slag. Dels är framställningen ofta missvisande och förvirrande eftersom uppgifterna från 1400-talets jordeböcker har styckats upp för att redovisas efter dispositionen i Vkjb 1502, dels saknas många uppgifter, i synnerhet från de äldre jordeböckerna. När Silfverstolpe i sitt förord skriver att Vadstena klostrets jordeböcker blivit sammanförda och fullständigt utgivna är det ett påstående som långtifrån överensstämmer med sanningen. Vid en noggrann läsning av Vkjb 1473 lägger man märke till att överstrykningar är vanliga. I flera fall har en avradssats ersatts med en annan. När man jämför med Vkub 1466 och med Vkjb 1502 visar det sig att överstrukna avradssatser i regel är identiska med dem i Vkub 1466 och tillagda avradssatser med dem i Vkjb 1502. Den storlek på avraden som anges i Vkjb 1502 kan alltså i flera fall visas ha avtalats tidigare, men efter 1473. Eftersom HH 16 sällan har med överstrykningar och endast redovisar den nya avradssatsen får man det felaktiga intrycket att avradsnivån 1502 varit oförändrad sedan 1473 eller sedan 1480, vilken är den datering som anges i denna edition, men som alltså är felaktig. Eller annorlunda uttryckt: avraden i Vkjb 1473 är oftare lika stor som den i Vkub 1466 än vad som framgår av HH 16. Till detta kommer att HH 16 missar de avradshöjningar som har gjorts mellan tillkomsten av de båda yngsta jordeböckerna.

När det gäller jordeböckerna från Vadstena finns också en diskussion huruvida de uttrycker sig ”elliptiskt”, dvs. att vissa saker utelämnats därför att de var självklara. Folke Dovring (1947, s. 8, 119, 1951, s. 400) ansåg att så var fallet. Lars Arne Norborg (1958, s. 166 ff.) kritiserade Dovrings uppfattning och menade att jordeböckerna inte uppvisar några tecken på att vissa persedlar skulle ha utelämnats. Jonas Liliequist (1990, s. 297 f.) ansluter sig närmast till

Dovrings uppfattning, men anser att de är minde elliptiska än vad han föreställde sig.

2.3.4 Historiska kartor

I inledningen till boken om den franska agrarhistorien från 1931 skriver Marc Bloch om betydelsen av de äldre kartorna för att identifiera och förstå det medeltida odlingslandskapets regionalt varierande strukturer. Om man enbart skulle utgå från de samtida skriftliga källorna vore det inte möjligt att teckna en trovärdig bild av Frankrikes medeltida kulturlandskap med dess skiftande bebyggelseformer och brokiga flora av jordskiften. Det är därför nödvändigt att utgå från ett yngre och fylligare källmaterial och sedan så att säga skriva historia motströms. Det är en färd som leder mot allt mer och mer källfattiga perioder där till slut endast arkeologin har något att säga. Det är ingen lätt uppgift och fallgroparna är många, men det finns inget verkligt alternativ.

Äldre och yngre geometriska kartor från 1600-talet kommer ofta till användning i föreliggande avhandling. Det kan handla om att jag vill visa hur någon rumslig företeelse som tegskiftet eller reglerade bytomter var anordnade. I avsnittet om den s.k. Sigridsnotisen i Kung Valdemars jordebok undersöker jag om spår av huvudgårdsdrift har bevarats kartorna. Till detta kommer att 1600-talets geometriska kartor är ett centralt källmaterial i Folke Dovrings kasuistik.

Under avhandlingsarbetet har jag haft goda kontakter med det av Riksarkivet drivna projektet *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna*. Långt innan GEORG var tillgängligt via internet har jag haft tillgång till databasen och de skannade kartorna.

Historiska kartor med tillhörande förklaringar måste precis som andra historiska dokument underkastas källkritik. Syftet med en viss karta är givetvis avgörande för vad som har dokumenterats. För en utförlig diskussion om de äldre geometriska kartornas källvärde vill jag hänvisa till agrarhistorikern Pia Nilsson, som har satt kartornas innehåll i relation till de instruktioner som reglerade lantmätarnas arbete, vilka reviderades vid flera tillfällen under 1600-talet (Nilsson 2010, s. 95 ff.).

2.3.5 Folke Dovrings kasuistik

En femte källa är den till Folke Dovrings avhandling ”Attungen och marklandet” bilagda kasuistiken. Denna sammanställning av data är den grund som Dovrings resultat och slutsatser vilar på. Kasuistiken är givetvis ingen primärkälla, men mitt intryck är att den är mycket tillförlitlig. I samband med de statistiska beräkningarna har jag upptäckt och rättat enstaka felaktigheter.

För kyrkbyn Väderstad krävdes en längre utredning för att det rätta byamålet skulle kunna bestämmas (Exkurs A).

2.3.6 Källhierarki vs. källpluralism

Ur ett traditionellt källkritiskt perspektiv kan man tala om en hierarki mellan de olika källgruppernas tillförlitlighet. Högst på skalan står fastighetsbrev som utfärdats på häradstingen. Därefter följer gåvobrev, testamenten, pantbrev och andra bevittnade brev som dokumenterar jordtransaktioner. De i privat regi upprättade jordeböckerna har också ett högt källvärde, men dessa måste i regel ge vika om jordebreven säger något annat. Landskapslagarnas uppgifter måste alltid nagelfaras med kritisk blick och de måste ge vika om jordebrevens eller jordeböckernas vittnesbörd är annorlunda.

Ovanstående hierarki ignorerar emellertid en viktig sak, nämligen att det är frågeställningen som avgör vilken eller vilka källor som är användbara. Ovan har jag redogjort för den källpluralistiska metod som utmärker agrarhistoria och annan kulturhistoria. Ofta är det så att tillräcklig information sällan eller aldrig ges av en enda källa, varför olika källor måste kombineras. Det kan också vara så, som i exemplet med attungen i Västgötagarna, att en materialgrupp belyser en annan varpå tidigare dolda aspekter framträder.

2.3.7 Databaser och GIS

Samtliga attungsbelägg har registrerats i en databas tillsammans med olika attribut som datering, storlek, avrad, salupris, pantvärde etc. Den till avhandlingen bifogade katalogen över attungsbelägg (App. B) är en förenklad version av nämnda databas.

Uppgifterna i Vadstena klostres jordeböcker har registrerats i en särskild databas (Vkjb). Databasen har som grund originalhandskrifterna med undantag för Vkjb 1447 och Vkjb 1457 som baseras på Anna Larssons pålitliga utgåva (SFSS 245). Totalt finns närmare 1700 registerposter i Vkjb motsvarande jordeböckernas godsenheter, som kan omfatta allt från enstaka jordlotter och salubodar över landbougårdar och vattenkvarnar till avelsgårdar. Godsenheternas jordetal, avrad och andra parametrar har registrerats för samtliga årgångar.

Samtliga godsenheter i Vkjb har fått en geografisk bestämning i rikets koordinatnät och registrerats i GIS-programmet ArcMap. Genom att göra olika slags urval i Vkjb är det möjligt att framställa tematiska kartor. I föreliggande avhandling ges några prov på hur sådana kartor kan ta sig ut (Fig. 1 & 2). Samtliga attungsbelägg med känd proveniens har också fått geografisk bestämning.

2.4 Avgränsningar

Avhandlingen har två slags avgränsningar. Den ena gäller tiden, den andra rummet.

2.4.1 Kronologisk avgränsning

Historiens flöde av händelser känner inga fasta tidsgränser. Ett nytt fenomen har alltid rötter i det förgångna. Men för att vi ska kunna orientera oss i den historiska terrängen är kronologiska avgränsningar nödvändiga. Periodindelningar är teoretiska konstruktioner och det faller på historikerns lott att dra upp gränserna. Mest praktiskt vore om ämnet eller frågeställningen styrde periodindelningen, så att t.ex. religionshistoriker har en indelning och agrarhistoriker en annan. Nackdelen med en sådan partikulär indelning är att mångvetenskap då skulle försvåras. Historien utgör trots allt en totalitet. Hur ser då den periodindelning ut som bäst skulle passa den här avhandlingen, som undersöker agrara förhållanden i medeltidens Sverige?

Medeltiden är den epok som på kontinenten följer på den romerska antiken och som sträcker sig fram till den nya tiden eller tidigmodern tid, som perioden ofta numera kallas. Övergången är flytande även om en ofta åberopad fixpunkt utgörs av det västromerska rikets fall år 476. Den främre gränsen är inte heller exakt, men brukar sträcka sig fram till senare delen av 1400-talet. Den tidiga medeltiden omfattar perioden fram till 900-talets slut och motsvaras således i stort av skandinavisk yngre järnålder. Högmedeltiden sträcker sig fram till 1300-talets början och avlöses av senmedeltiden, som alltså omfattar större delen av 1300- och 1400-talet.

I svensk historieskrivning brukar gränsen mellan forntid och medeltid dras ca 1050. Kristendomen var då fast etablerad, åtminstone i Götaland, och den Stenkilska kungaätten skulle ett decennium senare ersätta den då utslocknade Ynglingaätten. Om någon agrar förändring av betydelse inträffade vid nämnda tidpunkt är däremot osäkert. Troligen utgör den tidiga medeltiden en kontinuerlig utveckling av det agrarsamhälle som var rådande under sen järnålder eller vikingatid. Medeltiden avslutas traditionellt med Stockholms blodbad 1520 och den nya tiden inleds med Gustav Vasas val till riksföreståndare 1521 respektive kung 1523. De politiska händelserna sammanfaller med reformationen även om det skulle dröja innan den lutherska läran omgestaltat det religiösa livet i alla dess aspekter. Inte heller dessa händelser synes sammanfalla med någon för jordbruket avgörande brytpunkt.

Däremot har det inträffat för den agrara utvecklingen avgörande förändringar under loppet av medeltiden och som motiverar en underindelning i tre perioder, nämligen tidigmedeltid, högmedeltid och senmedeltid. Gränsen mellan de båda senare perioderna markeras av digerdöden år 1350. Denna

katastrofala händelse skulle få vittgående konsekvenser för agrarsamhällets utveckling. Vi har anledning att återkomma flera gånger till verkningarna av digerdöden och de efterföljande pestutbrotten. Gränsen mellan tidigmedeltid och högmedeltid är inte lika lätt att fixera, men händelseutvecklingen är i stort klar. Omkring 1200 etablerades nämligen ett nytt godssystem som kännetecknades av att stora mängder spannmål producerades på huvudgårdar med underliggande landbogårdar och torp. Samtidigt introducerades vattenkvarnen på bred front. Att huvudgårdsdriften infördes ca 1200 är inte ett vedertaget historiskt faktum – det är en hypotes som jag på olika sätt underbygger i den här avhandlingen. Eftersom det handlar om ett förlopp, då en på ofri arbetskraft baserad produktion ersätts med friare förhållanden går det inte att fixera förändringen till ett visst årtal. En datering av huvudgårdsdriftens genombrott till ca 1200 har dock det fina med sig att svensk medeltid låter sig underindelas i ungefär tre lika långa perioder á 150 år. Jag använder också en grov indelning där tiden före 1350 betecknas äldre medeltid och tiden därefter senmedeltid eller yngre medeltid

Epokbegreppet medeltiden, *media aetas*, skapades på 1400-talet av de italienska humanisterna, som uppfattade sig själva som dels nyskapande och framåtblickande, dels förmedlare av antikens lärdom. Medeltiden var tiden däremellan, en parentes i mänsklighetens historia. Reformationen och brottet med den katolska kyrkan bidrog i norra Europa ytterligare till att medeltiden stämplades som en mörk epok. Vanryktet ökade ännu mer under upplysningstiden. Trots att den moderna historieskrivningen har påvisat det djupt falska i den äldre synen, och därigenom återupprättat medeltiden som en dynamisk epok, lever stereotypen kvar, inte minst i media. Det går inte en dag utan att journalister påstår att allt möjligt motbudande i vår globala värld motsvarar förhållanden som skulle ha varit typiska för medeltiden. Fördomar är svåra att utrota.

2.4.2 Rumslig avgränsning

Avhandlingens undersökningsområde utgörs av medeltidens Sverige utom Finland. I praktiken omfattas inte Norrland eftersom de studerade jordvärderingssystemen inte nådde norr om Dalarna och Gästrikland. Därtill kommer att Vadstena kloster, vars jordeböcker utgör ett viktigt källmaterial, inte ägde jord i Norrland och Finland under den period som täcks av de bevarade jordeböckerna, dvs. andra hälften av 1400-talet. Till saken hör att Vadstena kloster hade birgittinska dotterkloster i Danmark och Finland. Östergötland är det landskap som mest ingående studeras.



Figur 11. Södra Sverige med det medeltida rikets indelning i landskap. Gotland var aldrig helt och fullt inlemmat i den svenska riksbildningen.

2.5 Definitioner

För att tillgodogöra sig innehållet i avhandlingen är det en fördel om man är bekant med vissa i sammanhanget grundläggande begrepp. Jag har därför gjort en enkel ordlista med förklaringar uppställd i bokstavsordning. Den speciella och ofta mycket komplexa terminologi som utmärker jordvärderingssystemen förklaras fortlöpande i avhandlingen.

avelsgård – en senmedeltida och tidigmodern beteckning på en storskalig agrar produktionsenhet som drivs med hjälp av lönearbetare och i varierande utsträckning kringboende landbors dagsverken. Driften leds av en gårdsförvaltare.

avrad – den avgift som landbon betalar till jordägaren i utbyte mot brukningsrätten, även benämnd landgille.

bryte – fornskandinavisk benämning på en gårdsförvaltare, motsvarar det klassiska latinets *villicus*.

by – två eller flera gårdar, tidigare fast bosatta och mantalssatta driftsenheter inom jordbruket, med avgränsat ägoområde, vari alla har sina ägor enskilt, samfällt eller i ägoblandning.

domän – den del av ett godscomplex som brukas direkt under en huvudgård, på engelska och äldre franska benämnd *demesne*.

familjejordbruk – en gård där kärnfamiljen utgör arbetslaget. Kännetecknas av en hög grad av självständighet när det gäller att organisera och genomföra arbetet. Kan vara förstärkt med legohjon (pigor & drängar) och tillfälliga daglönare.

feodalism – en historisk samhällsordning som utmärks av att en privilegierad minoritet av stora jordägare dominerar ett brett folklager av bönder som brukar sina gårdar inom ramen för ett småskaligt familjejordbruk. De stora jordägarna utgörs av dels det världsliga frälset (adeln) som i utbyte mot militära prestationer (rusttjänst) åtnjuter skattefrihet, dels kyrkliga institutioner (domkyrkor, kloster etc.) som i utbyte mot andliga och intellektuella tjänster är befriade från skatter. Den härskande klassens privilegier garanteras av kungamakten. Bondeklassen består likaså av två kategorier, dels skattebönder som brukar sin egen jord och direkt är underordnad statsmakten till vilken de betalar skatt, dels landbor som inte äger, men förfogar över den jord de brukar. Såväl skattebönder som landbor är juridiskt sett fria och fullt rättskapabla. De stora jordägarna lever av den avrad som landborna betalar i utbyte mot brukningsrätten. Avraden eller

landgillet tas ut i form av arbete (dagsverken), en del av jordbruksprodukten (i regel spannmål) eller i pengar. Prestationerna kan kombineras och utesluter sinsemellan inte varandra. Alla bönder betalar dessutom tionden till kyrkan. Feodalismen förutsätter existensen av ett enskilt (privat) jordägarande och en statsmakt som skyddar medborgarnas fri- och rättigheter och deras privata egendom. Kungen eller motsvarande statsöverhuvud är ytterst ansvarig för lag och rätt, men kan lokalt eller regionalt förläna sitt judiciella monopol till världsliga eller kyrkliga dignitärer som då också erhåller rätten att bära upp böter.

gård – samlingsterm för en fast bebyggd jordegendom som antingen utgör ett eget ägområde eller ligger i en by.

huvudgård – en storgård som utgör administrativt och ekonomiskt centrum i ett godscomplex.

godscomplex – en konstellation bestående av en storgård som i detta fall betecknas huvudgård till vilken hör underlydande gårdar och torp. Ofta ingår också en vattenkvarn. Allt tillhör en enda jordägare. Utgör en storskalig agrar produktionsenhet där arbetet på huvudgården dels utförs med hjälp av gårdens egen arbetskraft, dels med hjälp av dagsverken utförda av torpare och landbor. De förra har betydligt större arbetsplikt än de senare.

godsbestånd – konglomerat bestående av flera gårdar under en enda jordägare (privatperson eller institution) och som varken behöver hänga samman driftsmässigt eller geografiskt.

häradsallmanning – ursprungligen obebyggd mark som gemensamt disponeras av jordägarna i ett härad.

institut – inrättning eller regelverk.

institution – fast organisation.

konungstreding – överhöghetsrätt varigenom kungamakten (staten) förfogar över en tredjedel av häradsallmanningarna.

landbo – medeltida nordisk benämning på en bonde som arrenderar jord av en jordägare. En landbo kan samtidigt vara skattebonde.

landgille – annat ord för avrad.

marknad – det frivilliga bytet av varor och tjänster mot andra varor och tjänster.

saköre – gammalt ord för böter.

sätsgård – en storgård eller huvudgård som bebos av jordägaren och hans familj.

storgård – en storskalig agrar produktionsenhet där arbetslaget består av en arbetsledare/förvaltare och underlydande lantarbetare. Under äldre medeltid utgjordes de senare av trälar och fria legohjon. I ett tidigt skede kunde även arbetsledaren vara ofri. För senmedeltidens förhållanden användes beteckningen avelsgård för samma sak, men med skillnaden att hela bemanningen då utgjordes av fria arbetare.

storgårdsby – en by bestående av flera storgårdar eller huvudgårdar, väl att skilja från en by med familjejordbruk.

skatt – en statlig avgift som vilar direkt på den odlade jorden (grundskatt).

skattebonde – detsamma som en självägande bonde. Brukar sin egen gård tillsammans med familjen och i någon utsträckning med hjälp av lejd arbetskraft (legohjon). Betalar skatt men ingen avrad.

tionden – avgift i naturaprodukter till kyrkan med ursprung i Gamla Testamentet. Sädestionden var den viktigaste avgiften och den utgick från åkerns skörd, men det utgick också avgifter på boskap (kvicktionden) och fiske. Tionden utgick vanligen med $\frac{1}{3}$ till sockenprästen och $\frac{2}{3}$ till sockenkyrkan, de fattiga och biskopen i tre lika stora parter. Tionden administrerades ursprungligen av sockengemenskapen, en rättighet som alltmer kringskars av senmedeltidens biskopar.

torp – ett medeltida nybygge som antingen har tagits upp på utmarken till en huvudgård eller på en häradsallmänning. I det förra fallet ingår torpet i ett godskomplex, i det senare lyder det under häradsnämnden och ofta även kungamakten (staten) som medelst institutet konungstreding förfogar över en tredjedel av häradsallmänningarna.

torpare – en person som tillsammans med sin familj brukar ett torp.

ägodomän – flera angränsande eller närliggande ägoområden som har en gemensam jordägare.

ägoområde – en jordegendom, vanligen by eller gård, som är avgränsad av en rättsligt och allmänt accepterad rågång.

3 Attungen i medeltidsbreven och landskapslagarna

För den stora allmänheten är frågan om attungen ganska främmande

Hans Hildebrand (Sveriges medeltid)

Följande kapitel är det längsta i avhandlingen och utgörs av en utredning som syftar till att kartlägga det fastighetssystem där attungen var basenhet.⁵⁰ Att just attungen och inte marklandet har valts beror på att kunskapen om det förra jordetalet är i större behov av uppdatering än det senare. Att så är fallet sammanhänger med att attungen är betydligt äldre än marklandet, varför källorna till dess ungdomstid till antalet är få och dessutom svårtolkade. Det ligger därför i sakens natur att marklandet måste ha haft attungen som sin närmsta förebild när det tillkom i mitten av 1200-talet. Kännedom om attungssystemets uppbyggnad och funktioner är därför av största vikt för att förklara marklandets uppkomst. Som sagt, historien saknar nollpunkt och den handlar inte om jungfruliga ursprung, utan om transformationer av förefintliga strukturer.

Innan vi ger oss i kast med själva undersökningens olika moment vill jag inledningsvis ge en översiktsskild av attungen och dessutom föregripa några av utredningens viktigaste resultat. Termen *attung* (fsv. *attunger*; lat. *octonarius*) eller *attung jord* är det äldsta kända namnet på ett fastighetsmått i det gamla svenska riket. Attungen var ett jordetal och har som sådant fyllt olika funktioner i ett fastighetssystem. Man kan säga att attungen är en föregångare till den kamerala räkningen i hemman och mantal. I skriftliga källor kan attungen med säkerhet beläggas kring sekelskiftet 1200. Ordets innebörd 'åttondel' syftar på en större enhet. Vilken denna helhet skulle kunna vara råder delade meningar om. Forskningen har lämnat flera bud, varav byn och

⁵⁰ Föreliggande kapitel är en omarbetad version av min licentiatavhandling (Ericsson 2007).

hamnan (ledningens minsta rustningsenhet) är de två huvudkandidaterna. För dem som tycker att historisk forskning handlar om olika fenomenens ursprung är frågan avgörande, men en undersökning om attungen måste ta avstamp i de bevarade källorna, och när dessa tillkom var attungen sedan länge basenhet i ett väl fungerande fastighetssystem. Källorna lämnar tyvärr bara indirekta upplysningar om attungens ursprung.

Med avseende på den empiriska förankringen låter sig attungsundersökningens resultat indelas i två skilda grupper. Den ena omfattar föreliggande kapitel och handlar om de funktioner som attungen har fyllt i fastighetssystemet. Om detta system och dessa funktioner – som ur ett agrarhistoriskt perspektiv är de mest intressanta – har vi relativt säker kunskap. Välgrundade är också undersökningens ekonomiska och bebyggelsehistoriska moment, vilka baseras på att attungen var ett erkänt jord- och fastighetsmått. Den andra gruppen handlar om attungens ålder och ursprung och redovisas i kapitel 9. Eftersom källäget är som det är kan vi inte förvänta oss något säkert svar på ursprungsfrågan. Däremot är det intressant, inte minst ur den politiska historiens perspektiv, att ta upp frågan till diskussion. Ett förslag till problemets lösning – som arbetar med en sammanjämkning av de konkurrerande hypoteserna – skisseras mot slutet av nämnda kapitel. Indikationerna pekar dock i en bestämd riktning, nämligen att attungen har fått sitt namn av att vara en åttondel av hamnan. Eftersom jord var den enda solida förmögenheten i ett utvecklat agrarsamhälle, som det vikingatida Skandinavien, är det knappast förvånande att det tycks finnas ett samband mellan krigstjänst och jordegendom.

De flesta attungsbeläggen är från Östergötland. Av naturliga skäl står därför detta landskap i undersökningens centrum. All odlad jord av någon omfattning förefaller ha fått attungstal, även sådan som låg i perifera skogsbygder. Däremot saknas attungsbelägg från medeltida nyodlings- och kolonisationsområden. Förhållandet pekar på att attungsindelningen tillhör en bestämd period i början av medeltiden. Trots att jorden på Öland också var indelad i attungar är brev med attungsbelägg relativt sällsynta därifrån. Gårdar på Öland omtalas i flera brev utan att attungstalen är specificerade. Därutöver är attungen känd från norra och östra Småland samt Närke. Avradsuppgifter och andra på attungen baserade saker är sällsynta utanför Östergötland och Öland.

En viktig egenskap hos attungen var att den möjliggjorde ett jordägende som baserades på andelsprincipen (eng. *shareholding*). Det är här tegskiftet kommer in i bilden, dvs. det system som reglerade hur jorden fördelades inom byn. Varje delägare eller granne hade rätt till en teg av proportionell bredd i varje teglag i förhållande till hur stor andel han hade i byamålet. För att

underlätta jordmätningen har fasta stång- och alntal knutits till attungen. Byns alla ägor kunde omfattas av tegskiftet, även om en utskiftning i fysisk mening oftast var begränsad till åker och äng. Utmarken förvaltades i regel som en gemensam resurs. Efter samma delningsgrund reglerades delägarnas eller grannarnas skyldigheter i byggande och underhåll av hägnader och vägar.

Förutom byamål har attungen varit norm för beräkning av avrad (arrende), skatter, fattigtionden och ersättning för trädesärjning. Till attungen har också servitut kunnat knytas. Vid jordtransaktioner och pantsättningar, men också i testamenten, har attungstalen använts för att värdera den aktuella egendomen i pengar.

Den här undersökningen driver en tes, nämligen att attungens multifunktionalitet inte var något från början planerat, utan något som växte fram efter hand. Detsamma gäller det på attungen baserade tegskiftessystemet, som kännetecknas av geometrisk regelbundenhet. Från början behöver inget annat än själva jordmättet ha funnits med.

En slutsats som har stöd i flera observationer är att attungen var ett mått på en kärnfamiljs normala brukningsenhet, som också motsvarade den vanligast förekommande gårdsstorleken. Att så var fallet på Öland är sedan tidigare bekant, men i och med den här undersökningen kan det också göras troligt för Östergötland och Småland. Slutsatsen är logisk med tanke på att attungen är ett besuttenhetsmått med motsvarigheter i Västeuropas mansusenheter. Eftersom ett helt hemman i Östergötland ofta var närmare två attungar vid medeltidens slut måste antalet gådar kraftigt ha reducerats i detta landskap under senmedeltiden. Det kan ha handlat om så mycket som en halvering.

Undersökningens syfte är som sagt att göra en kartläggning av attungens fastighetssystem och på så sätt precisera attungens egenskaper och funktioner. Med ökad kunskap om attungen blir den mer användbar för forskningen och därtill en för den medeltidsintresserade allmänheten mindre främmande sak. Av naturliga skäl intar också Östergötland en framskjuten plats i Dovrings avhandling om attungen och marklandet (1947), vars resultat den här undersökningen både testar och tar sats ifrån. Någon samlad utvärdering av Dovrings resultat kommer däremot inte att göras. Målsättningen med undersökningen är, som sagt, att öka kunskapen om attungen – inte om Dovring som forskare. Mitt intryck är dock att Dovring mestadels såg längre än samtida forskare, och att man står ganska stadigt på hans axlar. Utsikten därifrån är inte oäven. Öland behandlades däremot mer översiktligt av Dovring, men har senare studerats ingående av kulturgeografen Sölve Göransson, som presenterat sina resultat i ett flertal arbeten, där attungens betydelse för utvecklingen av det öländska kulturlandskapet understryks (t.ex.

Göransson 1971, 1983). Göranssons skrifter är både ett viktigt referensmaterial och en stor inspirationskälla för min undersökning.

3.1 Forskningshistorik

Tidigt fångade attungen historikernas intresse. Särskilt diskuterades vilka sakförhållanden som jordetalet ursprungligen kan ha åsyftat. Oenigheten gällde främst om byamålet eller jordmåttet var det primära. Den tidens historiker var ofta fixerade vid ursprungsfrågan. Men attungens olika funktioner och användningsområden kan inte förklaras enbart utifrån dess uppkomst. Att förklara ett historiskt fenomen är något mer än att redogöra för dess ursprung. Räckvidden av attungens betydelse framgår först när hela dess historia uppdagas.

Någon kanske finner det konstigt att jag hänvisar till forskning som är så gammal som från 1800-talet. Särskilt naturvetare kan finna detta märkligt. Beträffande attungen finns det emellertid fortfarande relevanta presentationer av källmaterial och diskussioner som är så pass gamla, och inte minst två konkurrerande hypoteser om uppkomsten, som ännu inte prövats på ett avgörande sätt. Som Janken Myrdal mycket riktigt påpekar slår den humanvetenskapliga diskussionen med mycket långsamma pulsslag jämfört med den naturvetenskapliga (Myrdal 2009, s. 58).

Carl Gustaf Styffe antog redan i sitt inträdestal till Vitterhetsakademien 1860 att attungen var en åttondel av hamnan, dvs. det distrikt som skulle utrusta en vigerman med vapen och proviant till ledungsflottan (Styffe 1864, s. 287). Han skulle fortsätta att hävda sin uppfattning genom åren (Styffe 1880, s. 193, 1911, s. 241). Utan omsvep framhöll han att eftersom alla gamla fastigheter i Östergötland var taxerade i attungar eller bråkdelar av sådana måste hela landskapet ha varit indelat i hamnor. Att även härader utan kustanknytning varit ledungspliktiga kunde han belägga med hänvisning till att kung Albrekt år 1376 lånat ett ledungsskepp av Skärkinds härad och i samband med denna händelse frikallat häradet från ”snækkio thiænist” och ”snækkiopæninga” (SDHK 10915).

Styffe underbyggde sin hypotes med flera argument, varav åtminstone tre förtjänar att upprepas. Det första är att ledungslamen, dvs. den skatt som avlöste ledungen, utgick efter jordens attungstal. Det andra är att byar kunde ha andra attungstal än åtta, vilket talar emot att attungen skulle vara byns åttondel. Det tredje är de lagrum i Östgötalagen som hänvisar till jord som är ”jämngod till hå och hamna” eller byar som ”hör till hå och hamna” (ÖgL G 16 pr, B 28: 5). Det på samma gång allitererande och bildliga uttrycket åsyftar

att sådana byar eller sådan jord har ledningsplikt.⁵¹ Den aktuella jorden har med andra ord varit taxerad i attungar. Vidare antog Styffe (1880, s. 6) att attungen i Sverige var detsamma som *ottingen* i Danmark, dvs. bolets åttondel. Bol och hamna var för honom två identiska företeelser. Någon förklaring till sin ståndpunkt gav han aldrig.

Hans Hildebrand var av en annan uppfattning. I sitt bokverk ”Sveriges medeltid” bröt han den annars så undervisande och säkra berättarstilen med ett polemiskt avsnitt om attungens uppkomst med udden riktad mot Styffes åsikt (Hildebrand 1983 [1879–94], s. 248 ff.). Hildebrand var helt och fast övertygad om att attungen ursprungligen var byns åttondel. Att byar kunde ha andra attungstal förklarade han dels med att smärre tillägg gjorts på grund av nyodlingar och torpetableringar, dels att det inte var hela byar, utan huvudgårdar belägna i byar som avsågs.

På samma sätt som Styffe anfört exempel på byar som inte var åtta attungar tog Hildebrand nu fram en lång lista med byar på just denna storlek. Exempelen är i huvudsak hämtade från Vadstena klostrets jordeböcker. Hur byns åttondel sedan blivit ett standardiserat jordmått förklarar han aldrig, men när väl saken var ett faktum kunde en fullständig jordindelning i attungar genomföras över hela landskapet. Medan större byar i regel åsattes 12 eller 16 attungar tänkte han sig att enstaka gårdar tilldelades ett fåtal attungar. Vidare konstaterade Hildebrand att storbyarna på 16 attungar ligger i Östergötlands bördigaste delar, vilket måste betyda att den av honom skisserade utvecklingen inte tagit sin början i de största byarna, vilket man skulle kunna förvänta sig, utan i den normalstora byn.

Hildebrands genomgång var avsevärt större än Styffes, men ändå inte tillräckligt omfattande för att man verkligen ska kunna pröva de konkurrerande hypoteserna mot varandra. Varför byn just har delats i åtta lika parter ger han närmast en räkne- eller skifteteknisk förklaring: ”Man dividerade gerna med två och fick derigenom halfvor, fjerdedelar och åttandedelar, men vid dem stannade man” (op. cit., s. 248). Han påpekade att förfarandet är bekant från flera områden och att talet åtta varit så betydelsefullt (hos germanerna) att det blivit ”heligt”.

Hildebrand påpekade att Styffe inte hade uppmärksammat det nära sambandet mellan attungen och det geometriska byamålets alnar och stänger (op. cit., s. 243). I sitt betänkande om utvecklingen av den svenska skifteslagstiftningen gjorde Gabriel Thulin (1911) denna relation till ett

⁵¹ De skeppstekniska termerna *hå* och *hamna* används i Östgötalagen i överförd betydelse. Medan ordet *hå* avser den vinkelböjda årtull som var monterad på relingen åsyftar ordet *hamna* det årband som var fastsatt i årtullen och hindrade åran från att glida tillbaka. En vigerman kunde också benämnas *håsäte*, dvs. en man som sitter vid ett av ledungsskeppets årfästen.

huvudnummer. Efter en genomgång av Östergötlands geometriska jordeböcker från 1600-talet konstaterade han att byamålen mycket ofta är 16 stänger. Eftersom Östgöotalagen stadgar att det ska gå två stänger på en attung (ÖgL B 2: 1) motsvarar 16 stänger 8 attungar. Särskilt tydligt är förhållandet i de sex härader som ligger längst i öster. Thulin drog slutsatsen att byarnas åttadelning måste vara ursprunglig och bekräftade därmed Hildebrands åsikt.⁵² Bland senare forskare har Åke Holmbäck & Elias Wessén (1933, s. 230 f.), Erik Lönnroth (1940, s. 72 ff.) och Carl Ivar Ståhle (1941, s. 214) i stort anslutit sig till den av Hildebrand och Thulin förfäktade uppfattningen.

En udda hypotes som ligger vid sidan av diskussionen huruvida attungen var en del av byn eller hamnan framlades 1922 av agronomen Erik Oskar Arenander. Han avvisade att ordet *attung* skulle betyda 'åttondel' eftersom ordets latinska översättning "octonarius" egentligen betyder 'av åtta bestående'. Saken hade tidigare påpekats av Ludvig Falkman (1884–85, del 1, s. 152). Efter ett vidlyftigt resonemang, där han drar in antika sagesmän, stannade Arenander för att attungen är minst 2000 år gammal, och att det inte är åkerbruket utan boskapsskötseln som ligger till grund för förmögenhetsbeskattningen. Vidare påpekade han att åtta kor i långa tider varit en normal besättning för en fullsutten bonde, och drog därav slutsatsen att man med *attung* menat 'en gård stor nog att hålla åtta kor'. Eftersom det är svårt att finna något egentligt stöd för hypotesen har den i allmänhet avfärdats (Lönnroth 1940, s. 75 med not 2; Holmbäck & Wessén 1933, s. 230; Dovring 1947, s. 87; annan uppfattning hos Beckman 1954, s. 484 ff.).

Folke Dovring lade en ny grund till attungens utforskande. I detta sammanhang ska jag endast göra ett kort referat av avhandlingen från 1947, där attungen flankeras av det uppsvenska marklandet. Med kritisk blick och empirisk prövning baserad på den kasuistiska metoden underkastade han Styffes, Hildebrands och andra forskares påståenden. I stort ansluter han sig till Styffes linje, dvs. att attungen var del av hamnan. Samtidigt upptäckte han att den östgötska hamnan inte bestod av 8 utan 16 attungar. Istället för att försöka lösa detta problem antog han utan vidare att den svenska attungen som sin direkta förebild hade Danmarks otting. Den svenska attungen skulle således också vara åttondelen av ett bol. Att detta bol inte kom till användning förklarade han med att byarna i regel var så mycket mindre i östra Sverige än i

⁵² Dovring fäste stort avseende vid Thulins undersökning (1947, s. 89 ff.). Han påpekade att de av Thulin åberopade uppgifterna om attungstal i medeltida källor inte i ett enda fall direkt relaterades till någon av de avmätta byarna. Det finns med andra ord ingen kasuistik som underbygger Thulins slutsats.

Danmark, varför man inte hade bruk för hela bol. Istället nöjde man sig med åttondelarna (op. cit., s. 178).⁵³

Av större betydelse än ursprungsfrågan är Dovrings genomgång av attungens funktioner. Det är här han framstår som en betydande agrarhistoriker. Särskilt föredömlig är hans undersökning om avraden på jord indelad i attungar, men också hans utredning om ordet *sæde* (fsv. *sæpe*) och dess betydelse. Den senare frågan var avgörande för hans undersökning om attungens storlek och hur attungen förhåller sig till marklandet. Han hade också god inblick i attungens underindelning i olika fraktioner och hur attungen var relaterad till det geometriska byamålets alnar och stänger. Att den av honom konstaterade avradsminskningen och reducerade åkerarealen under senmedeltiden skulle ha orsakats av en folkminskning som i sin tur var orsakad av digerdöden och efterföljande epidemier ville han dock inte kännas vid. De av honom konstaterade förändringarna lämnades i stort oförklarade.

Efter det att Dovring flyttat till USA upphörde forskningen om medeltidens jordetal inom historieämnet.⁵⁴ Istället tog kulturgeografer över stafettpinnen och gav forskningen en nytändning. Dovrings insikt att jordetal är något som i hög grad har inverkat på odlingsmarkens och byarnas fysiska utformning, och att äldre lantmäterikartor är ett viktigt källmaterial i utforskandet av dessa saker, omfattades fullt ut av den historiska inriktning som utvecklades inom kulturgeografin med början under 1950-talet. Det är en säregen utveckling som nästan undantagslöst kan tillskrivas David Hannerberg och hans forskarkollegor. De svenska geograferna, som främst var verksamma i Stockholm, knöt emellertid inte an till Dovrings agrarhistoriska program, utan till den nya kulturlandskapsforskning som hade etablerats på kontinenten under efterkrigstiden (Widgren 1999). Kännetecknande för nämnda forskningsinriktning var dels en systematisering av olika former och element i kulturlandskapet, dels en med utgångspunkt i ett yngre källmaterial tillbakaskridande rekonstruktion av byars och åkersystems tillkomst. Det

⁵³ Åtminstone en by i Östergötland har haft en jordindelning som starkt påminner om det danska bolskiftet. Det gäller den stora kyrkbyn Viby i landskapets centrala slättbygd (se vidare kapitel 6).

⁵⁴ Efter det att Dovring hade utmanat Lönnroth och fått ge vika ville ingen historiker i Sverige ta upp tråden från Dovring och forska på medeltida jordvärderingssystem. Annorlunda förhöll det sig i Danmark där Paul Rasmussen och Erik Ulsig tog över stafettpinnen från Svend Aakjær, som för övrigt tyckte att Dovrings avhandling om attungen och marklandet var en både *lødig* och *vægtig* bok (Aakjær 1961, s. 302 f.). En person som inte bara kunde, utan kanske också borde ha försvarat Dovring och hans avhandling var hans handledare Sture Bolin, men han valde att ligga lågt, liksom fakultetsopponenten Gunnar T. Westin, som aldrig recenserade Dovrings avhandling, vilket ingen annan svensk historiker heller gjorde. Sture Bolin och Erik Lönnroth var sedan 1930-talet nära vänner och hade planer på att tillsammans skriva ett större arbete om medeltidens agrarhistoria (Odén 2011, s. 80 med not 176).

handlar med andra ord om den i föregående kapitel omtalade retrogressiva metoden, som dels bygger på antagandet att kulturlandskapet är ett resultat av en lång utveckling och sammansatt av skilda former av olika ålder, dels att det är möjligt att analytiskt skilja på formerna och inordna dem på en relativ tidsskala.

Hannerberg delade in kulturlandskapets utveckling i ett antal hypotetiska stadier, även benämnda ”nivåer”. För denna utveckling, som tar sin början redan under 600-talet, är åkerjordens taxering grundläggande, något som i sin tur förutsätter att agrarsamhället ingått i ett större administrativt system, närmast motsvarande en statsbildning. De olika stadierna motsvarar olika nivåer av taxering och dessa går enligt honom att rekonstruera genom analyser av åkerskiften och tomter, men också större ytor som gården och ägoområden, s.k. ramplanering. Hannerbergs uppfattning var att attungen inte ingick i en primär taxering, utan anknöt till äldre kamerala jordvärderingar (Hannerberg 1971, s. 58, 1977, passim, särskilt s. 129 ff.). Ståndpunkten var och är kontroversiell och en jordtaxering i förhistorisk tid är inte bara osannolik, utan dessvärre omöjlig att belägga. Som framgår längre fram i avsnittet om Närke måste Hannerbergs försök att belägga en vikingatida attung i byn Fjugesta avvisas.⁵⁵

Den kulturgeograf som jämte Hannerberg främst har undersökt jordetal och deras betydelse för kulturlandskapsutvecklingen är Sölve Göransson. Han tog tidigt intryck av Hannerberg, men i sin forskning, som företrädesvis berör den attungsindelade jorden på Öland, intar han en självständig och med tiden alltmer kritisk hållning mot Hannerbergs metoder och resultat. Göransson har avgjort fört forskningen framåt och lämnat flera hållbara resultat. Det gäller inte bara jordetal utan också flera för det östsvenska kulturlandskapet utmärkande drag (Göransson 1985).

Göransson avvisar den av äldre forskare, däribland Dovring, delade uppfattningen att jorden i hela det gamla svenska riket skulle ha varit indelad i attungar (op. cit.). En verklig jordindelning i attungar har endast funnits i östra

⁵⁵ Försöket att påvisa en förhistorisk jordtaxering i det östgötska Halleby (Lindquist 1968) är av allt att döma också förfelat. Järnålderns hägnadssystem är dels mycket större än vad Lindquist kände till, och måste därför ha rymt betydligt fler gårdar (Winberg 1983), dels har ny bebyggelse och nya hägnader tillkommit successiv utan något avbrott – i Lindquists resonemang är avbrottet centralt – före den antagna sammanflyttningen på den gemensamma ”bytomten”. Tiden för den förmodade tomtregleringen (ca 600 e. Kr) sammanfaller i själva verket med att bebyggelsen överges och hägnaderna faller ur bruk, något som med all önskvärd tydlighet framgår om man på nytt kalibrerar kol-14-dateringarna från Halleby och sammanställer dem i ett diagram. Sölve Göransson (1985, s. 65 f.) tar generellt avstånd från de ofta av talmagi färgade försöken att påvisa förhistoriska jordtaxeringar. Janken Myrdal (2008) har i samma anda kritiserat föreställningen om att det i förkristen tid skulle ha funnits en tillräckligt stark statsmakt för att genomföra detaljerade regleringar.

Götaland och Närke. Vidare framhåller han att den danska indelningen i bol är attungens närmaste förebild, men inskräper samtidigt att Götalands attung intar en självständig ställning gentemot *ottingen*. Den svenska attungen och bolets åttondel har endast namnet gemensamt. I övrigt har de ingått i olika system. Dessutom har han formulerat en högst intressant hypotes som går ut på att en fast jordetalsräkning är en nödvändig förutsättning för uppkomsten av det på andelsprincipen grundade svenska tegskiftessystemet. Vi har anledning att återkomma till denna hypotes.

Vad beträffar den gamla striden mellan Styffe och Hildebrand ansluter sig Göransson till den förres linje (Göransson 1983). Samtidigt har han uppmärksammat det paradoxala förhållandet att en indelning i hamnor, till skillnad från i Svealand, inte kan beläggas i Götaland (Göransson 1985, s. 70). Detta är också en sak som vi har anledning att återkomma till. Göransson refererar inte sällan till Dovring, men det handlar då företrädesvis om enskilda resultat. Metoddiskussionen för han i anslutning till Hannerberg. Det som främst förenar Göransson och Dovring är ett i grunden källkritiskt förhållningssätt, något som inte utmärker Hannerberg. För att vara kulturgeograf är Göransson ovanligt starkt påverkad av den historiska eller källkritiska metoden.

3.2 Katalogen med attungsbelägg

Medeltidsbrev som har tillkommit i samband med olika slags fastighetstransaktioner benämns *jordebrev* och är den huvudsakliga källan till attungens historia före 1400-talet.⁵⁶ Den här upprättade katalogen över attungsbelägg i SDHK sträcker sig från omkring 1200 till utgången av år 1378 (App. B). För att om möjligt fånga in alla brev med attungsbelägg i databasen måste man söka på såväl svenska som latinska ord. Även om brev på latin helt dominerar under äldre medeltid är det inte ovanligt att de svenska orden *attung* eller *åtting* förekommer i den latiniserade formen *attungus* istället för *octonarius*. Det förekommer till och med att jordetalet anges både på latin och svenska, t.ex. ”vnum octonarium dictum atungh terre” (SDHK 2939). Attungen har underindelats i något som betecknas *spanns avgäld* (lat. *modiorum redditus*). Katalogen omfattar också sådana belägg.

⁵⁶ Först från 1398 finns en förteckning i ”Registrum ecclesiae Lincopensis” över jord som hör till prebenden vid Linköpings domkyrka och avraden från dessa egendomar (RA A 9). Detta är den äldsta bevarade jordeboken från Östergötland (Dovring 1947, s. 121).

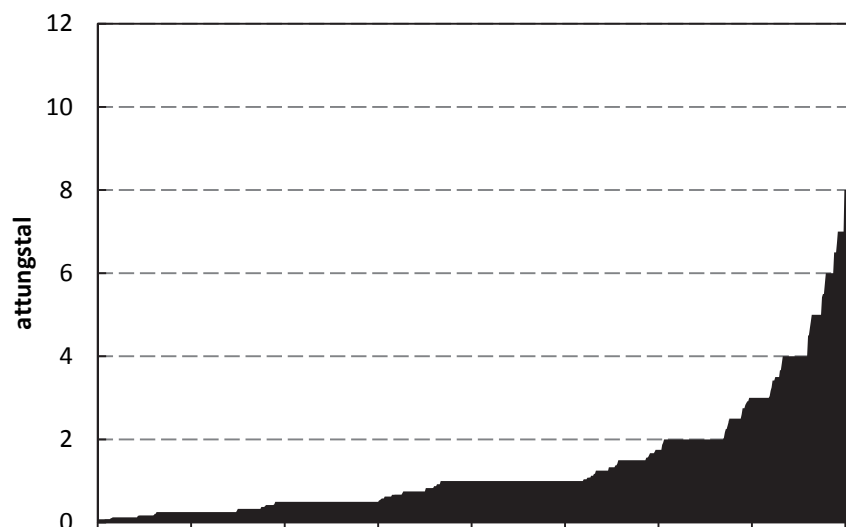
Katalogen är gjord i databasprogrammet MS Access och bygger på uppgifter från 573 brev.⁵⁷ Totalt omfattar katalogen 911 poster. Ofta finns flera attungsbelägg i ett och samma brev. Å andra sidan omtalas ibland samma jordlott i flera olika brev, t.ex. köpebrev och fastebrev. Antalet unika lotter uppgår till 811. Dessa kräver en särskild kommentar.

I ett stort antal brev anges attungens storlek i sammansatt form. Mestadels rör det sig om ett heltal och ett bråk. Ibland förekommer två bråk, mindre ofta tre eller fyra. Konjunktionerna *et* och *cum* används omväxlande och det går inte att säga att de skulle markera skilda andelar eller ägolotter (fsv. *ægho luter*) för att tala med samtiden. I flera fall anges attungens storlek med ett avdrag, t.ex. ”vnum attongum terre cum dimidio octaua parte minus” (SDHK 3368). Notabelt är att $\frac{3}{4}$ ofta anges som $\frac{1}{4}$ mindre än en hel (attung) och att flera fjärdedelar kan adderas. Exempelvis kan 1 och $\frac{1}{4}$ attung uttryckas som fem fjärdedelar. Den sammansatta formen är i flertalet fall säkert ett sätt att så enkelt som möjligt ange hur stor ägolotten är inom ramen för attungens duodecimala underindelning, varom mer nedan. I katalogen motsvaras både *et* och *cum* med ett plus (+) och avdrag med ett minus (–). Bråken har därefter räknats om till ett i regel onaturligt bråk, vilket i sin tur omvandlats till ett decimaltal. Det går inte säkert att veta om en ägolott varit en teg eller på annat sätt avskilt jordstycke. Särskilt gäller detta om andelen är en ringa bråkdel av en attung. Det har varit möjligt att avyttra en ägolott utan att andelen i fysisk mening var utskiftad.

Storleken på den i breven hanterade jorden varierar från som minst en sextondels attung till som mest 12 attungar (Fig. 12). Medelvärdet är 1,4 och medianen är 1. Vanliga storlekar är $\frac{1}{4}$ attung, $\frac{1}{2}$ attung, 1 attung och 2 attungar. För de större ägorna (> 2 attungar) rör det sig antingen om hela byar eller huvudgårdar eller om flera skilda andelar som av någon anledning sammanhållits. Vad beträffar den största egendomen, som avser 12 attungar i Sveabod på Öland, så bestod den i början av den nya tiden av flera skilda gårdar och byar i Gräsgårds härad (SDHK 431; DMS 4:3, s. 313). Högst sannolikt handlar det om ett under senmedeltiden upplöst godscomplex. Dessa större egendomar utgör endast 17 % av det totala antalet ägolotter.

⁵⁷ Den misstänkta förfälskningen SDHK 318/319 har inte tagits med. Detsamma gäller för attungen i Värmlandsfisket i Birger Brosas gåvobrev till Riseberga kloster (SDHK 245). När riksjarlen i ett annat brev till lagmannen och övriga invånare i Värmland kungör att han till systrarna i Riseberga skänkt sin andel i laxfisket omtalas inget attungstal (SDHK 246). Attungen är i övrigt okänd i Värmland. I ett fall är det troligt att ordet ”attung” fallit bort: ”tres quaternario terre per totam villam sine diminucione qualibet” (SDHK 5197). I katalogen har därför en ägolott på $\frac{3}{4}$ attung supplerats. Detsamma har gjorts för 15 spansns avgäld där ordet ”redditus” antagligen bortfallit (SDHK 4019). Antagandet stöds av att ägolottens pris är rimligt i förhållande till jordens storlek.

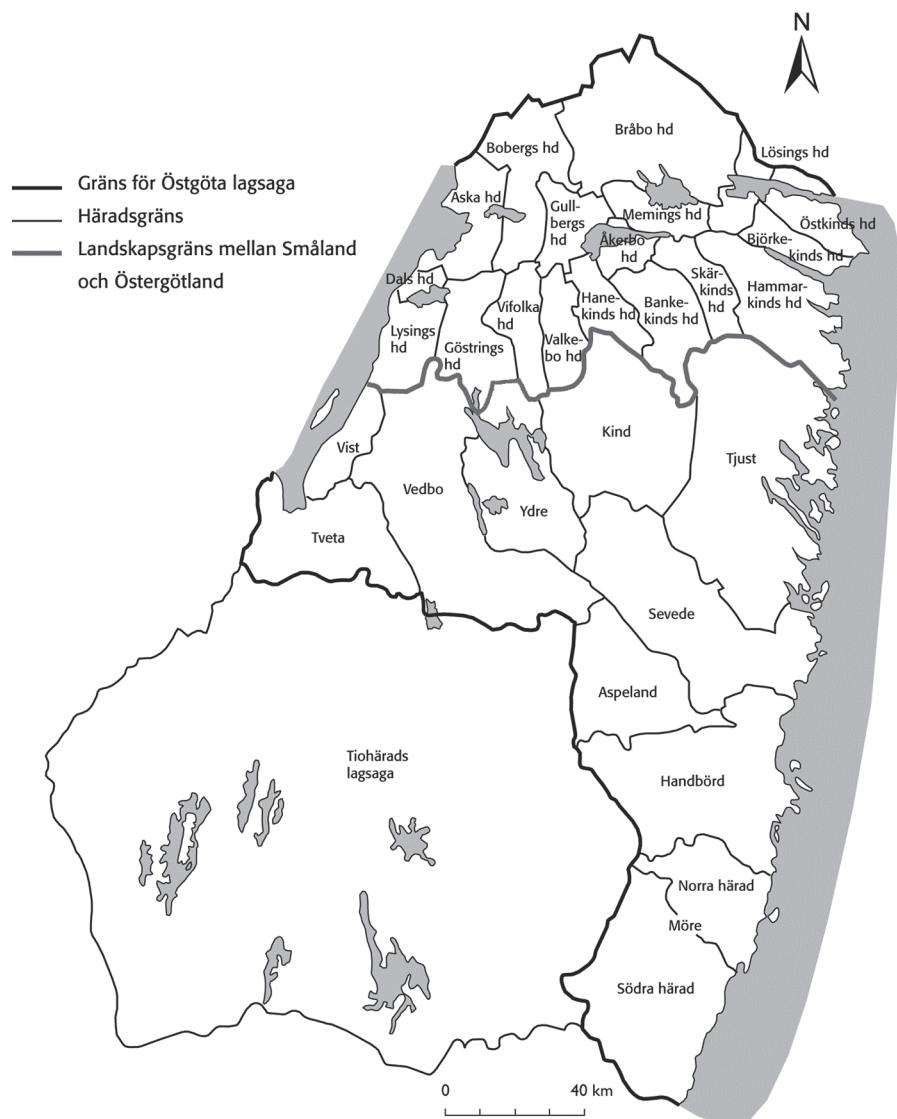
Av 524 orter med attungsbelägg har 476 med stor säkerhet kunnat identifieras, medan 20 är mer osäkra till sitt läge.⁵⁸ 28 orter är oidentifierade. Med undantag för några fisker, skogar och ängar är det byar eller enskilda gårdar som har attungsbelägg.



Figur 12. Attungsjordens storleksfördelning i ägototter (n=811)

I katalogen (App. B) anges vad byn/gården heter på moderna kartor samt i vilken socken och i vilket härad den ligger. Landskapet har också angivits. Sockenindelningen är densamma som används i SOFI:s ortnamnsregister, dvs. den från 1951, året före den kommunala nyindelningen. Undantag har gjorts för lantsocknar som inlemmats i stadsförsamlingar. Det kan nämnas att i flera fall finns avvikelser i förhållande till den medeltida sockenindelningen. Häradsindelningen är numera obsolet. För att underlätta för läsaren har jag gjort en karta över den medeltida häradsindelningen i Östgöta lagsaga (Fig. 13). Jurisdiktionen omfattade förutom Östergötland också norra och östra Småland. Kartan bygger på ett arbete av ortnamnsforskaren Thorsten Andersson (1983, s. 59, 61). För Ölands indelning i härader hänvisas till en karta upprättad av Sölve Göransson (1983, s. 97) samt DMS 4:3. En karta över häradsindelningen i Närke har publicerats av Ulf Sporrang (1985, s. 32).

⁵⁸ Arbetet med att lokalisera orterna med attungsbelägg har varit mödosamt och tidsödande. OAU:s publikationer över ortnamn i östra Östergötland och SOFI:s på internet publicerade ortnamnsregister har varit till stor hjälp. I flera fall har avvikelser i förhållande till diplomatariets angivelser konstaterats, särskilt gäller detta för breven före 1350.



Figur 13. Den medeltida häradindelningen i Östgöta lagsaga. Häradsdistrikten i Småland överensstämmer med de förhistoriska ländernas bygdebildningar. Uppdelningen av Möre i Norra och Södra härad är däremot en nybildning. I mitten av 1400-talet delades Vedbo i ett nordligt och ett sydligt härad. I Östergötland är häraderna nyskapade distrikt. Landskapet är systematiskt parcellerat i två rader med en mittaxel som löper genom den öppna slättbygden. De mestadels avlånga häradsdistrikten sträcker sig från slättlandet in i antingen den norra eller den södra skogsbygden. Uppdelningen för i sin parcellerade struktur tankarna till ett tegskiftat åkergräde.

Hur pass utförliga uppgifter som lämnas i breven varierar från fall till fall. Ibland meddelas endast attungstalet, men ofta finns en vidhängande pertinensformel som omtalar olika tillhörigheter. Syftet med denna var att den nye ägaren inte skulle riskera att gå miste om någon rättighet som hörde till attungen. Till den försvunna byn Ledungshammar i Norrköping, för att ta ett exempel, hörde förutom åkrar, ängar och betesmarker också fisken, skogar och jaktmarker samt kvarnar eller kvarnplatser: ”cum omnibus adiacencijs, agris, pratis, in siccis et humidis, prope uel remote, pascuis, Piscaturis, siluis, venacionibus, molendinis seu molendinorum locis, et omnibus alijs attinentibus” (SDHK 3822). Ofta förkommande uttryck är ”i vått och torrt”, ”inom och utom hägnader”, ”nära och fjärran”, ”i skog och skyl”, ”med alla sina tillägor”, ”inget undantaget”. Allt skulle täckas in. Ibland omtalas att byggnader hör till attungen. Vi kan då vara förvissade om att det handlar om en bondgård.

Ett åskådligt exempel på en pertinensformel som sammanhänger med en halv attung i Sjötuna (Kumla sn, Lysings hd) finns på både latin och svenska:

vnum dimidium attung in Tunum parochia Kumblæ, cum omnibus et singulis pratis, pascuis, siluis, piscariis, molendinis et molendinorum locis ac alijs quibuscunque eorundem prediorum pertinenciis, intra sepes et extra, prope vel remote positus (SDHK 3877).

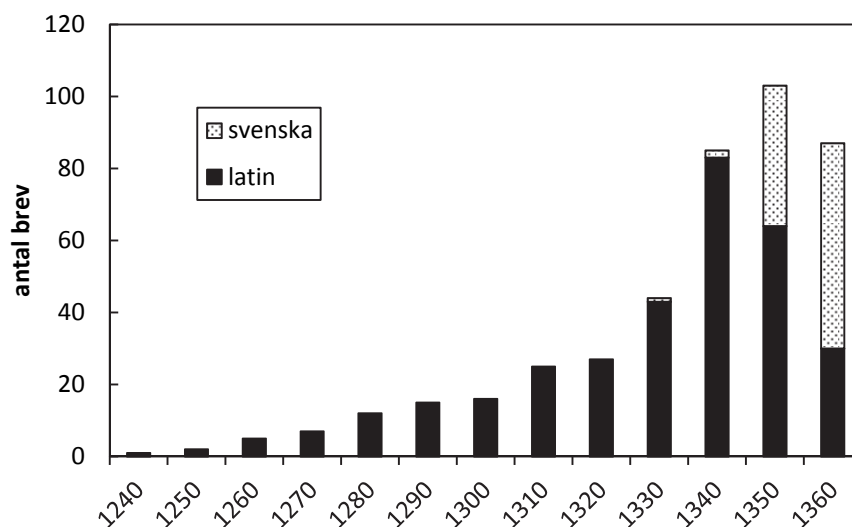
en halwan attungh i tvnum i kombla sokæn med allom til laghum som ær ængh akær skogh wath oc kwerna oc kwernastrøma med allom til lagom som theem gozsom hawer aff aller til ligath innath gardha oc vtan bædhe nær oc fyerran (SDHK 3878).

Ganska ofta omtalas huruvida attungen tillhör en by (lat. *villa*) eller en huvudgård (lat. *curia*, *mansio*). Andelar i skogar och utmarker kan också ha attungstal. På motsvarande sätt förekommer att ägolotten är begränsad till inägomarken (åker och äng). För att precisera var i ett teglag eller en deld attungen är belägen anges ibland dess position i förhållande till solen, vilket är den egentliga innebörden av termen *solskifte* (se vidare kapitel 6).

I vissa brev omtalas hur stor avrad som utgår från jorden. I ett gåvobrev har avradsbeloppen angivits för ett helt godsbestånd i Åkerbo härad i Östergötland (SDHK 2654). Uppställningen påminner om en jordebok och det är inte omöjligt att brevet har haft en sådan som förlaga. Skördens storlek omtalas sällan, men de få beläggen är givetvis av största intresse. Trots att försäljning av fast egendom i regel dokumenteras ur säljarens perspektiv brukar handlingen ofta benämnas *köpebrev*. Visserligen var det främst köparen som hade anledning att bevara brevet för att i framtiden kunna styrka jordinnehavet, men ur medeltidens eget perspektiv är det mer rättvisande att tala om *salubrev*

(Larsson 2003, s. 117). I den här avhandlingen använder jag därför beteckningen *salupris* när ”prislappen” på attungen åsyftas. Alla salubrev uppger inte köpeskillingen; ofta står endast att fullt pris har utgått. Av pantbrev framgår däremot i regel hur mycket jord som har pantsatts och för hur stort belopp.

Katalogen (App. B) är en något förkortad och komprimerad version av den digitala databasen. Av utrymmesskal har den klyvts i tre delar. Den första delen har följande fält: **SDHK-nummer**, **DS-nummer** (boktrycket), **Datering** (årtal), **By/gård**, **Socken**, **Härad** och **Landskap**. Den andra delen innehåller: **Attungstal** (decimaltal), **Attungstal bråk**, **Bebyggelseform/markslag**, **Hus** (uppgift om bebyggelse), **Pris/värde** och **Språk**. Attungens värde anges med avseende på om det avser salupris (S), mellanavgift vid byte (M), pantpris (P), pant inbäddad i testamente (PT) eller värdering i testamente (VT). **Positionsangivelse**, vilket är den egentliga betydelsen av termen *solskifte*, redovisas i anslutning till Bebyggelseform/markslag med versalt P inom parentes. Katalogens tredje del redovisar beläggen på attungens avrad. Dessa har räknats om till en avradskvot, dvs. hur många tön korn och öre pn som utgår från en attung. Eftersom det i vissa brev finns flera attungsbelägg har dessa åtskiljts med ett tillägg av en gemen bokstav till SDHK-numret. Denna unika beteckning fungerar också som ingång till katalogens olika delar.



Figur 14. Antalet brev med attungsbelägg per decennium (n=433).

Endast en bråkdel av alla medeltidsbrev har bevarats till eftervärlden. I ovanstående diagram (Fig. 14) visas med tioårsintervall dels det totala antalet

brev med attungsbelägg, dels om de är skrivna på latin eller svenska. De få breven före 1240-talet och breven från det inte färdigpublicerade 1370-talet har inte tagits med. Diagrammet följer i stort samma trend som för det medeltida skriftbrukets framväxt (Larsson 2003, s. 220 med Diagram 2; Myrdal 2003, s. 109 ff. med Diagram 4). Svenskan slår igenom först på 1350-talet i och med Landslagens bestämmelse om att jordebreven ska avfattas på folkspråket (MEL J 22: 1).

3.3 Attungens storlek på basis av Dovrings kasuistik

Jordebreven har sina begränsningar. En sådan är att skattejorden lyser med sin frånvaro. Det som avhandlas i breven är transaktioner som rör kyrkans och frälsets egendomar. En annan är att byarnas fullständiga jordetal och byamål sällan framgår. Det främsta syftet med Dovrings kasuistik i ”Attungen och marklandet” var att rekonstruera de ursprungliga byamålen och utifrån dem beräkna hur stor åkerareal en attung hade enligt 1600-talets lantmäteriakter. Kartorna faller i två kronologiska skikt, dels de äldre geometriska jordeböckerna från 1630- och 1640-talet (hädanefter 1640-talet), dels de yngre geometriska avmätningarna från 1680-talet till början av 1700-talet (hädanefter 1690-talet).

Kasuistikens uppgifter om byamål och åkerareal har registrerats i en särskild databas.⁵⁹ När uppgifterna för västra Östergötland sammanställdes avvek en ort markant, nämligen kyrkbyn Väderstad, som enligt Dovring var på 22 attungar, men endast hade 94 tunnland åker enligt den äldre kartan och 120 tunnland enligt den yngre (Dovring 1947, kas. 171). En förnyad utredning om byamålet i Väderstad visar att Dovring missförstått situationen. Väderstad var av allt att döma på 11 attungar (Exkurs A). I den här undersökningen har det nya, korrigerade värdet använts. Ytterligare en by som har korrigerats är kyrkbyn Hogstad, där Dovring av misstag fördubblade åkerarealen i den äldre kartan från 1638/39 (kas. 160).

3.3.1 Attungens storlek i Östergötland

Trots att attungen var ett besuttenhetsmått finns ingen anledning att betvivla, att åkervidden var av största betydelse när förmögenheten fastställdes. Även om det inte finns några källor som omtalar på vilka grunder jordvärderingen baserades, tycks det finnas ett starkt samband mellan jordetal och åkerareal (Rahmqvist 1996, s. 40 f.). Dovring slog fast att frågan om attungens storlek främst gäller dess storlek i åkern: ”Att det var åkerjorden, som i första hand

⁵⁹ Databasen gjordes av agrarhistorikern Pia Nilsson (SLU) innan föreliggande undersökning om attungen var påbörjad. Rättelser och bearbetningar är mina egna.

bestämde attungen såsom fastighetsmått, synes naturligt i ett område med avrad övervägande i spannmål” (1947, s. 100). Även på Öland synes attungen ha grundats på en uppskattning av åkerjorden (op. cit. s. 153). Dovrings och Rahmqvists antagande bekräftas av en statistisk analys, som förutom attungen också omfattar marklandet och som redovisas i Exkurs D. Fastighetstaxeringen har uppenbarligen utgått från åkerns kapacitet att producera spannmål, en egenskap som varierade med jordens godhet. Ängens avkastning synes däremot inte haft någon inverkan på fastighetsvärderingen.

I samband med att Dovring beräknade attungens storlek utifrån kasuistikens uppgifter gjorde han en lång utredning kring det medeltida spannmålsmättet tön (= 6 spann) och hur ordet *säde* (fsv. *sæpe*) ska tolkas (1947, s. 99 ff.). Han kom fram till att ”säde” (lat. *seminare, capit in semine*) har dubbel betydelse. Ordet kan antingen betyda ’utsäde’ eller ’skörd’. Vilken betydelse som avses måste avgöras från fall till fall.⁶⁰ Vidare fann han att den tidigare spridda uppfattningen att en attung skulle ha haft 12 töns utsäde (Hildebrand 1983 [1879–94], s. 252; Lönnroth 1940, s. 82) var oförenlig med andra uppgifter i källorna. Utredningen mynnade i slutsatsen att en attung under äldre medeltid i normalfallet motsvarade en åker på 2 töns eller 12 spansns årligt utsäde, när hälften ligger i träda, och där man skördade sexfalt, dvs. 12 tön.

Sjätte kornet är en mycket hög avkastning. Frågan är om den äldre medeltidens skördar i genomsnitt verkligen var så stora. I katalogen finns endast fem brev där attungens storlek i skörd anges. Av dessa är tre från Östergötland (SDHK 563, 4060, 5227) och två från Norra Møre (SDHK 1968, 2900). Breven är från perioden 1246 till 1345. Enligt östgötabreven är attungens skörd i ett fall 10 tön och i två fall 12 tön. Skörden är betydligt högre per attung i Møre; i det ena fallet 20 tön och det andra närmare 33 tön. Även om ensäde troligen var det vanliga i Møre under äldre medeltid, så är det senare värdet orimligt högt. Kanske är det istället tunnor som avses. De fornsvenska formerna av orden *tön* och *tunna* är ofta omöjliga att skilja från varandra.

Det finns således stöd för uppfattningen att en åker i halvträde på slättlandet i Östergötland gav 6:e kornet före digerdöden. Intressant i sammanhanget är att Östgöotalagen stadgar att en prästgård ska ha åkermark som ger (minst) 12 töns skörd när hälften ligger i träda (ÖgL Kg:1 pr). Även Södermannalagens Kyrkobalk tycks räkna med ett så pass högt korntal som 6 (se not 121). Av betydelse är också en annan iakttagelse, nämligen att Dovrings kalkyl innebär att avraden var en tredjedel av skörden. Detta förhållande var som sagt rådande på jord som brukades under ärkebiskopsbordets huvudgårdar i Uppland.

⁶⁰ Dovring nämner inte att ordet *säde* också skulle kunna åsyfta jordens avkastning i betydelsen ’avrad’, men detta måste också vara en möjlighet.

Dessutom är förhållandet välbekant från Danmark. Den äldre medeltidens åkerbruk synes ha varit betydligt mer produktivt än man vanligen har föreställt sig.⁶¹

Omräknat ska 12 spansks årligt utsäde motsvara en åker på ca 12 tunnland. Dovrings beräkningar gav vid handen att attungen i västra Östergötland under 1600-talet motsvarade mellan 8 och 16 tunnland. Medeltalet blev nära 12 tunnland. För landskapets östra delar förhöll det sig däremot annorlunda. Attungen motsvarade där endast mellan 4 och 10 tunnland. Dovring tolkade resultatet som att värdena "västanstång" var representativa för äldre medeltid, medan de "östanstång" var en följd av att åkerarealen hade minskat under senmedeltiden. Han underbyggde sin tes med att den i lagen påbjudna normalavraden 4 tön per attung tidigare hade utgått från byar i östra Östergötland.

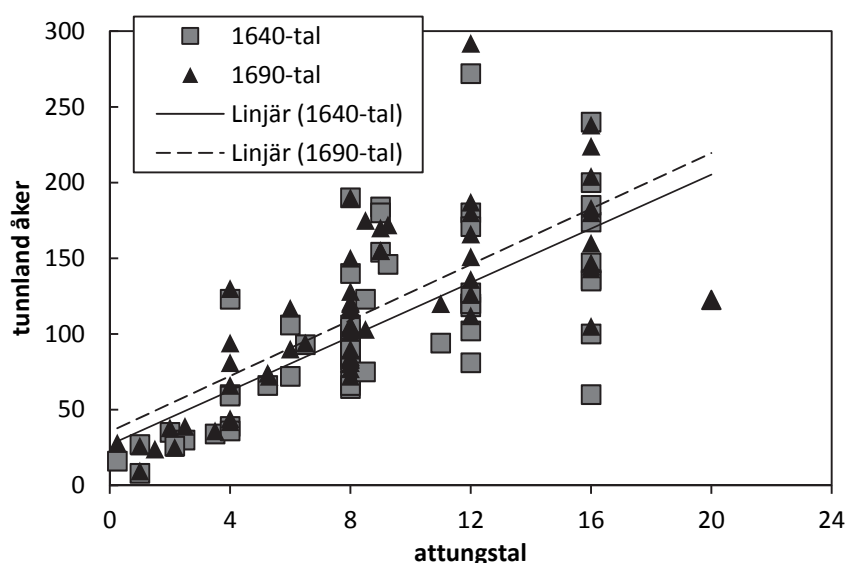
Ett exempel på en by "östanstång" med kraftig avradsminskning är Kullerstad i Mogata socken och Hammarkinds härad. På 1400-talet ägde Vadstena kloster hela byn som var på 8 attungar. En stegvis avradssänkning redovisas i klostrets jordebok av år 1447 (SFSS 245, s. 29; Dovring 1947, kas. 215). Jordeboken omtalar att avraden förr varit 32 tön korn och 4 mark penningar, sedan sänktes den till 16 tön korn och 2 mark penningar, för att 1447 vara endast 12 mark penningar, som erläggs av byns två landbor. Landborna brukade alltså 4 attungar var. År 1650 motsvarade en attung 4,4 tunnland åker. Det kan inte råda någon tvekan om att åkerjord tagits ur bruk i Kullerstad. Om inte hade ett tunnland räntat motsvarande 5 ½ tunna säd före senmedeltidens avradssänkningar!

Kasuistiken har på nytt bearbetats och redovisas dels i ett diagram över attungens åkerareal i Östergötland "västanstång" (Fig. 15), dels ett motsvarande för "östanstång" (Fig. 16). Vi börjar med det förra där medelvärdet på 1640-talet var 12,3 och på 1690-talet 13,3 tunnland per attung, vilket stämmer utmärkt med den förväntade storleken. Ökningen i åkerareal från mitten till slutet av 1600-talet är 8 %. För Östergötland "östanstång" var medelvärdet på 1640-talet 6,6 och på 1690-talet 7,4 tunnland per attung, dvs. drygt hälften så mycket som "västanstång". Ökningen i åkerareal är 12 %. Den högre ökningstakten i östra Östergötland måste sammanhålla med att där fanns mer ödelagd åker som på nytt kunde läggas under plogen än i

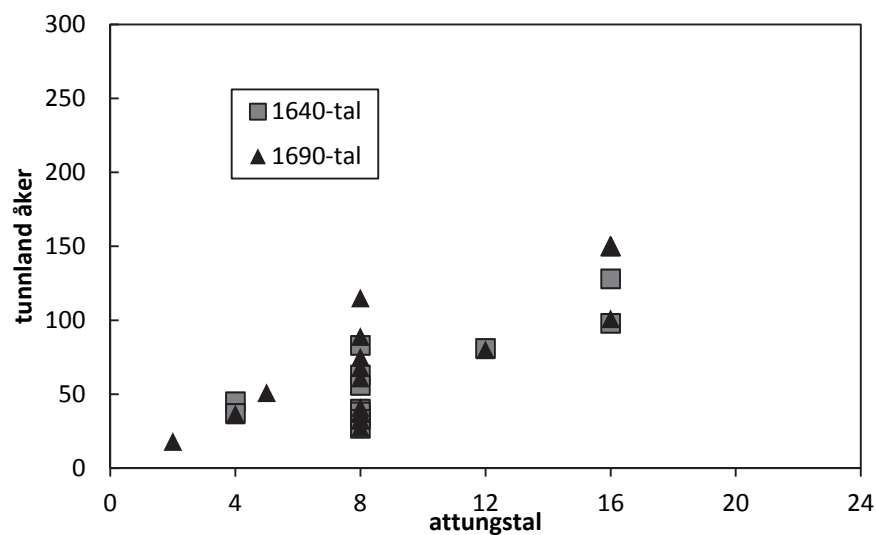
⁶¹ En undersökning av gården Djäknebol i Hallands skogs- och ensädesbygd har påvisat att medelkorntalet för perioden ca 1760–1865 var 5,3 för sädesslaget korn (Palm 1997, s. 115 ff.). Ett korntal i storleksordningen 4,5–5 har antagits vara ett rimligt genomsnitt för gårdar i Östsvrige i mitten av 1500-talet (Ferm 1990, s. 176). Att produktiviteten under högmedeltiden skulle ha varit så hög i det östgötska jordbruket att skörden var sex gånger så stor som utsädet kan inte avfärdas som en orimlighet, åtminstone inte förrän omständigheterna kring periodens åkerbruk är närmare kända. Huvudgårdsdriften har av allt att döma givit rika skördar.

landskapets västra delar. Ordnas attungens åkerareal häradsvis framträder en vikande trend från väster till öster (Fig. 17). De här redovisade diagrammen både bekräftar och förtydligar den bild som Dovring tecknade..

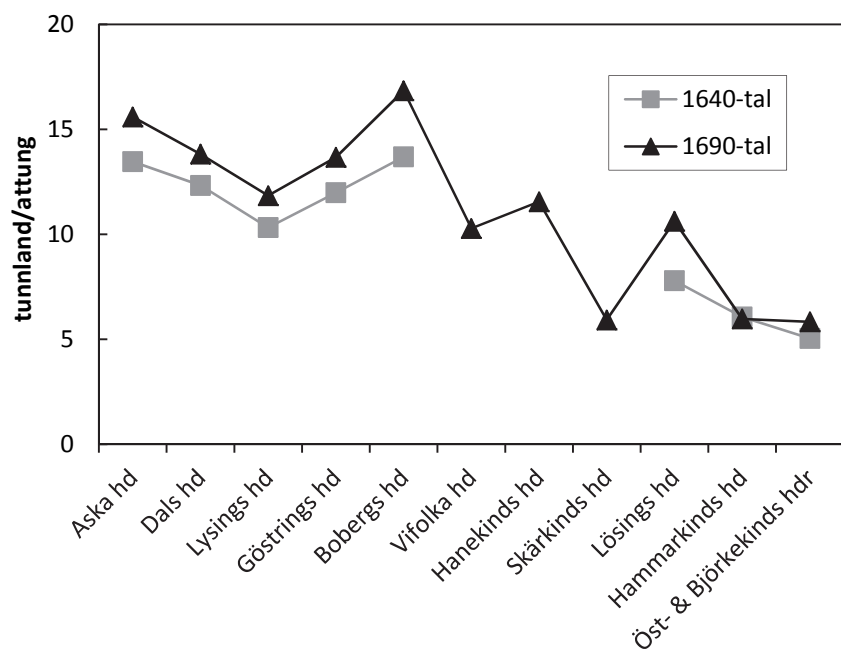
Av figur. 15 och figur 16 framgår att man har föredragit byamål som var jämnt delbara med fyra. Särskilt tydligt är detta i östra Östergötland. Udda byamål är vanligare ”västanstång” Man kan också utläsa att attungens åkerareal varierar betydligt. Även om spridningen är stor var det knappast någon tillfällighet om en by tilldelades 8, 12 eller 16 attungar. En del av variationen kan säkert förklaras med senare nyodlingar eller igenläggning av åkermark, men en viss ursprunglig storleksvariation är sannolik. Vi måste hålla i minnet att attungen var ett besuttenhetsmått, inte ett ytmått. Jordens kapacitet att producera spannmål har säkert skiljt sig mellan olika byar beroende på jordens godhet, varför en viss ursprunglig variation kan förväntas



Figur 15. Attungens åkerareal i Östergötland ”västanstång” på 1640-talet ($n=58$; $r_{xy}=0,69$) och 1690-talet ($n=64$; $r_{xy}=0,74$). Källa: Dovrings kasuistik.



Figur 16. Attungens åkerareal i Östergötland Östanstång på 1640-talet (n=13) och 1690-talet (n=18). Källa: Dovrings kasuistik.

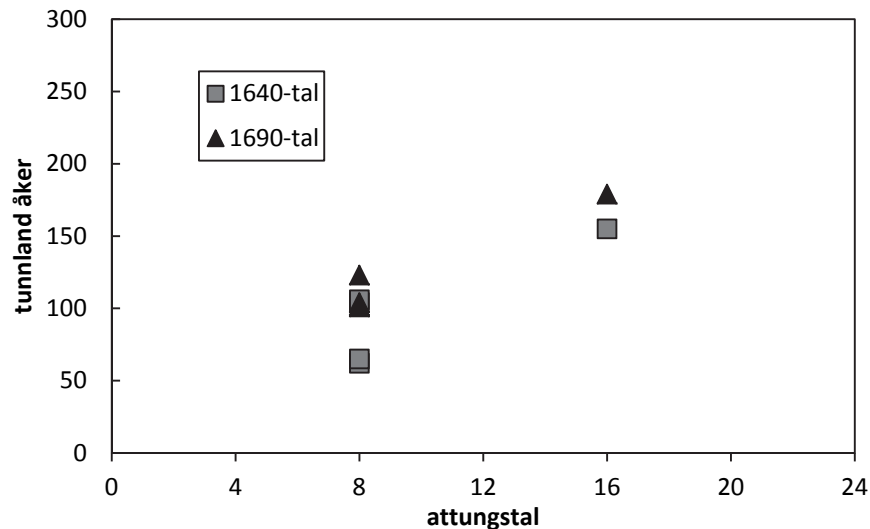


Figur 17. Attungens åkerareal häradssvis i Östergötland på 1640- och 1690-talet. Källa: Dovrings kasuistik. Från mellersta Östergötland finns inga äldre geometriska jordebokskartor, därför avbrottet i kurvan för 1640-talet.

3.3.2 Attungens storlek på Öland

Kasuistiken från Öland omfattar bara fem byar. Det begränsade urvalet visar en oktonal fördelning med byar på 8 eller 16 attungar (Fig. 18). Medelvärdet för 1640-talet är 10,2 och för 1690-talet 12,7 tunnland per attung. Trots att ensäde tillämpades på ön ligger värdena nästan i nivå med dem i Östergötland ”västanstång” och betydligt över dem ”östanstång”.

Att Dovring endast har med fem ölandsbyar i sin kasuistik beror inte på att materialet från Öland skulle vara särskilt litet eller svårbehandlat jämfört med det från fastlandet. Snarare är förhållandet det motsatta. Anledningen är istället att Dovring inte prioriterade Öland i sin undersökning.



Figur 18. Attungens åkerareal på Öland på 1640- och 1690-talet (n=10). Efter Dovrings kasuistik.

3.4 Attungens numeriska modell

Människan har en medfödd numerisk förmåga. Hur detta biologiska arv omvandlas i matematiska färdigheter är beroende av den samhälleliga utvecklingsnivån och överföringen av olika slags kulturella redskap (Butterworth 2000). Talsystemen har sin egen kulturhistoria. De romerska siffrorna kom till Skandinavien som en del av den latinska skriften. Den inhemska runskriften saknade siffertecken. Räkneorden måste därför skrivas med runor, precis som ett vanligt ord. Attungens heltal i jordebreven anges antingen med romerska siffror eller räkneord på antingen latin eller svenska.

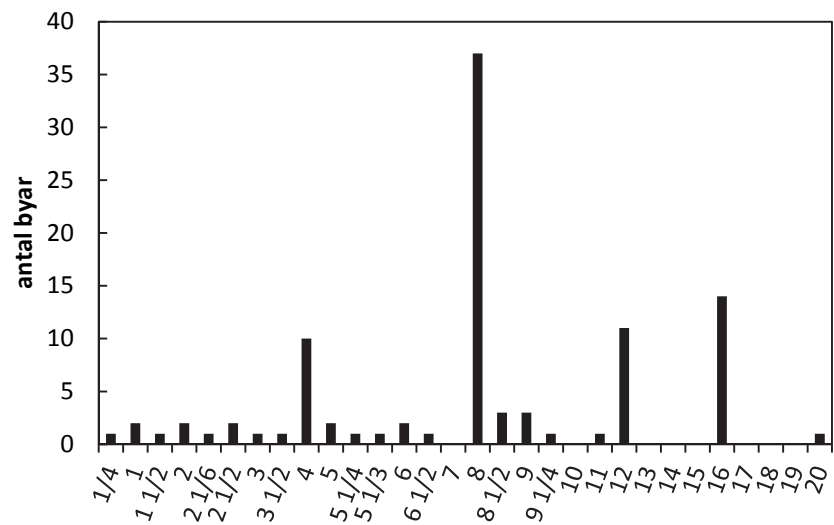
Attungens numeriska modell baserades på talet åtta. Övriga tal utgjordes av multiplar eller jämnt delbara fraktioner av åttan eller kombinationer av sådana tal. Detta är ett mycket ålderdomligt system med rötter långt ner i forntiden. Vittnesbörd om detta är den äldre runraden som hade 24 tecken och var underindeldad i tre grupper, s.k. ätter, med 8 runor i vardera gruppen. Runtecknens fasta positioner hade praktiska användningsområden, inte minst för att göra talchiffer. Att vikingatidens förkortade runrad fick just 16 tecken var ingen slump, utan en följd av ett uråldrigt sätt att räkna med talet åtta som bas. Vi kan därför tala om ett oktonalt system. Det finns skäl att misstänka att tal som inte passar in i systemet har undvikits, även om de i viss utsträckning kommit till användning.

3.4.1 Attungstalen

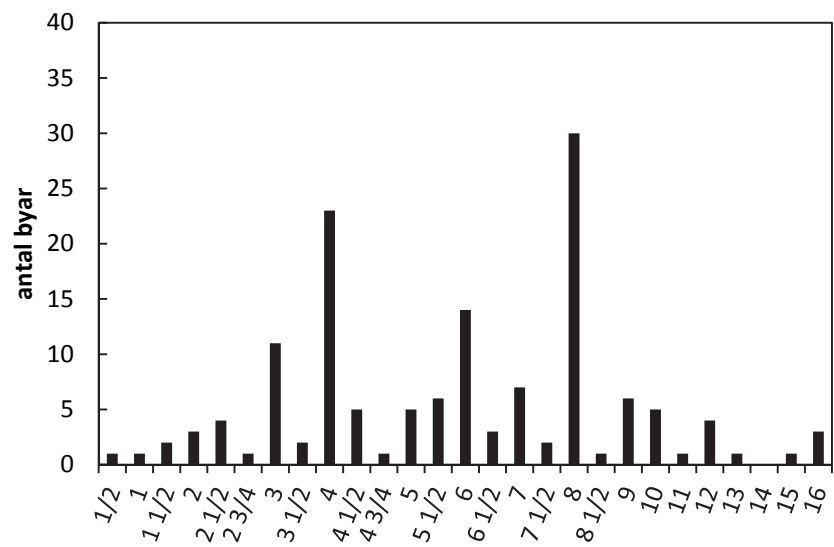
Ett huvudsyfte med Dovrings kasuistik var att testa Hildebrands och Thulins tes, dvs. om attungen uppkommit genom en åttadelning av byarna. Om så var fallet borde det mest frekventa byamålet vara 8 följt av 12 respektive 16 attungar. Det av honom i tabellform redovisade resultatet visar att den normalstora byn i Östergötland varit 8 attungar (Dovring 1947, s. 93 med Tab. 5). Därefter kommer i fallande ordning byar på 16, 12 och 4 attungar. Dovring konstaterade att resultatet i huvudsak är detsamma som hos Hildebrand och Thulin, men att storlekarna 12 och 16 attungar är mer frekventa än vad som är förenligt med deras teori om attungens uppkomst.

Uppgifterna om östgötabyarnas attungstal i kasuistiken har på nytt bearbetats och redovisas i ett stapeldiagram (Fig. 19). Den helt dominerande bystorleken är 8 attungar, följt av 16, 12 och 4 attungar. Medelvärdet är $8\frac{1}{2}$ och medianen 8 attungar. En blick på diagrammet visar med all önskvärd tydlighet att värdena följer ett oktonalt system. Hade lika många byar tagits med från östra som från västra Östergötland hade troligen dominansen varit ännu större för byn på 8 attungar, då byamålssummorna oftare är 16 stänger i öster än i väster.

Dovring kommenterade aldrig de få öländska fallen i kasuistiken, trots att de finns med i ovan refererade tabell. Tack vare Sölve Göranssons undersökningar finns numera förutsättningar att också ta med Öland i diskussionen. Byarnas attungstal på Öland redovisas i ett diagram av samma slag som för Östergötland (Fig. 20). Byarna på Öland fördelar sig också oktonalt, även om tendensen där inte är lika tydlig som i Östergötland. Den öländska fördelningen är närmast bimodal med toppvärden på 8 och 4 attungar. Medianvärdet ligger i den tredje största gruppen på 6 attungar. Hypotesen om att attungen skulle ha uppkommit genom en åttadelning av byarna är avsevärt sämre fotad på Öland än i Östergötland.



Figur 19. Byarnas attungstal i Östergötland (n=99). Efter Dovrings kasuistik.



Figur 20. Byarnas attungstal på Öland. Efter Göransson 1971, Fig. K:1 (n=143).

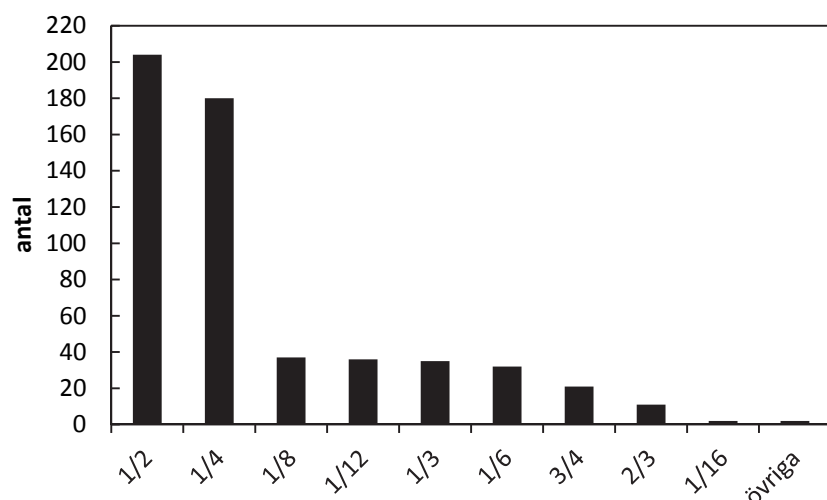
I Hildebrands efterföljd framhöll Dovring att man vid andelsskifte har föredragit jämna byamål och att talet 8 erbjuder största tänkbara fördelar (op. cit., s. 94). Anledningen är att åttan kan halveras upprepade gånger utan att bråktal uppstår, något man enligt honom försökte undvika under medeltiden. Denna egenskap hos åttan är för honom (och Hildebrand) tillräcklig som förklaring till att byamålssummorna är 8 eller ett annat tal i den oktonala fördelningen. Man skulle kunna säga att det handlar om enkel huvudräkning i en huvudsakligen muntlig kultur. Problemet med den här förklaringen är att den förutsätter att andelsskifte var en från första början avsedd funktion, något som Dovring själv ställer sig tveksam till (op. cit., s. 180). En möjlighet är att det inte var jorden utan avraden som delades under attungens äldsta tid.

Även om attungen ursprungligen hade en mindre storleksvariation än på 1600-talet (Fig. 15 & 16) har inte alla byar på 8 attungar, eller någon annan storlek i den oktonala fördelningen, varit exakt lika stora eller haft samma kapacitet att producera spannmål. Vi måste räkna med att taxeringen i viss utsträckning anpassats efter den oktonala modellen. Användbarheten och överblicken motiverade säkerligen modellens utformning och genomförande. Förekomsten av udda byamål, som inte passar in i den oktonala fördelningen, visar å andra sidan att det fanns gränser för hur mycket man ville jämka.

3.4.2 Attungens underindelning

Attungen har underindelats i dels bråk, dels i något som kallas ”spanns avgäld”. Bråken skrivs oftast som en kombination av flera räkneord, t.ex. ”quartam partem vnus octonarii” (SDHK 1238), mer sällan med romerska siffror: ”VIII:va pars octonarij” (SDHK 2654). På svenska har bråken ofta egna namn som *tolfting* eller *sätting*. Två tredjedels attung uttrycks som *tvålots attung*. En och en halv attung skrivs med det än i dag förekommande uttrycket *halvannan*. Tre fjärdedels attung anges ofta som en fjärdedel mindre än en hel (attung). I några fall förekommer att flera fjärdedelar adderats, t.ex. ”fæm fiærþungs attunga iorþ” (SDHK 8598).

I figur 21 redovisas fördelningen av attungens fraktioner i breven oavsett om de förekommer som enstaka andelar, tillsammans med andra fraktioner eller som tillägg eller avdrag från heltal. Fraktionerna är bortsett från $\frac{2}{3}$ och $\frac{3}{4}$ av typen entalsbråk (bråk med täljaren 1). Detta var något som man också föredrog under antiken (Butterworth 2000, s. 381). Bråken följer ett s.k. duodecimalt system (av lat. *duodecima*) som har talet tolv som bas och där 3 tredingar, 4 fjärdingar, 6 sättingar, 8 åttingar och 12 tolftingar är en hel attung. Bråken $\frac{2}{3}$ och $\frac{3}{4}$ låter sig också inordnas i duodecimalsystemet. Det gör däremot inte nionde- och tiondedelen. Dessa bråk är mycket sällsynta och redovisas i diagrammet under beteckningen ”övriga”.



Figur 21. Fördelningen av attungens fraktioner med undantag för spans avgäld.

En fördel med duodecimal räkning är att bråken är många och att de låter sig summeras eller ytterligare fraktioneras inom ramen för samma system. Räkneoperationerna är ofta enkla och kan av de flesta utföras i huvudet. Med andra ord passar systemet för en muntlig kultur.⁶² Dovring påstod att man under medeltiden föredrog heltal och undvek att räkna med bråk (1947, s. 94). Med tanke på det i breven rikligt dokumenterade bruket av bråk är det ett obegripligt påstående.

Efter den halva attungen var fjärdedelen det mest frekventa bråket. Därefter följer i fallande ordning åttondelen, tolfedelen, tredjedelen och sjättedelen. Den senare benämndes *sätting* och hade en speciell roll i Östgötalagen, där den tycks ha representerat en minsta besuttenhet. Till sättingen har nämligen vissa rättigheter och skyldigheter varit knutna. Innehavet av en sjättedels attung var det minsta ägoinnehav som berättigade till att yrka nytt skifte i en by (ÖgL B 1: 1, B 3: 2). Sättingen var också den minsta ägolott som måste hembjudas till släktingar (ÖgL J 3: 2) eller som krävde en gengåva om en kvinna medförde en sådan i hemföljd (ÖgL G 3).

⁶² Duodecimalsystemet är ett av de äldsta siffersystemen och förekom förr på många håll i Europa. En anledning till att det kom i bruk kan vara att månen har omkring tolv cykler (mån månader) på ett år och att talet 12 kan divideras och multipliceras på många sätt: $12 = 2 \times 2 \times 3 = 3 \times 4 = 2 \times 6$. Vidare är det användbara talet $60 = 12 \times 5$ och det sex gånger större talet $360 = 12 \times 30$ och så vidare. Ordet *dussin* kommer från franskans *douzaine* som betyder 'en grupp på tolv'. Ett dussin dussin (= 144) benämndes förr "stordussin" eller "gross". Det sistnämnda ordet kommer av latinets *grossus* med betydelsen 'stor, tjock'.

Förutom bråk har attungen i Östergötland underindelats i något som benämns ”spanns avgäld” (lat. *modiorum redditus*). I katalogen (App. B) finns 52 sådana belägg, varav det äldsta är från 1341 (SDHK 4682). Att spans avgäld var ett i byamålet förankrat jordetal framgår tydligt av att det förekommer i samma pertinensformler som attungen, t.ex. “dimidium attungum cum terra vnus modij jn Geddestadh” (SDHK 5894). På samma sätt som attungen haft tillägor har också spans avgäld haft sådana, vilket framgår av följande två exempel:

decem modiorum redditus in Frøpstadhum in parochia Ryzstadhæ cum omnibus pertinenciis nulla parte excepta, prope siue remote (SDHK 6683).

tiughu spanna afgield j Kullirstadhum j Husby sokn j Hamarkinda hæredhe medh allom til laghom akir æng scogh ellir skiwl fæmark ellir fiskewatn j hwariohanda thet kan helzt wara ængo wndan takno (SDHK 7332).

Hur många spans avgäld gick det då på en attung? För att besvara frågan utgick Dovring naturligt nog från avradsförhållandena. Eftersom normalavraden av en attung under äldre medeltid var 4 tön (= 24 spann) har attungen indelats i 24 spans avgäld (1947, s. 96). Han anförde också två brev från 1357 där samma äga som i det ena brevet (SDHK 7199) definieras som 1 attung och 16 spans avgäld i det andra brevet (SDHK 7200) omtalas som $1\frac{2}{3}$ attung. Två brev som Dovring inte uppmärksammade bekräftar slutsatsen. Det ena är ett bytesbrev från 1363 i vilket en och samma ägolott först omtalas som 4 spans avgäld mindre än 1 attung och längre ner i samma brev som 20 spans avgäld (SDHK 8406). Det andra är ett gåvobrev till förmån för Vadstena kloster i vilket en ägolott i Fjärdingstad (Häradshammars sn, Östkindes hd) definieras som en tolfte del mindre än en attung liggande ”j enom akre” och två spans avgäld ”j androm akre” (SDHK 10661). I Vkj 1447 uppges att en landbogård i Fjärdingstad just har den i gåvobrevet angivna storleken och att klostret i samma by äger två spans avgäld i skattebondens åker (SFSS 245, s. 30). En tolfte dels attung motsvarar med andra ord två spans avgäld. Av någon anledning har de båda gårdarna gjort ett byte med korsä gande i åkern som följd. Det är inte troligt att dessa små ägolotter varit utskiftade jordstycken.

I sammanhanget kan också nämnas att 8 spans avgäld i Viggeby (Grebo sn, Bankekindes hd) enligt ett fastebrev från 1376 såldes för 26 mark penningar (SDHK 10778). I brevet sägs att detta motsvarar ”hela tredjedelen av den rätta fjärdedelen av Viggeby”. Vi kan av dessa uppgifter sluta oss till att hela byn var på 4 attungar. Omräknat blir priset för en attung i Viggeby 78 mark penningar, vilket är ett högt men inte orimligt pris.

Spanns avgäld är avgjort namnet på attungens minsta fraktion – tjugofjärdedelen – vilket passar utmärkt med den duodecimala underindelningen.⁶³ Lägg märke till att attungens tjugofjärdedel aldrig förekommer som självständigt bråk. Däremot anges samma storlek ibland som hälften av en tolfedel (t.ex. SDHK 9526).

Spanns avgäld var under senmedeltiden ett vanligt jordetal i Östergötland. Till följd av avradssänkningen har en viss oreda uppkommit och andra relationer än 1: 24 kan beläggas (Dovring 1947, s. 97). I Herstadberg utanför Norrköping ingick ännu i mitten av 1600-talet spans avgäld som en fast del i byamålet tillsammans med stängerna, vilket framgår av en geometrisk jordebokskarta (LSA D1:369). Uttrycket *töns avgäld* förekommer några enstaka gånger och bör i analogi med spans avgäld avse $\frac{1}{4}$ attung. I ett brev uppträder töns avgäld tillsammans med attungstal (SDHK 6009) och i ett annat omväxlande med spans avgäld (SDHK 7701).

På samma sätt som attungen indelades i 24 spans avgäld har marklandet delats in i 24 örtugland. Marklandet har också en ännu finare skala i penningland (= $\frac{1}{8}$ örtugland) som attungen saknar motsvarighet till. Däremot förekom att spans avgäld delades i fraktioner (t.ex. SDHK 4682). Även om marklandet var ett mer förfinat jordvärderingssystem än attungen ligger inte attungen långt efter. Inte bara marklandet utan också attungen och dess underindelningar måste ses som ett uttryck för framväxten av ett allt mer väldefinierat och preciserat jordäggande (Myrdal 1989, 2003, s. 240 f.). Denna utveckling tog sin början under den äldre medeltidens ekonomiska och sociala omvandling. I takt med folkökning och intensifierad markanvändning uppstod med tiden behov av en allt finare fraktionering av attungen. Utvecklingen sammanhänger också med huvudgårdarnas sönderfall i mindre enheter och framväxten av tegskiftessystemet. Att spans avgäld uppträder i breven först framemot mitten av 1300-talet kan vara tecken på att man dessförinnan inte hade något större behov av att hantera så små jordenheter.

3.5 Attungens funktioner

Attungen har burit upp olika funktioner i ett fastighetssystem. Från den nya tiden är attungen känd som byamål och då företrädesvis i lantmäterihandlingar från 1600- och 1700-talet. Det är dock långtifrån alltid som attungstalen direkt anges; istället är det attungens geometriska sida – stänger och alnar – som redovisas. Det är denna kvadröjande funktion som gör att vi på basis av

⁶³ Att spans avgäld är attungens tjugofjärdedel är tämligen okänt inom medeltidsforskningen. Ett exempel på detta är Bo Franzéns studie om folkungatidens monetära system i vilken prisuppgifter på spans avgäld ignoreras (Franzén 2006).

eftermedeltida uppgifter, efter nödvändig källkritik och eventuella justeringar, kan arbeta oss bakåt mot en genuint medeltida situation. Det ligger i sakens natur att en andel i ett byamål är uttryck för egendomens relativa storlek. Att ensamgårdar, såväl enstaka hemman som huvudgårdar, har taxerats i attungar visar å andra sidan att attungen också fungerade som rent jordmått, utan att ingå i något byamål.

Attungen har också varit norm för den avrad eller det landgille som landbon betalade till jordherren samt de skatter som direkt vilade på jorden. I västra Östergötland utgick en viss del av fattigtionden efter attungstal. Det finns också exempel på att servitut kunnat knytas till attungen. Attungen har också reglerat den s.k. trädeslönens storlek. I det följande beskrivs de olika funktionerna närmare.

3.5.1 Jordmått

Oavsett om attungen ursprungligen var en del av hamnan eller byn har attungen med tiden blivit ett standardiserat jordmått. Att attungen var ett jordmått, inte bara ett relativtal, framgår av att enstaka gårdar kunde vara värderade i attungar (Dovring 1947, s. 99 med not 56). Jordstycken som låg orubbade utanför tegskiftet kunde också värderas med hjälp av attungstal. Dessutom framgår av åtskilliga bytesbrev att attungen var ett allmänt erkänt jordmått. Attungar har bytts mot attungar över stora områden. När en mellanskillnad i pengar utgick handlar det mestadels om ojämna byten. Inte minst i praktiskt ekonomiska sammanhang såsom försäljningar och byten har jordmättet varit användbart.

I Östergötlands slättbygder, och andra sädesalstrande områden, har jordens kapacitet att producera spannmål varit av största betydelse när en fastighet sammansatt av olika slags markslag skulle taxeras i attungar (Exkurs D). De skillnader i attungens storlek i åkern som framträder på 1600-talet mellan Östergötland och Öland, men också mellan Östergötlands västra och östra delar är ett resultat av olikartad regional utveckling under senmedeltiden. Det är med andra ord något som inträffat efter attungstaxeringens genomförande.

3.5.2 Byamål

Byamål är egentligen svealagarnas benämning på det som i Östgötaleden (B 11 pr) heter ”huvuþs mal”. Med detta uttryck avses det mått eller ”huvud” som andelslotternas eller ”lemmarnas” storlek fördelades efter. I varje by fanns ett fast förhållande mellan taxeringen i attungar och tegskiftets mättingspraxis, vilket kom till uttryck i åkertegarnas och övriga ägolotters bredd. Byns alla ägoslag omfattades, även om skog och utmark inte alltid utskiftades i fysisk

mening. Byggnadstomterna kunde också dras in i skiftet på så sätt att tomtbredden gjordes proportionerlig mot ägans andel i byamålet.

Östgöotalagen stadgar att alla attungar i en by ska vara likvärdiga: ”attung skall vara attungs broder” (ÖgL B 6 pr; Holmbäck och Wessén 1933, s. 202). Undantag görs för sådana attungar där avsöndringar gjorts eller jordstycken (humpar) sålts ifrån. Med attungen följer både rättigheter och skyldigheter i byn: ”Då skola alla hava lika, så i gott som i ont, både i åkrar och i ängar, och lika i arbete, både i broar och i bäckar, och hava lika mycket i gärdesgårdar som i åkrar och ängar, envar efter sin lott och var och en framför sin äng och sin åker, om så är möjligt” (ibid.).

Attungen fungerade med andra ord som delningsgrund vid andelsskifte, dvs. byamål, på så sätt att mot en attung svarade ett bestämt antal alnar eller stänger. Att längdmåttet aln var en underenhet till attungen framgår av några jordebrev, där fraktioner av attungen istället för i kvotandelar uttryckas som ett alntal. En ägolott i Hovstad (Kättilstads sn, Kinda hd) definieras som ”quatuor attungos una ulna minus” (SDHK 7416); en andel i byn Släteke (Vårdnäs sn, Kinda hd) som ”tres attongos cum septem vlnis” (SDHK 8075); en ägolott i Hultsäter (Värna sn, Bankekindes hd) som ”fyra attunga oc ena alen” (SDHK 10794).

En öländsk attung var i regel 24 alnar (Göransson 1971, B:3 & där anf. ref.). I Östergötland har däremot ingen övergripande norm vunnit hävd, även om 10 eller 12 alnar var vanligt förekommande. I Östgöotalagen sägs att lagen tidigare hade påbjudit att man skulle ta en 5-alnarsstång och lägga två stängers bredd på varje attung (ÖgL B 2: 1). Tydligen hade bestämmelsen vållat problem, eftersom lagen nu i stället stadgar att man får lägga så många mått på varje attung som man kommer överens om. Det finns uppgifter om att det kunde gå både 4 ½, 6, 7, 8 och 9 alnar på stängen (Dovring 1947, s. 99). I Vallsberg har en mätstång på 3 ½ alnar använts (Exkurs B). I Väderstads kyrkby var mätstången 7 alnar (Exkurs A). Däremot har den i lagen påbjudna 5-alnarsstången brukats i Ullstämman (Exkurs C). Ingen av dessa stänger låter sig förenas med attungens duodecimala underindelning. Varför sådana stänger ändå har använts och till och med påbjudits återstår att utreda. Möjligen har det funnits ”bygder” med olika långa mätstänger.

Trots att nämnda lagrum tycks avhandla byggnadstomter måste det vara så att två stänger eller 10 alnar (om 5-alnarsstången användes) avser attungens bredd i åkern.⁶⁴ Antagandet bekräftas av ett annat lagrum. I samband med nybyggen sägs nämligen att lagligt mått är ”tio alnar på attungs åker” (ÖgL B: 10). Samtidigt sägs att lagligt mått är 20 alnar på attungens tomt. Det senare

⁶⁴ Motsatt uppfattning hos Holmbäck & Wessén 1933, s. 233 med not 27 och Dovring 1947, s. 97.

förefaller lite väl snålt med tanke på allt som måste rymmas på en byggnadstomt. Sannolikt är det ett minimimått.

I exempelvis kyrkbyn Väderstad fanns gårdar som var sammansatta av flera andelar, s.k. bord (Exkurs A). Dessutom fanns obebyggda andelar, s.k. utjordar, som brukades av någon gård i byn eller av en gård i en annan by. Man kan säga att en gård eller brukningsenhet konstituerades av ett anspråk på en eller flera andelar i byns samfälliga ägor, och i vissa fall i andra byar. Hur många och hur stora gårdarna var i en by kunde variera över tid beroende på deras anspråk i byamålet. En by kunde också skiftas om varvid gårdarna tilldelades nya tegar och andelslotter.

Tegskifte och tomtreglering har ofta exemplifierats i litteraturen med en karta över Östra Nederlösa (Normlösa sn, Vifolka hd) från 1694 (Dovring 1953b, s. 59; Helmfrid 1962, s. 193 f.; Gadd 2000, s. 120 ff.). Att samma avmätning så ofta återkommer beror på att tegskifteskartor är sällsynta. Vanligen räckte det med att lantmätaren i tillhörande förklaring angav byamålet i ”alnar bred åker”. Staffan Helmfrid har visat att tegarna i Östra Nederlösa lades ut med en mätstång som var 5 alnar lång och att det som förväntat gick två stänger på varje attung. För att skapa tillräckligt rymliga byggnadstomter var de utlagda med multiplar av byamålet; i detta fall med tre stängers bredd på varje stång i åkern.

Genom ett riksdagsbeslut 1605 upphöjdes den s.k. Rydaholmsalnen – motsvarande 59,38 cm – till rikslükare. Dessförinnan varierade alnens längd mellan olika landsdelar. Helmfrid kom fram till att en aln om 51,7 cm passade bra med tomtbredderna i Östra Nederlösa. Rimligtvis måste vi räkna med vissa toleranser när det gäller alnmått beräknade utifrån uppmätta längder på en lantmäterikarta. Något exakt mått är svårt att fastställa med denna metod. Bättre är då att på kartorna kontrollera ett på annat sätt rekonstruerat mått.

Sölve Göransson har undersökt den medeltida alnen i Norden och beräknat att Östergötlands aln var ca 53,9 cm (1988, s. 34). Han bygger sin slutsats dels på en i sitt slag unik lantmäteriförrättning, dels på de mått i alntal som Birgitta föreskrev för klosterkyrkan i Vadstena, vilka än idag kan kontrolleras. Räknat på kyrkans inre mått har alnen varit ca 54 cm. Lantmäteriakten i fråga är från 1721 och avhandlar en delning av byggnadstomterna i byn Fillinge (Bankekinds sn & hd). Uppmätningen gjordes dels med byns gamla mätstång, dels med den moderna lantmätarekedjan (LSA D6-10:2). En jämförelse ger vid handen att den lokala alnen hade ett värde mellan 53,6 och 54,1 cm. Värt att notera är att den medeltida mätstången i detta fall fortfarande existerade i början av 1700-talet. Huruvida Östergötlands medeltida aln var omkring 0,539

meter kan testas genom ytterligare analyser av äldre kartor, men också genom arkeologiska undersökningar av bevarat tegskifte.⁶⁵

I Ullstämman har den antagna längden på östgötaalnen kunnat bekräftas med båda metoderna (Exkurs C). Tegarna var där 10 alnar breda och motsvarade därmed lagens ”attungs åker”. Två sådana tegar var i sin tur avgränsade av diken. Tegar och diken var utlagda med den i Östgötaalagen föreskrivna 5-alnarsstången. Precis som lagen stadgar gick det två sådana på en attung. Analyserna har dessutom visat att byggnadstomterna i Ullstämman var utlagda med multipeln 6, dvs. att attungen i tomten var 6 gånger så bred som den i åkern.

I de geometriska jordebokskartorna har byarna i östra Östergötland i regel jämna byamål, medan de ”västanstång” mer ofta har udda. Dovring kunde delvis föra tillbaka skillnaderna på lantmätarnas inställning till saken och deras arbetssätt (Dovring 1947, s. 91). Att Johan (Jean) de Rogier, som arbetade i landskapets östra delar, föredrog jämna byamål hänger samman med att de verkligen fungerade som gemensam nämnare vid fördelningen av åker och äng. Mestadels anger han byamålen i stänger med ett specificerat antal alnar på stången. Den väster om Stångån verksamme Johan Larsson Grot anger i sin äldsta kartbok (D6 över Dals härad) inga byamål alls. Till följd av nya instruktioner 1633 och 1634 redovisar han i övriga härader byamålet i ”alnar bred åker”. Ofta är byamålet ett högt och udda tal. I flera fall har byamålets detaljer inte spelat någon påvisbar roll för fördelningen av åker och äng, utan gårdarnas andel i dessa markslag är endast en grov uppskattning av byamålet. Dovring konstaterade att byamålen i flera av Grots kartbeskrivningar inte gick tillbaka på uppgifter i kamerala handlingar. Inte heller tycks Grot ha rådfrågat bönderna. Istället tycks han ha mätt upp byamålet i tomten eller i åkern.

Det finns skäl att misstänka, att dessa av Grot konstruerade byamål är mer udda än de var i verkligheten. En bidragande orsak, som Dovring inte nämner, kan vara att tomterna och tegarna lagts ut efter ett medeltida alnmått och att lantmätaren mätt upp dem med den längre Rydaholmsalnen.

⁶⁵ I en uppenbarelse varseblev Birgitta att valven i Vadstena klosterkyrka (det är 15 valv i långhuset) skulle vara 20 alnar långa och lika breda. Av naturliga skäl kunde inte Birgitta kontrollera om herrens ord, de som hade uppenbarats för henne hörsammades, men detta kan däremot alla kyrkobesökare göra i den ännu kvarstående klosterkyrkan. För detta ändamål tillverkade jag en mätstång på 5 alnar, vilket alltsedan äldre medeltid varit det normala förhållandet i Östergötland, och där varje aln är 53,9 centimeter. Denna mätstång visade sig vara något för kort när c/c-måttet uppmättes mellan pelarna, som mestadels var 20 alnar och ett kvarter (en fjärdedels aln). Mätningarna i Vadstena tyder alltså på att östgötaalnen varit något längre än Göranssons förslag. Å andra sidan är Vadstena klosterkyrka endast ett objekt och kan därför inte vara utslagsgivande. Med detta sagt kan man med gott samvete avrunda Göranssons rekonstruktion till jämna 54 centimeter.

3.5.3 Avradsnorm

Attungen har varit norm för landbornas prestationer till jordägarna. Östgöotalagen bestämmer attungens årliga avrad till 4 tön, motsvarande 24 spann säd (ÖgL B 9 pr). Alternativt kunde den utgå i en bestämd kvantitet vadmal.⁶⁶ Därtill kommer två dagsverken, varav ett om våren och ett om hösten. För den lagstadgade arrendeperioden på sex år utgår också en s.k. städja, vilket är ett nötkreatur för varje attung. Östgöotalagen nämner inget om pengar, men i breven åtföljs i regel spannmålsavraden av en avgift i penningar, vanligen 1 öre med varje tön säd. Förhållandet är så pass vanligt att Dovring antog att Östgöotalagen med ”4 tön” underförstått menar ’4 tön och penningar som därtill hör’ (1947, s. 118). Han konstaterade att det normala under äldre medeltid var att det på en attung utgick 4 tön och 4 öre i årlig avrad. Förhållandet benämnde han avradskvot, vilken i detta fall skrivs 4: 4. Avradsens sammansättning i lika numeriska delar säd och pengar är också bekant från marklandets område och från kontinenten. Dovring diskuterade kvotssystemets ursprung (op. cit., s. 128 f.) och avvisade därvid Erik Lönnroths uppfattning att spannmåls- och penningavraden skulle ha varit värda lika mycket (Lönnroth 1940, s. 105). Till slut stannade Dovring för att det handlade om ”en utbredd sedvänja med syfte att reglera avraden på ett sätt som var lätt att komma ihåg” (op. cit., s. 129). Återigen går tankarna till ett system som huvudsakligen bärs upp av en muntlig kultur.⁶⁷

Det faller sig naturligt att avradskvotens spannmålsdel är en avgift för den sädesalstrande åkern. Frågan är om det förhåller sig likaledes med den andra delen, den som betalades i penningar. I sin undersökning om avraden på

⁶⁶ Att vadmal, som tillverkades av ull, var ett alternativ till säd tyder på att textiltillverkning har förekommit på landbogårdarna. Istället för 4 tön säd kunde en landbo erlagga ett tygstycke som var två öre långt och två nävar (*naefna*) brett. Av Dräpsbalken (ÖgL D 16: 1) framgår att det gick 12 alnar vadmal på öret. En näve är detsamma som längdmåttet *spann*, dvs. avståndet mellan antingen tumspetsen och långfingrets spets eller tummen och lillfingret med fingrarna utspärrade, motsvarande omkring $\frac{1}{4}$ aln (Jansson 1985, s. 240). Tygstycket ifråga skulle då vara 24 alnar långt och $\frac{1}{2}$ aln brett. Det finns inga källor som styrker att avrad i vadmal har utgått i Östergötland (se dock SDHK 1571). Däremot utgick från en av Vadstena klosters gårdar i Njudung årligen 24 alnar lärft, alternativt 3 mark penningar (SFSS 245, s. 65, 105). Att vadmal har fungerat som värdöre framgår av några brev som rör avgifter från Öland (SDHK 5284, 7314, 7865). I motsats till åkerbruk var textiltillverkning ett utpräglat kvinnligt hantverk. På kontinenten var avgifter i textilier vanliga inom godsekonomin (van Bavel 2010, s. 147). Troligen är Östgöotalagens avradsalternativ vadmal en mer eller mindre obsolet uppgift.

⁶⁷ Den avradspliktiga jorden brukades av landbor, men sådana omtalas ytterst sällan i breven. Samtliga omnämnanden är sena. År 1348 omtalas en gård i Lundby (Drothems sn, Hammarkinds hd) som brukas av Botulf Bisasson (SDHK 5600). År 1360 erhåller Alvastra kloster 2 attungar i Nässja kyrkby (Dals hd) som brukas av Sverker (SDHK 7693). Samma år säljs $\frac{1}{2}$ attung i Sigsten gamles bol i Mörtlösa löt (S:t Lars sn, Åkerbo hd) (SDHK 7821). År 1369 omtalas en landbogård i Hästäng (Röks sn, Lysings hd) där Peter Johansson är bosatt (SDHK 9535).

attungsindelad jord uppmärksammade Dovring några förteckningar över gods som har tillhört prebenden vid Linköpings domkyrka och som ingår i "Registrum ecclesiae Lincopensis" (op. cit., s. 121 f.). Flertalet av dessa listor är odaterade, men de torde i stort vara från början eller mitten av 1400-talet. Den äldsta daterade förteckningen är från 1398 och kan trots sitt ringa omfång rubriceras som den äldsta bevarade jordeboken från Östergötland. Tyvärr är det endast två notiser som redovisar avradskvotens båda delar. I bägge fallen har en sänkning av avraden nyligen gjorts: tidigare var den 3: 8, nu är den 2: 2 respektive 2: —. Dessa båda notiser visar således att det pågick en avradssänkning i slutet av 1300-talet. I övriga förteckningar anges inte alltid attungstalet, varför avradskvoten sällan kan uträknas. När så är möjligt hamnar den i regel på samma nivå som i de bägge nyssnämnda fallen, även om storleken kan variera mellan 1 och 4 tön. Avradskvotens pengadel benämns några gånger *trädespenningar*. Likaså förekommer beteckningen *ängepenningar*. Dessa uppgifter ledde Dovring till slutsatsen att penningavraden var en "ersättning för det bruk landbon gjorde av ängsmarken, eller i vart fall ej för den sädesbärande arealen" (op. cit., s. 122). Därmed kunde Dovring styrka antagandet om att spannmålsavraden var en avgift för den sädesbärande åkern (se vidare Exkurs D).

Dovrings slutsats kan underbyggas med ytterligare belägg. I Vadstena klostets mantals- och uppbördsbok från 1466 förekommer också benämningen *trädespenningar*. Klostrets syssloman Arvid Jonsson har där noterat vissa inköp som han gjort å tjänstens vägnar. Det första han införskaffade inför sin årliga färd var en sadel och för att betala den hade han tagit av de trädespenningar (*trædis pæninga*) han burit upp i Östergötland öster om Stångebro (UUB C 32, f. 7r). Av sammanhanget framgår att dessa trädespenningar motsvarade avradspenningarna.

Senast från slutet av 1300-talet förefaller *trädespenningar* ha varit en allmänt förekommande benämning på avradspenningar. Om de var en avgift för den åker som låg i träda, vilket ordet tycks anvisa, kan den möjligen ha införts i samband med halvträdet. Trädesgårdet var ju ingen ödemark, utan användas till bete och odling av kålrötter, rovor etc. Om trädespenningarna sammanhänger med halvträdet passar det bra med varför inte penningar omtalas i samband med attungens normerade avrad i Östgötalagen – halvträde var då nämligen inte genomfört överallt (se vidare kapitel 6).

Dovring sammanställde de belägg som finns i breven på avradsbelopp till och med år 1350 (op. cit., s. 120). Inkluderas tiden fram till 1378 finns ytterligare några avradsuppgifter, varav en är från 1363, men syftar tillbaka på ett köp av en ägolott i Husberga (Herrestads sn, Dals hd) 26 år tidigare, dvs. år 1337 (SDHK 8323). Ägolotten var värderad till $\frac{3}{4}$ attung och förvärvades för

60 mark penningar, dvs. en bra bit över normalpriset (se nedan). Avraden för samma ägolott var 8 tön och 1 mark penningar, vilket är den högsta som noterats för attungen, motsvarande avradskvoten $10 \frac{2}{3}$: $10 \frac{2}{3}$. De sammanlagt 40 beläggen redovisas i katalogens tredje del (App. B) och domineras av sådana som har annan avrad än den i Östgötalagen påbjudna. Troligen var det främst avvikande belopp som sattes ut i breven. Det finns 25 belägg på jämn avradskvot. Vanligast är 4: 4, men också högre och lägre kvoter förekommer. De lägre kvoterna är dock bara hälften så många som de högre. Medelvärdet är $4 \frac{3}{4}$: $4 \frac{3}{4}$, dvs. något högre än den antagna normalkvoten. Bortser man från den ovaligt höga avraden i Husberga blir normalkvoten $4 \frac{1}{2}$: $4 \frac{1}{2}$. Den höga avradskvoten för Husberga måste bero på att detta var en huvudgård och jorden på en sådan avkastade mer än jord som låg under landbodrift.

De båda äldsta beläggen är från 1258/81 och har höga och ojämna avradsbelopp (SDHK 762). Den ena kvoten är 6: $2 \frac{2}{3}$ och den andra 7: $2 \frac{2}{3}$. Dovring ansåg att de var abnorma. Sannolikt handlar det om jord som inte för alltför länge sedan legat under huvudgårdsdrift. I ett brev från 1319 sägs att avraden tidigare varit 6: 6, men att den nu är 4: 4 (SDHK 2932). Kvoten 4: 4 blev troligen normalavrad först mot slutet av 1200-talet, dvs. vid tiden för nedskrivandet av den bevarade redaktionen av Östgötalagen. Avraden och troligen också korntalet synes ha varit dalande mot slutet av 1200-talet.

Dovring kunde belägga en kraftig avradsminskning under senmedeltiden (op. cit., s. 120 ff.). Vid mitten av 1400-talet hade läget stabiliserats, men då var den nya normalkvoten endast 2: 2. Avraden på jord indelad i attungar hade alltså halverats under loppet av en sekellång period efter digerdöden. Dovring baserade sin slutsats på dels brev, dels Vadstena klostres jordeböcker. Att även den nya normalkvoten utgick i lika numeriska delar säd och penningar tyder på att man ville hålla fast vid attungen som norm för avradens utgörande.⁶⁸

⁶⁸ Dovring framkastade ingen orsaksförklaring till senmedeltidens väldokumenterade avradsminskning. Att han inte trodde på digerdöden som förklaringsfaktor framgår av det av honom framhållna exemplet Norra Löt (Östra Skrukeby sn, Åkerbo hd). I den för Dovring välkända lilla "jordebok" som ingår i Mathias Törnessons och hans hustru Ingegärd Svantepolksdotters gåvobrev till förmån för ett av dem instiftat prebende vid Linköpings domkyrka omtalas $\frac{1}{2}$ attung i Norra Löt som räntar 2 öre pn (SDHK 2654). Att 2 tön här har utelämnats är inte osannolikt med tanke på den normala avradskvoten. Den annars så källkritiske Dovring accepterar emellertid uppgiften utan några som helst förbehåll. Vidare sammanblandar han den halva attungen med det jordinnehav som Vadstena kloster hade i byn och som enligt Vkjb 1447 inte lämnar någon ränta (SFSS 245, s. 26). Hans slutsats är att detta "ödesmål varit öde långt före digerdöden" (1947, s. 125). Lars-Arne Norborg (1958, s. 183, not 3) har uppmärksammat fallet och påpekat att klostrets jordinnehav i Norra Löt omfattade $2 \frac{1}{2}$ attung och att jorden förvärvades först 1425. Troligen var Norra Löt en liten by på 3 attungar. Att den skulle ha ödelagts före 1350 är inte troligt.

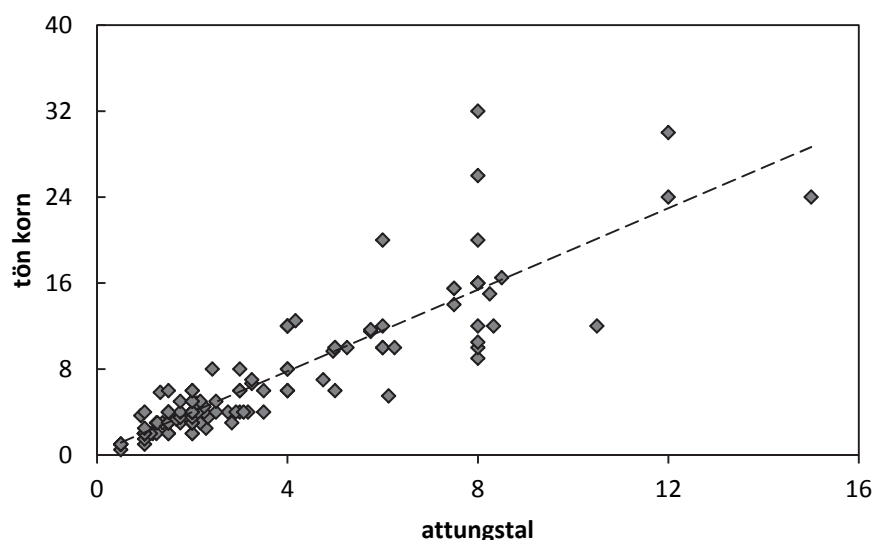
Tack vare databasen över Vadstenajordeböckerna (Vkj) går det att få en skarp bild av tillståndet i mitten av 1400-talet, dvs. vid en tidpunkt då avradsminskningen hade bedarrat. Det vanliga var att avraden i mitten av 1400-talet fortfarande utgjordes i såväl spannmål som penningar. Ett tiotal gårdar hade dock gått över till att enbart betala arvradspengar.⁶⁹ I genomsnitt utgick från dessa gårdar 13 öre penningar per attung, vilket ungefär motsvarade värdet av den nya normalkvoten 2: 2.⁷⁰ Eftersom landborna betalade avraden i gutniska mynt föreligger dock i praktiken en ännu större avradsminskning. Den gutniska marken hade nämligen genomgått en betydande värdeinsänkning i förhållande till den svenska marken i början av 1400-talet. I mitten av 1400-talet värderades det gutniska myntet till endast en fjärdedel av det svenska (Exkurs E). Avraden på attungsjord som enbart räntade i penningar var därmed endast värd omkring en tiondel av den äldre medeltidens normalkvot. Men denna drastiska avradsminskning omfattar som sagt bara ett mindre antal gårdar.

Flertalet av Vadstena klostrets landbor erlade både spannmål och avradspenningar. I genomsnitt avkastade en attung jord 1,96 tön korn och 2,32 öre pn. Sett över hela materialet är alltså penningdelen något högre än spannmålsdelen, men i stort bekräftas Dovrings slutsats att normalkvoten varit 2: 2. Samma avradskvot var på 1440-talet det normala för den jord i Östergötland som ägdes av domkyrkan och domkapitlet i Linköping (Schück 1959, s. 466 not 33). Om vi beaktar myntets försämring blir avradsminskningen något mer än hälften, närmare bestämt 55 %.

I nedanstående diagram framgår hur mycket attungen avkastade i spannmål (Fig. 22). Flertalet värden ansluter tämligen väl till trendlinjen. Men det finns också några avvikande värden. Samtliga avser större egendomar. Mest avvikande är byn Harnäs på Vikbolandet som var 8 attungar och avkastade 28 tön korn + 4 tön råg och 32 öre pn, vilket motsvarar den äldre medeltidens normalkvot 4: 4. Harnäs, som tidigare varit huvudgård i ett godscomplex, uppgick i slutet av 1500-talet i kungsgården Bråborg. Tydligt var det möjligt att på vissa håll i Östergötland alltså producerade mycket spannmål på 1400-talet.

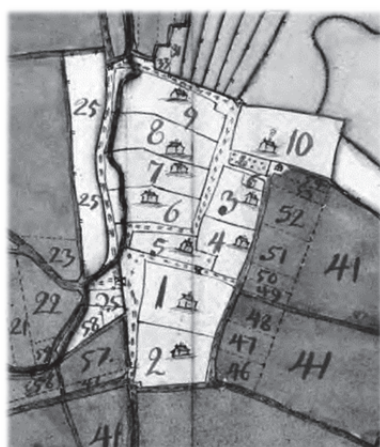
⁶⁹ Två av dessa gårdar utgjorde den ovan omtalade byn Kullerstad i Mogata socken, där avraden före mitten av 1400-talet hade sänkts i flera omgångar.

⁷⁰ Beräknat på basis av Vadstena klostrets egna värderingsnormer (kapitel. 5).



Figur 22. Spannmålsavraden på attungen i mitten av 1400-talet ($n=140$; $r_{xy}=0,89$).

Övriga värden med onormalt hög avrad hänför sig däremot som förväntat till byar i Östergötland "västanstång". Bland dessa utmärker sig särskilt Tift utanför Linköping. Byn bestod dels av en f.d. huvudgård på 4 attungar som



avkastade 12 tön korn och 24 öre penningar, men som förr hade gett 16 tön korn + 4 tön råg och 24 öre penningar, dels en landboby på 12 attungar som avkastade 30 tön korn 96 öre penningar, men som förr hade gett 36 tön korn och 96 öre peningarn. Tift var alltså totalt på 16 attungar jord. Eftersom huvudgårdens attungar avkastade mer än landbobyens attungar är de separerade i ovanstående diagram.

Figur 23. Bytomten i Tift 1698. Antalet gårdar var lika många på 1400-talet som på 1600-talet. Den gamla huvudgården, benämnd Bosgård, utgjordes av de båda gårdarna längst i söder (nr. 1 och 2) och har således delats i två brukningsenheter när huvudgårdsdriften avvecklades. Övriga gårdar i byn brukades av landbor. Dessa var anordnade i form av en dubbel radby. Huvudgården låg högre i terrängen än den underordade landboby, som sluttar svagt mot norr och de låglänta markerna i anslutning till sjön Roxen. Yngre geometriska karta av Anders Nilsson (LSA D59-31:1).

En annan by som tidigare utgjort ett godskomplex är Hassla i Vallerstads socken. Byn var på 16 attungar, varav Vadstena kloster ägde 9 attungar. Åtta av dessa attungar avkastade 26 tön korn och 26 öre pn, men hade förr gett 38 tön korn 36 öre pn, dvs. mer än den äldre medeltidens normalkvot. Den resterande attungen avkastade däremot mindre, närmare bestämt $2 \frac{1}{2}$ tön korn 1 $\frac{1}{2}$ öre pn. Precis som Tift har det alltså i Hassla funnits attungar som avkastade olika mycket. Troligen sammanhänger detta med att också Hassla förr varit uppdelad i dels en huvudgård, dels en landboby.

Denna förnyade genomgång av Vadstenamaterialet bekräftar alltså Dovrings slutsats att avraden på jord indelad i attungar i genomsnitt hade halverats i mitten av 1400-talet, jämfört med tiden före digerdöden, men har samtidigt visat på att avradens historia är mer komplex än så. Det har nämligen funnits byar där attungen avkastade betydligt mer, i något fall till och med lika mycket som under äldre medeltid. Det har också funnits byar där den kombinerade avraden i spannmål och penningar ersattes med en ren pengaavrad. I dessa fall har avraden minskat drastiskt om man beaktar att myntets värde försämrades kraftigt i början av 1400-talet. Vidare har framkommit att attungar i en och samma by kunde avkasta olika mycket, vilket tycks sammanhålla med ett äldre stadium då egendomen var uppdelad på dels en huvudgård, dels en landboby och således utgjorde ett tvådelat godskomplex. Givetvis var det huvudgårdens attungar som räntade mest. Att attungar har avkastat olika mycket är säkerligen en orsak till att priset på attungen, som vi ska se längre fram i detta kapitel, varierade ganska betydligt.

Det finns ytterligare en slutsats att dra. Eftersom de attungar i Tift (och troligen också i Hassla) som hörde till den gamla huvudgården avkastade mer än byns övriga attungar har inte alla attungar i byn varit likvärdiga. Det kan därför inte ha funnits ett för hela byn gemensamt tegskifte, utan huvudgårdens jord måste ha varit avskild i särågoblock. Först om all jord i byn drogs in i ett och samma tegskifte skulle med östgötalagens ord attung vara attungs broder (jfr ÖgL B 6 pr). Att huvudgårdens attungar avkastade mer än Tifts övriga attungar berodde givetvis på att den förra jorden hade ett högre korntal. Jordens högre godhetsgrad skulle därmed vara ett resultat av den tidigare huvudgårdsdriften. Dessa observationer bekräftar den här drivna tesen att Östergötlands byar under äldre medeltid var organiserade i form av godskomplex och att de enbart på familjejordbruk baserade byarna är sekundära och tillkom som en följd av huvudgårdsdriftens avveckling.

3.5.4 Skattenorm

Dovring konstaterade att den enda skatt som utgått från attungen var ledungslamen (1947, s. 130). Slutsatsen synes vara förhastad, då attungen synes ha utgjort norm för ytterligare en skatt, närmare bestämt markgälden.

Ledungslamen var den penningskatt som uttogs när örlogsledningen inte utgick. Med tiden utvecklades ledungslamen till en stående skatt på jord (Dovring 1951a, s. 25 f.). I Östergötland är skatten först belagd 1292 (SDHK 1557). Ledungslamen har bevisligen också utgått från Tjust (SDHK 12837; Ståhle 1941, s. 224) och från Öland (Göransson 1983, s. 104 f.). Det är med andra ord områden med jordindelning i attungar som betalat denna skatt. I Östgöotalagen talas om jord som är ”jämngod till hå och hamna” eller byar som ”hör till hå och hamna” (ÖgL G 16 pr; B 28: 5). Det allitererande uttrycket, som i förvanskad skick också är känt från Öland (Göransson 1983, s. 105), syftar på att sådana byar eller sådan jord har ledungsplikt. Attungen synes alltså ha varit en del av hamnan (jfr Dovring 1947, s. 134 f.).

Dovring kunde utifrån 1500-talets landskapshandlingar och några senmedeltida uppgifter påvisa att ledungslamen hade utgått med 4 penningar (danska) per attung i västra Östergötland (1947, s. 130 ff.). För häraderna ”östanstång” är det inte möjligt att på samma sätt bestämma ledungslamens storlek, men skattens belopp i förhållande till jordens omfattning har varit av samma storleksordning.

Från medeltiden kunde Dovring endast uppvisa ett sent belägg från 1508 som bekräftade att det för en attung utgick 4 penningar i ledungslame. Att skatten var bunden vid själva jorden framgår också av ett fastebrev från 1512, där det sägs att det från en (åker)teg utgår två penningar i ledungslame (SDHK 37229). Bristen på belägg måste förklaras med att skattpenningen var så självklar att den inte behövde anges. Det finns dock en uppgift som gick Dovring förbi. I ett gåvobrev från 1342 omtalas att för ½ attung i Tjärarp (Kärna sn, Hanekinds hd) erläggs en penning för den skatt som kallas ledungslame: ”In thyarathorp dimidium attongum cum vno denario, qui exponendus est ad exhibicionem dictam ledhongslamæ” (SDHK 4756). Utgick då den medeltida ledungslamen med 2 svenska penningar per attung? Även om man beaktar att en dansk penning i slutet av 1400-talet och början av 1500-talet motsvarade ¾ av en inhemsk, svensk penning är det inte troligt att ledungslamen knappt skulle ha varit hälften så stor i mitten av 1300-talet som i början av 1500-talet. Upplýsningen om ledungslamen i Tjärarp har möjligen införts därför att den avvek från det normala beloppet.

I början av den nya tiden erlades den öländska ledungslamen kollektivt från vart och ett av landskapets häraden, samt från socknarna Böda och Föra i norr. De senare var egna förvaltningsområden utanför häradsindelningen. Härad har

som kollektiv svarat för att skatten betalades till kronans fogde. I landskaphandlingarnas skatteinstruktioner, de s.k. undervisningarna, sägs att bönderna skulle fördela skattebeloppen sinsemellan, och att fördelningen var ett bevis på hur mycket jord var och en ägde. Även om fördelningsnormen inte explicit anges ligger attungen nära till hands (Dovring 1951a, s. 26; Göransson 1983, s. 104). Det är högst sannolikt att ledungslamen också i Östergötland erlagts häradsvis i en klumpsumma, och att attungen såväl i Östergötland som på Öland varit fördelningsnorm inom kollektivet.

Trots att attungsjorden i Östergötland har legat till ”hå och hamna” finns inga källor som bekräftar att landskapets härader skulle ha varit indelade i hamnor. Detsamma gäller för Öland (Göransson 1983, s. 102).⁷¹ Paradoxalt nog är hamnan endast känd från Svealand (Hafström 1949, s. 87 ff.), dvs. från ett område som saknar attungsindelning. Därtill kommer Närke, det enda landskap som bevisligen haft såväl en indelning i hamnor och härad som attungar. I sammanhanget kan nämnas att Dovring uppmärksammade att Svealands hundaren och hamnor inte kan ha varit baserade på marklandet, eftersom detta jordetal inte är äldre än från mitten av 1200-talet (1947, s. 74 f.). Hundaret och hamnan är gamla indelningar, senast från tidig medeltid och som måste ha definierats på annat sätt.

Utan egentliga bevis ansåg Dovring att en indelning i hamnor hade funnits i Östergötland och att de var ”verkliga jordenheter, möjliga att peka ut i terrängen” (1947, s. 134). Av stort intresse i sammanhanget är den sannolikt senmedeltida och delvis korrupta avskrift av en s.k. undervisning angående en relation om attungsindelningen, vilken Dovring publicerade in extenso och dessutom utförligt diskuterade (op. cit., s. 135 ff.). Hans slutsats var att hamnan i Östergötland regelmässigt innehållit 16 attungar och att en sådan i ledungslame presterat 1 mark i gutniskt mynt. Göransson har märkligt nog funnit att en 8-attungsgrupp i stort har erlagt samma belopp på Öland vid den nya tidens början (1983, s. 104 f.). Slutsatsen blir då att en hamna på Öland har innehållit 8 attungar och en hamna i Östergötland 16 attungar. Styffes teori om att attungen är en åttondel av hamnan låter sig således förenas med förhållandena på Öland. Däremot möter den motstånd i Östergötland. Dovring lämnade ingen förklaring till denna omständighet.

Vi har nu kommit till markgälden – den andra skatten som utgått från attungen. Efter tillkomsten av det andliga och världsliga frälset förändrades skattesituationen i det svenska riket. Detta tog sig ut i att kronan kunde pålysa olika extraskatter. Dessa kan indelas i två huvudkategorier, dels gårdskatter

⁷¹ Det skeppslag (*collegium dictum skiplagh*) som omtalas i kung Magnus Birgerssons brev av 1281 angående skatter och juridiska förhållanden på Öland har inget med ledungen och häradsindelningen att skaffa (Göransson 2003).

som utgick i varor och efter mantal, dels markgälder som utgick i penningar och efter taxering (Andræ 1960, s. 198). Från kung Albrekts regeringstid (1363–89) föreligger från några socknar i västra Östergötland ett räkenskapsfragment som uppvisar båda dessa typer av extraskatter. Skattelängden, som alltså endast till delar är bevarad, upptar sammanlagt 97 nominati och har publicerats av Mats Wahlberg (1990) tillsammans med en utförlig kommentar med tyngdpunkt på personnamnsskicket. I det här sammanhanget är det markgäldslängden som tilldrar sig vårt intresse. Det är nämligen bara i denna som attungen förekommer. Längden består av tre spalter, varav de två första redovisar hur mycket varje nominatus ska betala i skatt. Beloppen varierar något från person till person, men i genomsnitt utgår 1 mark per nominatus. Av den tredje spalten återstår endast den vänstra delen. Här förekommer uttrycket ”från attungen” (*de attongo*) omväxlande med penningbelopp i myntslagen öre, örtugar och penningar. Även om vi med anledning av textförlusten inte har tillgång till all information framgår av sammanhanget att det från attungen utgått ett för oss tyvärr till storleken okänt belopp. Slutsatsen måste därför bli att markgälden inte enbart utgick efter mantal, vilket Wahlberg antar, utan också från jordens taxering i attungar.

3.5.5 Norm för fattigtionen

Attungen i västra Östergötland har redan omkring år 1200 utgjort norm för den del av fattigtionen (lat. *decime pauperum*) som utgick till hospitalet i Skänninge. Ursprungligen hade bönderna själva fördelat den s.k. fattigmannadelen på de behövande i socknarna. Denna rätt kringskars under medeltidens gång av först kungar och stormän, senare biskopar, domkapitel och domkyrka. I ett brev utfärdat i Linköping 1354 vidimerar och stadfäster kung Magnus Eriksson sin farfar kung Magnus Birgerssons förordning av 1280 angående avgifter till Skänninge hospital (SDHK 6682). Magnus Birgerssons brev är en bekräftelse på en stadga som utfärdats av hans farfar Magnus ”minnesköld”, hans farbror biskop Karl och hans far Birger jarl. De tre anfäderna var inte verksamma samtidigt. Det måste därför handla om återkommande bekräftelser, där inte bara den bekräftande, utan också de tidigare utfärdarna anges som brevets utfärdare (Schück 1959, s. 245). En yngsta möjliga datering ges av Magnus ”minneskölds” sannolika död vid Lena i Västergötland år 1208.

Det område som var skyldigt att underhålla de spetälskas hus i Skänninge omfattade västra Östergötland och nordvästra Småland.⁷² Eftersom området ur

⁷² I Söderköping fanns Östergötlands andra hospital, vars underhållsområde omfattade de nio härad som låg öster om Stångån samt Tjust. Söderköpingshospitalets rätt till fattigtionde är senare och sämre belagd än för Skänninge hospital (Schück 1959, s. 246).

agrar synpunkt inte var enhetligt, bl.a. användes olika spannmålsmått, har man varit tvungen att skilja på tre delområden. Först omtalas Östergötlands nio västra härad, dvs. de härad som ligger väster om Stångån. Årligen ska från dem utgå ”vnam mensuram” av fattigtionden för varje attung. Rimligen är det måttet *spann* som avses, det gängse i Östergötland. Sedan kommer allmänningsbönderna (*incolis, que almenning dicitur*) i Kinda och Ydre som ska ge en tredjedel av fattigtionden. Slutligen ska varje bonde (*rustico*) i Vedbo, Tveta och på Visingsö ge ”vnum modium” av fattigtionden. Den östgötska spannen översatt vanligen med ”modius”, men i nordvästra Småland är det troligen den västsvenska skäppan som avses med denna term.⁷³

Förordningen innehåller flera intressanta upplysningar. En är att det bara var i västra Östergötland som attungen var norm för utgivande av fattigtionden. I övriga områden har avgiften vilat på ”bonden”. Med detta avses sannolikt en brukare av en normalstor gård. De på olika sätt angivna prestationerna är förmodligen i stort likvärdiga. Två slutsatser kan dras: För det första var det endast i Östergötlands nio västra härad som attungen var ett så allmänt förekommande jordmått att avgifterna kunde baseras direkt på jorden. I annat fall borde principen också ha tillämpats i övriga områden. Senast vid 1100-talets slut har indelningen i attungar omfattat slättbygden väster om Stångån. För det andra kan en ”bonde” i Tveta, Vedbo och andra småländska häradar jämföras med en attung. Sambandet pekar på att en attung motsvarade en normal besuttenhet.

Förordningen omtalar att allmänningsbönderna i Ydre och Kinda betalar en tredjedel av fattigtionden. Principen var den gängse i Linköpings stift (Schück 1959, s. 237). Förutsatt att avgiften från västra Östergötland, dvs. en spann, motsvarar en tredjedel av fattigtionden är det möjligt att beräkna storleken på attungens normalskörd. En spann fattigtionden till hospitalet motsvarar i så fall $\frac{1}{3}$ av $\frac{2}{9}$ ($\frac{1}{3}$ av $\frac{2}{3}$) av $\frac{1}{10}$ av skörden på en attung. Den årliga skörden blir då 135 spann eller $22 \frac{1}{2}$ tön, dvs. nästan dubbelt så mycket som attungens normerade skörd på 12 tön! Vad man kan dra för slutsats av en sådan hypotetisk beräkning är svårt att säga, men det är ytterligare en indikation på att produktiviteten på 1200-talet var högre i jordbruket än längre fram på medeltiden. Men det är överhuvud vanskligt att göra beräkningar som baseras på uppgifterna i nedanstående tabell. I praktiken har olika lokala eller regionala sedvänjor utvecklats.

⁷³ Herman Schück har tolkat det på samma sätt, men utan förklaring (1959, s. 245).

Tabell 3. *Sädestiondens fördelning enligt Östgötalagen.*

Mottagare	Andel av tionden
Prästen	$\frac{1}{3}$
Sockenkyrkan	$\frac{1}{3}$ av $\frac{2}{3}$
Biskopen	$\frac{1}{3}$ av $\frac{2}{3}$
De fattiga	$\frac{1}{3}$ av $\frac{2}{3}$

Källa: ÖgL K: 9.

3.5.6 Servitut

Till attungen har servitut kunnat knytas. Med en attung i byn Lera (Kimstads sn, Memmings hd) följde rätten till vedbrand samt stör- och gårdselfångst i Gibbetorps och Kimstads skogar (SDHK 6038):

Ad sepes recuperacio et ad vsum suum combustio, wlgariter dictum eldbrand et garthæfangh, de silua Gebæthorph et Kimstadha subiaceat attongo supradicto

Här anges på både latin och svenska vilka nyttigheter som avses. Den nya ägaren skulle inte riskera att gå miste om någon rättighet som hörde till attungen. Några ytterligare belägg på attungsservitut har jag inte påträffat i breven.

3.5.7 Norm för trädeslön

I bygder där man tillämpade regelbunden träda var bearbetningen av trädan, dvs. den del av åkern som årligen vilade och återhämtade sig, ett av åkerbrukets viktigaste arbeten. Bearbetningen utfördes i Östsverige med årder, vanligen om hösten, mer sällan om sommaren, och hade till syfte att dels förbereda jorden inför vårsådden, dels att bekämpa ogräs. Eftersom arbetet var en investering som först senare gav utdelning som skörd förelåg ett problem vid skifte av jord eller byte av landbo. I Svealagarna och Östgötalagen finns bestämmelser om trädeslön, dvs. ersättning till den flyttande landbon för den ärjning han utfört på trädan (Myrdal 1985, s. 93). Enligt Östgötalagen ska en landbo som tvingas bort från gården ersättas med 1 öre för trädesärjningen (fsv. *træpis æriu*) på varje attung (ÖgL B 9: 1). Attungen har alltså varit norm för trädeslönens storlek. Eftersom halvträde antagligen började införas först mot slutet av 1200-talet i Östergötland är detta troligen den sist tillkomna av de funktioner som hör till attungen.

Någon gång under det halvsekel som ligger mellan nedtecknandet av Östsveriges landskapslagar och Landslagens tillkomst har principen för trädeslönens utbetalande omformulerats. Tvärtemot tidigare stadgas i Landslagen att landbon nu skulle betala trädeslön om han inte kan lämna ifrån sig en bearbetad träda (MEL J 29 pr). Den nya principen för trädeslön tyder på

att regelbunden träda var allmänt förekommande vid mitten av 1300-talet. Det handlar då om ett utvecklat system som har satt sig. Den äldre principen tillhör däremot en övergångsperiod när halvträde ännu var under införande. Att halvträde var något som växte fram successivt i östra Mellansveriges spannmålsbyder under högmedeltiden är en ståndpunkt som vidareutvecklas längre fram i kapitel 6.

3.6 Bebyggelseformer och resurser med attungstal

Attungen var som fastighetsmått bunden till jorden oavsett om den var bebyggd eller inte. För övrigt hörde ingen jord egentligen till brukningsenheten (gården) som sådan. Den uppbyggdes istället av anspråk på en viss ideell kvotandel i byns tillgångar, som i princip när som helst kunde omdisponeras. Den medeltida bebyggelsens omfattning och former förändrades över tiden. Attungen fanns med genom alla omdaningar, till och med när gårdar eller hela byar lades öde dröjde den kvar som ett mått på utjordars storlek. Redan under 1200-talets senare hälft pågick en utskiftning av huvudgårdar som gav upphov till byar och landbogårdar. De senare kunde i sin tur klyvas i mindre gårdsbruk eller slås samman till större enheter. Varje genomgripande förändring fick till följd att attungarna måste omfördelas på de nybildade gårdarna. Jord kunde också frikopplas från bebyggelsen. En bit av skogen kunde t.ex. skiftas ut och på så sätt bli en egen fastighet. I så fall fick den attungstal och kunde sedan säljas eller på annat sätt avhändas. Trots att attungen primärt var ett jordmått kunde den också användas för att skifta kvarnströmmar, fiskeverk och fiskevatten. Systemet var mycket flexibelt, vilket förklarar dess överlevnad i en tid med stora sociala och ekonomiska förändringar.

3.6.1 Gårdsstorlekar

Lars-Arne Norborg uppger att en senmedeltida landbogård under Vadstena kloster i regel var 1–2 attungar (1958, s. 142 f.). Tack vare databasen över Vadstena klostrets ägor (Vkj b) går det enkelt att få en översikt över klostrets landbogårdar. I mitten av 1400-talet hade klostret drygt 260 gårdar med attungstal i Östergötland. Den genomsnittliga gården var på $1\frac{3}{4}$ attung, men storleken kunde variera betydligt. De minsta gårdarna var endast på $\frac{1}{2}$ attung samtidigt som det fanns stora gårdar på 3–4 attungar. Störst var den oskiftade f.d. huvudgården Strömmestad i dåvarande Harstads socken (nu Väderstad) som var på $4\frac{3}{4}$ attung. En normalstor landbogård under Vadstena kloster avkastade omkring $3\frac{1}{4}$ tön korn och därtill penningar.

Dovring ger flera exempel på att enstaka hemman kunde ha attungstal (1947, s. 99 med not 56). Storleken varierade mestadels mellan 1 och 2 attungar. I sådana sammanhang har attungen endast tjänat som jordmått, men det kan inte uteslutas att några av ensamgårdarna tidigare varit små byar. En annan bild framskymtar nämligen i jordebrevens från äldre medeltid. Många gårdar har då varit en attung eller mindre. Den genomsnittliga gårdsstorleken ökade under senmedeltiden.

I Östgötalagens kyrkobalk stadgas i den första flocken, att en prästgård ska ha åker som ger (minst) tolv tönns skörd⁷⁴, när hälften ligger i träda:

Nu ær kirkia giorþ: þa skal skötninga til kirkiu giua: þæt ær tolf þynia sæþe a halfnaþa træþe: ok tolf lassa æng

Den årliga avkastningen 12 tön känner vi igen som attungens ”normerade skörd”.⁷⁵ Det är anmärkningsvärt att man inte anger prästgårdens storlek till 1 attung. Det förfaller som om man ville garantera att prästen verkligen fick den stadgade mängden spannmål. Kanske var det ett sätt att försäkra sig om att prästen inte fick en dålig attung. Eller är det så att lagstiftarna och kyrkans män var medvetna om att en attung sällan avkastade så mycket som 12 tön?

Dovring jämförde med motsvarande bestämmelser i övriga landskapslagar (1947, s. 113 ff.). Likheterna är så pass påfallande att en gemensam kyrklig lagstiftning är trolig. En attung, ett halvt markland eller motsvarande har av kyrkan uppfattats som den minsta äga en prästgård skulle ha i det gamla Sverige. Det hela måste tolkas som att en attung eller motsvarande vid landskapslagarnas tillkomst ansågs vara en normal besuttenhet.⁷⁶

I Jönköping utfärdades en stadga år 1352 som reglerar hur mycket jord en skattebonde högst får ha för att utom sin egen jord bruka frälsejord (SDHK 6351; Bjarne Larsson 1994, s. 52 ff., 136 ff.). Bakgrunden till stadgan är antagligen att det efter digerdöden rådde brist på landbor, varför frälset istället arrenderade ut jord till skattebönder. Om bonden arrenderade något mer jord än han själv ägde blev han frälsebonde och slapp då betala skatt. Taket för största tillåtna jordinnehav sattes vid ett antal tön säde (*thyni sædhe*) eller örtugar säde (*ørtwgha sædhe*) beroende på vilken landsdel jorden låg i. Rimligen bör de olika uppgifterna i stort vara likvärdiga.⁷⁷ Här nöjer vi oss

⁷⁴ Holmbäck & Wessén (1933, s. 7) översätter ”þynia sæþe” missvisande med ”tunnors utsäde”.

⁷⁵ C. G. Andræ (1985, s. 36) tolkar lagrummet som att det föreskrev 6 tön utsäde, vilket leder till den orimliga slutsatsen att den fullsuttna skattegården i Jönköpingstadgan (SDHK 6351) är ⅔ av prästbolet. Se vidare not 77.

⁷⁶ Kyrkobolet och präståttingen i Södermanland behandlas utförligt i kapitel 7.

⁷⁷ För Tiohärads, Tveta härads, Visingsö och Ydre härads definieras det maximala jordinnehavet som 8 örtugar säde. I nämnda områden har man alltså använt den danska spannmålsräkningen i

med att konstatera att i Östergötland, Närke, Vedbo, Gränna (väl Vista hd utom Visingsö), Tjust och Kinda är största tillåtna innehav 4 tön säde. Samtliga områden har attungsindelning. Skulle *säde* här betyda 'skörd' går gränsen ungefär vid $\frac{1}{3}$ attung, vilket är en orimligt liten gård. Ordet *säde* måste därför i detta fall tolkas som 'utsäde'. Vi kan därför sluta oss till att det i stadgan största tillåtna innehavet av skattejord motsvarar 2 attungar. Den skattebonde som hade 4 tön i årligt utsäde, motsvarande ca 24 tunnland eller 2 attungar, betraktades som fullsutten och skulle inte arrendera någon frälsejord.⁷⁸

Sammanfattningsvis kan sägas att det mot slutet av 1200-talet fanns en uppfattning hos kyrkan att ett normalt gårdsbruk motsvarade en attung. Strax efter digerdöden har en skattebonde betraktats som fullsutten om han ägde 2 attungar, vilket ungefär motsvarade en helgård vid den nya tidens början. Med tanke på att två år knappast är en tillräckligt lång tid för att ett nytt storlekskriterium ska hinna etableras får man anta att en skattebonde även före 1350 ansågs ha haft ett helt hemman om det var så stort som 2 attungar. Vidare lägger vi märke till att skattebönder förutom att bruka sin egen jord också kunde arrendera frälsejord.

3.6.2 Bebyggda attungar

Till attungen hörde, som sagt, inte bara åkerjord utan också rättigheter till andelar i byns alla markslag, däribland tomter som kunde, men nödvändigtvis inte behövde vara bebyggda. Att vissa byggnader räknades till lösöret framgår indirekt av den flock i Östgötalagens Byggningsabalk där relationen mellan landbon och jordägaren regleras (ÖgL B 9). Landborna skulle hålla minst tre hus på gården, nämligen lada (fsv. *lapu*), sädesbod (fsv. *kornskammu*) och

mark, öre och örtug korn, där myntenheten mark och dess underavdelningar använts som värdemätare och ekvivalenter till spannmålsmått. En örtug korn motsvarade omkring $1\frac{1}{2}$ tunna (Ulsig 2004, s. 43). Åtta örtugar säd blir då 12 tunnor eller 24 spann. Detta ger vid handen att 8 örtugar säd motsvarar 4 tön säd, varför en fullsutten skattebonde i såväl Småland som Östergötland årligen besådde lika stor areal. Att den danska spannmålsräkningen omfattade Tveta härad och det likaså attungsindelade Visingsö kan dras i tvivelsmål. Stadgan är dock utfärdad i Jönköping.

⁷⁸ Innebörden av Jönköpingstadgans uppgifter om "tön säde" har diskuterats av C. G. Andræ (1985, s. 35 f.), J. Myrdal (1985, s. 41) och G. Bjarne Larsson (1994, s. 136 ff.). Myrdal fastnar för tolkningen 'skörd', Andræ och Bjarne Larsson för 'utsäde'. Ingen av dem har uppmärksammat att Dovring (1947, s. 111, not 87) har kommenterat stadgan och föreslagit betydelsen 'utsäde'. Bjarne Larsson (s. 138) har säkert rätt i att kungen inte hade mandat att reglera vilka bönder som kunde anses vara fullsuttna och vilka som inte var det. Stadgan måste därför uppfattas som avtal mellan kungen och frälset i vilka fall de senare kunde leja ut jord till skattebönder utan att kronans inkomster för den skull minskar (ibid.).

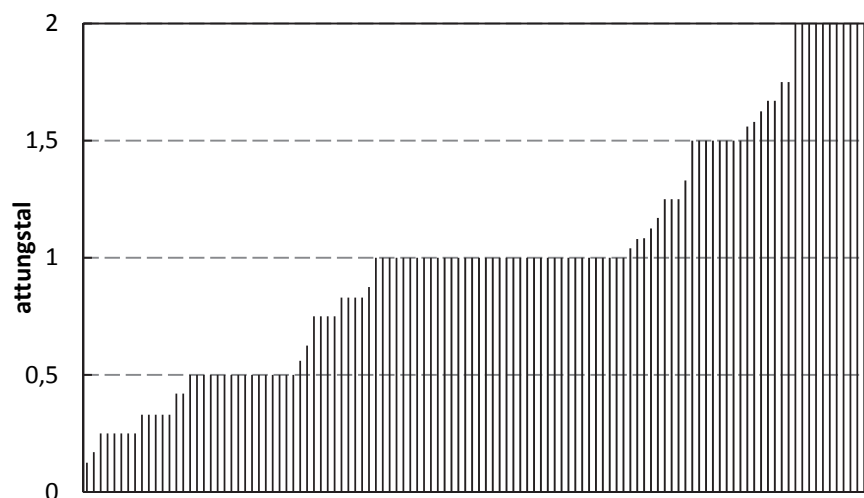
fähus (fsv. *nøthus*).⁷⁹ Dessa byggnader tillhörde jordägaren, liksom gårdens hö och gödsel. Gärdesgårdarna tillhörde likaså gården, men landbon skulle ha ersättning för utfört hägnadsarbete om han flyttade. I annat fall kunde han föra bort dem med undantag för hägnaden kring tomten. Däremot sägs inget om bostadshus eller andra byggnader, men dessa måste i konsekvensens namn ha varit landbons egendom och kunde därför säljas eller på annat sätt avyttras. Upplandslagen tar för givet att landborna kunde äga egna hus och att dessa gick att nedmontera och flytta till annan ort (UL J 13:4). Detta förutsätter att husen var konstruerade som byggsatser, antingen knuttimrade eller i skiftesverk. Det var med andra ord bara de hus som var av betydelse för produktionen som räknades till gårdens fasta egendom (Myrdal 1985, s. 44). Att husen räknades till lösöret framskymtar i ett brev från 1366 i vilket Bengt ”gartir” kungör att han till Peter Tomasson (tre rosor) överlåter $\frac{3}{4}$ attung jord i Gållösa (Tryserums sn, N. Tjusts hd) som ersättning för Peters hus, som han hade avyttrat utan dennes samtycke (SDHK 8963).

I flera brev står uttryckligen att det till attungen hör byggnader (lat. *cum domibus*). Men attungar som saknar sådan uppgift behöver för den skull inte ha saknat hus. Det är svårt att veta varför husen omtalas i vissa brev och inte i andra. När det sägs att byggnaderna ingår kan vi räkna med att lagens bestämmelser är uppfyllda, dvs. de normerade byggnaderna finns på gården. Endast i ett fall preciseras antalet hus (SDHK 5638). Det handlar om sex byggnader som medföljer $\frac{1}{2}$ attung i Lekslätt (Flistads sn, Gullbergs hd). Att antalet definieras i detta fall beror antagligen på att fler hus än normalt medföljde. I ett fall sägs att husen undantas (SDHK 9229) och i ett annat att endast en tredjedel av husen ingår (SDHK 5988). Utförliga upplysningar om gårdarnas husbestånd förekommer i breven först efter digerdöden, då det uppstod ett överskott på hus, vilket gjorde att de i högre grad än tidigare blev en handelsvara (Myrdal 1985, s. 43 f.).

I katalogen (App. B.) finns 142 ägolotter där hus omtalas i pertinensformeln. Av dessa är 27 större än 2 attungar, dvs. mer än vad som motsvarar ett fullt skattehemman. Ägolotter större än 2 attungar bör därför ha omfattat huvudgårdar eller flera gårdar i en by. I något fall kan det till och med ha rört sig om en hel by. I figur 24 redovisas alla bebyggda ägolotter upp till och med 2 attungar. Såväl medel- som medianvärdet är 1,0 attung. Av dessa 115 ägolotter är 79 som mest 1 attung. Den minsta andelen är endast på $\frac{1}{8}$ attung. Jämför vi med samtliga ägolotter (Fig. 12) framgår att det finns många andelar som är just så små eller ännu mindre. I övrigt utgör de bebyggda

⁷⁹ Med ”kornskammu” avsågs ett förrådshus för den tröskade säden, sannolikt en byggnad på stolpar (härbärke).

ägolotterna ett i stort representativt urval av samtliga ägolotters storleksfördelning.



Figur 24. Storleksfördelningen av bebyggd attungsjord (n=115).

Den normalstora landbogården har av allt att döma varit på 1 attung, vilket ger starkt stöd för att attungen vid den ursprungliga jordtaxeringen tjänstgjorde som mått på en normal besuttenhet. Att det också förekommit små gårdar på $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ och $\frac{1}{8}$ attung pekar på att den i östgötarätten antydda minsta besuttenheten på en sjättedels attung inte behöver ha varit en obebyggd andel. Små gårdar i en by har i någon utsträckning benämnts *bol*. År 1360 säljs $\frac{3}{4}$ attung i två bol med hus och jord i Staby och $\frac{1}{2}$ attung i ett bol i Mörtlösa (SDHK 7821). Båda byarna ligger strax nordost om Linköpings medeltida stadsområde och har tydligen rymt små gårdar, betydligt mindre än vad som är känt från tidigmodern tid.

Byarna under äldre medeltid tycks alltså ha rymt betydligt fler men också mindre gårdar än senare. En sådan partiell ödeläggelse av byar (men inte åkermark) kan antas vara en bidragande orsak till uppkomsten av utjordar. I flera fall kan det ha handlat om så mycket som en halvering av antalet gårdsbruk. Om utjordarna till stor del har sitt ursprung i nedlagda landbogårdar, som under äldre medeltid ofta var på 1 attung eller mindre, förklarar det varför utjordarna är kameralt mindre än bebyggda hemman under den nya tiden.

I Väderstads kyrkby fanns två utjordar, dvs. obebyggda fastigheter (Exkurs A). Dessutom bestod prästgården av två s.k. bord, varav ett bör vara en utjord.

Samtliga hade obebyggda tomter i byn. På 1640-talet fanns här endast fyra gårdar i en by på 11 attungar. I Vallsberg möter vi en liknande situation (Exkurs B). I Ullstämman var ödeläggelsen mindre omfattande, men även där fanns en ”spöktomt” (Exkurs C). En betydande utglesning av bebyggelsen har av allt att döma ägt rum under senmedeltiden.

Att hela byar har ödelagts under senmedeltiden i den västra slättbygden är däremot mycket sällsynt. Ett undantag är Varnäs (Väderstads sn, Göstrings hd). Ödebyns jord brukades som äng av gårdarna i grannskapet. I förklaringen till den geometriska jordebokskartan från 1638/39 står att ”Denna Huarnäs ägor hafua till fornt warit en Bondeby och alla der som denna Engen Bruka, hafuer sina tegar och gå i skifte”. Byamålet i Varnäs var 6 attungar (LSA D7:158).⁸⁰

I avhandlingen om det äldre agrarlandskapet i Östergötland ”västanstång” konstaterar Staffan Helmfrid att en senmedeltida ödeläggelse kan beläggas, men att den har varit av måttlig intensitet och inte haft någon bestående inverkan på kulturlandskapet (Helmfrid 1962, s. 86, 92). Slutsatsen har ifrågasatts av Dick Harrison (2000, s. 394 ff.). Harrison menar att ”digerdöden orsakade en katastrof även för den centrala östgötska slättbygden” (s. 397). Han underbygger sin tes med skriftliga omnämnanden om stor dödlighet och kraftigt prisfall på fastigheter. Harrison anser också att Helmfrid inte tillräckligt beaktat omfattningen av partiell ödeläggelse i byarna och den därmed sammanhängande uppkomsten av utjordar.

Slutsatsen av ovanstående blir att antalet gårdsbruk i byarna påtagligt reducerades under senmedeltiden. I Väderstads kyrkby och i Vallsberg kan det nära nog ha handlat om en halvering. Att gårdarna övergavs och blev till utjordar innebar inte att de slutade att brukas, inte heller att deras ägorättsliga ställning förändrades. För de kvarvarande gårdarna stod utjordarna för ett nytillskott av brukningsmark, som de antingen kunde arrendera eller förvärva genom köp. I det senare fallet kan utjordar ha absorberats av de kvarvarande gårdarna och därför försvunnit ur det kamerala materialet. Ödeläggelsen fick till följd att gårdarna blev större och bärkraftigare. En helgård på 2 attungar är 16 gånger större än den minsta belagda gården på 1/8 attung!

I någon utsträckning fick ödeläggelsen i Östergötlands västra slättland till följd att åkermark lades ned och istället brukades som äng, men denna omläggning av markanvändningen var mindre omfattande än i landskapets östra slättbygd eller för den delen i skogs- och mellanbygder. Analysen av

⁸⁰ År 1357 är Finvidh (*Finwid*) i Varnäs (*Qwærnes*) faste på häradstinget i Hogstad (SDHK 7255). År 1406 får Vadstena kloster en attung jord i Varnäs (*Qwærnas*) (SDHK 16678). År 1430 omtalas ”ena æng i Qwærnæs” (SDHK 21361). I Vkj 1447 står om Varnäs (*Hwærness*) att ”thæt ær nw ødhe” (SFSS 245, s. 19).

Dovrings kasuistik pekar på att spannmålsodlingen förblev fortsatt viktig i Östergötlands ”västanstång”, medan den nära nog halverades österut (Fig. 17).

Janken Myrdal har påvisat en produktionsomläggning under senmedeltiden, då boskapsskötseln ökar i betydelse på bekostnad av åkerbruket (Myrdal 2003, s. 224 ff.). Han tänker sig att det rättsligt skyddade jordägandet, där hävden tillmättes stor betydelse, fick till följd att ödegårdarna brukades som ängs- och betesmarker. Marken kom på så sätt att utnyttjas mindre intensivt än tidigare. Utan jordägarnas samtycke var dessa ödegårdar inte tillgängliga för nybyggare. Den nya vågens nyodlare på 1500-talet fick därför ofta ta ett kliv över dessa utjordar, ut i ödemarken. Myrdal menar också att åkerbruket blev mer extensivt till följd av att bondgårdarna blev större (op. cit., s. 237 f.). Åker har således blivit till äng och bete i skogs- och mellanbygder, och i vissa av naturen mindre gynnade slättbygder som den i östra Östergötland. I goda spannmålsbygder som Östergötlands västra slättland måste vi räkna med att sädesodlingen förblev fortsatt viktig och att utjordarna i hög utsträckning brukades som åkermark, dock mindre intensivt än tidigare.

3.6.3 Humpar och mål

Ett jordstycke som låg utanför gårdenas teglag betecknas *hump* i Östgötalagen. Att det var viktigt att göra åtskillnad på attungsjord och humpar framgår av följande två exempel från Lekslätt i Flistads socken i Gullbergs härad:

dimidium attungum terre in lekæslæth cum omnibus suis adiacenciis et duos agros dictos wlgariter hompæ sitos prope dimidium attungum supradictum (SDHK 5034).

dimidium attongum terre in Lekæslæt cum sex domibus et cum omnibus adiacenciis et sex agros, dictos wlgariter hompa (SDHK 5638).

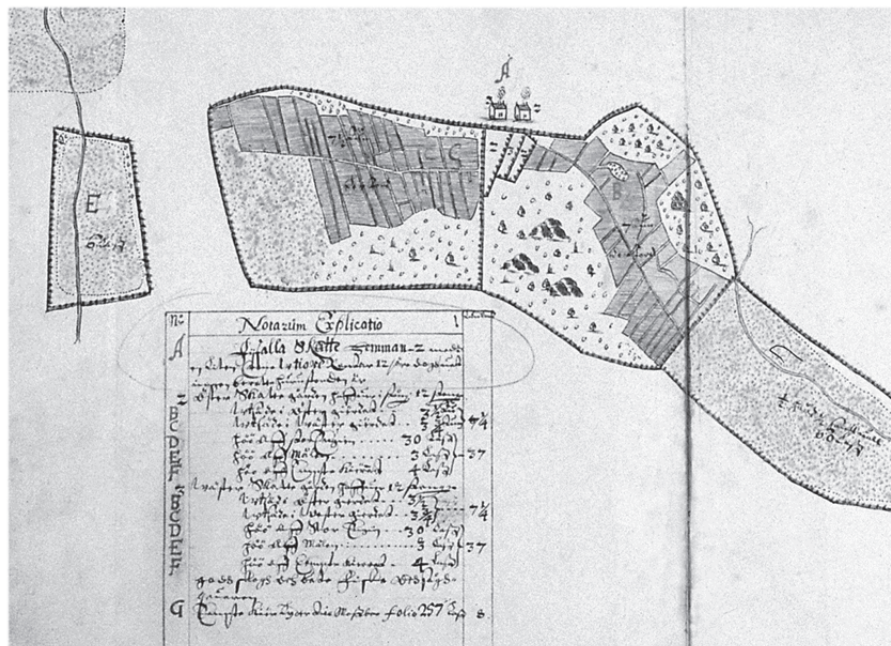
I några lagrum framskymtar ett motsatsförhållande mellan attungsjord och humpar (ÖgL G 3, J 3: 2). Att humparna oftast var intagor på byarnas utmarker förklarar varför de i regel saknade jordetal. Att vissa humpar var insprängda i tegskiftade åkergården och då hade attungstal är känt från byn Vallsberg (Exkurs B). Dovring har också fäst uppmärksamheten på att enskilda åkerstycken har uppskattats i attungar (1947, s. 99 med not 57).

Några gånger uppges att en ägolott ligger i olika *mål* (fsv. *mal*). Ordet ska inte förväxlas med ortnamnselementet *-måla* som enligt en ny och välgrundad tolkning har innebörden ’nyodling mot avtal’ (Strid 2006). Ordet *mål* har betydelsen ’mått, varav uppmätt jord (uppmätt jordstycke)’ (Söderwall under *mal*, 6; KL under *Mål* 2; Strid 2006, s. 46). Av etymologin att döma har sådana jordstycken varit uppmätta och då sannolikt både till längd och bredd, men

nödvändigtvis inte åsatts något attungstal. Det är inte helt klart vad som avses med *mål* i varje enskilt fall. Här följer några exempel.

I ett gåvobrev angående jord i Olstorp (Kaga sn, Hanekinds hd) sägs att en ägolott på $\frac{1}{4}$ attung och en annan på $\frac{1}{6}$ attung ligger var för sig i två mål (*duabus maloom*) i samma åker (SDHK 4756). Ett annat exempel är en attung i Vedemö (Vinnerstads sn, Aska hd) som ligger i två mål (*twem malom*) i södra änden av byn där den ena är 14 och den andra 10 spanns avgäld (SDHK 8131). Ordet *mål* syftar i dessa fall troligen på åkerstycken som ligger utanför byns teglag. I så fall blir *mål* närmast synonymt med *hump*. I ett brev som berör en försäljning av jord i Snytringe utanför Skänninge sägs uttryckligen att mål är detsamma som hump: ”item terram meam ibidem in decem et septem mensuris terre dictis malum siue humppum” (SDHK 6753).

I byn Fifalla (Ringarums sn, Hammarkinds hd) fanns 1650 en liten särhägnad äng som kallades ”Målen” (Fig. 25). Byns två hemman hade lika delar i denna äng. Ängen i fråga kan knappast vara platsen för en ödegård med ett *måla*-namn, utan måste uppfattas som ett jordstycke (*mål*), beläget utanför byns tegskiftade gården. Att märka är då att det måste vara frågan om en svag sidoform *male* till *mål* i betydelsen ’uppmätt jordstycke’ (Strid 2006, s. 20 f.).



Figur 25. Fifalla 1650. Utsnitt ur en geometrisk jordebokskarta av Johan de Rogier (LSA D2:253-254). Den särhägnade ängen Målen är markerad med littera E.

Att åkerstycken utan attungstal kunnat definieras efter längden och ibland också bredden är t.ex. känt från Munkgärdet strax söder om Linköpings medeltida stadsbebyggelse (LStB Kh 54, s. 7). En av åkrarna i Munkgärdet uppges år 1515 vara 1 aln mindre än 4 stänger bred och 38 stänger lång. Vidare uppges att stängen är 5 alnar lång. Förutsatt att alnen var ca 0,54 meter har åkern således varit 102,60 x 10,25 meter stor eller drygt 0,1 hektar.

3.6.4 Huvudgårdar och godskomplex

Redan inledningsvis redogör jag för huvudgårdar och godskomplex och den produktionsform som här benämns huvudgårdsdrift. Den kunskap som nu föreligger om huvudgårdsdriften gör att det på några punkter är nödvändigt att något korrigera Herman Schücks beskrivning av den tidiga medeltidens Östergötland (1959, s. 197):

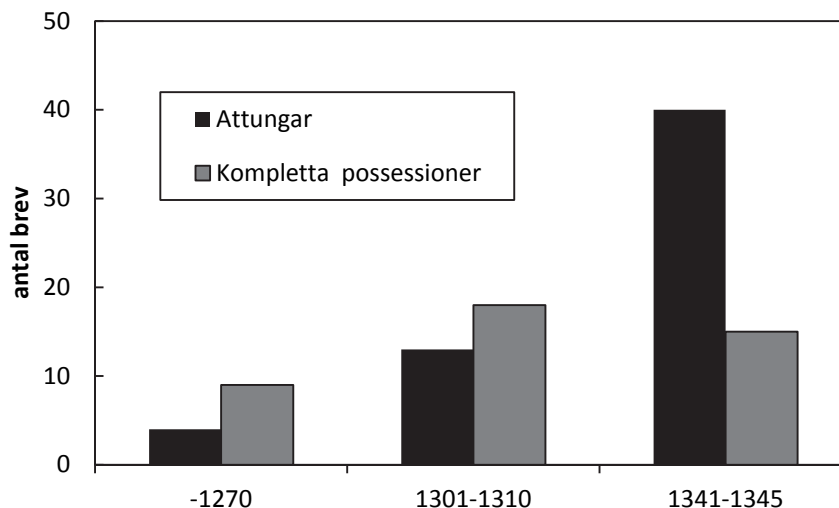
Av allt att döma har Östergötland vid medeltidens början dominerats av storgods, vars huvudgårdar drivits med trälar som arbetare medan tillhörande byar och nybyggen brukats av landbor.

För det första saknas belägg på att det fanns byar och nybyggen som brukades av landbor vid medeltidens början. Sådana uppstod troligen först på 1200-talet. För det andra har tillhörande nybyggen bebotts av dagsverkstorpäre, inte fria landbor. Däremot är det riktigt att landskapet dominerades av storgods och gjorde så fram till mitten av 1300-talet.

Trots att huvudgårdarna i likhet med andra jordbruksfastigheter var taxerade i attungar redovisas jordetalet långtifrån alltid. Dovring införde termen *kompletta possessioner* för att beteckna ägor som omfattar en hel by eller gård (1947, s. 184). Kompletta possessioner står i motsats till andelar i byar eller gårdar. De vanligaste i breven förekommande kompletta possessionerna är de som benämns "curia", mindre ofta "mansio", dvs. huvudgårdar. Breven omtalar ofta att med sådana gårdar medföljer både fast som lös egendom. Varför attungstalet har utelämnats förklarar Dovring på följande sätt: "Jordetalets funktion i ett köpebrev var dels att motivera priset, dels att avgränsa det sålda från övriga delar av samma by eller gård. Den förra funktionen kommer ej i fråga i gåvobrev. Den senare funktionen kommer ej i fråga vid kompletta possessioner" (1947, s. 185). Dovrings förklaring kan med fördel kompletteras med att den äldre medeltidens utbredda huvudgårdsdrift på 1300-talet var stadd i upplösning.

När jord skulle avsöndras från huvudgårdarna kom attungstalen väl till pass som mått på de nya brukningsenheterna. Trots att Östergötlands jordbruksbygder var attungsindelade före 1200-talet är det först framåt mitten av 1300-talet som bruket av attungstal blir dominerande i jordebrev (Fig.

26). I tid sammanfaller förändringen med huvudgårdsdriftens avveckling. När attungstal förekommer i samband med huvudgårdar finns det därför skäl att misstänka att de är under utskiftning. Ett rimligt antagande är att attungsbeläggens relativa ökning i jordebrev under 1300-talet är en följd av familjejordbrukets expansion och inte ett tecken på en tidigare brist på systematik, vilket Dovring föreställde sig (op. cit., s. 185).



Figur 26. Antalet jordebrev från Östergötland med attungstal respektive kompletta possessioner (*curia*, *mansio*) för tre perioder. Efter Dovring 1947, s. 185, not 66. Den misstänkta förfalskningen SDHK 318/319 har inte tagits med.

När huvudgårdar ingår i gåvobrev är det alltså inte nödvändigt att uppge deras attungstal till skillnad mot andelar i byar som måste anges till storlek och helst också läge för att identifieringen ska vara säker. Ett exempel på denna praxis finns i arvskiftesbrevet 1328 efter upplandslagmannen Birger Petersson (SDHK 3531). I nämnda brev erhåller Magnus Gudmarsson (Ulvåsa-ätten) på sin hustrus vägnar den i Östergötland belägna huvudgården Norra Berga med dels torp, dels en attung i Södra Berga: ”Jtem in østgocia habuerunt curias norra biærgha cum suis colonis et in sudra biærghum vnum attungh”. Brevet avser dagens Stora (Norra) och Lilla (Södra) Berga i Gårdeby socken och Skärkinds härad. Här framskymtar ett litet godscomplex bestående av en huvudgård med underlydande torp och därtill en gård i en anslutande landboby.⁸¹

⁸¹ En metod att uppskatta en huvudgårds storlek när jordetalet inte anges är att omräkna avraden till attungar. Attungens normala avrad var 4 tön och 4 öre penningar. När Östergötlands

I katalogen (App. B) har jag företecknat totalt 20 fastigheter som benämns ”curia”, medan endast fyra betecknas ”mansio”.⁸² I Stora Ljuna (Hogstads sn, Göstrings hd) kallas en huvudgård omväxlande ”curia” och ”grangie” (SDHK 992).⁸³ Grundbetydelsen av dessa latinska termer är ’gård’, varför vi inte utan kompletterande upplysningar kan förutsätta att det handlar om huvudgårdar. Storleken på de aktuella fastigheterna varierar från ½ till 6 attungar. Bland de mindre enheterna återfinns dels vanliga landbogårdar, dels vad som endast är andelar i huvudgårdar. Antalet huvudgårdar som är minst dubbelt så stora som ett fullt skattehemman, dvs. minst 4 attungar är sju till antalet. Nedan ska vi närmare studera några exempel som kan bidra till diskussionen om huvudgårdarnas storlek, driftsform och avveckling.

Störst bland huvudgårdarna med känt attungstal är Skedevärd i Tjärstads socken och Kinda härad (SDHK 1083). Pertinensformeln i ett pantbrev från 1279 lyder:

curiam Meam Jn prouincia Kynd dictam Skyedwy continentem VI Octonarios terre cum legali solemnitate vulgariter Festis secundum consuetudinem & leges Osgocie Cum Omnibus attinenciis dicte Curie Mobilibus & Immobilibus cum vno Molendini & duabus coloniis

lagman Bengt år 1275 instiftar ett kanonikat i Linköpings domkyrka på sin familjs vägnar skänker han deras huvudgård Skrukeby med underliggande torp (*Mansionem nostram in scrukubi cum incolis*) och dessutom tillhörande patronatsrätt i Östra Skrukeby kyrka (SDHK 977). Från denna gård ska årligen utbetalas 13 tön säd och 13 öre penningar. Huvudgården var uppskattningsvis på 3 ¼ attungar. Dessutom skänker de huvudgården Bjärka i Vists socken. Gården räntar årligen 10 tön säd och 10 öre penningar, vilket motsvarar 2 ½ attung. Det sägs i brevet att avraden i Skrukeby och Bjärka betalas av landborna/torparna (*vbi de incolis soluuntur*). Frågan är hur termen *incolis*, vars grundbetydelse är ’invånare, inbyggare’ ska tolkas i detta fall. Å ena sidan kan den avse självständiga landbor på egna gårdar, å den andra framgår av pertinensformeln att dessa invånare tillhör huvudgården. Möjligen möter vi här en övergångsform där självständiga familjebruk håller på att avsöndras från huvudgården. De bägge huvudgårdarna står i motsats till den därefter omnämnda byn (*villa*) Gädderstad i Drothems socken (Hammarkinds hd) som årligen betalar 20 tön säd och 4 ½ mark penningar. Gädderstad skulle i så fall vara på 5 attungar. Gädderstad ingår i Dovrings kasuistik (nr. 212) och av den framgår att år 1442 redovisas 4 attungar under Linköpingskyrkans prebendegods. Tydligt utgick en något högre avrad från Gädderstad än i normalfallet.

⁸² Hårstorp vid Motala ingår bland dessa belägg. Denna huvudgård på 3 ½ attung omtalas som ”gård” 1369 (SDHK 9394, 9395). När Hårstorp första gången omnämns 1296, och då i ett brev på latin, betecknas den ”curia” (SDHK 1725). När Bo Jonsson (grip) gör sitt stora jordskifte med Vadstena kloster 1383 sägs Hårstorp vara en brytegård (SDHK 12365). Angående den arkeologiska undersökningen av den numera vattendränkta Källarholmen i Hårstorp hänvisas till Karin Lindeblads sammanfattning (2001, s. 297 f.).

⁸³ Diplom och andra källor till Stora Ljunas historia är relativt omfattande och kräver en längre utläggning för att komma till sin rätt. Orten har kortfattat berörts av dels Tollin (2002, s. 226 f.), dels Ericsson (2004, s. 56).

Förutom att pantsättningen har gjorts enligt Östergötlands sedvana och lagar får vi veta att till huvudgården på 6 attungar hör alla fasta och lösa tillhörigheter samt en kvarn och två torp. Att det är ett pantbrev motiverar att attungstalet redovisas. År 1390 omtalas fyra torp i Skedevide (Rahmqvist 1996, s. 26), vilket pekar på att nyetableringar har gjorts sedan 1279. I Skedevide fanns en numera försvunnen gårdskyrka, omtalad 1540 som "Skedui cappel" (Schück 1959, s. 201; saknas i LStB, Kh 54). I Skedevide möter vi ett samlat godscomplex bestående av huvudgård med underliggande torp och en kvarn samt en gårdskyrka. Huvudgården var något mindre än en normalstor by på 8 attungar.

Huvudgården Ströja på Visingsö var på 5 attungar och omtalas i tre brev i samband med ett jordabyte mellan Linköpingskyrkan och Alvastra kloster (SDHK 1103, 1633, 5659). Att det handlar om bytesbrev motiverar attungstalets närvaro. I brevet från år 1294 (SDHK 1633) lyder pertinensformeln:

Curiam de ströo cum quinque attungis eidem adiunctis & insuper duobus attungis in hosaby

På nusvenska blir det: 'Huvudgården Ströja med 5 attungar som ligger vid [gården] och därutöver 2 attungar i Husaby'. Uttrycket "eidem adiunctis" markerar att de 5 attungarna tillhör Ströja till skillnad från de 2 attungarna i den angränsande byn Husaby. Distinktionen avser säkert en skillnad i driftsform, där de förra attungarna har brukats "sub curiis" och de senare "sub colonis". Mönstret känns igen från Stora och Lilla Berga. I Ströja uppfördes också en kyrka, men till skillnad från kyrkan i Skedevide upphöjdes den till sockenkyrka, den nuvarande Brahekyrkan. Byn Ströja är däremot sedan länge avhyst och försvunnen.

En tidig uppdelning av en huvudgård möter i ett testamentariskt förordnande från 1274, då det 5 attungar stora Orlunda i Östergötland (möjligen Klosterorlunda i Hovs sn) ska delas upp i flera andelar, varav en är på 3 attungar, och säljas (SDHK 953). Var och en av attungarna värderades till 50 mark penningar.

Grinneby (Konungsunds sn, Björkekindes hd) var likaså en huvudgård på 5 attungar. Sigmund Eringislesson testamenterade år 1319 sin huvudgård i Grinneby (*curiam meam in grinnaby*) med alla fasta och lösa tillhörigheter till stiftandet av en ständig vikaria i Linköpings domkyrka (SDHK 2959). Attungstalet anges här trots att det är ett gåvobrev. Grinneby ingår i Dovrings kasuistik (nr. 210). Av denna framgår att huvudgården senare har delats upp på landbogårdar, vilka tillhörde S:t Eriks prebende, och att dessa var tre till antalet vid den nya tidens början.

Något mindre än Grinneby var den norr om Linköping vid Roxenstranden belägna huvudgården Säby, vilken domprosten Björn och kaniken Olof gav till det prebende som de år 1319 instiftade i sin egen kyrka (SDHK 2921):

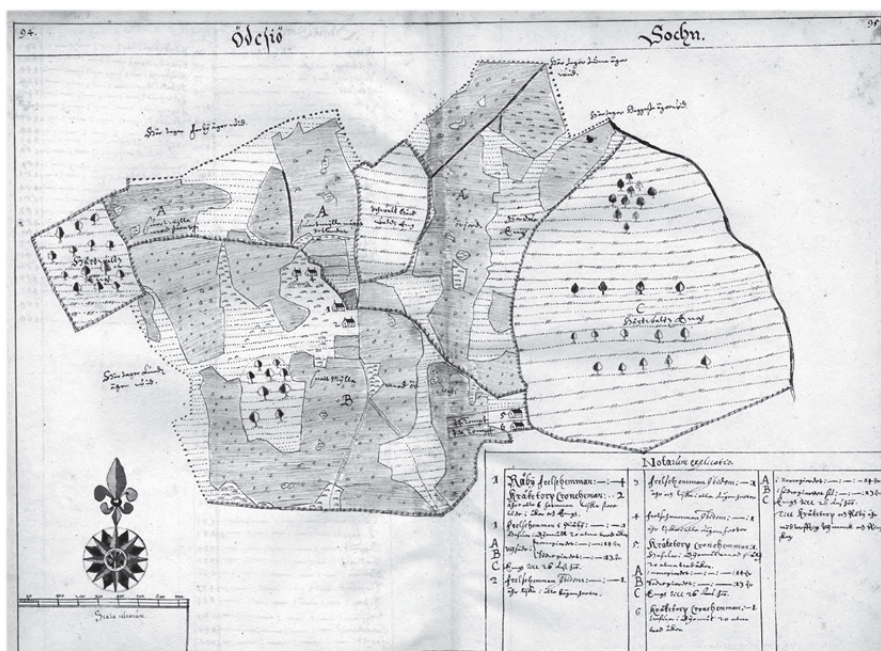
curiam in sæby continentem IIII:or attongos cum dimidio [...] cum omnibus suis attinenciis mobilibus et immobilibus prope uel remote sitis cum vno prato apud birgherstorp sito dictos [dvs. dicto] stuwsatir

Även i detta gåvobrev anges attungstalet. Såväl 'Birgerstorp' som ängen 'Stavsäter' är sedan länge försvunna och har inte återfunnits på någon äldre karta.

Vi avslutar denna genomgång av huvudgårdar som är minst på 4 attungar med Råby i Ödeshögs socken i Lysings härad. När Håkan Knutsson år 1311 upprättar sitt testamente skänker han 1 attung jord i Råby till Alvastra kloster (SDHK 2415). För att betala testamentsgåvor i form av pengar och lösöre samt lösande av alla sina skulder anslår han resterande 3 attungar med vattenkvarnar samt lös och fast egendom, vilka sedan gammalt uppges tillhöra huvudgården. Utbetalningarna ska skötas av abboten och Håkans bror Gustav. Huvudgården i Råby ska tillfalla klostret om inte arvingarna löser ut den.

Denna uppdelning av egendomen i dels en gåva, dels en pantsättning med arvingars återköpsrätt motiverar attungstalens närvaro. År 1319 upplåter klostret 1 attung i Råby till Ingegerd och hennes man Finvid mot en årlig avgift av 4 tön och ½ mark penningar, dvs. den normala avradskvoten (SDHK 2932). Dessutom ingår Kråketorp, som tagits upp på nämnda attung (*ex dicto octonario exculto*). Att huvudgården i Råby var under utskiftning framgår av att den attung som år 1311 hade skänkts till Alvastra kloster år 1319 uppläts av klostret som arrendegård.

Kråketorp utvecklades med tiden till en avgärdaby på två hemman, vilka enligt den äldsta kartan låg i tegskifte med de fyra gårdarna i Råby (Fig. 27). Råby och Kråketorp utgjorde på 1600-talet en egaliserad by med sex jämnstora hemman. På kartan är de fyra hemman som ligger i nordväst Råby, de två i sydöst Kråketorp. Vi lägger märke till att gårdarna i Råby är grupperade två och två. Den ena gruppen bör motsvara huvudgården om 4 attungar. Sannolikt är det gårdsgruppen i norr eftersom den intar det högsta terrängläget. Råby utan Kråketorp har antagligen varit på 8 attungar. Råby hade enligt jordebokskartan 108 tunnland åker, vilket blir 13,5 tunnland per attung, dvs. nära genomsnittet för attungen i västra Östergötland. De omtalade kvarnarna måste ha legat vid vattendraget som begränsar ängen längst i öster. Sannolikt har de precis som många andra vattenkvarnar avvecklats under senmedeltiden.



Figur 27. Råby och Kråketorp. Geometrisk jordebokskarta av Johan Larsson Grot från 1639–41. LSA D10:94-95.

Sammanfattningsvis var Råby en huvudgård på 4 attungar med tillhörande kvarnar och minst ett torp. I likhet med andra huvudgårdar ingick förutom den fasta egendomen också lösöre. Huvudgårdarna var utrustade så att en bryte skulle kunna ta dem i besittning. Janken Myrdal (1985, s. 39 & bilaga 1; Myrdal 2007) har visat att den frie bryten på 1200- och 1300-talet inte bara övertog befintligt lösöre (redskap, utsäde, boskap etc.), utan också medförde eget. Gården drevs då som ett bolag mellan jordägaren och bryten. Denna mellanform pekar dels bakåt mot brytens tidigare ställning som ofri förman, dels framåt mot systemets upplösning och hans förvandling till antingen arrendebonde eller förvaltare på storgårdar som låg under ägarens egen drift eller avel, för att tala med samtiden.

När brytegårdarna försvinner mot slutet av 1300-talet måste en omfördelning av gårdarnas lösöre ha gjorts. Om detta förfarande vet vi ytterst lite, men Janken Myrdal (1985, s. 201 & bilaga 1B:24, 2007, s. 166) har lyft fram ett fall som skulle kunna vara ett exempel på att bryten fick lösa ut gårdens inventarium. I ett brev från 1363 bekräftar Ragvald Dagsson att han arrenderar 3 attungar i Kögenäs (Vårdsnäs sn, Kinda hd) av Linköpingskaniken Sune Bengtsson för en årlig avrad på 1 tön vete och 1 tön råg (SDHK 8405). Inom ett år ska han inlösa 5 kor, 2 dragddjur, 9 tön spannmål och 12 pund

smör. De båda dragdjuren (*duobus iumentis*) är sannolikt hästar. Dessutom är han skyldig 4 mark penningar. Gårdens storlek talar för att det verkligen rör sig om en brytegård, inte en vanlig landbogård. Den låga och udda avraden skulle också kunna tala för samma sak, men den kan också vara ett tecken på att det efter digerdöden och farsoten 1359–60 var brist på brytar och därför svårt att utkräva ett högre arrende.

Ragvald hade tydligen problem med att lösa ut hela lösöret, eftersom han 1367 pantsatte 1/6 attung i det närbelägna Västerby till nämnda kanik för 9 tön korn, 12 pund smör och 4 mark penningar (SDHK 10676). Beloppen känns igen från det förra brevet. Att Ragvald var jordägare, om än i mindre mått, framgår av att han därutöver ägde en halv attung i Munkagården i Västerby. Däremot hade han inget eget sigill att fästa vid pantbrevet. Panten skulle förfalla på Mårtensmässodagen samma år, men Ragvald avträdde aldrig sitt gods till kaniken Sune. På ett räfsteting den 11 juli 1368 dömdes på kungens och lagmannens vägnar Ragvald att till herr Sune inom 6 veckor betala 7 mark penningar eller upplåta sjättedelsattungen i Västerby. I annat fall skulle 40 mark utgå för brott mot kungens dom och 6 mark mot lagmansdom (SDHK 9292).

Sune Bengtsson (†1378) var förutom kanik i Linköping också kyrkoherde i Hallingeberg i Tjust. Han disponerade kanikatet Annunciationis (bebådelsen). Det benämndes också Utala efter en gård i Oppeby socken (Kinda hd) som ingick i fundationsdonationen. Med stor sannolikhet var inte Kögenäs Sunes privata egendom. Istället bör Kögenäs ha ingått i nyssnämnda kanikat. Sune omtalas som en driftig förvaltare av sitt kanikprebende, som låg samlat i Stångådalen (Tagesson 2002, s. 293 & där anf. ref.). Han tillhörde en inflytelserik grupp med förmögna och ofta lärda landsortskaniker (Schück 1959, s. 428 med not 39 & 498). Ragvald arbetade som bryte för en kyrklig stiftelse, men var samtidigt självägande bonde. Relationen mellan herr Sune och Ragvald var av allt döma av en sakligt ekonomisk natur. På tinget uppträdde båda som självständiga rättssubjekt.

Efter denna lilla utvikning om bryteinstitutet ska vi nu fortsätta med frågan om huvudgårdarnas storlek och deras försvinnande.⁸⁴ Huvudgården i Råby var dubbelt så stor som en senmedeltida helgård. Skedavid, den största huvudgården, var tre gånger så stor. Det kan tyckas att skillnaden inte är så stor jämfört med ett familjejordbruk. Är det då missvisande att tala om storjordbruk i dessa fall? Vi måste ha klart för oss att det vi jämför med, dvs. ett fullsuttet hemman på 2 attungar är en betydande bondgård. Den normerade prästgården var bara hälften så stor. En normal landbogård under äldre

⁸⁴ Beträffande Möre har jag kommit fram till att huvudgårdarna inte varit större än 2–4 normala bondgårdar (Ericsson 2001, s. 385).

medeltid var likaså en attung. Jämförelsen är därför inte rättvisande. I relativa termer finns det därför skäl att tala om stordrift på de mer betydande huvudgårdarna. Men storleken är inte det enda kriteriet på en huvudgård; driftsformen är också utmärkande. Som framgår nedan behöver en huvudgård inte ha varit mycket större än ett helt skattehemman. Samtidigt finns det indikationer på att huvudgårdarna var under utskiftning, och det redan under andra hälften av 1200-talet. Tidigare kan huvudgårdarna ha varit större. Antagandet bekräftas när vi vänder blicken mot de med ”curia” och ”mansio” betecknade fastigheter som är mindre än 4 attungar.⁸⁵

De enheter som av allt att döma varit huvudgårdar i denna grupp skiljer sig antingen storleksmässigt obetydligt från ett helt skattehemman eller så beskriver attungstalen en avsöndringsprocess. Bryten är nu bara skuggan av sitt forna jag och håller på att byta roll till landbo. År 1300 byter biskop Isar i Strängnäs av herr Holmsten i Grödinge till sig en huvudgård (*curia*) i Älvestads kyrkby (Bobergs hd) på 2 ¾ attung (SDHK 1918). Till gården hör åkrar, ängar, skogar, fisken, men också boskap (*cum pecoribus*). Husdjurens närvaro pekar på att det verkligen rör sig om en huvudgård. Boskapen räknades nämligen till lösöret och det tog landbon med sig när han flyttade. Att Holmsten fick en huvudgård (*curia*) och ½ markland i Södermanland samt 120 mark penningar i utbyte visar att huvudgården i byn Älvestad var en värdefull egendom.

Högst sannolikt var också huvudgården Frössvik i Oppeby socken och Kinda härad under utskiftning i början av 1300-talet. När Helena Ormsdotter år 1307 testamenterar sin huvudgård (*curiam meam*) Frössvik på 2 attungar med alla tillhörigheter till utökandet av en prebenda i Linköping avsätter hon samtidigt ytterligare 1 attung i Frössvik för att kunna skänka pengar till flera konvent och hospital (SDHK 2210). Att attungarna är åtskilda i brevet beror på att de gick åt skilda håll.

Ytterligare ett exempel på en liten huvudgård är Stickelösa i Skärstads socken och Vista härad (SDHK 6105). Gården var på 2 attungar och bland dess tillhörigheter nämns torp (*coloniis*). Av samma storleksordning är två huvudgårdar som bröderna Johan och Anders Elofsson återlämnade till sin syster Ingrid i Skänninge någon gång under 1200-talets tredje kvartssekel (SDHK 633). Den ena gården var Nyckelby (Västra Stenby sn, Aska hd) på 1

⁸⁵ I denna grupp döljer sig några fall som knappast är huvudgårdar, utan vanliga bondgårdar. Ett exempel är en gård på 1 ½ attung i Tannefors kvarnby utanför Linköping (SDHK 2399). Ett annat exempel är en bebyggd attung i Kedevad (Strå sn, Dals hd) som också benämns ”curia” (SDHK 2132). Ytterligare ett exempel är den andel på 1 ¾ attung i Älvestads kyrkby (Bobergs hd) som uppges vara identisk med den östra gården i byn, ”in curia orientali” (SDHK 7200). Inte i något av dessa fall omtalas tillhörande torp.

$\frac{3}{4}$ attung. Den andra var Medhamra (Hagebyhöga sn, Aska hd) på $2 \frac{1}{2}$ attung. Båda gårdarna betecknas "mansio" och med dem följer all lös och fast egendom inklusive "utensilier".

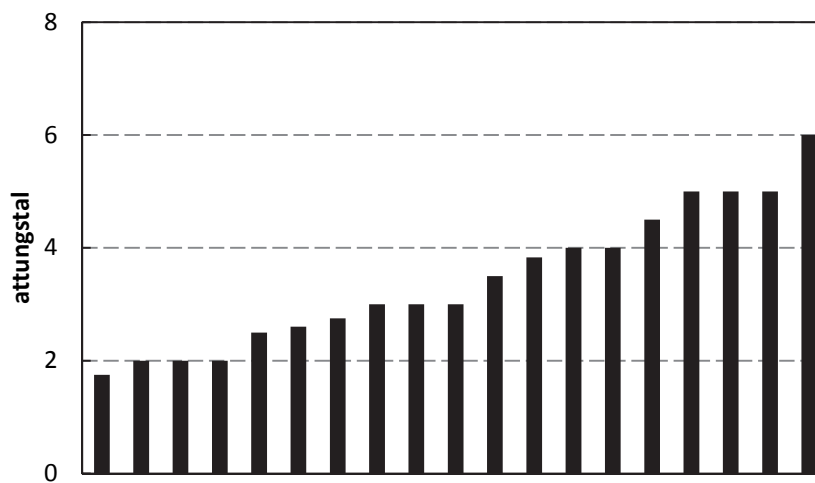
I Mathias Törnessons och Ingegerd Svantepolksdotters testamente av år 1315 (SDHK 2654) ingår en huvudgård vid namn Fettjestad (Gammalkils sn, Valkebo hd). Flera saker tyder på att huvudgården är under utskiftning och landbodrift under införande. För det första är attungstalet sammansatt av flera led: "duo octonarij cum dimidio et XII:ma pars octonarij cum quarta parte duodecime partis attungi". Den mycket detaljerade storleksangivelsen, i vilken till och med en fjärdedel av en tolfedels attung (!) anges tyder på en långt gången uppdelning i andelar. För det andra specificeras gårdens avrad: "de qua curia proueniunt XI thynones annone cum totidem oris denar". Omräknat ger 1 attung 4,2 tön korn och 4,2 öre penningar i avrad, vilket är nära den normerade avraden. För det tredje ingår en skogsslott på $3 \frac{1}{4}$ attung, vilket också talar för utskiftning. För det fjärde räknas en vattenkvarn upp som årligen ger 8 tön (mjöl?) i avrad. Eftersom kvarnen och dess avrad redovisas för sig låg den antagligen inte längre i direkt drift under huvudgården. Istället var den säkert utarrenderad mot fast avrad. Övriga fastigheter i testamentet definieras antingen i attungar eller avrad eller bådadera. Endast Fettjestad betecknas "curia". Tre år senare, när änkan Ingegerd skänker åtskilliga gårdar till ett prebende i Linköping, är huvudgården Fettjestad en av dem, men den omtalas då endast summariskt som: "curiam meam in fitiæstadhum cum omnibus suis attinenciis" (SDHK 2889).

Vi avslutar med två exempel på att andelar i huvudgårdar kunde avskiljas som egna ekonomiska objekt och kanske också utskiftas till följd av försäljning eller pantsättning. För att betala gåvor och lösa sina skulder avsätter Karl Gregersson i sitt testamente 1301 "vnum attungum in curia mea Ekby in gotia prope skæningiam situm" (SDHK 1939). Sannolikt är det Egeby i den numera försvunna socknen Klåstad som avses. Karls bror Magnus hade rätt att inom ett år återköpa attungen för det höga beloppet 80 mark penningar. Att Egeby var en huvudgård framgår också av att frälsemannen Sigge skrev sig dit år 1323 (SDHK 3245).

Nästa exempel är från 1354 då Magnus Ulfsson för en skuld på 40 mark penningar pantsätter 1 attung i sin huvudgård (*curia*) Boberg i Fornåsa socken (SDHK 6774). Om panten förföll har det kunnat leda till partiell utskiftning av egendomen.

Huvudgårdarnas storleksfördelning framgår av vidstående diagram (Fig. 28). Endast belägg där attungstalen med stor sannolikhet återger gårdens storlek har tagits med. Medelvärde är drygt $3 \frac{1}{2}$ attung. Medan landbogårdarnas storlek sällan är mer än $1 \frac{1}{2}$ attung är få huvudgårdar 2

attungar eller mindre. Det finns inget tydligt brott i storleksfördelningen mellan huvudgårdar och landbogårdar. Istället rör det som en glidande skala. Landbogårdarna slutar där huvudgårdarna tar vid.



Figur 28. Huvudgårdarnas storleksfördelning (n=19).

Hade vi haft uppgifter på skattegårdarnas attungstal hade skillnaden mellan stora bondgårdar och små huvudgårdar troligtvis varit obefintlig. Skillnaden mellan en bondgård och en huvudgård är på så sätt mindre en fråga om storlek än driftsform.

Å andra sidan måste vi hålla öppet för att det har funnits större huvudgårdar än de med redovisade attungstal. Detta är ju något som ovan har beskrivits för Uppland, där den största huvudgården under klostret i Sko var hela 8 markland, motsvarande 16 attungar. Huvudgårdar på 8 attungar eller mer, dvs. stora som en hel by kan dölja sig bakom termerna ”curia” och ”mansio”. Det samlade intrycket är att när vi i breven möter huvudgårdar med attungstal så har troligen andelar sedan tidigare styckats av. Den här undersökningen har med andra ord inte fångat upp de riktigt stora huvudgårdar som döljer sig bland Dovrings kompletta possessioner. Det vi ser är en avsöndringsprocess där landbogårdar successivt har utskiftats från stora brytegårdar.

Den här genomgången låter sig sammanfattas i fem punkter:

- Huvudgårdar var en mycket vanlig bebyggelseform under äldre medeltid.
- En viktig sak som skiljer huvudgårdarna från vanliga bondgårdar är driftsformen med brytar och underliggande torp.

- Alla huvudgårdar var inte så stora att det finns skäl att generellt tala om storjordbruk. Å andra sidan har de oskiftade och sannolikt största huvudgårdarna inte åsatts några attungstal i breven.
- En utskiftning och uppdelning av stora huvudgårdar i mindre enheter kan beläggas redan under 1200-talets senare hälft. Jordvärderingen i attungar har underlättat avsöndringarna och övergången till familj jordbruk.
- Parallellt med huvudgårdsdriftens avveckling har brytens roll förändrats från att ha varit en ofri förman med uppsikt över andra trälar till att bli en fri förvaltare som arrenderar huvudgården inklusive lösöret och är arbetsledare för dagsverkspliktiga torpare. Därtill har de haft viss uppsyn över landborna. Brytarna har under 1300-talets andra hälft gått upp bland landborna med undantag för dem som blev förvaltare på sätes- och avelsgårdar.

3.6.5 Byar

Bybegreppet är problematiskt. Det finns skäl att närmare definiera vad vi lägger i begreppet. Etymologin är inte till någon större hjälp. Ordet *by* (fsv. *byr*) är bildat till verbet *bo*, men dess närmare betydelse är omdiskuterad. Den fornsvenska termen *by* säger inget om hur stor bebyggelseenheden är eller hur många gårdar eller brukare som finns i byn (Rahmqvist 1996, s. 16). Något som ytterligare komplicerar det hela är att det i byarna ofta tycks ha funnits en huvudgård. I vissa större byar har det till och med funnits flera huvudgårdar. En by som består av flera storgårdar benämns här *storgårdsby*, väl att skilja från en by med familj jordbruk.

I svensk bebyggelsehistorisk forskning har man traditionellt utgått från den *kamerala byn*. Med detta avses att mer än ett hemman finns förtecknat under samma namn i kronans jordeböcker från 1500-talet. På samma sätt är det på de äldsta lantmäterikartorna från 1600-talet – när två eller flera hemman uppträder under samma namn betecknas de som en by. Vi får förutsätta att de som bor i en by (byborna) uppfattar sig själva som en avgränsad grupp med gemensamma intressen.

Till skillnad från i jordeböckerna kan ett samarbete mellan de enheter som utgör en by konstateras via kartorna. Inom den kulturgeografiska forskningen talar man om den *funktionella byn*. En funktionell gemenskap syns i gemensamma hägnader, tegblandning i åker och äng eller samfällt bete. En funktionell by omfattar ibland flera kamerala byar. I NE (Ulf Sporrang) definieras en by som ”två eller flera gårdar – tidigare fast bosatta och mantalssatta driftsenheter inom jordbruket – med avgränsat ägoområde (byterritorium eller ägovälde), vari alla har sina ägor enskilt, samfällt eller i ägoblandning”. Ett viktigt kriterium är alltså att en by ska ha fasta rågångar.

Att bybegreppet är problematiskt framgår dessutom av att ordet *by* inte är helt lätt att översätta till andra språk. I danskan motsvaras det närmast av *landsby*. Norskan saknar motsvarande ord för den inhemska lantbebyggelsen. Istället talar man om *navnegård* och det oavsett hur många gårdsbruk en sådan rymmer. Större gårdsklunor benämns ibland *mangbølte tun*. Mats Widgren har påpekat att de europeiska språken har flera olika ord för den bebyggelse som motsvarar svenskans *by* (Widgren 1997a, s. 41).

Enligt europeisk terminologi – engelskans *village*, franskans *village*, tyskans *Dorf* – bör en by ha åtminstone tio självständiga gårdar, ofta fler. Det ska också finnas en viss grad av funktionsuppdelning och specialisering. Åtminstone ska det finnas en kyrka. Mindre gårdsgrupper kallas på nämnda språk *hamlet*, *hameau* eller *Weiler*. Denna motsättning mellan stora och små bebyggelser kan i vissa områden gå tillbaka till förhistorisk tid. I Baltikum gjorde Henrik av Lettland (*Henricus Lettus*) under förra hälften av 1200-talet åtskillnad mellan vad som måste vara storbyar (lat. *villa*) och mindre gårdsgrupper (lat. *villula*) (Blomkvist 1999, s. 10).

Ur ett europeiskt perspektiv präglas den gamla svenska agrarbebyggelsen i hög utsträckning av små gårdsgrupper (*hamlet* etc.). I mitten av 1600-talet bestod de flesta byarna i Östergötlands västra slättbygd av 2–6 gårdar. Typvärdet var 4 gårdar i en by. Det fanns visserligen storbyar som hade 10 eller fler gårdar, men de var få till antalet (Helmfrid 1962, s. 12 med Fig. 6).

Storbyar fanns förutom i Skåne främst i centrala Västergötland. Intressant nog stadgar Äldre Västgötalagen att en bebyggelse minst ska innehålla sex hushåll för att vara en ”full by” och ställer en sådan i motsats till ett nybygge (fsv. *þorp*). Tydligt kunde ett ”torp” bestå av flera brukningsenheter (ÄvGL J 15: 1). Vidare framgår att en ”full by” har höggravfält och att det är bevis på att den är från hednisk tid. Även Östgötalagen nämner att ett kännetecken på gamla byar är att de har gravhögar (ÖgL B 28:2). Däremot har östgötarätten inget storlekskriterium för en by.

Byn är den normala bebyggelseformen i Östgötalagen. Mycket talar för att detta var en tämligen ny situation när lagen nedtecknades kring sekelskiftet 1300. Till följd av huvudgårdarnas sönderfall i mindre brukningsenheter hade byar börjat uppstå under andra hälften av 1200-talet. En vanlig konstellation vid tiden för Östgötalagens tillkomst var säkert byar som bestod dels av en huvudgård, dels landbogårdar och därtill kanske någon skattegård. Som tidigare påtalats är det först på senare tid som betydelsen och den stora omfattningen av den äldre medeltidens huvudgårdssystem mer allmänt har accepterats. I den fjärde upplagan av läroboken ”Svensk historia” från 1978 sägs fortfarande att byn är den normala bosättningsformen under tidig medeltid (Rosén 1978, s. 116).

I de latinska breven återges det svenska ordet *by* med ”villa”. Någon diminutivform har jag däremot inte stött på i dessa brev. Östgöotalagen föreskriver hur byns ägor ska mätas med attungen som norm och hur arbetet med gemensamma hägnader och vägar ska fördelas efter hur stora andelar grannarna disponerar. För Östergötlands del räcker det därför med två gårdar för att man ska kunna tala om en ”by”.

Av Östgöotalagen framgår också att byarna hade fasta ägo gränser avgränsade med råmärken (ÖgL B 1, 6). Väldefinierade ägo områden var inget utmärkande just för byar. Huvudgårdar och andra fastigheter har också haft sådana (Tollin 1999). En bys ägo område benämns ibland *vad* (fsv. *vapi*) – ett ord som också kan betyda ’rågång’ (Andersson 2010). Vidare ingår ordet i benämningen *stadsvad*, dvs. ett till en stadsbebyggelse anslutande område med jordbruksmark. Några exempel på bruket av det fastighetsrättsliga ordet *vad* kan anföras: En attung i Risnäs (Vists sn, Hanekinds hd) sägs med sin bredd och längd och alla tillhörigheter omfatta hela byns *vad* inklusive alla markslag (SDHK 9688). En andelslott på 8 spanns avgäld i Viggebyholm (Grebo sn, Bankekinds hd) uppges finnas ’över hela byn och i hela Viggeby vad’ (SDHK 10778). Ett annat exempel är *Lägerbovad* som var namnet på ett godscomplex beläget mellan sjöarna Östra och Västra Lägern i Ydre härad (HH 16, s. 113). Även en ödegårds ägo område kunde benämnas *vad*. En notis i Vkjb 1447 omtalar att klostret i Drägvad i Kinds härad i Västergötland har en ”ödhe vadha” som räntar 2 öre om året (SFSS 245, s. 54). Troligen har ödegården brukats som betes- och slåttermark.

Andelsskiftet omfattade byns hela ägo område även om skogen/utmarken inte alltid delades upp mellan grannarna. Om inget annat angavs omfattade andelarna alltså alla markslag och nyttigheter som låg inom byns rångar, även fiskevatten. Det var alltså inte nödvändigt att i breven närmare precisera ägo områdets utsträckning.

Det finns några undantag från denna regel. Ett exempel är 4 attungar i Tångstad (Kimstads sn, Memmings hd) som med sina hus och andra tillhörigheter uppges finnas innanför tre namngivna råmärken: *Gölmossen*, *Kolbensten* och *Nedre Tostesäter* (SDHK 3906). Anledningen till att gränsmärkena anges är att det innanför dem finns tre torp som tillhör biskopsgården Munkeboda. Beträffande *Kolbenssten* ligger det väl närmast till hands att tänka på mansnamnet *Kolben*, även om man knappast kan undvika att reflektera över det faktum att kol och ben brukade placeras under skälstenar för att bekräfta deras äkthet.⁸⁶

⁸⁶ I Upplandslagen förekommer uttrycket ”stake och sten och ben må man ock kalla rå”, vilket har tolkats som att ben har lagts under gränsmärken, kanske med en ursprungligen religiös betydelse (UL B 18 pr; Holmbäck & Wessén 1933, s. 175 med not 77). Liknande uppgifter är

Ett annat undantag var en attung i Ånestad (S:t Lars sn, Hanekinds hd). Förutom byggnader hörde till nämnda attung alla slags tillagor i vått och torrt, inom och utom hägnader, så långt som gränser och råmärken sträcker sig (*prout limites et mete se extendunt*) (SDHK 4791). Även i Gunnorp (Vikingstads sn, Valkebo hd) omtalas byns ägo­gränser (SDHK 6639). Attungen sträcker sig där så långt och brett som byn är både ’stenad och stakad’:

en attung iord liggianthe i Gunnatorp medh allom tillagum, ängo vndan takno, i wåto ok i törro, närby ok fiarren, så långt ok brett, som byn är badhe stenadh ok stakadh.

Uttrycket ”rå och rör” (*limites que wlgariter dicuntur Røør et Raa*) är känt från tidigt 1300-tal i Uppland (SDHK 2427) och termen ”stav(ar)” (*limites dictos stafwa*) från mitten av 1300-talet i Södermanland (SDHK 5115). Råmärkena hade olika dignitet. Det förnämsta råmärket på en gräns kallades *huvudrå* (fsv. *hovudhra*). En jordlott på 4 spanns avgäld i Åleby (Gistads sn, Skärkinds hd) sägs ligga vid ”wæstra huwdhran” i byn (SDHK 10891).

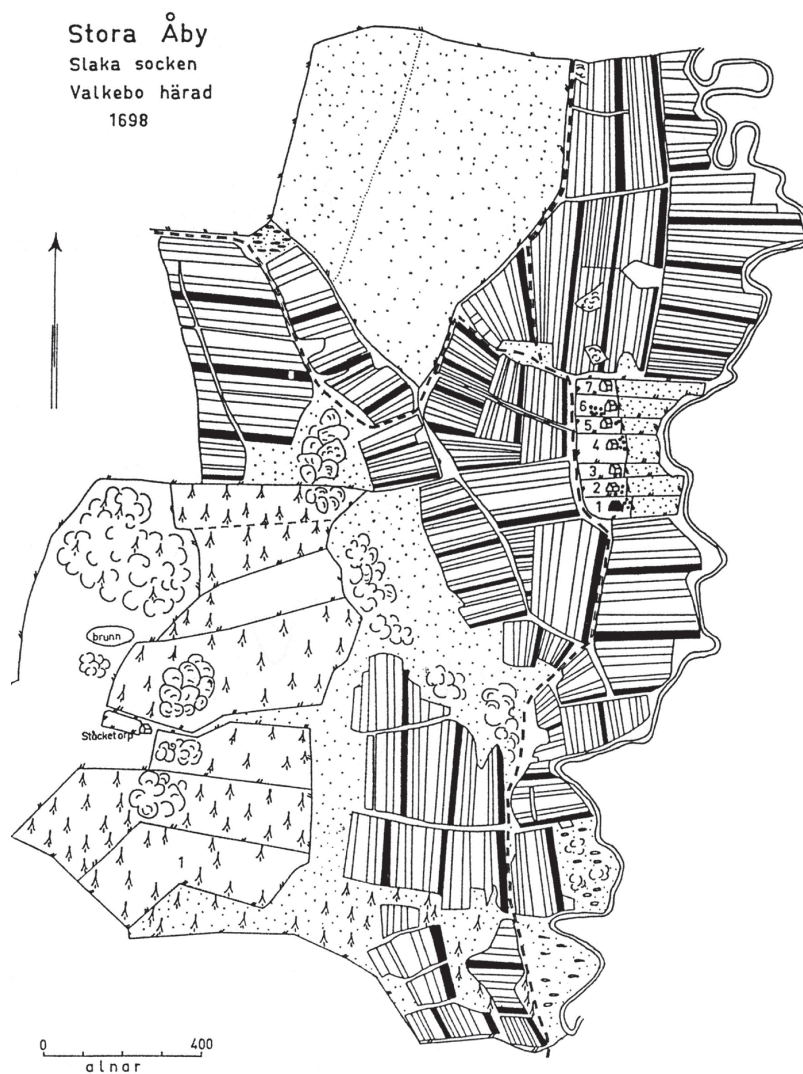
Många av medeltidens ägo­gränser existerar fortfarande (Ericsson 2005 & där anf. ref.). Den moderna fastighetsindelningen vilar på gammal grund. Gränsmärken som kan vara flera hundra år fyller ännu sin primära funktion och är därför i lagens mening inte fornminnen. Gränser och råmärken är levande historia!

Det kanske mest välbekanta av alla de karaktärsdrag som kännetecknar Östsveriges äldre kulturlandskap är den regelbundna form som byarnas byggnadstomter ofta hade och alltjämnt har på vissa håll, inte minst på Öland. I Östgötalagen stadgas att ”man ska lägga åker efter tomt och äng efter åker, gärdesgård efter äng, så ock skogar och fiskevatten; allt ska rätta sig efter tomten” (ÖgL B 2: 1; Holmbäck & Wessén 1933, s. 200). När en bys alla ägor är inrättade på detta sätt säger lagen att det är ”laga läge” (ibid.). Uttrycket ”laga läge” avser alltså indelningen eller anordningen av vilka ägoslag som helst som gjorts enligt lagens föreskrifter. Uttrycket är alltså inte inskränkt till att gälla enbart tomters inrättande på lagligt vis.

Tomterna i en by mättes oftast ut som rektanglar lagda på rad, där breddmättet relativt sett svarade mot gårdens attungstal och läget mot den fastlagda ordningsföljden (solskifte). För att husen skulle rymmas på tomten stadgades att attungstomens bredd skulle vara (minst) 20 alnar, dvs. dubbelt mot attungens bredd i åkern (ÖgL B 10). Att tomterna kunde göras rymligare

kända från dansk lagstiftning, men också från 1600-talets Södermanland, där kol, ben eller mynt kunde läggas under gränsmärken för att bekräfta deras äkthet (Johansson 2003, s. 106 med anf. ref.).

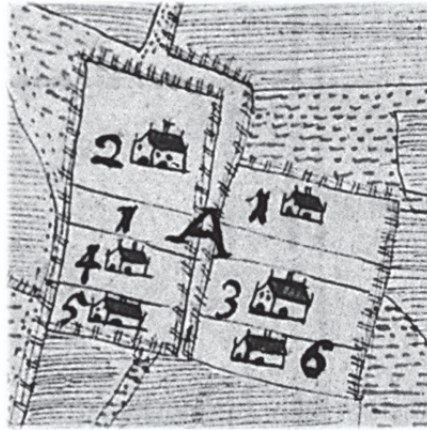
än så framgår exempelvis av att tomterna i Ullstämman var 6 gånger så breda som attungsåkern (Exkurs C). En på sådant vis inrättad bytomt återgav byamålet i geometrisk form och var ett lagskyddat dokument. En ofta återgiven karta över Stora Åby (Slaka sn, Hanekinds hd) visar en by där tillsynes såväl åker som tomt ligger i ”laga läge” (Fig. 29). Byns mätstång sägs uttryckligen vara 5 alnar. Byamålet var totalt 160 alnar. Stora Åby bör därför ha varit 16 attungar, vilket förefaller rimligt med tanke på att det fanns sju gårdar i byn.



Figur 29. Stora Åby 1698. Tegarna till den längst mot söder belägna gården är svartmarkerade. Efter Helmfrid 1962, s. 195.

Långt ifrån alla byar i Östergötland fick geometriska tomtanordningar, t.ex. saknade Väderstad och Vallsberg sådana (Exkurs A & B). Ett annat exempel är den tidigare omtalade byn Herstad/Herstaberg utanför Norrköping (LSA D1:369). På goda grunder antar Sölve Göransson (1985, s. 75) att idén med reglerade tomter lånades in från danskt håll i samband med kodifieringen av landskapslagarna. För Östergötlands del betyder det senare delen av 1200-talet. Geometriskt anordnade tomter skulle därmed vara det sista steget i den utveckling av regelbundna strukturer som utgår från attungen

Ett tidigt exempel på en regelbundet utlagd bytomt i Östergötland möter vi i



ett brev från 1311 (SDHK 2451). En attung med en bebyggd tomt i östra delen i Karleby (Väderstads sn, Göstrings hd) säljs då till Alvastra kloster: ”unum attungum ad orientalem partem de predio meo in karlaby cum fundo qui dicitur tomt ac domibus et omnibus eidem attungo attinenciis”. Det måste vara kronogården nummer 3 i östra byhalvan på vidstående karta som avses.

Figur 30. Tomterna i Karleby var utlagda som en dubbel radby. Utsnitt ur en geometrisk jordebokskarta av Johan Larsson Grot från 1638–39. LSA D7:164.

Jordens indelning i attungar och det senare införda tegskiftet förutsätter en sedan tidigare genomförd indelning i ägoområden. Det som ska taxeras och delas måste vara tydligt avgränsat. Ett nödvändigt steg i kulturlandskapets utveckling är därför fasta ägogränser. När en bebyggelseenhet avgränsades med erkända rågångar skapades ramarna för den historiskt kända fastighetsindelningen (Ericsson 2005 & där anf. ref.). Arkeologen Åke Hyenstrand har infört termen primärenhet för att beteckna en bebyggelseenhet som var etablerad vid forntidens slut (1974, s. 36 f.). Primärenhetens kriterier är företrädesvis: (1) gravfält från yngre järnålder, (2) ortnamn av förhistorisk typ och (3) ägogränser som inte tyder på att enheten är avgärda eller på annat sett yngre i förhållande till angränsande byar som framstår som primärenheter. I princip motsvarar en primärenhet vad som på fornsvenska benämns *by*.

Tar vi fasta på att en bebyggelseenhet ska ha ett avgränsat ägoområde blir det problematiskt att tala om byar under äldre järnålder eller tidigare (jfr Sporrongs definition av begreppet ”by” i NE). Fast egendom (lat. *immobilium*)

är något som tycks ha etablerats i vårt land först under yngre järnålder. Dessförinnan var jordägandet mer lösligt (Ericsson & Strucke 2008). En poäng med avgränsade ägoområden var att övrig mark definierades som allmänningar. Ett privat jordägarande var i själva verket en förutsättning för rätten att utnyttja de allmänningar som gemensamt förvaltades av alla jordägare i häradet. Individuellt och kollektivt ägande existerade parallellt och det ena kan inte sägas vara äldre än det andra (Myrdal 1989, s. 36; Ostrom 1990; Widgren 1995).

3.6.6 Avgärda enheter

Äldre medeltid var en mycket expansiv period då befolkningen ökade och nyodlingen sköt fart. Detta gäller inte bara Sverige utan generellt för hela Västeuropa. Vittnesbörd om en sådan utveckling är alla de nybyggen med namn på *-torp* (*-arp*, *-orp*) som togs upp på häradsallmänningar och byars utmarker. Etymologiskt motsvarar ordet *torp* tyskans *Dorf* 'större by', men för flertalet svenska torpnamn är betydelsen snarast 'nybygge, utflyttad gård'. Det är just i den senare betydelsen vi möter ordet *torp* (fsv. *þorp*) i Östgötalagen (ÖgL B 10). Det är allmänt accepterat att bebyggelsenamnen på *-torp* börjar uppträda redan under vikingatid. De osammansatta namnen *Torp* och *Torpa* är inte ovanliga, men betydligt mindre frekventa än de sammansatta och anses ha en annan förklaring. Ett beaktansvärt förslag går ut på att simplexformen *Torp(a)* ursprungligen syftar på ett slags slåttermark (Hellberg 1954, s. 178 ff.). Förlederna i de sammansatta *torp*-namnen innehåller ofta personnamn. Terrängbeteckningar är också vanligt förekommande.

Det är i sammanhanget värt att notera, att ett dagsverkstorp (lat. *oppidum*, *colonia*) som låg under en högmedeltida huvudgård inte behöver ha ett namn på *-torp*. Namn med efterleden *-bol* är också vanliga i sådana sammanhang (Rahmqvist 1996, s. 10). Uppkallelsenamn förekommer också på sådana torp. Ett exempel är det av Rahmqvist anförda Ringstadaholm, som låg under Skällnora i Uppland och är givet efter det kända fästet i Östergötland. Ett exempel från Östergötland är torpet Skänninge som låg under Skälv i Rystads socken (SFSS 145, s. 26).

Bebyggelsenamnen på *-torp* är vanliga i slättbygder. I skogs- och mellanbygder möter i stor utsträckning också andra namn på medeltida nybyggen. Vanliga är de på *-hult*, *-sät(t)er* och *-rum*. Dessa efterleder är ursprungligen ägobetecknande och visar att platserna var hävdade på olika sätt (lövtäkt, bete, slätter etc.) innan de fick fast bebyggelse. Ett annat exempel är de huvudsakligen till ett område i södra Östergötland, östra Småland och norra Blekinge begränsade bebyggelsenamnen på *-måla*. Ortnamnselementet har vanligen tolkats som en böjd form av det fornsvenska ordet *male* med

förmodad betydelse 'avmätt jordstycke'. Man har tänkt sig att nybyggaren – den s.k. målakarlén – tilldelades ett bestämt område att röja och odla upp. Denna tolkning har på goda grunder ifrågasatts av Jan Paul Strid, som anser han att ortnamnelementet *-måla* syftar på ett muntligt avtal genom vilket rättigheterna till nybygget har reglerats. Ordet *male* har just denna betydelse i fornvästnordiskan (Strid 2006).

Med utgångspunkt i Östergötlands västra slättland, och den där så vanliga sekundärbebyggelsen med namn på *-torp*, har Staffan Helmfrid på ett klagörande sätt diskuterat, och med flera exempel visat, hur vikingatidens och den tidiga medeltidens bebyggelseutveckling kan ha gått till (Helmfrid 1962, s. 93 ff.). Med hjälp av historiska kartor och retrogressiv metod har Helmfrid kunnat urskilja olika typer av relationer mellan en moderby och de nya enheter som grundats på den förras mark – eller för att tala med medeltidens språk: bolby och avgärdatorp/avgärdaby. Från början bestod avgärdabyen endast av den med gärdesgårdar fredade inägomarken. På vissa villkor fick en sådan by utnyttja bolbys utmark. Till skillnad från avgärdabyen kunde bolbyn ta initiativ till att skifta utmarken och på så sätt definitivt avsöndra avgärdabyen, som då fick ett eget med råmärken fastställt ägområde (ÖgL B 28: 5; Tollin 1999, s. 66 ff.).

Helmfrid inordnar de olika typerna av relationer mellan bolby och avgärdaby i ett utvecklingsförlopp. Inledningsvis tar han upp nybyggen som har grundats på häradsallmänningar. Sådana enheter är egentligen särfall eftersom en relation till en moderby sällan kan fastställas, eller inte ens behöver finnas. I de äldsta kartorna uppträder de i regel som självständiga gårdar med fasta rågångar.

Helmfrid urskiljer olika grader av avhängighet – eller gemenskap – mellan bolby och avgärda enhet. Många gårdar eller byar med namn på *-torp* var på 1600-talet självständiga bebyggelseenheter. När en sådan enhet låg i ett s.k. gärdeslag med sin moderby fanns en form av gemenskap som pekar på att gärdesindelningen kan vara äldre än sekundärbebyggelsens definitiva avskiljande.⁸⁷ Nästa steg på denna glidande skala är när en avgärda enhet låg inne i bolbys ägområde, dvs. utan att vara avsöndrad med egen rågång. Den avgärda enheten hade egen inägomark i anslutning till gården, men delade utmark med moderbyn. Åkermarken låg ofta i blockformade stycken. En sådan avgärda enhet kunde samtidigt ha del i bolbys tegskiftade gården. För det senare åkerinnehavet fanns i så fall ett gemensamt byamål. Det förekom också att en avgärdaby och en bolby var helt integrerade med all åkermark i gemensamma gården.

Helmfrid konstaterar att det finns två motsatta tendenser i nämnda bebyggelseutveckling. Den ena är *avsöndring*, den andra *integration*. Medan

⁸⁷ För hur ett gärdeslag var uppbyggt och fungerade hänvisas till Helmfrid 1962, s. 129 ff.

vissa avgärda enheter utvecklades till självständiga byar har andra med tiden alltmer integrerats med moderbyn. Det geografiska avståndet har varit av stor betydelse för vilken tendens som kommit att dominera. I slättbygden, där avståndet oftast är litet mellan bolby och avgärdaby, är integration vanligare än i skogs- och mellanbygder. När avståndet är litet, och enheternas inägor till och med stöter mot varandra, har tegskiftet i regel verkat integrerande. I de fall tegskiftet med tiden kom att omfatta all jord, och avgärdabyns bebyggelse dessutom flyttade till moderbyns tomt, kan avgärdabyns namn ha försvunnit. Vanligtvis förblir avgärdabyn mindre än bolbyn, men det finns exempel på att den förra har vuxit sig större än moderbyn. I sådana fall kan all bebyggelse ha flyttat till en ny bytomt, som bär avgärdabyns namn. Förlopp av detta slag är svåra att upptäcka med den retrogressiva metoden, men ibland kan namn på åkrar och gården skvallra om övergiven bebyggelse. Arkeologin har här sista ordet.

En av de bolbyar med avgärda enheter som Helmfrid diskuterar är Skedevi(d) i Lönsås socken och Bobergs härad (Fig. 31). I slutet av 1600-talet fanns fyra gårdar i Skedevi. Tre av dem delade åkergården med Bonnorp – en avgärdaby som då hade två gårdar. Den fjärde gården i Skedevi hade märkligt nog sina åkrar inom Ebborps ägor – en avgärdaby i norr. Medan tegskiftet fick till följd att Bonnorp sammansmälte med moderbyn hade systemet en avsöndrande effekt på norrgården i Skedevi, som istället integrerades med Ebborp. Tack vare några av Helmfrid inte utnyttjade källor finns möjlighet att mer ingående diskutera den säregna utvecklingen i Skedevi, men också jämföra med det generella förlopp som han skisserar.

I ett informationsrikt gåvo- och bytesbrev till förmån för Vadstena kloster av år 1375 räknas flera olika ägolotter upp som alla tillhör en och samma ägdomän i Skedevi (SDHK 10714). Utan den bebyggelsehistoriska bakgrund som tecknats ovan, och vad vi nu vet om attungen, skulle det vara svårt, för att inte säga omöjligt, att tolka brevet uppgifter. Först ut är $1\frac{2}{3}$ attung i *bolbyn*, dvs. moderbyn. Därefter kommer $\frac{1}{2}$ attung i en *flat* belägen utanför bolbyn. Med ”flat” avses en ’slätt och jämnt liggande åker’ (Söderwall suppl. *flat*) och som inte behöver ha varit särhägnad.⁸⁸ Sedan följer *2 mål* belägna i *daglandet*

⁸⁸ En åker som kallas *flat* tycks ha saknat hägnad. I den försvunna byn Billinge väster om Uppsala omtalas år 1278 en oinhägnad åker som på folkspråket kallas ”flat” (SDHK 1037). På en karta över Hallsbergs prästgård och byn Bäck i Närke från 1637 finns en med litt. K markerad åker på $2\frac{1}{2}$ tunnland som endast brukas av prästgården och som benämns *flaten* (LSA S1:205; Fig. 67). Åkerstycket ifråga saknar hägnad. I liket med humpen var flaten ett jordstycke som låg utanför gårdenas teglag. Pluralformen synes ha varit *flåttar*. Ett åkergärde under Vadstena stad benämndes nämligen på en karta från 1705 för *Galgebergets flåttejord* (LSA D121-1:3). Gärdet bestod av ett sammanhängande lapptäcke av åkerstycken som hade odlats upp av stadens borgare på 1400-talet. I detta gärde låg tidigare stadens avrättningsplats (Fendin 2008).

framför den stora *flat* som ligger under Bonnorp. Vi får här tänka oss två separata åkerstycken som ligger nära ett större åkerblock tillhörande Bonnorp. Med ”dagland” avses antagligen en åker som ’ligger mot dagen’, dvs. sluttar mot söder eller öster (Söderwall suppl. **daghland*). Därpå följer en attungsäng i *Karstors slätt*, dvs. belägen på slät och plan mark (Söderwall *slätter*). Därpå följer 3 $\frac{2}{3}$ attung i en tomt som ligger vid *laduledet*, vilket bör avse en öppning (led) i en gärdesgård i närheten av en lada. Genom öppningen har givetvis en väg gått. Det sägs också att tomten årligen besås med 4 spann. Sist ut är 1 $\frac{1}{3}$ attung i skogen, dvs. på utmarken.



Figur 31. Byn Skedeby och dess omgivning. Lagg märke till Bobergs häradsallmänning i öster. Utsnitt ur häradskartan (koncept) från 1870.

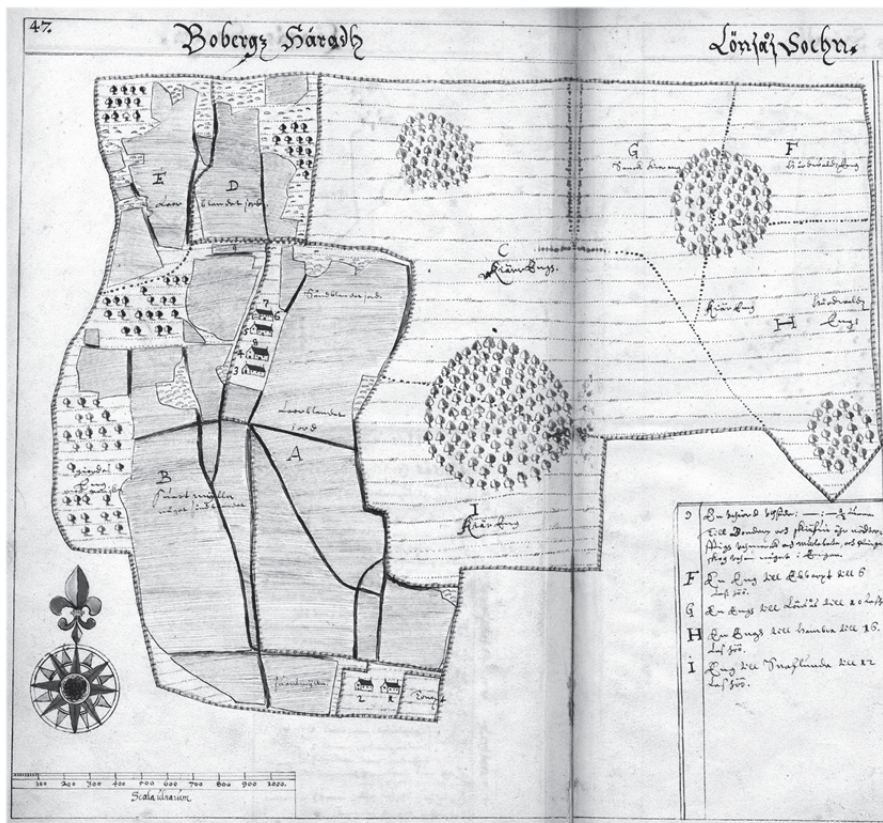
I Vkj 1447 räknas klostrets innehav i Skedeby upp med nästan identiska formuleringar som i nämnda brev (SFSS 245, s. 14). Nytt är att landbons avrad finns angiven. Jordeboksnotisen lyder in extenso:

Item j skædhwi ægher Clostridh en attungh ok en thwælytis attungh
 Affradh ær xx spæn korn oc xx ortugha pænjingha
 jtem til skædhwi ligger en halff attungh jordh j enne flaat wtan bolbyn
 jtem til skædhwi liggia ij mal som ærw thwe aakra daghlandom for
 the stora flaateno j bondetorppe ligger Affradh iij spæn
 jtem til skædhwi ligger en attungh ængh j karatorpa slæth thæt hafwer
 landbon j skædhwj
 jtem til skædhwi liggia iij attungha och en thwælyter attungher j Enne
 tomt wiidh ladhulidhith som wppa saas iij spæn korn
 jtem til skædhwi ligher en attungh oc en thridhiunghx attungh j allom
 wtskoghenom

Om vi studerar den äldsta kartan över Skedevi från 1642, som också omfattar Bonnorp, blir det genast lättare att tolka jordebokens uppgifter (Fig. 32). Den tidigare Vadstenaklostergården har i vanlig ordning övergått till att bli kronohemman och återfinns i Notarum Explicatio under nummer 5. Gården ligger näst längst norrut på Skedewis bytomt, vilken är utlagd som en radby. I ett avskilt läge i sydöstra hörnet av inägomarken ligger Bonnorp med sina två gårdar. Av karttexten framgår att Bonnorp och de båda längst i söder belägna gårdarna (nr 3 & 4) i Skedevi samt en utjord till Hamra (nr 8) delar på de båda åkergårderna A och B och utgör ett skifteslag. Den i radbyn längst i norr belägna gården (nr 6) och en utjord till Ebborps (nr 7) har däremot sina åkertegar inom de båda små gårderna betecknade med litt. D och E. Av den yngre och av Helmfrid studerade kartan från 1694 framgår att dessa båda små gårderna egentligen tillhör Ebborps ägor, som i övrigt gränsar mot Skedevi (1962, s. 95, Fig. 27). På kartan från 1642 finns helt riktigt en ägo gräns (prickad) alldeles söder om åkergårderna D och E. Det speciella med kronogården (nr 5) är att den har andelar i båda skifteslagen. Vi kan därmed sluta oss till att den år 1375 omtalade andelen på $1\frac{2}{3}$ attung i bolbyn ingår i skifteslaget med Bonnorp, medan den halva attungen utanför bolbyn har legat i gårderna i norr på Ebborps ägor. Åkermarken är där för övrigt både slät och jämn. Klostergården hade med andra ord andelar i två skilda byamål.

Är det möjligt att också identifiera de andra platserna? De två *mål* som omtalas 1375 benämns i jordeboken också åkrar. De ska ha legat i *daglandet* framför den stora *flat* som ligger under Bonnorp. På kartan från 1642 finns inget enskilt åkergärde till Bonnorp. På kartan från 1694 finns däremot två blockformiga teglag med från gårdet i övrigt avvikande tegriktningar. Teglagen tangerar varandra och troligen är läget identiskt med den *flat* som 1375 låg under Bonnorp. Något längre mot nordöst har troligen de *mål* eller åkerstycken som tillhörde klostergården legat. Bonnorp hade med andra ord enskilda, blockformiga åkrar före det att byn samordnade sin åkerjord i

tegskifte med Skedevi. Detsamma gäller för Skedevi. En utveckling mot ökad integration kan därmed bekräftas för Bonnorp och moderbyn.



Figur 32. . Skedevi och Bonnorp 1642. Geometrisk jordebokskarta av Johan Larsson Grot. LSA D8:47-48. Ebborp ligger norr om de båda gårderna markerade med littera D och E.

Det omtalade Karstorp är beläget intill Bobergs häradsallmäning i öster (Fig. 31). Gården är troligen ett nybygge som grundats på allmäningen. Den attungsång som klostrets landbo i Skedevi hade i Karstorps slätt har troligen legat inom gårdens inägomark, som mycket riktigt är jämn och slät. I ett brev från 1376 omtalas två s.k. stubbekarlar under Skedevi (SDHK 10853). Benämningen *stubbekarl* avser en person som gjort ett nybygge ”på stubben”, dvs. en tidigare obruten skog på en häradsallmäning. Genom utförd nyodling har stubbekarlen förvärvat besittningsrätt till gården (Strid 2006, s. 82 f.). Möjligen är Karstorp ett nybygge som grundats av en av dessa stubbekarlar. När Karstorp avsöndrades från allmäningen behöll kanske moderbyn Skedevi en ängslott i den avgärda enheten. Liknande genetiska förhållanden framskymtar också för några av byns andra grannar. I Skedevs stora

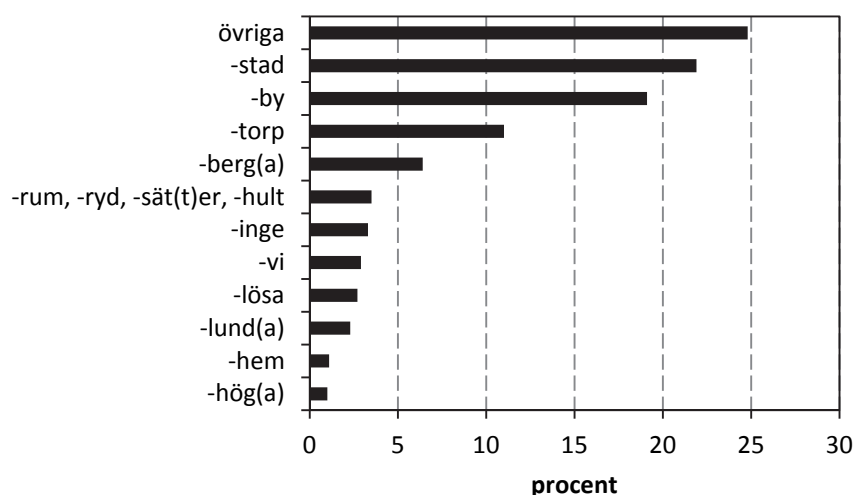
ängsgärde hade nämligen, enligt kartan från 1642, Ebborp (litt. F), Lönsås (litt. G), Hamra (litt. H) och Snavlunda (litt. I) utskiftade andelar.

Var har då tomten med 4 spans utsäde legat? Tomten, som var taxerad till $3 \frac{2}{3}$ attung, brukades med andra ord som åker. En attung i åkern hade normalt 2 töns utsäde när halva ytan låg i träda. Det aktuella attungstalet kan därför inte vara ett mått på tomtens storlek som åker. Troligen rör det sig om en byggnadstomt som ödelagts före 1375. På kartan från 1642 finns en obebyggd tomt alldeles öster om gårdarna i Bonnorp. Att tomten ligger söder om en fågata, som vinkelrätt ansluter till en gärdesgård, talar för att det funnits en öppning i hägnaden. Att en väg verkligen har gått fram där framgår av 1694 års karta. Något som talar emot tolkningen är att tomten ifråga inte brukas som åker utan äng. Ett alternativt läge för attungstomten är därför det åkerstycke väster om gårdarna, där det står skrivet *svartmylla* på kartan, vilket är en tydlig indikation på övergiven bebyggelse. Ytterligare ett alternativ är det åkerblock som ligger alldeles söder om radbyn.

Av ovanstående framgår att Bonnorp haft enskilda åkerstycken, sannolikt blockformade, som först efter 1447 inordnats i tegskifte med moderbyn. År 1376 omtalas två landbogårdar i Bonnarps (SDHK 10853). Det är lika många som 1642. Möjligen har det funnits ytterligare gårdar, men som ödelagts före 1376. Den obebyggda tomten öster om byn och åkern med svartmylla på västra sidan är indikationer på ödegårdar. En till Bonnorp motsatt tendens visar Norrgården i Skedevi, som tydligen var på väg att avsöndras från moderbyn. Klostergården (nr 5) hade del i samma byamål som Norrgården, men också i bolbys byamål. Klostergårdens av två byamål sammansatta ägor är egenartad. Avsöndringsprocessen i norra Skedevi är till sitt ursprung äldre än 1375.

Helmfrid konstaterar att det måste vara fråga om en åldersskillnad huruvida en avgärda enhet inlemmades i ledungsorganisationen och fick attungstal eller inte (1962, s. 101). Av Östgötalagen framgår att en avgärdaby hör till ”hå och hamna” när den avsöndrats från sin bolby och fått egna råmärken (ÖgL 28: 5). Först då var byn helt självständig och skattskyldig. När den med bolbyn gemensamma utmarken skiftades skulle avgärdabyen ha så stor del som motsvarade dess skatt.

I katalogen (App. B) finns 57 byar/gårdar med namn på *-torp*, vilket motsvarar 11 % av antalet platser med attungsbelägg (Fig. 33). Den relativt stora andelen pekar på att avsöndrade avgärda enheter fanns i relativt stor omfattning under den period då jord taxerades i attungar. Av detta följer att moderbyarna – de gamla byar som enligt Östgötalagen kännetecknas av att de har gravhögar från hednisk tid (ÖgL B 28: 2) – måste ha haft fasta rågångar dessförinnan.



Figur 33. Några ortnamselements fördelning på bebyggelse med attungsbelägg (n=517). Lägga märke till att de primärt ägobetecknande namnen på *-rum*, *-ryd*, *-sät(t)er* och *-hult* är representerade och således är minst lika gamla som attungstaxeringen.

3.6.7 Skogslotter

Taxeringen i attungar omfattade byns hela ägoområde och andelar i alla typer av ägoslag kunde skiftas ut. Möjligheten att skifta skogen eller utmarken fördes, som vi har sett, på tal när Vidingsjö skulle skiftas, men man enades om att byns utmark även fortsättningsvis skulle brukas som en gemensam resurs.⁸⁹ De äldre geometriska jordebokskartorna redovisar inte utmarkerna, men förmedlar likväl intrycket att dessa i regel brukats samfällt. Mot slutet av 1600-talet ökade trycket på utmarkerna varvid en s.k. förhagning satte in då många enskilda beteshagar tillkom.

I katalogen (App. B) finns 37 belägg på transaktioner av andelar på utmarker eller i skogar, värderade med hjälp av attungstal. Trots det relativt omfattande materialet behandlas skogslotterna endast i förbigående av Dovring. I Uppland tycks det ha varit sällsynt att skogstillgångar hade jordetal (Rahmqvist 1996, s. 41). Det finns därför anledning att närmare studera materialet.

Vanligtvis anges en andelslott i skogen eller på utmarken med uttrycket ”in siluis”. Några gånger sägs att den ligger utanför gärdesgårdarna (lat. *extra saepes*). I ett fall omtalas en sjättedels attung i betesmarken (*in pascuis*)

⁸⁹ Oskiftad skog benämndes på medeltiden ”obytter”. I Vkj 1502 finns en med yngre hand gjord notering om att ödetorpet Ekebäcken i Daretorps socken i Västergötland ligger ”i oobyttom skoog” (HH 16, s. 185).

(SDHK 2921). Det finns också några brev där skogslotter framskymtar indirekt på så sätt att endast inägorna med åker och äng ingår i andelen. År 1313 testamenterar kaniken Ingo till domkyrkans byggnadsfond $\frac{1}{4}$ attung i åker och äng i Gunnarstorp (Skärkinds sn & hd) där den redan hade $\frac{1}{8}$ attung i skogen (SDHK 2548).

Skogslotternas storlek anges nästan alltid som bråkdelar av hela attungar. I de fall priset uppges varierar det mellan 8 och 18 mark penningar för en hel attung, dvs. betydligt lägre än för attungar som har del i alla markslag. Mestadels saknas vidhängande pertinensformel där skogens kvalitet framgår. En skog uppges dock vara rik på jord och träd (SDHK 5600). Till en annan skogslott medföljer jord, träd och ollon (SDHK 5060). Några skogar har namn, t.ex. Biskopslund (SDHK 4756) eller Bondmarken (SDHK 5207). Några gånger anges skogen med en inbyggarbeteckning, t.ex. Tindrarnas skog (*in tinderboascoghe*) (SDHK 2797) eller Hässelbybornas skog (*in haselbo skogh*) (SDHK 3001).

Har dessa andelar i skogen varit utskiftade markstycken eller representerar de en rättighet att utnyttja resurserna på utmarken? Det är känt att det var möjligt att både avyttra och bära upp räntan från en ägolott utan att den för den skull var ett utskiftat jordstykke. Så var t.ex. fallet med häradsallmänningsarna där kronans andel i många fall inte skiftades ut (Dovring 1947, s. 147). Att en andel i skogen kunde avgränsas på marken framgår emellertid av Östgötalagen. I en flock i Byggningsbalken regleras hur andelsägarna ska förfara när skogen är oskiftad och i nästföljande flock vad som gäller sedan det är skiftat (ÖgL B 30 & 31). Notabelt är att alla som har del i oskiftad skog har rätt att saklöst hugga där oavsett andelens storlek så länge grannarna inte misstycker. Undantag görs för bärande träd (ek och hassel). Vidare får ingen överföra bruksrätten på någon annan så länge han själv tar del av skogens nyttigheter. Misstycker grannarna till att den som äger mindre hugger lika mycket som de som äger mer har de rätt att kräva skifte. Alla andelsägare ska i så fall ha del i både det bästa och det sämsta. I flocken om skiftad skog regleras straffpåföljden i de fall någon obehörig hugger i annans skog. Bötesbeloppen är dels avhängiga omfattningen av uthuggningen, dels om det är bärande träd som har fällts.

Att vissa skogslotter varit avsöndrade markstycken framgår av ett flertal brev. I ett pantbrev angående en skogslott i Gismestad (Vikingstads sn, Valkebo hd) ingår en äng, vilket pekar på att andelen i sin helhet var utskiftad (SDHK 5197). Säkrare belägg på avsöndring ges i brev där skogslotten har en lägesangivelse. En halv attung uppges ligga i östra delen i Luestads skog (Rystads sn, Åkerbo hd) (SDHK 5237), medan en skogslott på $\frac{1}{4}$ attung ligger i norra skogen i Tillorp (Vikingstads sn, Valkebo hd) (SDHK 6639). Det

senare fallet kan möjligen avse en särskild skog. Ytterligare ett belägg på utskiftning finns från Ringeby (Västra Husby sn, Hammarkinds hd) där en skogslott på likaså $\frac{1}{4}$ attung sägs ligga ”opsidhis” de 4 spanns avgäld som Julita kloster sedan tidigare har i byn (SDHK 6923).

Skogen i byn Torrberga (Skeda sn, Hanekinds hd) omtalas i fyra olika brev. I de båda äldsta från 1300-talets andra decennium uppges endast att andelarna ligger i Torrberga skog (SDHK 2797, 2921). I ett brev från 1344 sägs explicit att en andel finns över byns hela skog ”per totam siluam in thorberghum” (SDHK 5060). År 1353 uppges däremot läget för en skogslott på $\frac{1}{4}$ attung vara i byns västra del, närmare bestämt bredvid Styrbjörns tomt (SDHK 6544). Ett skifte av skogen i Torrberga förefaller alltså ha ägt rum någon gång mellan åren 1344 och 1353.

Att utskiftning av skogslotter gjordes långt före 1340-talet framgår av ett brev från 1348 i vilket det uppges att $\frac{1}{4}$ attung i byn Lunds skog (Drothems sn, Hammarkinds hd) för länge sedan tagits från den gård i byn som brukas av landbon Botulf Bisason (SDHK 5600). I brevet står också att skogslotten är rik på jord och träd samt att den är belägen utanför åkrars och ängars gärdesgårdar. Avsnittet förtjänar att återges in extenso:

quartam partem attungi in silua ville Lund plenam in terra et arboribus extra sepes agri et prati ab antiquo assumtorum [dvs. assumtia] ab habitatione siue curia Botolphi Bisason, ville predictae incole.

När Katarina av Hygnestad (Väderstads sn, Göstrings hd) år 1321 ingiver sina döttrar Cecilia och Margareta tillsammans med jordegendom i Ljungby (Ekeby sn, Göstrings hd) till Riseberga kloster specificerar hon gåvans omfattning till $2\frac{1}{2}$ attung i åker och äng, men endast 2 attungar i skogen (SDHK 3097). Den undantagna halva attungen i skogen sägs vara bebyggd med ett torp (*oppidum*). Utskiftade skogslotter kunde alltså ge upphov till sekundärbebyggelse. Det samlade intrycket är att det fanns ett tryck på utmarkerna under äldre medeltid.

En intensifiering av markanvändningen kan också beläggas med arkeologiska metoder. Spår efter periodiskt återkommande röjningsbränder under medeltid och Vasatid har uppmärksamats på några byars utmarker i västra Östergötland (Ericsson 2004). Bränderna har anlagts inför upptagandet av tillfälliga odlingar. Ovan mark framträder odlingsområdena genom förekomster av röjningsrösen. Liknande utmarksodlingar är också kända från Småland och Närke. Röjningsbruket förefaller märkligt nog ha tilltagit under senmedeltiden, vilket tyder på att åkermark inte lagts ned i någon större omfattning i Östergötlands västra slättland under denna tid (jfr Dovring 1947, s. 109 ff.). Den till synes expanderande utmarksodlingen förklaras enklast med

att det jämte rovor företrädesvis var råg som odlades och att efterfrågan på det sädesslaget ökade under senmedeltiden.

Ännu under förra hälften av 1600-talet förekom bruket med periodiska odlingar på utmarken. I beskrivningen till jordebokskartan över Vedemö (Vinnersta sn, Aska hd) från 1636 (LSA D5:176-177) kan man läsa att på byns utmark har vretar har tagits upp som vissa år brukas och andra år är öde. Vretarna, som tillsammans är på 16 tunnland, fördelas efter gårdarnas kvottal, dvs. efter byamål.⁹⁰ Vi kan förmoda att man gick tillväga på samma sätt på medeltiden.

Landslagen omtalar ett markslag som benämns *rydskog* (fsv. *rypskogher*) (MEL B 25: 1). I sådan skog fick man saklöst röja (fsv. *rypia*) utan att jorden var skiftad och där ha utsäde tre gånger innan röjningen skulle läggas tillbaka till byns gemensamma skog. Den som fortsatte att odla därefter förverkade sitt arbete och fick dessutom böta 3 mark. Om någon røjde för mycket, dvs. mer än vad hans andel i byamålet tillät, hade övriga andelsägare rätt att kräva skifte.

Byarnas utmarker och skogar hade en mångsidig användning och var därför eftersökta. Förutom att vara den viktigaste betesresursen har man också fällt timmer och tagit vedbrand i skogarna. Bärande träd har skattats på nötter och frukter. Ekarna gav föda åt ollonsvin. Dessutom har man i skogarna bedrivit ett omfattande röjningsbruk. Kunskapen om det senare växer stadigt tack vare nya arkeologiska undersökningar.

3.6.8 Kvarnströmmar och fiskevatten

Bestämmelser om kvarnar, framför allt kvarnbyggnad intar en framskjuten plats i Sveriges medeltida lagstiftning. Enbart av detta förhållande kan man sluta sig till att vattenkvarnen var av stor betydelse i dåtidens samhälle. Den avgörande frågan gällde vem som hade rätt att bygga kvarn. Principiellt besvaras den lika i samtliga lagar. Det råder fri rätt för en jordägare att uppföra kvarn å egen grund, såtillvida det inte är till skada för annan jordägare, på så sätt att dennes åker eller äng skadas genom uppdämning eller att dennes fiske eller andra kvarnar och vattenverk i samma vattendrag skadas av minskat eller ökat vattenflöde. Bestämmelsen att ny kvarn inte fick byggas så att den skadade gammal avsåg endast att skydda äldre kvarnar mot en genom ny kvarnbyggnad försämrad vattentillförsel. Däremot innehåller lagarna inget som kan tolkas som konkurrensskydd, dvs. att ny kvarn inte får byggas om den tar kunder och mäld från befintlig kvarn. Inte heller har lagarna så mycket att

⁹⁰ Lantmätaren Johan Larsson Grot använder här det uppsvenska ordet "vret" motsvarande det östgötska "hump". Liknande information om periodiska utmarksodlingar finns i beskrivningen till jordebokskartan över Lundby i Väderstads socken (LSA D7:154).

berätta om själva kvarnnäringen. Det centrala för lagstiftarna var att reglera kvarnnäringens önskade följder och konsekvenser.

Grundregeln i medeltidslagarnas vattenrätt är att man äger i kvarnströmmar och fiskevatten som man äger i jorden. I Magnus Erikssons landslag (B 26 pr) stadgas följande:

Nu ligger ett kvarnställe mellan byar; då skall vardera byn hava halva kvarnstället, så långt som dess bymark räcker. Nu ligger ett kvarnställe inom en by; då skall var och en taga så stor del därav, som han äger i tomt, åker och ängar.

Upplandslagen (B 22 pr) preciserar att man ska dela ett kvarnställe inom en by efter öresland och örtugland, dvs. efter byamål. Vidare sägs att var och en har rätt att bygga sitt kvarnställe eller låta det ligga obbyggt. Samma regler återkommer i Södermannalagen (B 21:1) och Västmannalagen (B 22 pr). Vidare stadgar lagarna att för fiskeverk gäller samma regler som för kvarnar.

Svealandslagarnas bestämmelse att kvarnströmmar och fiskevatten ska delas efter jordetal finns märkligt nog inte i Östgötalagens Byggningsbalk, utan i Jordabalkens sista flock (ÖgL J 24). Lagrummet är elliptiskt formulerat. Först fastslås att den som med köp förvärvat ett kvarnverk eller fiskeverk och vunnit laga hävd därpå har rätt att värja det. Därefter stadgas att om vattnet inte är bebyggt kan det gå till skifte. I så fall ska ”attung taga lika mycket som attung”. Lagen tycks här mena att om kvarnen eller fiskeverket, och därtill hörande vatten, inte är med köp undantaget har jordägarna del i vattnet i proportion efter hur mycket de äger i den angränsande jorden. Att denna tolkning är riktig bekräftas av ett dombrev utfärdat år 1412 angående ett ålfiske i Edeskvärna i Skärstads socken och Vista härad i norra Småland (SDHK 17799). Det finns goda skäl att närmare studera detta unika dokument, inte minst med anledning av att det har framförts tvivel om att det ur lagarnas skiftesregler skulle vara möjligt att utläsa något om deras verkliga innebörd (Ek 1962, s. 31 f., not 62).

Under ledning av underhärads hövdingen Bengt ”Pærtzing” företog Vista häradsting den 21 mars 1412 en besiktning av ett ålfiske vid Edeskvärna, närmare bestämt i det vattendrag som i äldre tid kallades Edsån. Vid detta tillfälle skiftades ålkistorna i ägolotter, vars storlekar var proportionella mot hur mycket jord, uttryckt i attungar, de berörda parterna hade i de till vattendraget angränsande byarna och gårdarna. I dombrevet sägs uttryckligen att var och en äger i ålfisket som han äger i jorden som vid vattnet ligger. Skiftet föranleddes av en träta mellan å ena sidan riddaren Bengt Stensson (Natt och Dag) samt å den andra av drottning Margaretas fogde och nitiska verktyg Esbjörn Kristiernsson. Efter rannsakan fann häradsnämnden att Bengt

Stensson på den södra sidan av ån ägde ½ attung jord i Ed, kronan 4 ½ attung samt Eggert Krummedige, Magnus Larbos arvingar och kyrkan i Skärstad 1 attung vardera i samma by. På den norra sidan av ån, där Säby uppges ligga med avsöndrade torp och gårdar, konstaterade de betrodda männen att drottning Margareta, dvs. kronan, ägde hälften och Bengt Stensson den andra hälften, medan vattnet mitt i strömmen var konungs- och häradsallmänning och farled (*midhströmen ær konungx oc herratz almænnig oc farlidh*). Vidare konstaterade häradsnämnden att det för Bengt Stenssons del inte var rätt vittnat om ålfisket i Ed vid ett tidigare räfsteting i Jönköping, varför ett där utfärdat dombrev om nämnda ålfiske förklarades ogiltigt (*døt oc maghtløst*).

De enda byar som gränsar till Edsån är de i dombrevet omtalade Säby och Ed, den förra i norr, den senare i söder. Båda hade tidigare varit organiserade som godscomplex bestående av en huvudgård med underliggande enheter. Dombrevet omtalar nämligen att det till Säby ligger ”thorp oc gardha som ther æra wt aff giorthe”. Huvudgården i Ed låg strax norr om Vista kulle med sin fornborg och ger sig tillkänna genom namnet *Bosgård*. Säbys ägoområde har i söder sträckt sig utmed hela Edsån. På den motsatta sidan av vattendraget har Eds ägor tagit vid. Summan av attungstalen i dombrevet ger vid handen att Ed var på 8 attungar.

Vi har nu kommit till en högst intressant omständighet. Vadstena kloster hade nämligen en gård i en till Säby gränsande by som heter Stickelösa och till vilken det låg en kvarnström nederst i Edsån.⁹¹ Trots detta omtalas inte gården i nämnda dombrev. Orsaken måste vara att Stickelösa aldrig har gränsat till Edsån och därför inte heller haft rätt till ålfisket. Av detta följer att man har kunnat förvärva rätten till en kvarnström oberoende av om man ägde jord utmed vattendragets stränder. Att vatten kunde undantas vid köp är något som förutsätts i Hälsingelagen: ”Den äger vatten, som äger land, om det icke är med köp undantaget” (HL B 14:1). Samma regel synes återkomma i det ovan refererade lagrummet i Östgötalagens Jordabalk (ÖgL J 24).

Kvarnströmmar och fiskevatten omtalas ofta bland attungens tillhörigheter. Dessa tillgångar ingick alltså i byns samfällda resurser om de inte genom köp hade förvärvats som enskild egendom (ÖgL J 24). I ett år 1287 utfärdat intyg omtalas flera andelslotter i ett fast fiske i sjön Fölingen i Kinda härad (SDHK 1364). Andelarna, som definieras i fraktioner av attungar, hade förvärvats av domprosten Vimund från ett antal personer i bygden. Tydligt har man kunnat

⁹¹ I Vkjb 1447 är kvarnströmmen noterad som öde. Vkub 1466 omtalar att från Eds kvarn har i ränta utgått 2 öre gutniskt. Tydligt fanns det då en kvarn i strömmen, men som senare tycks ha försvunnit, eftersom Vkjb 1502 uppger att när en kvarn blir byggd i klostrets ström ska avräden vara 4 örtugar (danska).

äga andelar i fiskeverk oberoende av hur mycket jord man ägde intill vattnet i fråga.

På samma sätt tycks det förhålla sig med vissa fiskevatten. I katalogen (App. B) finns två belägg på att sjöar eller delar av vattendrag definierats i attungar. Att fiskevatten hade jordetal synes likaså ha varit ovanligt i Uppland (Rahmqvist 1996, s. 41). Det ena fiskevattnet med attungstal är beläget på Vikbolandet och heter numera Gårdsjön. Vid sitt inträde till Vadstena kloster år 1375 skänkte Katarina Ingemarsdotter halva byn Hylinge i Häradshammars socken och $\frac{1}{4}$ attung i vattnet i "Gulsio" i samma socken (SDHK 10635). Adjektivet *gul* förekommer i åtskilliga nordiska sjö- och vattendragsnamn. Ortnamnsforskaren Gösta Franzén har påpekat att den gula svärdslijan (*Iris pseudacorus*) växer i Gårdsjön och att denna växt kan ha gett upphov till sjöns namn (Franzén 1984, s. 38). VkjB 1447 omtalar att klostrets två landbor i Hylinge har $\frac{1}{4}$ attung i det vatten som heter "golsio" till fiske (SFSS 245, s. 30). Viktigt i sammanhanget är att Hylinge inte gränsar till Gårdsjön, utan ligger en bit därifrån.

Det andra fiskevattnet som värderats med hjälp av attungen är beläget i Vists socken söder om Linköping. I ett bytesbrev från 1370 omtalas $\frac{2}{3}$ attung i fiskevattnen i Husby (SDHK 9617). Bebyggelsen är numera försvunnen, men låg tidigare strax väster om kyrkan. Fiskevattnet i fråga måste ha varit en avgränsad sträcka av Stångån, andra alternativ gives ej.

3.7 Attungens geografi

Utgår man från landskapslagarnas vittnesbörd hade attungen stor geografisk spridning. Attungen omnämns förutom i Östgötalagen också i Äldre och Yngre Västgötalagen samt Södermannalagen.⁹² Landskapslagarnas uppgifter har bidragit till den i litteraturen vida spridda uppfattningen att den odlade jorden i hela det gamla svenska riket skulle ha varit indelad i attungar (Lönnroth 1940, s. 109 f.; Dovring 1947, s. 117, 140; Hannerberg 1971, s. 56, 1977, s. 120, 473). Sölve Göransson har påpekat att hypotesen är ohållbar och framhåller att någon verklig jordindelning i attungar aldrig existerat i det egentliga Svealand (1985, s. 70). Däremot håller han öppet för att en indelning i attungar varit påtänkt i Västergötland och då sannolikt som en influens från Östergötland. Redan i Äldre Västgötalagen (ca 1220) sägs att en by ska delas i attungar (ÄVgL J 8). Är det fråga om samma attung som i Östergötland hade den status

⁹² **ÖgL:** G 3; G 16 pr; J 3: 2; J 24; B 1: 1; B 2 pr; B 2: 1; B 3: 2; B 6 pr; B 6: 1; B 9 pr, B 9: 1; B 10. **ÄVgL:** J 7: 3; J 8; J 14. **YVgL:** K 2; J 3; J 19; J 20; J 33; Forn 13. **SdmL:** K 2 pr; Kg 10 pr.

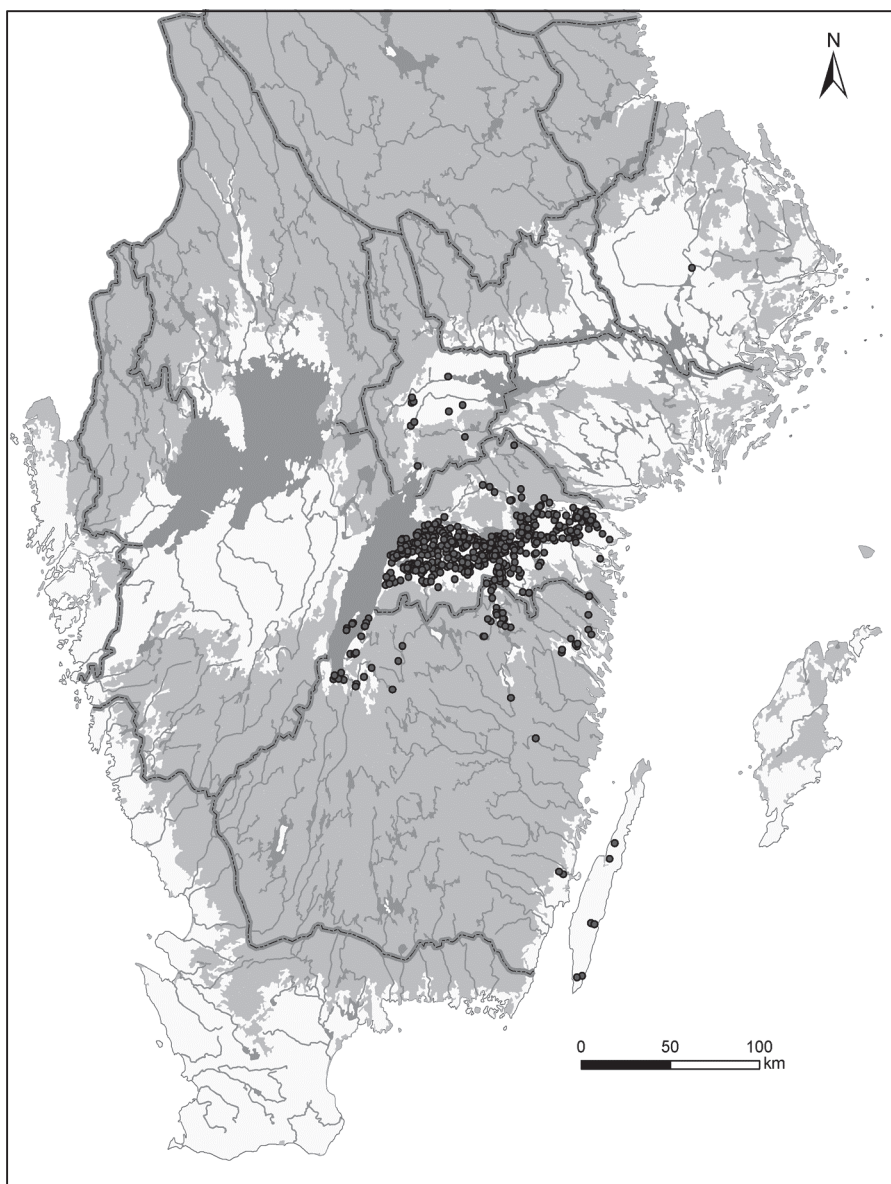
som standardiserat jordmått även väster om Vättern. Det finns dock inget som tyder på att så var fallet.⁹³

Brevens vittnesbörd är otvetydigt att det enbart är jord i östra Götaland som har indelats i attungar (Fig. 34). Det enda undantaget är (Gamla) Uppsala. Östergötland framstår som attungens kärnland. Andra områden med jordindelning i attungar är de till Östergötland anslutande (små)landen Kinda, Tjust, Sevede och Vedbo samt Vista och Tveta. Närke – ett gammalt götalandskap – hade attungsindelning och detsamma gäller Öland. På andra sidan Kalmarsund är attungen sporadiskt belagd i Möre.

Dovring redovisar två utbredningskartor över attungen. Den ena omfattar Östergötland med Kinda och Ydre (1947, s. 141, Fig. 1). Den andra täcker Småland och Öland (s. 158, Fig. 3). Eftersom Dovrings kartor omfattar belägg från hela medeltiden skiljer de sig något från den här presenterade utbredningskartan (Fig. 34). Dovring redovisade aldrig någon utbredningskarta över Närke.

Med undantag för Öland och Närke återfinns attungen inom vad som på medeltiden var Östgöta lagsaga (Fig. 3:2). Eftersom det saknas bevarade lagböcker från Öland och Närke kan vi inte veta hur nära de stod östgötarätten, men vi kan förmoda att likheterna varit stora, och att attungen var ett viktigt begrepp i samtliga tre landskapslagar. Sambandet mellan attungen och den kyrkliga indelningen i stift är däremot betydligt svagare. Linköpings medeltida stift var till vidden större än Östgöta lagsaga (Schück 1959, s. 177, Fig. 2). Förutom Gotland omfattade stiftet också Finnveden och Njudung. Inget av dessa områden hade en jordindelning i attungar. Redan av dessa enkla geografiska omständigheter framgår att attungen inte hade något med kyrkans organisation att skaffa, utan var en världslig sak, kopplad till lagsaga, landskap och härad.

⁹³ Attungen omtalas så vitt jag vet endast i ett enda brev från Västergötland (SDHK 13826; RPB 2529). Brevet är från 1390 och handlar knappast om samma attung som i Östergötland. Brevet omtalar att kyrkoprästen i Dala till riddaren Nils Svarte Skåning har sålt ½ attung jord i Lilla Borgunda (Borgunda sn, Gudhems hd) för fyra kor. Dessa har överlämnats till prästbordet som inventarium. Eftersom en ko ofta värderades till 12 öre i svenskt mynt, blir priset för en hel attung 12 mark penningar. Detta är avsevärt under den östgötska attungens salupris, vilket tyder på att attungen i Lilla Borgunda bestämts på annat sätt än i Östergötland.



Figur 34. Attungens geografiska utbredning enligt belägg i brev fram till och med 1378 (n=498). Sveriges medeltida landskapsgränser. Källa: SDHK.

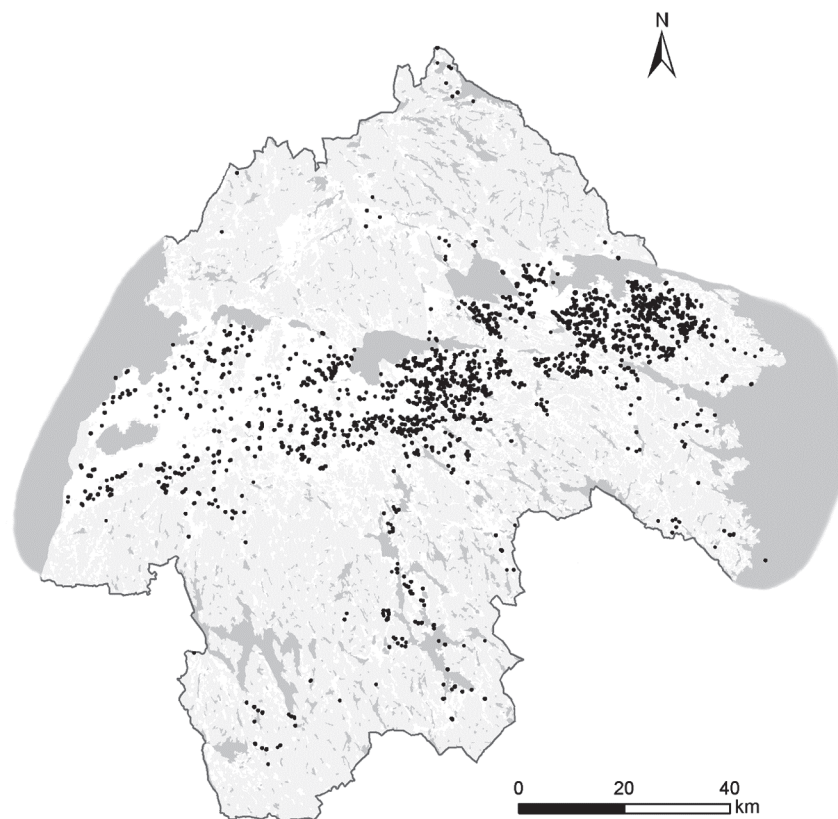
3.7.1 Östergötland

Jordindelingen i attungar har täckt hela det centrala östgötska slättlandet från Vättern i väster till Vikbolandet i öster. Därutöver är attungen känd från Kinda och några odlingsenklaver i norra skogsbygden. Kinda (tidigare Kind) och Ydre tillhörde inte det egentliga Östergötland (Styffe 1911, s. 235 ff.). Både Kinda och Ydre hade status av eget härad i likhet med de andra ”smålanden” söder om Östergötland. Den geografiska närheten till Linköping och centrala Östergötland har säkert bidragit till att Kinda år 1336 ändå uppges ligga i Östergötland (SDHK 4270). Kindas i attungar indelade odlingsbygd ansluter till Stångådalen med sjöarna Åsunden och Järnlunden. Från Ydre finns endast ett enstaka attungsbelägg. I ett salubrev från 1448 omnämns en attung i Holkåsa (SDHK 2529). Dovring redovisar belägget på en av sina spridningskartor (1947, s. 141, Fig. 1).

Det finns anledning att titta närmare på attungsbeläggen från den norra skogsbygden. De centrala delarna av den här trakten räknades till Bråbo härad på medeltiden, men bröts under 1600-talet ut som Finspånga läns härad. Området präglades då sedan länge av bruksnäring. Attungen är känd från Risinge och Hällestads socknar. Att där tididigt fanns odlad bygd framgår av talrika fornlämningar, bl.a. gravfält från yngre järnålder. Mer anmärkningsvärt är att attungen också är känd från Skedevi socken längst i norr, invid gränsen mot Södermanland. Även i Skedevi finns gravfält från yngre järnålder. Läget invid landskapsgränsen visar att attungens utbredning är beroende av lagsagans omfattning. Landskapsgränsen, som vid Skedevi går genom sjön Tisnaren, förefaller ha varit fastlagd före attungsindelningen.

Attungens utbredning sammanfaller nästan helt med järnåldersbygden som den avspeglas i gravfältens utbredning (Fig. 35). Attungen förekommer aldrig i medeltida kolonisationsbygder, dvs. områden utan förhistoriska gravfält.⁹⁴ När attungen infördes hade koloniseringen av skogsbygderna ännu inte nått så långt att där fanns odlad jord i någon större omfattning. De mindre områden utan attungsbelägg som finns i centrala Östergötland kan i regel förklaras med att bygden där bryts av skogar och häradsallmänningar.

⁹⁴ Kartan kräver en liten kommentar, eftersom den redovisar alla kända gravfält. Den äldre järnålderns gravfält har en något vidare utbredning än gravplatserna från yngre järnålder, vilket främst påverkar bilden i den södra skogs- och övergångsbygden. I kustbygden i Hammarkinds härad finns gravfält som till och med går ner i bronsåldern. För den västra slättbygden måste vi räkna med en omfattande bortodling, men den påverkar främst utbredningens intensitet.



Figur 35. Utbredningen av förhistoriska gravfält i Östergötland. Källa: FMIS.

Den här bilden bekräftas av några notiser i Vadstena klosters jordebok av år 1447. I skogsbygden i Aska härad hade klostret en gård i Ingesby (då Nykyrka, nu Västra Ny sn) som sägs vara häradsjord. Gården saknar attungstal och ”ligger wtan haa oc hampn” (SFSS 245, s. 9). Tydligare än så kan man knappast uttrycka sig. Häradsjord var inte taxerad i attungar, då den inte omfattades av ledungsväsendet och hamneindelningen. I skogsbygden i Bobergs härad hade klostret två gårdar i Spång (Kristbergs sn) som likaså sägs vara häradsjord. Avraden för dem var 5 lispund smör, varav häradet tog ett lispund och klostret fyra (SFSS 245, s. 15, 82). Häradet hade alltså rätt till en del av avkastningen från de gårdar som tagits upp på allmanningen. Samma sak framgår av att klostret årligen till Lysings härad skulle ge 1 mark penningar för huvudgården Sättra med tillhörande torp (SFSS 245, s. 17).

Sättra med underlydande hade tillkommit genom nyodling på skogen söder om den gamla förhistoriska bygden i Röks socken. Att häradsjord inte enbart var något som fanns i skogsbygder bekräftas av att ödetorpet ”krinelstorpp” i slättbygdssocknen Järstad (Göstrings hd) uppges ligga ”wtan haa oc hampn” (SFSS 245, s. 20, 84). När ödetorpet 1466 utarrenderades som en äng uppgavs den ligga mellan Hageby och Ullevi (SDHK 28516). Dessa exempel visar att det inte rådde någon tvekan om var gränsen gick mellan enskilt ägd jord, s.k. odaljord, och häradsjord.

Folke Dovring, och före honom Hans Hildebrand, betonade att attungen var knuten till Östergötlands centrala slättbygder (1947, s. 139 ff.). Skillnaden går emellertid inte mellan slätt och skog, utan mellan bygder som var etablerade vid medeltidens början och sådana som är yngre. Helt naturligt ligger de gamla bygderna företrädesvis på slättlandet, men det finns som sagt odlingsenklaver med gravfält i skogsbygder, varav de större har attungsindelning. Att medeltida kolonisationsbygder saknar attungsjord visar att man inte kontinuerligt har fortsatt att definiera jord i attungar under medeltiden. I stället förefaller attungstaxeringen ha gjorts under en bestämd period i början av medeltiden.

Utanför de gamla bygder med attungsindelning har man definierat jord på annat sätt. Vanligen har det gjorts i stänger och alnar eller i något som kallas ”marka skipan”. Dessutom förekommer att ägorna har delats i enkla kvottal. När det gäller räkningen i stänger och alnar så har den införts utan underliggande jordetal. Attungens geometriska byamål har därvid tjänat som modell för nya bygder. Exempel på sådana kolonisationsområden finns i Åtvids och Björsäters socknar i söder och i Hällestads socken i norr (SDHK 9545, 7548, 8327). Byamålet fungerade samtidigt som avradsnorm. Även enstaka gårdar har tilldelats ett stångtal, men då blott för avradsberäkningens skull.

Skillnaden mellan gamla och nya bygder går igen på bynivå på så sätt att nybyggen ofta saknar jordetal till skillnad från moderenheten. Ett exempel på detta är Svartmåla (tidigare Svartnackemåla) och Karlemåla (SDHK 8075). Dessa *måla*-enheter är av allt att döma upptagna på utmarken till huvudgården Kögenäs i Vårdnäs socken i Kinda härad. De omtalas som torp (*opidis*) när hälften av dem och ytterligare fem alnar i Karlemåla år 1362 ingår i ett större jordskifte (SDHK 8075). I katalogen med attungsbelägg (App. B) finns ingen bebyggelse med namn på *-måla*. Detta pekar på att *måla*-kolonisationen tillhör ett senare skede än attungsindelningen.

Förutom torp och nybyggen förekom också att utmarksängar och skogslotter definierades i alnar och stänger. I ett bytesbrev undantas fyra alnar i en äng under Bro(kind) som heter ”Signiathorp (SDHK 8075). Att ängen har

ett bebyggelsenamn tyder på att det rör sig om en ödegård. Ett exempel på att andelar i skogar kunde värderas på nämnda sätt är den halva stång i Navestads skog (Mogata sn, Hammarkinds hd) som år 1363 ingick i en försäljning (SDHK 8355).

Företrädesvis i östra Östergötland och Tjust, men sporadiskt också i andra trakter i östra Götaland, förekom parallellt med räkningen i stänger och alnar en uppskattning av jorden i något som kallas *marka skipan* (Dovring 1947, s. 162). ”Skipandet” syftar på bestämmandet av avradens storlek, ett förfarande som kan ha upprepats av och till. Företrädesvis var det ensamgårdsbebyggelse som värderades i ”marka skipan”. Ett exempel är Bråta i Skällviks socken som år 1362 uppges vara 4 marka skipan (SDHK 8117). Att marka skipan var en jordvärderingsenhet med samma underavdelningar som myntsystemet framgår av flera överlåtelse i Tjust, i vilka jorden definieras i *öre skipan*, *örtug skipan* och *penningar skipan* (DMS 4:5).⁹⁵ Det fanns en tröghet i systemet på så sätt att en gård som var värderad i ett antal marka skipan kunde behålla denna taxering även om avraden förändrades. Så förhöll det sig t.ex. med några torp under Herrborum i östra Östergötland.

3.7.2 Närke

Närke är det enda landskap där marklandet har ersatt attungen. Innan marklandet helt trängde undan attungen existerade de båda jordetalen under en period jämsides. I Viby socken fanns dels byar med attungstal, dels byar med marklandstal ännu i mitten av 1300-talet (SDHK 7151).

Att Närke är ett gammalgötiskt landskap styrks, förutom av attungens närvaro, av att det var indelat i härad, inte i hundare som i Svealand (Andersson 1983, s. 53).⁹⁶ Attungsbeläggen kommer inte enbart från Närkeslätten, utan också från bygder i anslutning till de södra infartsvägarna från Östergötland (Fig. 34). I katalogen (App. B) upptas elva byar med attungsjord.

När har då övergången från jordindelningen i attungar till den nya marklandsindelningen påbörjats? En by där övergången kan fastställas med god precision är Öna i södra Närke. Öna testamenterades till Vadstena kloster 1399 och hade under äldre medeltid varit ordnat som ett godskomplex (App. D

⁹⁵ I DMS 4:5 översätts *marka skipan*, *öre skipan* etc med ’mark skäppan’, ’öre skäppan’ etc. Tydligt har utgivaren inte insett att det handlar om sätt att värdera jord utifrån penningavradens storlek. Jordvärderingen har inget med spannmålsmättet *skäppa* att göra.

⁹⁶ Det finns ytterligare argument för att Närke är ett gammalt götalandsskap. Ett sådant är att Närkes runinskrifter har stora likheter med dem i Götaland, inte minst Östergötland (Thérus 2007). Ett annat är att de sakrala ortnamnen *Götavi* och *Götlunda* är representerade i Närke, men inte i Mälardalen. I övrigt finns dessa ortnamn, jämte *Götala*, endast i Väster- och Östergötland (Strid i manus). Angående Närkes indelning i hamnor och deltagande i ledungen hänvisas till Pär Hansson 1989, s. 50 ff.

51). Öna omtalas i flera diplom med början under sent 1200-tal. I det äldsta från 1292 är jorden indelad i attungar, men redan 1296 och 1298 omtalas en jordvärdering i örtugland. Marklandet synes ha ersatt attungen i mitten av 1290-talet. Detta skedde samtidigt som upplandslagmannen Birger Petersson (Finsta-ätten) genom en testamentarisk förordning förvärvade Öna tillsammans med det närliggande Edö och Åmme kvarn i samband med att hans första hustru Kristina hade dött. Öna och Edö var Kristinas arv efter hennes fader, den östgötske svärdsriddaren Johan Elofsson. Införandet av marklandet kan alltså sättas i samband med att Öna kommer i Birger Peterssons händer. Troligen har han själv tagit initiativet till att egendomen bytte jordetal från attung till markland.

Närke behandlades högst summariskt av Dovring. Däremot är det ett centralt landskap i David Hannerbergs forskargärning. Boken om Kumlabygden är en djupdykning i genesen av hans egen hembygd. I detta verk ingår en analys av byn Fjugesta i Knista socken (Hannerberg 1977, s. 129 ff.). Fjugesta är intressant såtillvida att även denna by har varit indelad i först attungar och sedan markland. I jarl Birger Brosas gåva till Riseberga kloster från omkring 1200 ingår 9 attungar i Fjugesta (SDHK 245). Tidigast under andra hälften av 1200-talet hade byn fått en ny taxering i markland. Marklandet överlagrar så att säga attungen. Hannerberg nöjer sig dock inte med denna stratigrafi, utan inför också andra. Till dessa hör tre kronologiska skikt med attungar, varav ett är från vikingatiden, ett annat från högmedeltiden samt ytterligare ett skikt som faller däremellan. Man kan säga att det råder kronologisk trängsel i Fjugesta.

Den högmedeltida attungen anser Hannerberg vara av samma storlek som den i Östergötland. Den mellersta är en hypotetisk konstruktion som emanerar från en för honom typisk måttanalys av bytomten, vilken är avmätt först på en karta från 1767. Vi kan lämna den åt sidan, och det med goda skäl. Hannerberg, och flera av hans forskarkollegor, försökte pressa tillbaka tomtregleringarna långt ner i järnåldern. Vägen dit gick via måttanalyser av inte bara tomternas bredder, utan också deras arealer (t.ex. Lindquist 1968, s. 101 f.). De rekonstruerade modulerna relaterades till alla möjliga europeiska åkermått, vilka inordnades på en kronologisk skala. Det är emellertid orealistiskt att något så regionalt förankrat och traditionsbundet som måttssystem inte bara vid ett, utan flera tillfällen skulle ha bytts ut mot nya från kontinenten, och det redan under järnåldern. Inom parentes kan nämnas att Hannerberg spekulerar i att Birger ”brosa” i egen person till Fjugesta infört en hanseatisk aln. Tomtregleringar före högmedeltiden är dessutom inte troliga för Närkes del (jfr Göransson 1985, s. 75). Finns det då någon grund för

antagandet att attungen i Birger Brosas gåvobrev skulle ha varit en särskild vikingatida attung? Följande uppgifter är Hannerbergs egna.

I 1500-talets jordeböcker redovisas i Fjugesta tre hemman som förr tillhört Riseberga kloster. Vart och ett är på 20 örtugland. Därutöver upptas ett stort kronoskattehemman på 40 örtugland och ett frälsehemman på 23 örtugland samt en utjord på 6 örtugland. Totalt blir det 129 örtugland eller 5 markland och 3 öresland. Enligt den äldsta kartan från 1767 var byns åkerareal 87 hektar. Hannerberg uppskattar att arealen varit ca 42 hektar omkring år 1630. På basis av att de tre klosterhemmanen utgjorde närmare hälften av byn drog Hannerberg slutsatsen att hela byn varit 18 attungar. Attungen blir med andra ord väldigt liten. Ett klosterhemman på 20 örtugland motsvarar i så fall hela 3 attungar. Hannerberg tolkar det hela kronologiskt på så vis att den attung som var aktuell när riksjarlen gjorde sin donation var en liten, vikingatida attung. Omräknat till den tidens låga uppodlingsgrad blir attungen bara drygt 1,5 hektar. När den högmedeltida attungen infördes skulle Fjugesta ha omtaxerats till 12 attungar.

Hannerberg hänvisar i dunkla ordalag till att Dovring identifierat ”reliktförekomster” av en liten attung i Östergötland. Sannolikt avser han därmed de diagram han själv sammanställt över attungens storlek på basis av Dovrings kasuistik (Hannerberg 1971, s. 57). I diagrammet över Östergötland ”västanstång” finns två nedslag runt 2 hektar. Det ena är byn Väderstad, vars byamål Dovring missförstod (Exkurs A). Attungen var där i själva verket 4,2 hektar. Det andra nedslaget är den svårtolkade byn Jernevi som ökande sin åkerareal med 75 % (!) från 1634 till 1689 (Dovring 1947, kas. 140). I Hannerbergs diagram över Östergötland ”östanstång” finns fyra markeringar runt 2 hektar. Dessa låga värden skiljer sig inte nämnvärt från de ofta små arealerna i östra Östergötland. Dovring förklarade dem med en kraftig nedgång av den odlade jorden under senmedeltiden. Om Hannerberg hade tagit med attungens storlek i Kinda hade han fått lika små eller till och med ännu mindre arealer. Tvärt emot vad Hannerberg föreställde sig är de små attungarna ett sekundärt fenomen, uppkomna först under senmedeltiden.

Hannerberg tvekar aldrig inför att de tre klosterhemmanen skulle vara identiska med de 9 attungarna i gåvobrevet. Avståndet i tid är över 300 år och mycket kan ha hänt däremellan. Kanske har klostret sålt av en eller flera gårdar i byn. Kan vi vara säkra på att attungstalen är äkta i detta tidiga brev? Hannerbergs analys saknar källkritik. Men även om analysen skulle vara riktig återstår kravet på upprepbarhet. Den kasuistiska metoden kräver att flera fall med liknande resultat ska föreligga innan några synteser görs. I avvaktan på nya exempel måste hypotesen om en liten vikingatida attung, som ännu var i bruk mot slutet av 1100-talet, avvisas.

3.7.3 Öland

Öland behandlades översiktligt av Dovring, men har senare studerats ingående av Sölve Göransson, som presenterat sina resultat i ett flertal arbeten alltsedan 1950-talet (t.ex. Göransson 1971, 1983). I katalogen (App. B) finns endast sex byar med attungsbelägg, men av Göranssons arbeten framgår att attungsjorden täckte merparten av ön. Liksom i Östergötland har det också på Öland funnits jord som låg utanför ledungsväsendets hamneindelning och därför inte hade attungstal. Vadstena klosters jordebok av år 1447 omtalar att Borg – eller Backaborg som gården då kallades – ”ligger vthan haa och hampn” (SFSS 245, s. 75). Borg ligger i Mittlandskogen, säkerligen en gammal allmänning.⁹⁷

Att Öland hade ett eget system för jorddelning framgår av att attungen i regel indelades i 24 alnar (Göransson 1971, B:3 & där anf. ref.). Den i Östgötalagen normerade stängen om fem alnar passar inte in i detta system och är inte heller känd från Öland. I ett brev från 1285 bekräftar svärdsriddaren Johan Elofsson en sedan länge utfäst donation till Nydala kloster omfattande en stång och fem alnar i Mellbytorp i Segerstads socken (SDHK 1287). Av detta kan vi sluta oss till att stängen inte kan ha varit fem alnar, utan högst sannolikt sex alnar. För östgöten Johan var detta något från hans hemland avvikande, och han tillade i nämnda brev att storleken på egendomen var ”enligt detta lands sedvänja” (*mos illius patrie*).⁹⁸ Öland var inget annex till Östergötland, utan en egen lagsaga med egen lagman och egen rätt (Göransson 1983, s. 97). Någon lagbok finns dock inte bevarad från Öland.

Vadstena kloster ägde omkring 75 gårdar på Öland och hade dessutom stora intressen i fisket i Kyrkhamn, där klostret om hösten hade ombud som för dess räkning gjorde uppköp och kanske också deltog i själva fisket (SFSS 245, s. 74 ff., 109 ff.). Att klostrets gårdar huvudsakligen räntade i penningar sammanhänger med dessa uppköp av fisk. Därtill har får, höns, öl, smör, ost, bröd och därtill lite spannmål utgått. Nämnda persedlar var avsedda som förtäring åt klostrets ombud i Kyrkhamn. Till följd av de talrika fastorna, som föreskrevs i de medeltida kyrkliga bestämmelserna och klosterobservanserna, hade fisk kommit att inta en mycket framträdande plats i matordningen och på matsedeln för alla kyrkliga och andliga organisationer. Vadstena kloster var inget undantag.

I Vkjb 1502 sägs att det ’görs ett bröd av varje aln sädesjord över hela S:ta Birgittas ägor på Öland’ (HH 16, s. 149 f.). Att en avgift i bröd, en av

⁹⁷ Att Borg saknade attungstal och låg utanför hamneindelningen tyder på att gården är ett tidigmedeltida nybygge. Gårdsnamnet syftar på den under äldre järnålder tillkomna fornborgen Gråborg, som åter togs i bruk under tidig medeltid. Omständigheterna talar för att orten var övergiven under yngre järnålder.

⁹⁸ Jfr Dovring 1947, s. 153; Göransson 1971, s. B:2, 1983, s. 98, 1999, s. 48.

åkerbrukets produkter, utgick med samma belopp av varje aln jord tyder på att denna underavdelning till attungen uppfattades vara ett jordmått som baserades på åkerns förmåga att alstra säd. Omständigheten talar för att även attungstaxeringen på Öland baserades på en värdering av åkerjorden och inget annat (Dovring 1947, s. 153). Till denna observation kan man tillfoga att avraden var knuten till byamålet.

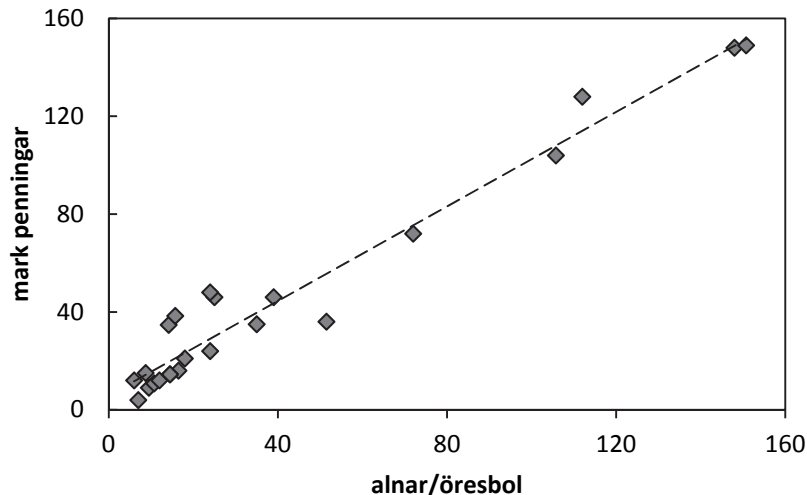
För att beräkna avraden förekom på Öland från och med 1300-talet i direkt anslutning till jordindelningen i attungar och alnar en räkning i *markabol*, *öresbol* och *penningsbol* (Dovring 1947, s. 153 ff.; Göransson 1966, 1971, s. B:4 f.). Enligt en av Göransson företagen utredning var relationerna följande:

- 1 attung = 24 alnar = 3 markabol
- 1 aln = 1 öresbol = 4 penningsbol
- 1 markabol = 8 öresbol = $\frac{1}{3}$ attung
- 1 penningsbol = 1 kvarter = $\frac{1}{4}$ aln

I Vadstenajordeböckerna definieras jorden dels i *attungar* och *alnar*, dels i *öresbol* och *penningsbol*. I regel hålls de båda systemen isär, men i några fall förekommer att jordens storlek anges medelst en kombination av ett antal alnar och penningsbol. De båda systemen hänger alltså samman. Omvandlar man jordetalen i klostrets jordebok från 1447 enligt ovanstående regler till alnar/öresbol visar det sig att ett öresbol i genomsnitt räntade lite drygt ett öre. Att sambandet är starkt mellan jordetal och avrad framgår med all önskvärd tydlighet av vidstående diagram (Fig. 36). Trots sex fall då avraden är det dubbla, dvs. 2 öre per öresbol, är korrelationen mycket hög, närmare bestämt 0,98 räknat på Pearsons koefficient. Huvudregeln var alltså att attungen räntade 3 mark, och från markabolet och öresbolet har det, precis som namnen säger, i regel utgått en mark respektive ett öre.

Det finns endast en belagd avvikelse från nämnda system och den omtalar att det i Långöre by i Bredsätra socken går '4 örtugar i alnen' (Dovring 1947, s. 154; Göransson 1966, sp. 443, 1971, s. B:4). Troligen har avvikelens omfattning varit större än så. Att avradsräkningen i markabol, öresbol etc överhuvud tillkommit måste ju bero på att attungen, åtminstone i vissa byar, förlorat sin ursprungliga enhetlighet, så att inte längre alla attungar kunde åsättas samma avrad. En annan orsak till markabolsräkningens uppkomst skulle kunna vara att jord som låg utanför byamål då kunde taxeras till avrad. Men detta är bara förslag och gissningar. Vi känner inte anledningen till varför man vid sidan av den gamla attungsindelningen lät införa räkningen i markabol. Möjligen har den ekonomiskt betydelsefulla fiskmarknaden i Kyrkhamn påverkat jordvärderingssystemet på Öland på så sätt att man ville

ha en direkt relation mellan jordtaxering och penningavrad. Fiske och penningekonomi tycks gå hand i hand.



Figur 36. Penningavraden på Vadstena klostres jord på Öland i mitten av 1400-talet (n=23; $r_{xy}=0,98$). Källa: SFSS 245.

En annan egenhet för Öland var att ensäde tillämpades på ön ännu under 1600-talet, vilket inte minst framgår av den geometriska jordeboken G1. Trots denna omständighet hade attungen på Öland nästan lika stor åkerareal som den i västra Östergötland och betydligt större än den i Östergötland "östanstång" (Fig. 18). En annan skillnad jämfört med Östergötland är att medianvärdet för en öländsk by inte var 8 utan 6 attungar (Fig. 20). Hildebrands tes att attungen skulle ha uppkommit genom en åttadelning av byarna är svår att förena med öländska förhållanden.

Ett annat för Öland säregt förhållande har framkommit genom Göranssons detaljstudier av byarna i Möckleby härad, som är en senmedeltida sammanslagning av Möcklebo härad och Gorbo härad (Göransson 1971, s. J:2 ff.; 1983, s. 101 ff.). Resultatet är anmärkningsvärt: summan av attungstalen i dessa medeltida härad är i båda fallen 80 attungar. Vi står här inför ännu en oktonal enhet, vilken med största sannolikhet ska tolkas som en sammansättning av 10 hamnor á 8 attungar. Mönstret går igen (om än inte lika säkert) på hela södra Öland och Göransson slår fast att häradsindelningen är en på attungstaxeringen och hamnegrupperingen uppbyggd indelning (Göransson 1971, s. J:5). Att häradsindelningen skulle vara fotad direkt i jordetal efter numeriska principer är okänt utanför Öland. Styffes tes att attungen skulle vara en åttondel av hamnan får därmed starkt stöd.

För att komplettera Dovrings kasuistik för Möcklebo härad har jag i nedanstående tabell sammanställt Göranssons uppgifter om attungstal med arealuppgifter i geometriska jordeboken G1 och antalet jordeboksgårdar (hemman) på 1540-talet (DMS 4:3, s. 213 ff.). I några fall redovisas en by tillsammans med en annan eftersom båda ingick i samma ”bolstad”, vilket avser att en avgärda by hade gemensamt skifte med sin moderby. Prästgården i Möckleby var ovanligt stor, ca 4 attungar (Göransson 1971, s. J:3). Genomsnittet för en attung var 9,65 tunnland åker. Vi kan också konstatera att ett hemman på 1500-talet var omkring en attung. Göransson har säkert rätt när han antar att en attung vid den ursprungliga taxeringen tjänstgjorde som mått på en normal besuttenhet (Göransson 1983, s. 104).

Tabell 4. *Det medeltida Möcklebo härad.*

By	Attungar	Åker tnl	Hemman antal	G1 folio	tnl/attung
Bettorp	4	38 ½	5	157	9,62
Bröttorp-Möckleby	15	125 ¼	10+pg	158-159	8,35
Långrälla	2 ¾	45	5	161	16,36
Bostorp-Dörby	8	97 ¾	9	162-163	12,21
Gunnarstorp	4 ½	28 ¼	5	164	6,28
Strandtorp	3	30	3	165	10,00
Hagby	6	65	5	168-169	10,83
Åkerby	8	58	8	170-171	7,25
Vanserum	8	61 ¼	6	173	7,65
Norra Bäck	8	78	5	174-175	9,75
Södra Bäck	4 ¾	41	3	176	8,63
Bläsinga	8	104	11	166-167	13,0
Summa	80	772	75+pg	–	–

Källor: Geometriska jordeboken G1 (LSA) och DMS 4:3.

3.7.4 Småland

I Småland är attungen känd från Vista, Tveta, Vedbo, Sevede och Tjust, dvs. de ”land” av förhistoriskt ursprung som ligger längst i norr. Därtill kommer Möre i sydöst som närmast ansluter till det attungsindelade Öland. Samtliga land blev under tidig medeltid härader i Östgöta lagsaga. Möre och Vedbo delades senare i ett nordligt och ett sydligt härad. Däremot finns inga attungsbelägg från Tiohärads lagsaga.⁹⁹

⁹⁹ I den agrarhistoriska och kulturgeografiska forskningen har gården Stockeryd i Järsnäs socken och Tveta härad, som omtalas i biskop Lars stiftelsebrev för Linköpingskyrkans sjätte

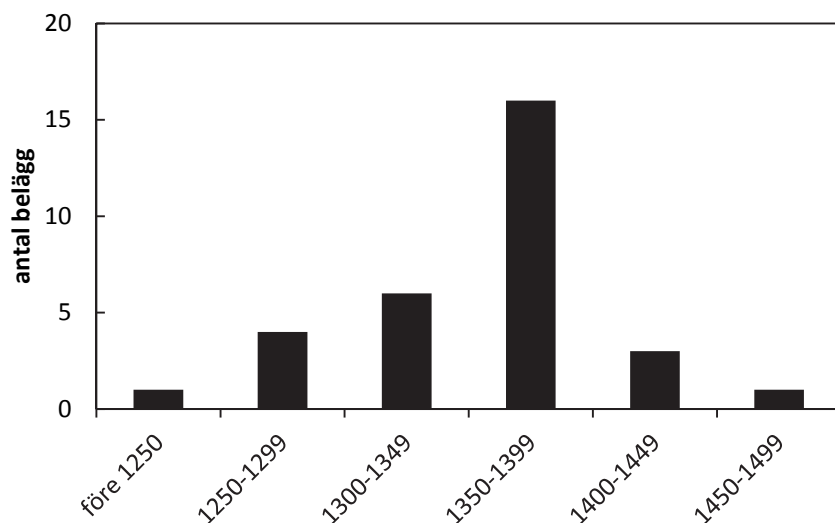
Flertalet småländska attungsbelägg är tämligen gamla, vilket ledde Dovring till slutsatsen att attungen var en ”indelning på retur” när källorna börjar flöda rikare fram mot mitten av 1300-talet (1947, s. 157). Sölve Göransson har ställt sig frågande inför Dovrings påstående och istället föreslagit att attungen spridits från Östergötland och först i ett senare skede införts i Småland (1985, s. 70 med not 9). Men även om attungen har sitt ursprung i Östergötland behöver den inte vara mycket yngre i Småland och andra landskap med attungsindelning. Märk att det äldsta attungsbelägget är från Närke. I kyrkbyn Öggestorp (Tveta hd) kan attungen indirekt beläggas mycket tidigt (1100-tal). Vi återkommer till Öggestorp längre fram i kapitlet 9 om attungens ålder och ursprung.

Av Vadstena klostrets jordeböcker att döma var det nästan enbart i Vista och Tveta som man fortfarande definierade jord i attungar på 1400-talet. Från Tjust finns endast ett belägg, från Vedbo och Sevede inga alls (VkjB). Vanligen utgick avraden i smör, mindre ofta i penningar, men aldrig i spannmål. I Östergötland har fastighetsvärderingen i attungar uppenbarligen baserats på åkerns kapacitet att producera spannmål (Exkurs D). Det finns ingen anledning att betvivla, att det skulle förhålla sig annorlunda i Småland. Generellt är attungen knuten till gamla jordbruksbygder med relativt god tillgång på åkermark (Fig. 34). Omständigheterna öppnar upp för att avraden från attungsjord i Småland under den äldre medeltiden också har utgått i spannmål, precis som den gjorde i Östergötland, men den nästan totala avsaknaden av avradsuppgifter från denna tid gör att det måste stanna vid en möjlighet. Hursomhelst är det troligt att åkerbruket då var av större betydelse än under senmedeltiden.

Tjust var ett av attungens kärnområden. Att jorden var ledningspliktig framgår av att ledungslamen utgick från Tjust (SDHK 12837; Ståhle 1941, s. 224). Särskilt talrika är attungsbeläggen i landets centralbygd kring Gamleby (högmedeltidens Västervik). Tyvärr finns endast en enda uppgift på attungens avrad och den gäller ett godsbestånd på 16 attungar som år 1275 årligen räntade 21 mark penningar (SDHK 977). Tack vare att Tjust har publicerats av DMS går det snabbt och enkelt att få en överblick av attungen i denna gamla kulturbygd (DMS 4:5). Från hela medeltiden finns sammanlagt 32 attungsbelägg, som hänför sig till 23 olika byar. Vad sidan av attungen har jord

kanonikat (SDHK 563; Schück 1959, s. 283, 287 f., 402), misstagits för kyrkbyn Stockaryd i Njudungs Västra härad (Dovring 1947, s. 157 f. med not 17 & Fig. 3, s. 355; Göransson 1985, s. 70 not 11). Samma förväxling har gjorts inom ortnamnsforskningen (Fridell 1992, s. 163). Misstaget har traderats i min lic. avhandling (Ericsson 2007, s. 78 med Fig. 26, s. 85). Detta kan tyckas vara en liten sak, om det inte vore så att jorden i fråga definieras i attungar, varför kyrkbyn Stockaryd i så fall skulle ha varit den enda orten med sådan jordindelning i Njudung och Tiohärad. En anomali har därmed kunnat undanröjas.

definierats i stänger och alnar. Den senare jordvärderingen är mycket vanlig och dominerar stort över attungen under senmedeltiden. I nedanstående diagram (Fig. 37) redovisas antalet attungsbelägg per halvsekel. På 1400-talet var attungen avgjort en jordindelning på retur.



Figur 37. Antal attungsbelägg per halvsekel i Tjust. Källa: DMS 4:5.

Byarnas rumsliga organisation i Tjust påminner starkt om dem i Östergötland. Ett belysande exempel på det nära släktskapet är Ullevi vid norra änden av Gamlebyviken (tidigare Västerviken). Bebyggelsen ligger samlad i en radby på en höjdsträckning strax öster om Europaväg 22. Enligt en geometrisk avmätning från 1714 var bebyggelsen utlagd som en radby (LSA G23-62:1). Kartans beskrivning omtalar att åkern till hälften ligger i träde, till hälften i säde. Antalet hemman var sex och dessa hade tillsammans 16 stänger i byamål. Två av gårdarna hade vardera 2 stänger och de övriga fyra gårdarna 3 stänger. Den geometriska tomtanordningen i Ullevi kan mycket väl vara från medeltiden.

Från Ullevi finns medeltida belägg på såväl attungen som det geometriska byamålets alnar (DMS 4:5, s. 211 ff.). En attung omtalas i början av 1400-talet i samband med först en försäljning och senare en gåva. Tyvärr säger dessa enstaka uppgifter inte mer än att jorden varit indelad i attungar. Mer information finns att hämta i Vadstena klostrets jordeböcker. Klostret hade fyra landbor i Ullevi, som vardera brukade 9 alnar jord. Om det i likhet med Östergötland gick två stänger på attungen har Ullevi varit 8 attungar. Räknat utifrån åkervidden på 1714 års karta gick det i så fall 8,8 tunnland åker på en

attung, vilket ligger nära medelvärdet för östra Östergötland. Om en 5-alnarsstång användes hade klostrets gårdar nästan en attung vardera.

Ovanstående beräkningar förutsätter att det i Ullevi fanns en fast relation mellan attungen och byamålets alnar. Med tanke på att ett sådant samband förelåg i Östergötland och på Öland kan det tyckas självklart att det också har funnits i Tjust. Ett memento är dock att det inte finns en enda uppgift som styrker att attungen i Tjust varit underindeldad i alnar och stänger.¹⁰⁰ Därtill kommer att attungen försvinner under 1400-talet. Detta föranleder misstanken att jordindelningen i stänger och alnar är en yngre ordning som trängt undan den gamla attungsindelningen. Till skillnad från i Östergötland tycks det i Tjust inte ha funnits förutsättningar att införa den nya räkningen i alnar och stänger i direkt anslutning till den befintliga jordindelningen i attungar.

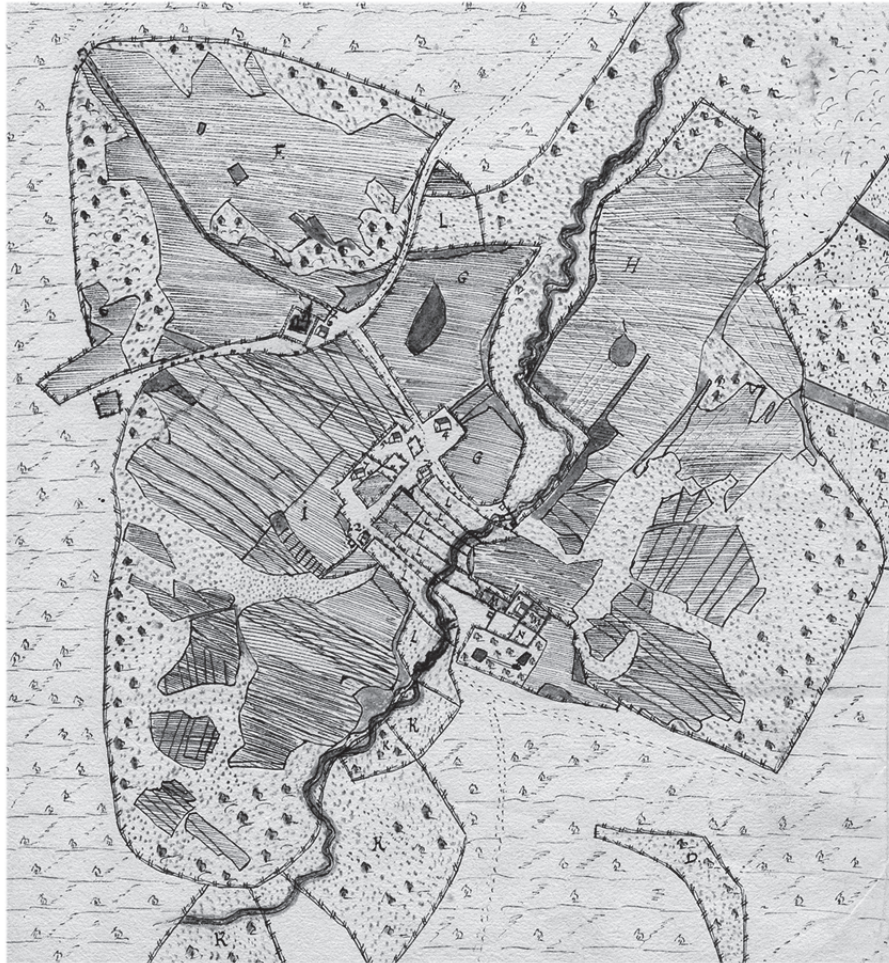
Vid sidan av Tjust är Vista och Tveta de småländska häraden som har flest attungsbelägg. Av ett bytesbrev från 1278 framgår att jorden i de byar där Jönköping och Huskvarna nu breder ut sig varit indelad i attungar (SDHK 1065). En av dessa byar med attungsbelägg är Ljungarums kyrkby. I Karl Karlsson Gyllenhielms atlas från 1637 finns två nästan identiska kartor över Ljungarum (RA, KKGa:70-71, 75-76). Byn hade sju hemman och åkern var indelad i fyra gårdar (Fig. 38). Av kartans beskrivning framgår att åkern brukades i halvträde.¹⁰¹ I två av gårdarna är jordskiftet uttrit, men utan upplysning om vilka gårdar tegarna tillhör. Byamålet definieras som ett antal alnar ”åkerskifte på bredden”. En teg är ungefär dubbelt så bred som övriga. Sannolikt tillhör den Storgården som har 50 alnar i byamål till skillnad från övriga hemman som har mellan 21 och 32 alnar. Däremot går det inte att urskilja en konstant lägesföljd tegarna sinsemellan. Med undantag för två gårdar låg bebyggelsen samlad i en närmast rektangulär utvidgning av en fågata – en bebyggelseform som brukar benämnas platsby. Alldeles intill fanns sju långsmala ängshagar, som förefaller vara utlagda efter byamålet.

Jordskiftet i Ljungarum baserades alltså på andelsprincipen. Däremot var inte tegarna ordnade i konstant sollägesföljd. Till detta ska läggas att byggnadstomterna inte var indragna i byns jordskifte. Byn var alltså inte fullt ut reglerad i Östgöta lagens mening. Om byamålet går tillbaka på den från

¹⁰⁰ En gård i Möckelhult uppges i VkjB 1502 vara 8 stänger och ligga för 1 ½ attung jord (HH 16, s. 67; DMS 4:5, s. 344). Hur många stänger det gick på attungen kan emellertid inte utläsas då värdena sinsemellan inte är jämnt delbara. Detta enstaka belägg bekräftar alltså inte att det gick ett bestämt antal stänger på attungen, snarare visar det på motsatsen.

¹⁰¹ I Ljungarum fanns fyra åkergården trots att halvträde praktiserades. I Östergötland var det normala att halvträdet förenades med en tvågårdesindelning. Samma lösning var också legio i Vista härad. Halvträdet var för övrigt inte utbrett i Tveta där byarna tillämpade olika varianter på ensäde innan tredingsträde inom ramarna för ett tregårdssystem tycks ha införts med början kring 1500-talets mitt (Vestbö-Franzén 2004).

1200-talet kända jordindelningen i attungar är en öppen fråga. Byamålet kan också, i likhet med vad som ovan antagits för Tjust, ha tillkommit i samband med att en ny jordvärdering i alnar och stänger undanträngde den gamla taxeringen i attungar. Kulturgeografen Ådel Vestbö-Franzén har föreslagit att det alnbaserade byamål som utmärker byarna i Tveta, men också i Vedbo, först tillkom på 1500-talet (Vestbö-Franzén 2008, s. 199). I så fall skulle det vara avsevärt yngre än sin motsvarighet i Tjust.



Figur 38. Ljungarums kyrkby 1637. Utsnitt ur en geometrisk avmätning av Erik Nilsson Aspegren i Karl Karlsson Gyllenhielms atlas (RA KKG:75-76).

Från Vedbo finns några enstaka belägg på attungen, men också på sättingen som var attungens sjättedel. Den senare hade sitt ursprung i östgötarätten. Att sättingen var ett verkligt jordetal framgår av ett salubrev från år 1345 då två sättingar (*duo syatunghæ*) i Buckhult med alla sina tillhörigheter (*cum omnibus adiacenciis videlicet domibus agris pratis siluis ac piscaturis et omnibus aliis jnfra sepes jntegraliter dimi[si]sse*) byter ägare (SDHK 5164). Från byn Frinnaryd föreligger en uppgift om att tegskiftet anordnats med konstant lägesföljd, dvs. solskifte (SDHK 7042, 7043). I Vedbo förekom också att gårdarnas storlek bestämdes i enkla kvottal parallellt med attungar och sättingar. Ett exempel på detta är att halva byn Traneryd (Säby sn) år 1292 byttes mot 2 attungar i Närke (SDHK 1561).

Från Möre finns endast fyra attungsbelägg, varav två är från tiden före 1376 (SDHK 1968, 2900). Samtliga belägg är från Norra härad. Sättingen, dvs. attungens sjättedel, är också känd från Möre, t.ex. från den stora byn Igelösa i Södra härad (Ericsson 2007). På 1300- och 1400-talet förekommer dessutom en räkning i penningsbol, som synes vara av samma art som markabolsvärderingen på Öland. Det gick 20 penningsbol på sättingen och således 120 penningsbol på attungen (Göransson 1966, sp. 444). En heltäckande jordindelning i attungar eller sättingar synes dock aldrig ha genomförts. Den sporadiska förekomsten av fasta jordetal förklarar varför Möres byar i det äldsta kartmaterialet mestadels saknar ordnat jordskifte och geometriska tomtanordningar (Ericsson 2001, s. 373 ff.).

Den här korta genomgången om attungen i Småland pekar på att det finns ett samband mellan en jordindelning i attungar och byar med regelbundet jordskifte. I bygder där attungen saknas eller är svagt företrädd lyser de regelbundna strukturerna helt eller delvis med sin frånvaro. Ett memento är att den senare tillkomna jordvärderingen i alnar och stänger inte behöver ha införts i direkt anslutning till den gamla jordindelningen i attungar. Likväl kvarstår att räkningen i alnar och stänger företrädesvis synes ha genomförts i områden med attungsindelning. Ett undantag härvid är Handbörds och Stranda härader, vilka behandlas längre fram i kapitel 8.

3.7.5 Gamla Uppsala

Den enda byn med attungsbelägg i Svealand är Gamla Uppsala (Fig. 39). År 1200 skänkte kung Sverker Karlsson 8 attungar till kanikerna vid Uppsala domkyrka, utöver de 8 attungar de sedan tidigare hade i byn (SDHK 286). Av dessa låg fyra i ”Gorragung” och lika många i ”Scarpaloster”. Namnen är sedan länge försvunna. Trots att gåvobrevet är unikt har det ofta lyfts fram som vittnesbörd på att Svealand under äldre medeltid också har täckts av attungsindelningen (Lönnroth 1940, s. 109; Dovring 1947, s. 85).



Figur 39. Gamla Uppsala 1640/41. Utsnitt ur en geometrisk jordebokskarta av Mårten Christiernsson. LSA A5:78.

Sigurd Rahmqvist har gjort en bebyggelsehistorisk analys av Gamla Uppsala, det egentliga Uppsala, som i alla avseenden var Upplands största by (Rahmqvist 1986). Under äldre medeltid utgjorde Uppsala ett godskomplex av klassiskt, tvådelat snitt. I väster fanns en stor kungsgård, i öster en underlydande landboby. På 1100-talet uppfördes en stenkyrka på kungsgården. Vid skilda tillfällen har jord därefter avsköndrats från kungsgården och donerats till Uppsalakyrkan. Rahmqvist har funnit att de 7 ½ markland som archidiakonaten och Norunda kanonikat ägde tillsammans vid medeltidens slut motsvarar de 16 attungar som Uppsalakapitlet hade i sin ägo år 1200. Att det

ungefär gick två attungar på ett markland bekräftar att attungen verkligen har fungerat som ett jordmått i Uppsala.

Tidigare hade Erik Lönnroth antagit att ”Gorratung” och ”Scarpaloster” var namn på försvunna byar (1940, s. 73). Rahmqvist gör i stället troligt att de är namn på olika delar av vad som på 1600-talet är Uppsalas norra åkergårde och som tidigare tillhörde kungsgården. Denna rumsliga begränsning av vissa attungars utbredning till avgränsade delar av inägomarken visar att attungen inte har fungerat som delningsgrund vid andelsskifte för byn i sin helhet. Slutsatsen kan ytterligare preciseras, då gårdarna i den gamla kungsgårdsdelen enligt den äldsta kartan från 1640/41 har sin åkermark fördelad på ett antal större särägoblock eller mindre fjällar (Fig. 39). Jorden ligger alltså inte i tegskifte. Uppenbarligen är det sådana jordstycken som har tilldelats egna namn. För landbobyen saknas medeltida uppgifter, men i 1540 års jordebok redovisas tolv kronohemman som alla är lika stora.

Attungarna i kung Sverkers gåvobrev har alltså enkom fungerat som jordmått. Att jordvärderingen i attungar tillkommit på kungligt initiativ kan tas för givet på den ort som gett namn åt Uppsala öd (av fsv. *öðer* ’rikedom’) – den godsmassa som åtföljde kungaämbetet och som i princip inte fick avyttras. Den äldsta kända uppgiften om att Uppsalakyrkan äger jord i Gamla Uppsala är från 1185, då påven tar huvudgården (*mansionem*) som tillhör ärkesätet i sitt beskydd jämte gods på annat håll i Uppland (SDHK 260). Någon ärkebiskopsgård är inte känd i senare källor och det har antagits att den anslagits till domkapitlet, som troligen existerade 1185 (Rahmqvist 1986, s. 263 & där anf. ref.). De 8 attungar som kanikerna ägde före år 1200 har troligen ingått i denna huvudgård. Den senaste tidpunkt som kungen kan ha donerat jord till ärkebiskopen och hans kyrka är när ärkesätet inrättades år 1164. Attungens närvaro i Gamla Uppsala måste sammanhänga med att egendomen disponerades av kungar från Östergötland som var väl förtrogna med detta jordmått.

3.7.6 Attungen som ortnamnelement

Ovan har vi sett att *Gorratung* och *Scarpaloster* synes ha varit namn på olika åkerstycken i Gamla Uppsala. Kan dessa ägonamn berätta något om förhållandena i byns gården? Sigurd Rahmqvist konstaterar att det förra namnet är sammansatt av *gorr* och *attung*. Ordet *gorr* är vanligt i uppländska ortnamn och syftar då på dyig mark (Rahmqvist 1986, s. 269). Det kan tilläggas att ordet annars avser den halvsmälta föda som finns i kreaturens tarminnehåll (Schlyter: *Gor*). Ordet förekommer i olika sammansättningar. Gorniding (fsv. *gornithing*) kallades t.ex. en nedrig boskapstjuv som med spjut eller annat vapen dödar ett fåkreatur så att inälvorna faller ut.

Beträffande namnet *Scarpaloster* föreslår Rahmqvist att efterleden innehåller elementet *löst* med betydelsen 'öppen, skoglös terräng'. Detta ingår i flera uppländska ortnamn, vilka med tiden antagit formen Lövsta. Förleden är adjektivet *skarp* (fsv. *skarper*) med betydelser som 'torr, mager, skrumpen' – en gängse benämning för mager, ofruktbar mark. Som bekant finns det otaliga Skarpängar, Skarphagar etc. i vårt land.

Vi står med andra ord inför jordstycken med olika egenskaper. Medan *Gorrattung* ofta varit dyig och blöt har *Scarpaloster* varit (alltför) torr. Förmodligen är namnen av en nedsättande karaktär. Trots att de bägge jordarna var taxerade i attungar är det bara det ena stycket som har ett namn med efterleden *attung*.

Längre fram, i kapitel 7 om attungen i Södermanland tar jag upp att prästgårdar och andra kyrkojordar i detta landskap ibland benämndes *Ättinge* eller *Ottinge*. Namnet ska uppenbart sammanhållas med Södermannalagens bestämmelse att kyrkobolet ska vara minst en attung. I kamerala sammanhang förekommer dessutom termen *präståtting* för samma slags jord. Samtidigt avvisar jag att det i Södermanland skulle ha funnits en verklig jordindelning i attungar.

Från Östergötland är det däremot inte känt att prästgårdar benämnts med dessa namn. Visserligen förekommer ortnamnet *Ättingen*, men det handlar då om små och sentida gårdar eller namn på utjordar. Till detta kommer att ett ortnamn med bestämd slutartikel av språkhistoriska skäl inte kan vara äldre än från senmedeltiden. Ofta tycks namnet ifråga betyda 'åttondelshemman'. Ett exempel på detta är den först från slutet av 1700-talet belagda gården Åttingen i Drothems socken (Hammarkinds hd) som i jordeboken upptas som just en åttondels skattehemman. Ursprungligen var det en frälseutjord på byn Lunds ägor (Franzén 1982, s. 34).

Att appellativet *attung* under medeltiden blivit ortnamnselement i Södermanland, men inte i Östergötland, måste sammanhållas med att det förra landskapet, till skillnaden från det senare, aldrig haft en jordindelning i attungar. Eftersom alla gamla fastigheter i Östergötland var taxerade i attungar var inte detta något särskiljande som namngivaren kunde ta fasta på. En bärande princip i all genuin namngivning är ju att namnet måste vara träffande och i namngivningsögonblicket utsäga något som är karaktäristiskt för det denoterade (Strid 1993, s. 40).

Det är därför anmärkningsvärt att byn Ottinge i Lofta socken i Tjust tycks innehålla *appellativet* attung (Moberg 1947, s. 44). Till skillnad från Södermanland hade Tjust som bekant en verklig jordindelning i attungar. Vi har återigen anledning att konsultera DMS-volymen över Tjust (DMS 4:5, s. 276 ff.). Två omständigheter framstår som viktiga i det här sammanhanget.

Den ena är att Ottinge inte var kyrkojord. Närmare bestämt redovisas gården i jordeboken 1544/45 som ett frälsehemman. Under 1400-talets andra hälft var Ottinge sätesgård för personer ur lågfrälset. Den andra är att Ottinge var taxerad till 8 attungar och att egendomen av allt att döma ingick bland de 16 attungar som östgöotalagmannen Bengt Magnusson år 1275 anslog till ett kanonikat (*Petri martyris*) vid Linköpings domkyrka (SDHK 977). I denna donation anges dock inte vad egendomen heter. År 1450 byter en linköpingskanik bort de 8 attungarna i Ottinge och några smärre strögods mot en gård i Valla utanför Linköping.

Så vitt jag vet är *Ottinge* i Tjust det enda bebyggelsenamnet inom attungens utbredningsområde som innehåller ordet *attung*. Med tanke på att Ottinge var på 8 attungar bör enheten ha existerat redan under förhistorisk tid. Inte långt från gården, närmare bestämt på Hjulby ägor, finns ett höggravfält med namnet *Kyrkkullen*. Enligt en av ortnamnsforskaren Lennart Moberg anförd tradition ska bygdens första kyrka ha legat på platsen (Moberg 1947, s. 44). Traditionen saknar stöd i medeltida källor.

Det är inte troligt att *Ottinge* är bebyggelsens ursprungliga namn. En möjlighet är att det är någon av de präster som kommit i åtnjutande av Petrus martyrens kanonikat som bytt ut ett i vederbörandes tycke opassande namn mot det kameralt präglade *Ottinge*. Kanske fastnade prästen ifråga för det faktum att enheten bestod av just åtta attungar. *Ottinge* skulle i så fall vara ett slags uppkallelseamn, givet av en högreståndsperson. Det är tveksamt om detta nya namn i så fall verkligen lyckades tränga undan det gamla namnet i den lokala namnbrukarkretsen. Däremot kan namnet *Ottinge* ha fått en fast förankring i bygden när egendomen blev sätesgård för lokalt förankrade lågfrälsepersoner på 1400-talet. Andra tolkningar är också möjliga.

3.8 Kommersiella transaktioner

De vanligaste frivilliga byten som förekommer i breven är köp av fast egendom och krediter mot jord i pant (salubrev resp. pantbrev). Existensen av dessa ekonomiska institut – som berör ägandet respektive brukandet av fast egendom – är i attungens område först belagda i mitten av 1200-talet. Detta sammanfaller med att bevarade jordebrev börjar förekomma mer frekvent. Handeln med jord kan därför vara äldre än så. Bestämmelser om släktingars hembuds rätt s.k. börsrätt har begränsat sådan handel. I ett tidigt skede kan det ha gjorts försök att reglera priset på attungen. Men om denna sak vet vi inget säkert.

3.8.1 De äldsta transaktionerna

I de äldsta breven – före 1250 – förekommer attungar endast i samband med donationer till kyrkliga institutioner. Första gången attungsjord ingår i ett testamente är 1258, men även då är det kyrkan som blir ihågkommen (SDHK 762). Att attungar förvärvats genom byte, men också köp, framgår av uppgifter i ett testamente upprättat år 1260 (SDHK 791). I ett brev från 1269 utlovar utfärdaren att attungsjord ska säljas för att lösa hans skulder (SDHK 895). I ett testamente från 1274 sägs att en huvudgård (*mansio*) på 5 attungar ska delas och att varje attung är värd 50 mark penningar (SDHK 953). Första belägget på pantsättning av jord värderad i attungar är från 1279 (SDHK 1083). Tyvärr uppges inte pantpriset i brevet. År 1281 görs en större försäljning då sammanlagt 10 $\frac{2}{3}$ attungar och därtill en mindre äga byter ägare för 433 mark penningar och 8 örtugar (SDHK 1183).

Här anförda uppgifter visar att jord värderad i attungar under 1200-talets senare hälft ingick i såväl bytesaffärer som försäljningar och pantsättningar. Förutom att köpare och säljare gjort regelmässiga överenskommelser har det också funnits institut – inte minst lagstiftning – som underlättat för parterna att genomföra och befästa en transaktion. En marknadsorienterad ekonomi, där jord kunde köpas och säljas samt kredit erhållas mot pant i fast egendom existerade senast omkring mitten av 1200-talet.¹⁰²

Den systematiska ordning och överskådlighet som kännetecknar tegskiftet måste ha minskat transaktionskostnaderna. Till skillnad från ett äldre, oregelbundet jordskifte möjliggjorde tegskiftet att en ägolotts storlek och läge kunde fixeras utan att man behövde besöka platsen i fråga. Detta har minskat kostnaderna för överlåtelse av jord. I synnerhet måste så ha varit fallit om den procedur som i Västgöotalagarna benämns *omfärd* tidigare också praktiserats i Östsverige. Att definiera en ägolott till storlek och läge var hursomhelst mer omständligt och tidsödande före än efter tegskiftet. Den kommersiella handeln med jord, och en med denna sammanhängande strävan att minska transaktionskostnaderna, kan därför ha varit en bidragande orsak till tegskiftets genomförande. Denna faktor har tidigare inte beaktats av forskningen.

3.8.2 Attungens salupris

Under sin första tid har marklandet utgjort norm för prissättning på jord på så vis att ett örtugland kostade en mark silver och ett markland således 24 mark silver (UL J 1 pr; Lönnroth 1940, s. 102 ff.). Någon motsvarande prisreglering är inte känd för attungen. I Östgöotalagen finns dock en bestämmelse om att man ska ge en gengåva till en kvinna som i hemföljd för med sig (minst) en

¹⁰² Köp av fast egendom kan beläggas redan under sen vikingatid, t.ex. i runinskriften på Vedahällen i Uppland (U 209): ”Þorstæinn [...] kaupti þennsa by”.

sjättedels attung i byggd by eller jord som är värd 3 mark i humpar, dvs. jord som ligger orubbad utanför tegskiftet och som därför inte alltid har attungstal (ÖgL G 3). En med hemföljden kongruent bestämmelse är att hembudsplikten inte gäller jord som är mindre än en sjättedels attung i byggd by eller jord till tre markers värde i humpar (ÖgL J 3: 2). Om jorden i humpar var lika värdefull som attungsjorden skulle den senare ha betingat 18 mark per attung. Som framgår nedan var priset på attungen betydligt högre än så.¹⁰³

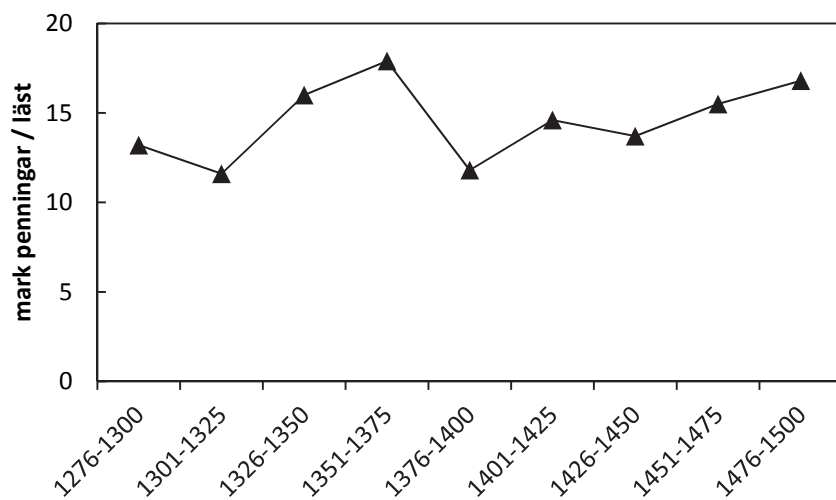
Dovring sammanställde aldrig priset på attungen. Däremot undersökte han hur priset på några jordbruksvaror förändrades under medeltiden (1947, s. 200 ff.). Varorna var säd, smör och boskap, dvs. produkter som var av betydelse för prissättningen på jord. Hans slutsats var att silvret (lödig mark) inte hade fungerat som stabil värdemätare för inhemska jordbruksprodukter. Däremot har det nominella värdet (mark penningar) haft ett någorlunda stabilt värde för sådana varor. Orsaken synes vara att pengarnas avtagande silverhalt balanserades av silvrets tilltagande sällsynthet.

Dovring redovisade det genomsnittliga spannmålspriset per kvartssekel i en tabellarisk uppställning och påstod att ingen långsiktig prisutveckling kunde konstateras (1947, s. 203 f.). Hans syfte var, som sagt, att undersöka det nominella myntvärdets stabilitet. För vi in värdena i ett diagram framgår – tvärt emot vad Dovring själv påstod – att spannmålspriset varierat (Fig. 40). Efter en uppgång under förra hälften av 1300-talet faller priset kraftigt under kvartsseklet 1376–1400. Därefter sker en långsam återhämtning under 1400-talet.

Nya av ekonomhistorikerna Johan Söderberg och Bo Franzén genomförda undersökningar, vilka baseras på ett betydligt större underlag än vad Dovring hade till hands, bekräftar att spannmålspriset på intet sätt var stabilt under medeltiden. Detta gäller oavsett om man räknar i nominella priser eller omvandlar dessa i silver (mark lödig). Istället kan en trend med fallande spannmålspriser konstateras under senmedeltiden, men som vänder uppåt under andra hälften av 1400-talet (Franzén & Söderberg 2006; Söderberg 2007). Trendbrottet synes ligga omkring 1470, vilket i så fall sammanfaller med att befolkningen då på nytt ökar efter nedgången som inleddes med digerdöden 1350. Därtill kommer att de årliga prisfluktuationerna, den s.k. volatiliteten, var betydande, något som i sin tur pekar på att rikets olika delar i ringa utsträckning var integrerade i en gemensam spannmålsmarknad. Jämfört

¹⁰³ C. G. Andræ förutsätter reservationslöst att jord i humpar och attungsjord är likvärdiga när han påstår att priset för en sjättedels attung i Östgötalagen var 3 mark (Andræ 1985, s. 38). Antagandet är helt grundlöst. Märk att Upplandslagen gör skillnad på jord i två skilda klasser, nämligen dels jord som avkastar både korn och pengar, dels jord som endast ger pengar (UL J 1 pr; Rahmqvist 1996, s. 37 med not 131). Den senare jorden var värd två tredjedelar av den förra.

med det mer ekonomiskt utvecklade Nordvästeuropa (i synnerhet Nederländerna och England) var spannmålspriserna lägre i Sverige, vilket för äldre tider, dvs. före industrialismens genombrott, är ett tecken på att ekonomin var relativt outvecklad. Detta är en slutsats som underbyggs av att volatiliteten samtidigt var högre i Sverige.

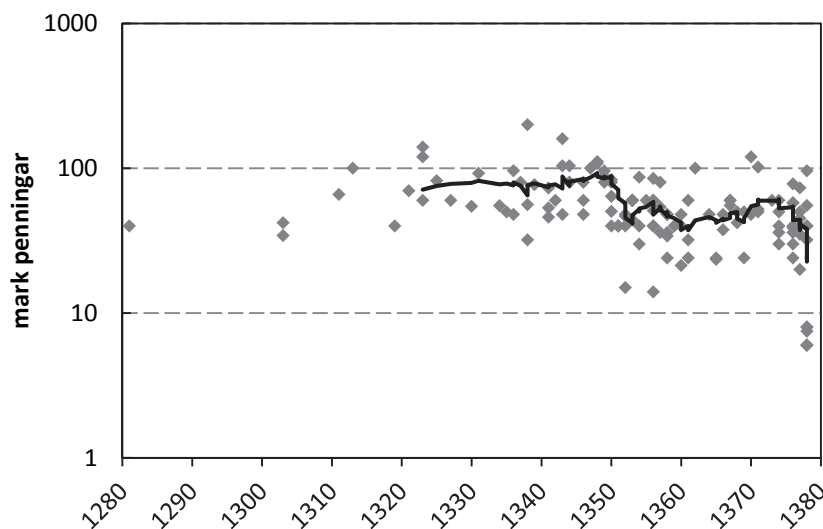


Figur 40. Prisutvecklingen på spannmål (råg och korn) enligt Dovring (1947, s. 203). En läst = 16 tön = 96 spann. Såväl aritmetiskt medelvärde och medianvärde är 14,6 mark penningar per läst. Priset för 1 tön säd är knappt 1 mark penningar.

Vad angår de andra av Dovring undersökta jordbruksprodukterna, dvs. smör och boskap, så har priset på dessa varor sjunkit mer än på spannmål (Söderberg 2007). Medan smörpriset låg på en förhållandevis stabil nivå, så sjönk priset på oxar betydligt mot slutet av 1400-talet, dvs. samtidigt som spannmålspriset började stiga. Orsaken till detta är troligen att utbudet på slaktdjur har ökat till följd av att jordbruket i många trakter under senmedeltiden blev alltmer inriktat på boskapsskötsel, men också att ett välorganiserat system med långväga oxdrifter vuxit fram och som omfattade regioner med olika ekonomisk inriktning. Åkerbruket var däremot betydligt mindre dynamiskt, utan någon påtaglig teknisk utveckling. Låga och ostadiga skördar tycks ha varit det fundamentala problemet under 1400-talet.

Attungens salupris 1280–1378 redovisas i figur 41. Förutom salubrev och andra brev med prisuppgifter ingår också fyra bytesbrev, som omtalar att en mellanskillnad i pengar har utgått. Skogslotter och ängar har däremot inte

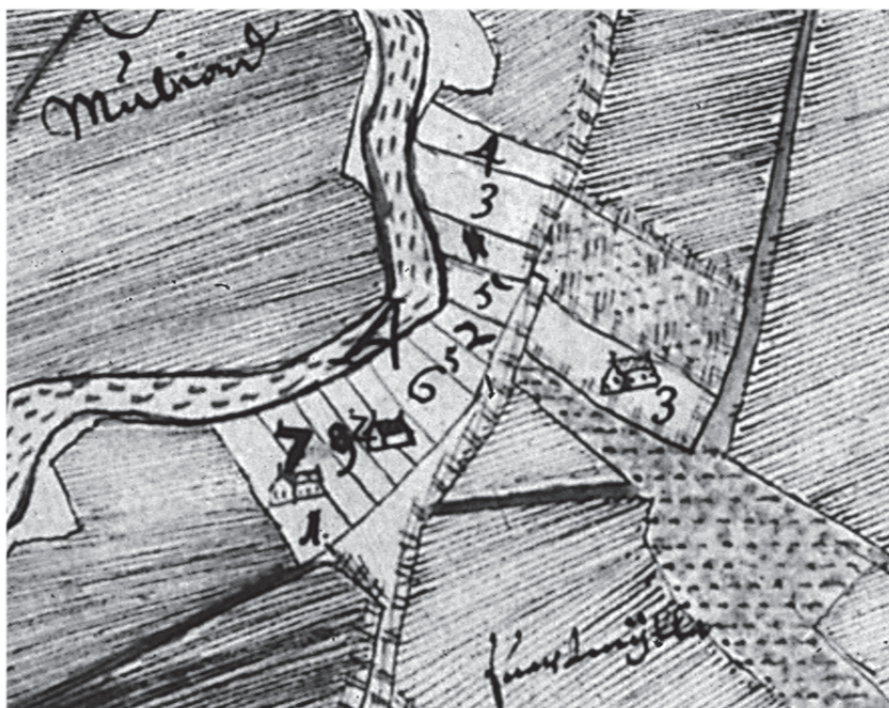
tagits med.¹⁰⁴ Under den studerade perioden är medelvärde 56,4 mark penningar för 1 attung jord. Ett markant prisfall inträffar omkring 1350. Före 1350 är attungens medelpris 78,2 mark penningar. Åren 1350–1378 är medelpriset 46,3 mark penningar. Efter digerdöden har således priset på attungsjord i genomsnitt sjunkit med drygt en tredjedel. Lars-Arne Norborg har hävdats att det inte går att statistiskt fastställa om en nedgång i jordpriset skett direkt efter digerdöden (1968, sp. 247). Detta är en uppfattning som nu kan avfärdas.



Figur 41. Attungens salupris 1280 till 1378 (n=136). Semilogaritmisk skala med inlagd trendlinje (10 per glidande medelvärde).

¹⁰⁴ I några fall ingår förutom attungsjord också någon smärre jordlott utan attungstal i priset. I dessa fall har priset justerats till en trolig approximation. Från år 1303 finns ytterligare två prisuppgifter (SDHK 2006): "quartam partem attungi in nyarthawi quem byrgerus liquidson emit pro XXIIIII marcas denar. Jtem XII marcas denar pro dimidio attungo in sconbyergh quas leuauit dominus hongerus ulfson." Prisuppgifterna är sannolikt förväxlade, byts de mot varandra blir priset för en attung i båda fallen 48 mark pn, vilket också passar bra med de bägge andra prisuppgifterna i samma brev. För säkerhets skull har de ändå inte tagits med i statistiken. En tiondels attung i Svartingstorp i Norra Møre härad såldes år 1302 för 24 mark pn (SDHK 1968). Eftersom priset är det högsta som noterats samt att det dessutom kommer från en trakt där litet är känt om attungens storlek har även denna uppgift utelämnats. Ett brev som omtalar att ½ attung upplåtits genom både gåva och köp har likaså uteslutits, eftersom gåvodelens storlek är okänd (SDHK 4065). En försäljning i lödiga mark från 1341 (SDHK 4683) har räknats om efter kursen 1: 51 (Edvinsson, Franzén & Söderberg 2010, Tab. A3.1, s. 108). Efter 1350-talets mitt blir kursen 1: 6 vanlig. I flera brev uppges uttryckligen att 6 mark pn motsvarar 1 lödig. Under samma period förekommer också kursen 1: 4 ½ i några brev. I dessa fall har priset räknats om så att det motsvarar den då gängse kursen 1: 6.

Det finns anledning att granska några extremvärden för att se om de har något särskilt att berätta. Den högsta och den tredje högsta noteringen före 1350 avser en och samma jordlott på $\frac{1}{2}$ attung i byn Fållinge strax utanför Skänninge (SDHK 3192 & 4407). I bägge fallen är det borgare i staden som har förvärvat den dyra andelen. Det höga priset kan tänkas bero på jordens urlogistisk synpunkt goda belägenhet för en stadsbo. Hur det än förhåller sig med den saken så har närheten till Skänninge utan tvivel inverkat på byns utformning och bebyggelse. På 1630-talet fanns inte mindre än 13 ägolotter i Fållinge, varav fem brukades av byns tre hemman (Fig. 42). Resterande åtta ägolotter var utjordar. En av dem benämndes Jöns skräddares jord, vilket styrker att borgare i staden brukade vissa av utjordarna. De flesta ägolotterna var på 9 tunnland. Troligen var det en sådan andel som värderades till $\frac{1}{2}$ attung. I Fållinge kan utjordar ha uppkommit genom avhysning av gårdar till följd av att jord förvärvats av personer bosatta i Skänninge, och det långt före digerdöden.



Figur 42. Fållinge 1638/39. De flesta av de 12 tomterna i Fållinge tillhörde obebyggda utjordar. Den breda tomten nr 6 bestod egentligen av två skilda utjordar. Utsnitt ur en geometrisk jordebokskarta av Johan Larsson Grot. LSA D7:6-7.

Den främsta orsaken till det höga priset på attungen i Fällinge måste dock vara att jorden hade en ovanligt hög avrad. Det finns några med Vadstena kloster sammanhörande källor som kastar ljus över det här sambandet. Klostret fick jord i Fällinge dels 1404 (SDHK 16230), dels 1407 (SDHK 16944). I det äldre gåvobrevet skänker Nils Knutsson till klostret $\frac{1}{2}$ attung med hus och tillägor, dock på villkor att klostret återlöser en annan lika stor andel i byn som är pantsatt till en borgare i Skänninge för 48 mark penningar. Pantpriset var för sin tid ovanligt högt. Dessutom villkorade givaren att han och hans hustru under återstoden av deras liv skulle fortsätta att bära upp avraden av all jord. Gåvan var således inte särskilt generös. Av brevet framgår att de båda halva attungarna var skilda jordlotter. Den pantsatta jorden sägs nämligen ligga ”vpsidhes” den förra. Vi lägger märke till att även dessa ägolotter var på $\frac{1}{2}$ attung vardera i likhet med den redan på 1300-talet omtalade andelen. I det yngre brevet – utfärdat av änkan Ingeborg Nilsdotter som valde att sluta sina dagar i Vadstena kloster – får birgittinerna inämnda kloster en ”twæskipadhan attung” och därtill en ”thridhiunx attung”. Även denna gång villkorades att givaren under sin livstid skulle fortsätta att åtnjuta ”afradhe oc thienist” av jorden. Undantaget tredjedelsattungen måste detta vara samma jord som omtalas i det tidigare gåvobrevet. I klostrets jordebok av år 1447 redovisas nämligen en landbo med $1\frac{1}{3}$ attung som sägs vara ”thwaskipadh jordh” (SFSS 245, s. 20). Eftersom jorden i det äldre gåvobrevet uppges bestå av två skilda lotter kan man av denna omständighet dra slutsatsen att beteckningen tveskipad avser ’en på två skilda ägolotter fördelad äga’. Vkjb 1447 uppger att räntan är 5 tön och 5 spann korn + 5 öre och 2 örtugar pn. I Vkjb 1457 har avradssatsen justerats till jämna $5\frac{1}{2}$ tön korn och $5\frac{1}{2}$ öre pn (op. cit., s. 84). Avradskvoten i den yngre jordeboken blir då 4,14: 4,14, vilket är strax över den äldre medeltidens normalkvot. Avraden på attungen i Fällinge var alltså ovanligt hög i mitten av 1400-talet. Om jorden också räntade utöver det vanliga under föregående sekel, vilket kan hållas för troligt, har det säkert motiverat attungens höga pris.

Andra faktorer som kan ha bidragit till de stora prisvariationerna är omfattningen och kvalitén på attungens olika tillägor såsom byggnader, kvarnströmmar etc. Den lägsta noteringen direkt efter digerdöden är från 1352 och gäller 2 attungar i Spångerum utanför Linköping (SDHK 6394).¹⁰⁵ Ännu lägre noteringar finns från 1378, då flera jordlotter i den försvunna byn *Värnbosäter (Värna sn, Bankekinds hd) såldes för mellan 6 och 8 mark penningar per attung (SDHK 11174–78, 11335). Före 1300-talets uppgång –

¹⁰⁵ Det enstaka hemmanet Spångerum hade 19 tunnland åker och 20 kappland enligt en äldre geometrisk jordebokskarta från 1651 (RA, Sturefors: 12–13). Attungen i Spångerum motsvarade alltså närmare 10 tunnland och var således inte någon ovanligt liten äga.

som har drag av ”överhettad” marknad – kan möjligen normalpriset ha varit omkring 40 mark penningar. Samma belopp blir åter vanligt efter digerdöden. 40 mark penningar motsvarar Östgötalagens fulla mansbot, ett mycket vanligt bötesbelopp (jfr Dovring 1947, s. 84; Hafström 1949, s. 111 ff.). Priset på en lägerstad i en klosterkyrka var också ofta 40 mark. Möjligen står vi här inför en storhet som i brist på bättre skulle kunna kallas ”basbelopp”. Har detta belopp varit baserat på det ursprungliga normalpriset på en attung jord? En omständighet som talar emot att så var fallet är det ovan omtalade testamentet från 1274 i vilket attungen värderas till 50 mark penningar (SDHK 953). Räknar man om Upplandslagens normerade pris på marklandet enligt den på 1290-talet gällande kursen 1: 3,9 motsvarar det knappt 94 mark penningar.¹⁰⁶ Eftersom ett markland i regel motsvarade två attungar (se kapitel 5) borde attungen under samma tid betinga omkring 47 mark penningar, vilket passar hyfsat bra de prisuppgifter och värderingar vi har till hands. Detta betyder dock inte att det fanns ett normerat pris på attungen. Däremot bekräftas att marklandet var omkring dubbelt så stort som attungen.

Även om priset på attungen från början var normerat och därtill stod i ett bestämt förhållande till avraden, så har detta samband lösts upp under 1300-talets förra hälft, då jordpriset ökade kraftigt. Varken denna prisstegring eller prisfallet efter 1350 kan emellertid förklaras med att avraden samtidigt förändrades. Längre fram under senmedeltiden halverades dock, som vi har sett, avraden så att den i mitten av 1400-talet i normalfallet utgick med 2 tön korn på attungen. Trots den senmedeltida halveringen finns uppgifter från medeltidens slut som pekar på att normalpriset för en attung likväl var 40 mark penningar (Dovring 1947, s. 174).

Att priset på jord sjönk direkt efter digerdödens härjningar bekräftas av ett brev utfärdat den 13 juni 1353 angående försäljningen av en fastighet i byn Gismestad (Vikingstads sn, Valkebo hd) (SDHK 6577). I brevet, som ofta uppmärksammas i litteraturen (Norborg 1968, sp. 247; Nordberg 1995, s. 161; Harrison 2000, s. 397), kan man läsa att ”på grund av den stora dödlighet som nyss gjort sig gällande, och ödeläggelsen av många jordegendomar, som knappt kan säljas för halva värdet, då det är sällsynt och svårt att få tag på brukare till dem” (Harrisons översättning). Försäljningssumman uppgick till 74 mark penningar. Tyvärr anges inte attungstalet i brevet.

¹⁰⁶ Kursen 3,9 mark för en lödig har hämtats från Edvinsson, Franzén & Söderberg 2010, Tab. A3.1, s. 106.

3.8.3 Pantsättning av attungsjord

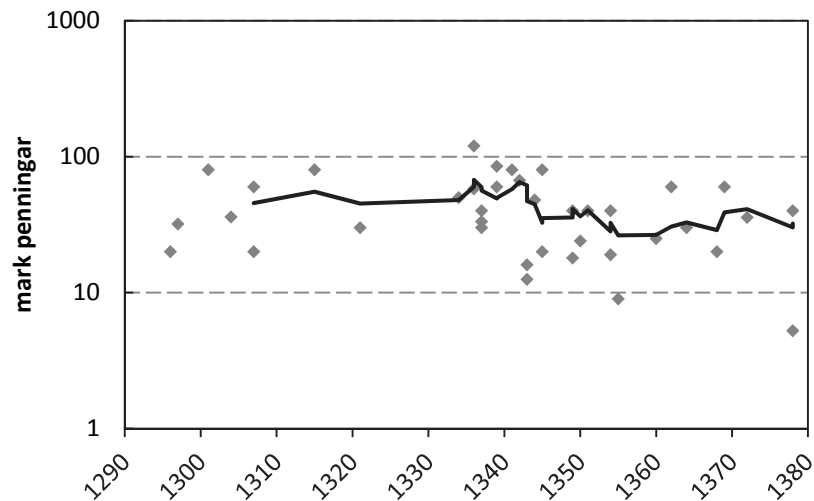
I Östgötalagen regleras pantsättning av jord i jordabalken (ÖgL J 16). När någon vill pantsätta sin jord ska han först hembjuda den till släktingarna. Vill de inte låna honom penningar för jorden ska han fara till tings och få domslut på att han får pantsätta till vem han vill. Den princip som sedan tillämpas benämns *förfallspant*, vilket innebär att om penningarna inte betalats på utsatt dag räknas det som köp. Lagen håller köpet öppet under en prøvotid om tre år, men sedan är det oåterkalleligt. Tre år är enligt Östgötalagen den tid som krävs för att någon ska få ”laga hävd” på sin jord.

Förfallspant innebär att gäldenären (ägaren) hade besittningsrätt till jorden under lånetiden. Under 1300-talet började det bli vanligt att den pantsatta jorden skulle övergå i borgenärens (kreditgivarens) besittning, s.k. brukspant. Den kanoniska rättens ränteförbud blev då ett problem. Trots förbudet var det inte givet att jordräntan skulle frånräknas pantbeloppet, dvs. räknas som amortering (Norborg 1958, s. 263 & där anf. ref.). Ekonomhistorikern Bo Franzén har visat hur ränteförbudet kunde kringgå och hävdar att det i praktiken saknade betydelse, även för dem som ivrigt predikade det (1998, s. 120 ff., 2006, s. 103 f.).

Att någon pantsatte sin jord behöver inte betyda att personen i fråga var på obestånd. Kredit mot pant i fast egendom var ett institut som hade vissa fördelar för ägaren jämfört med försäljning. Genom pantsättning kunde lagens omständliga hembudsregler (ÖgL J 3) kringgå och ett rörligt kapital relativt snabbt frigöras. För medeltidens kreditmarknad var pantförfarandet av största betydelse. Förutom rena pantbrev förekommer också i testamenten inbäddade pantsättningar. I sådana brev ställs jord som säkerhet för gåvor i pengar till kyrkliga institutioner. Även i dessa fall har arvingarna rätt att återlösa jorden. Ett skäl till att sätta jorden i pant, i stället för att direkt ställa ut den som gåva, kan ha varit att det då blev lättare för kyrkor och kloster att hävda äganderätten gentemot släktens krav (Franzén 2006, s. 114 f.).

Attungens pantpris varierar betydligt (Fig. 43). Toppnoteringen avser $\frac{1}{4}$ attung i Väsby, Kinda härad (SDHK 4270). Medelvärdet för den studerade perioden är 42,7 mark penningar. I likhet med salupriset faller attungens pantvärde efter digerdöden med drygt en tredjedel. Före 1350 är medelvärdet för en pantsatt attung 48,6 mark penningar. Under perioden 1350 till 1378 har medelvärdet sjunkit till 31,4 mark penningar. Precis som idag är pantvärdet lägre än salupriset. Närmare bestämt är pantvärdet i genomsnitt omkring tre fjärdedelar av salupriset. Borgenärerna återfinns både bland kyrkliga institutioner, biskopar och världsliga stormän. Notabelt är att sockenkyrkan i Vist (Hanekinds hd) i två fall axlat rollen som kreditinstitut. Om panten förföll har kreditgivaren efter tre år förvärvat jord till ett pris betydligt under

marknadsvärdet. Om brukspant tillämpades har dessutom borgenären burit upp avraden under pantsättningen och således fått ränta för pengarna.



Figur 43. Attungens pantvärde 1290 till 1378 (n=38). Semilogaritmisk skala med inlagd trendlinje (5 per glidande medelvärde).

3.9 Attungens differentiering under agrarkrisen

Folke Dovring konstaterade att attungens åkerareal på 1600-talet var nästan dubbelt så stor i västra Östergötland som i landskapets östra delar. Av den ovan redovisade statistiska bearbetningen av Dovrings kasuistik framgår att attungens åkerareal uppvisar en vikande trend från väster till öster (Fig. 17). Med stöd i att lika stora avradsbelopp hade utgått från attungen över hela Östergötland under äldre medeltid drog Dovring slutsatsen att stora arealer åkermark tagits ur bruk under senmedeltiden i östra Östergötland. Dovring var starkt påverkad av den kontinentala forskningen, som då förhöll sig avvaktande till att digerdöden skulle ha varit en orsak till senmedeltidens sociala och ekonomiska förändringar (Dovring 1953b). Han ville därför inte tillmäta farsoten någon avgörande betydelse för den av honom konstaterade utvecklingen. Nu när trenden har vänt (Harrison 2000; Myrdal 2003) måste Dovrings resultat omvärderas och tas med som en av flera indikationer på att markanvändningen blev mer extensiv till följd av en krympande befolkning.

Åker som togs ur bruk efter digerdöden och efterföljande pestepidemier tycks framför allt ha blivit äng. På 1600-talet skiljde sig omfattningen av ängsbruket betydligt mellan Östergötlands västra och östra delar. I byarna "västanstång" gick det i genomsnitt knappt 1 lass hö på tunnlandet, medan

byarna ”östanstång” hade mer en dubbelt så mycket eller 2 lass per tunnland (Exkurs D, Tab. D:1).

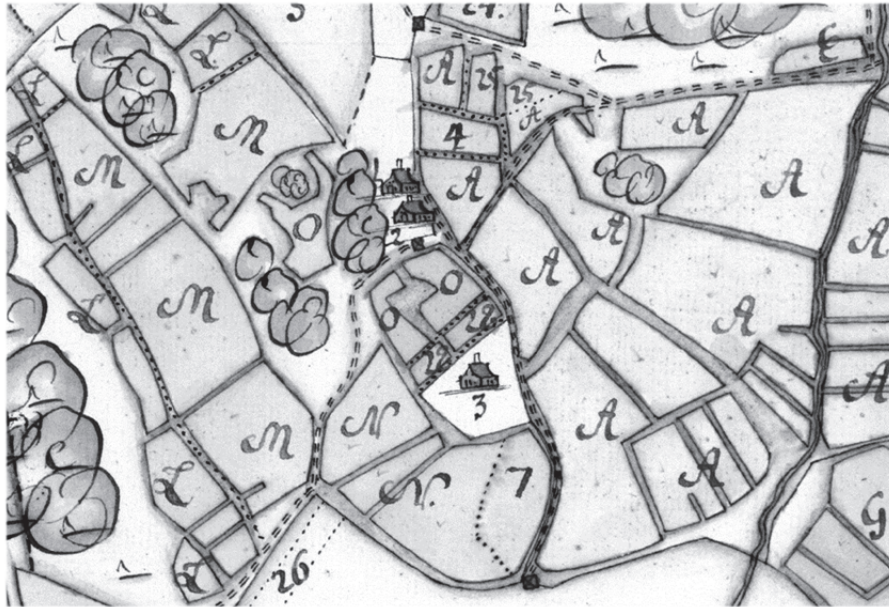
Som ett exempel på hur den senmedeltida ödeläggelsen i Östergötland ”östanstång” tog sig ut har jag valt byn Frösslunda i Bankekinds socken (förr Svinstads sn) och härad. Byn pantsattes år 1337 i tre omgångar av riddaren Karl Näskonungsson till domkyrkan i Linköping (SDHK 4347, 4357, 4363). Först förpantades en attung för 40 mark penningar, sedan ytterligare en attung för 30 mark penningar och sist 6 attungar för 200 mark penningar. I de båda första breven sägs den pantsatta jorden tillhöra de attungar som landborna brukar och bebor (*de hiis attongis quos coloni colunt et inhabitant*). I det sista brevet nämns förutom landbor också en bryte (*qui ibidem inhabitantur tam per villicum meum quam colonos*). Av detta kan vi för det första sluta oss till att Frösslunda var på 8 attungar och för det andra att det fanns en brytegård i byn.

Bryten i Frösslunda har antagligen varit både gårdsförvaltare och arrendator, men också uppbördsman för sin herres landbor. Möjligen har det också funnits dagsverkstorp i byn, men colonis syftar här troligen på landbor, inte torpare. Frösslunda tycks ha varit en by med brytegård och därtill några landbogårdar. Till allt detta fanns endast en ägare.

Den äldsta kartan över Frösslunda är en geometrisk jordebokskarta från 1651 och den ingår i en på privat initiativ upprättad atlas över ägor som låg under Sturefors slott (RA, Sturefors: 22–27). Byn bestod då av tre jämnstora gårdar som tillsammans brukade $33 \frac{3}{4}$ tunnland åker, vilket gör låga 4,2 tunnland per attung. Enligt en karta från 1701 bestod byn då fortfarande av tre egaliserade frälsehemman under Sturefors (LSA D6-12:1). Under den mellanliggande perioden har byns åkerareal ökat med en fjärdedel till 42,3 tunnland, vilket gör 5,3 tunnland per attung. Tydligt fanns det gott om brukbar jord att lägga under plogen i Frösslunda under andra hälften av 1600-talet. Som tidigare påpekats är en relativt omfattande nyodling något som utmärker östra Östergötland under denna tid. Att ökningstakten är högre än i västra Östergötland sammanhänger till synes med att det i landskapets östra delar fanns mer ödelagd åker som på nytt kunde tas i bruk.

I bytomten på kartan från 1701 finns en lucka i form av två åkerlappar markerade med littera O och två med nummer 28 (Fig. 44). I kartans beskrivning står att de förra utgörs av svartmylla, vilket är en tydlig indikation på äldre bebyggelse. Denna lucka har inte markerats i den äldre kartan, som är ett mindre detaljrikt arbete. Bytomten ligger i en sydsluttning och i samband med en fältbesiktning har jag funnit att det finns husterrasser på platen för nämnda lucka, vilket således bekräftar hypotesen om en ödegård. Förutom att gårdarna i Frösslunda egaliserades någon gång efter 1337 har minst en av dem försvunnit. Troligen är det inte brytegården som är försvunnen, eftersom den

bör ha legat längst i norr, dvs. på den högst belägna tomten där utsikten över omgivningen är som bäst.



Figur 44. Frösslunda bytomt. Utsnitt ur en geometrisk avmätning från 1701 av Nils Lundberg. LSA D6-12:1.

Det är inte vanligt att hela byar med attungsindelad jord har övergivits och lagts öde under senmedeltiden. Ett av få exempel på fullständig ödeläggelse är *Värnbosäter i Värna socken och Bankekinds härad. Det exakta läget för denna by är okänt, men torde av ortnamnet att döma ha legat i socknens medeltida kolonisationsbygd. Namnets förled är genitiv plural av den till bebyggelsenamnet Värna bildade fornsvenska inbyggarbeteckningen *værnboar*. Från 1378 finns inte mindre än sju salubrev som dokumenterar hur jord i *Värnbosäter har överlåtits från sju olika säljare till Jöns djäkn, som var förvaltare hos Bo Jonsson (grip) under många år (Tab. 5). Samtliga säljare förutom Gustav Mattson (sjuuddig stjärna) tycks ha varit skattebönder, som alla var bosatta i Bankekinds härad. Uppenbarligen härrör breven från Bankekinds häradsting och även om det inte uttryckligen sägs, så skedde förvärven med all sannolikhet för drotsens räkning. Priset på attungen i *Värnbosäter varierar mellan 6 och 8 mark penningar, vilket är det lägsta som har noterats i föreliggande undersökning. I ett av breven definieras jorden som 3 stänger, vilket måste motsvara $1 \frac{1}{2}$ attung jord (SDHK 11205). Transaktionerna omfattar totalt 7 attungar. Det kan hållas för troligt att det har funnits ytterligare en attung i *Värnbosäter. Kanske ägde Bo Jonsson denna

attung innan han förvärvade resten av byn. Det låga priset på attungen i *Värnbosäter torde bero på att åkerjorden inte längre brukades i samma omfattning som förr, kanske var den till och med helt utlagd som slåttermark.

Tabell 5. *Jordtransaktioner i *Värnbosäter 1378*

SDHK	Säljare	Attungar	Pris mp	Pris/attung mp
11174	Karl Tokesson i Värna	1	8	8
11175	Viorm i Hultsäter	$\frac{2}{3}$	5	7 $\frac{1}{2}$
11176	Sune Jon "smeds" son	$\frac{1}{2}$	3	6
11177	Assar i Elltorp	2	12	6
11178	Magnus i Värna	$\frac{1}{3}$	2	6
11205	Gustav Mattson	1 $\frac{1}{2}$	12	8
11335	Nils i Dala	1	8	8

Källa: SDHK.



4 Marklandet i Svealand

AD 1247. Detta år förlorade Upplands allmoge vid Sparsätra segern och sin frihet, och man pålade dem spannskatt, skeppsvist och flera bördor.

Skänningeannalerna, förr benämnda Sigtunaannalerna

Forskningens nuvarande ståndpunkt är att marklandet infördes i mitten av 1200-talet. Troligen inträffade det ungefär samtidigt i Uppland, Södermanland och Västmanland. I Närke, där jorden sedan tidigare var indelad i attungar, började marklandet tränga undan det äldre jordetalet före utgången av 1200-talet, men det skulle ta omkring hundra år innan processen var avslutad. Däremot finns ingen konsensus om varför marklandet infördes och vem eller vilka som tog initiativet. Erik Lönnroth ville sammanhålla marklandets uppkomst med införandet av de stående ledungsskatterna efter slaget vid Sparsätra 1247 (Lönnroth 1941, s. 66 f., 136; 1942, s. 110 f.), men detta förslag har aldrig vunnit allmän acceptans. Syftet med det här kapitlet är dels att summera forskningen om marklandets funktioner och ursprung, dels att kartlägga avradsutvecklingen på marklandet i olika landskap för att undersöka huruvida de skiljer sig åt.

4.1 Marklandets funktioner, ursprung och avkastning

Erik Lönnroth menade att marklandet tillkommit i samband med en snabb samhällsförändring – en revolution iscensatt av kung och stormän – då ledungsprestationerna förvandlades till stående skatter på jord. För att tjäna som grund för den nya beskattningen taxerades, nota bene, under statlig ledning jorden i markland, öresland etc. Vidare tänkte sig Lönnroth att de äldre, kollektiva prestationsenheterna hade sprängts och ersatts med individuella skatter. Först därefter hade jordetalet blivit normerande för

avraden, som också var en individuell avgift (Lönnroth 1940, s. 107, 121, 131, 135 f.).

Dovring instämde i att marklandet hade tjänat som norm för ledungsskattens utgörande, men endast sekundärt (1947, s. 84). Skatten hade fördelats på jordägarna efter jordetal inom hamnan respektive hundaret. Skatten var alltså till sin natur kollektiv, inte individuell. Först på 1500-talet blev marklandet skattenormerande på gårdsnivå. Därmed faller också Lönnroths hypotes att marklandsindelningen skulle ha genomförts på statligt initiativ. Överhuvud finns inga belägg för att jordvärderingar utförts genom kungamaktens försorg. Senare forskning har tvärtom påpekat att taxeringarna gjordes inom tingslaget och under medverkan av bönderna och andra jordägare (Rahmqvist 1996, s. 40 f.; Siltberg 2008).

Istället för staten och skatterna framhöll Dovring kyrkan och avraden. Enligt honom var avradsbestämningen marklandsräkningens grund (1947, s. 190 f.). Syftet skulle ha varit att främja det kyrkliga godsbeståndets expansion och säkra den kyrkliga jordens ekonomiska och rättsliga ställning. Senare har Sölve Göransson tagit fasta på marklandets funktion som byamål och föreslagit att jordetalet infördes för att möjliggöra tegskiftessystemet (1985, s. 71). Behovet av jordvärdering skulle alltså främst ha sin grund i praktiska saker på en lokal nivå. Göranssons tolkning har vunnit visst stöd (Rahmqvist 1996, s. 40).

Olika forskare har alltså föreslagit olika orsaker till marklandsräkningens införande. Varje förklaring har tagit fasta på någon av marklandets funktioner. Det finns emellertid en funktion hos marklandet som aldrig lanserats som motivet till marklandstaxeringen, nämligen att reglera priset på jord. Upplandslagen stadgar att priset för ett örtugland ska vara en mark silver och för ett markland således 24 mark silver (UL J 1). Att marklandet under sin äldsta tid varit prisnormerande bekräftas av flera salu- och pantbrev under andra hälften av 1200-talet (Lönnroth 1940, s. 102 ff.). Det ibland förkommande uttrycket *justum pretium*, dvs. det rättfärdiga, av lag, sedvänja och moral föreskrivna priset, visar på det kyrkliga inflytandet bakom regleringen. Marklandet skiljer sig i detta avseende från attungen. Det finns nämligen inga som helst belägg på att attungen skulle ha utgjort norm för prissättning på jord. Det kan dock inte uteslutas att attungen i ett tidigt skede haft en sådan funktion, men det var i så fall före den äldsta bevarade redaktionen av Östgötalagen.

Att Dovring framhöll avradsberäkningen som orsak till marklandsräkningens tillkomst sammanhänger säkert med att det som låg honom varmast om hjärtat och som han ägnade mest kraft åt att undersöka var avradens sammansättning och utveckling fram till början av den nya tiden

(1947, s. 34 ff.). Dovrings undersökning baserades på den av flera källor sammansatta kasuistiken, för vilken Uppsala domkyrkas, Sko klostets och Vadstena klostets jordeböcker utgör grundmaterialet. Av störst betydelse är den långa sviten jordeböcker och räkenskaper från Uppsala domkyrka.¹⁰⁷ Undersökningen mynnade i slutsatsen att ett markland under äldre medeltid i regel motsvarande en äga på 24 tunnland, på vilken man besådde halva arealen med 4 tön (= 24 spann), skördade sexfalt och i avrad lämnade en tredjedel av skörden eller 8 tön (= 48 spann). Avraden var med andra ord en funktion av jordetalet. Avraden bestod av lika numeriska delar säd och penningar, varför marklandets normalkvot var 8: 8. Som framgår av kapitel 1 var denna s.k. bundna avrad typisk för den jord som arrenderades av landbor, men däremot inte för jord som låg under huvudgårdsdrift, vilken ofta avkastade betydligt mer än landbojorden. Trots att Dovring ingående studerade avradens historia och var öppen för att huvudgårdsdriften varit betydande missade han alltså denna viktiga sak.

Hursomhelst, ett markland var under äldre medeltid likvärdigt med två attungar. I övrigt var attungen och marklandet ”två företeelser med olika namn men med samma funktioner och egenskaper” (Dovring 1947, s. 164). Dovring tänkte sig att marklandsräkningen uppkommit ur en äldre jordindelning i attungar på så sätt att i regel två attungar blev ett markland (op. cit., s. 188). Eftersom, som ovan fastställts, någon verklig jordindelning i attungar, med undantag för Gamla Uppsala, inte kan beläggas i Uppland, Södermanland och Västmanland kan marklandsräkningen omöjlig vara naturligt framvuxen ur en äldre jordindelning i attungar. Den av Dovring konstaterade relationen behöver dock inte vara fel, men den måste ha uppkommit på annat sätt. Hursomhelst är marklandet en transformation av attungens fastighetssystem, dock utan att det föreligger ett konkret geografiskt samband. Konstruktören (eller konstruktörerna) bakom marklandsräkningen måste ha haft attungen som förebild men, för att använda en modern term, ”uppdaterat” den på så sätt att enheterna åsatts nya namn efter myntenheten mark och dess underavdelningar. Resultatet blev ett modernare och bekvämare räkneshystem och som dessutom var finare fraktionerat än attungens underavdelningar. I stort har attungen och marklandet fyllt samma funktioner.

¹⁰⁷ Samma jordeböcker och räkenskaper ingår i Göran Dahlbäcks avhandling om Uppsala domkyrkas godsintehav (1977). Dahlbäck går inte in på frågan om avradsutvecklingen med motiveringen att inget av det av honom sammanställda materialet tyder på att en förnyad undersökning skulle leda till ett väsentligt annorlunda resultat än vad Dovring redan uppnått (s. 4 f.). Detta är som framgår ovan en förhastad slutsats. Dahlbäck fäster i detta avseende en alltför stor tilltro till Dovrings resultat.

Dovring kunde övertygande visa att den bundna avraden på landbojord började upplösas i Uppland under andra hälften av 1300-talet. I källorna omtalas ofta avradskvoter som till skillnad från äldre medeltid är både lägre och ojämna, samtidigt som den gamla idealkvoten fortfarande utgick på vissa håll. I mitten av 1400-talet hade läget stabiliserats och avradsminskningen i stort ebbat ut. Utvecklingen i Södermanland var däremot annorlunda. Avradsminskningen satte där in först efter mitten av 1400-talet och fortsatte sedan under resten av medeltiden och vidare in i den nya tiden. Dovring menade att detta sena och utdragna förlopp omöjligen kunde ha orsakats av digerdöden.

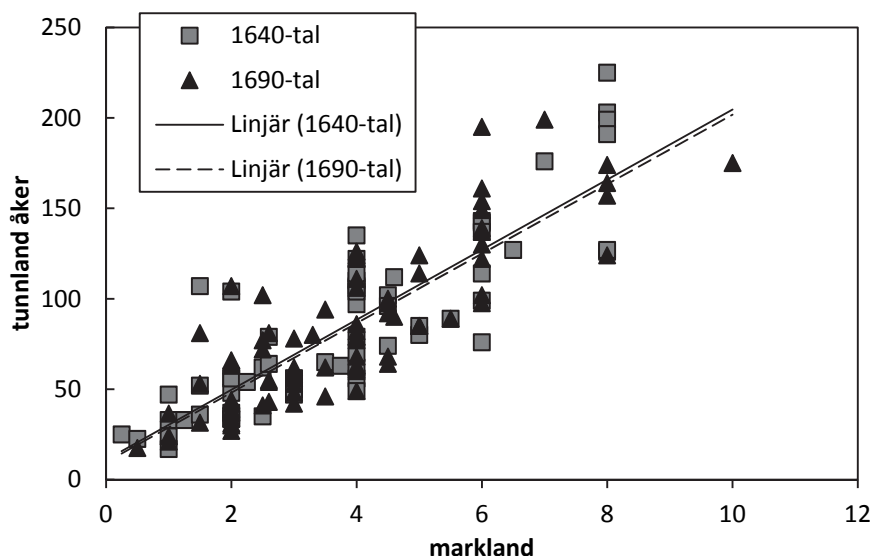
Dovring visade på huvudtendenserna i den senmedeltida utvecklingen, men han gjorde inga kvantitativa beräkningar som beskrev förloppet. Så mycket står dock klart att avraden inte minskade lika mycket i Uppland som i Östergötland. Medan avraden på attungsjord, som framgår ovan, sjönk till hälften tycks marklandets avkastning ha minskat med omkring en tredjedel. Däremot framkastade Dovring en beaktansvärd förklaring till det märkliga förhållande, dvs. att avradssänkningen hade satt in betydligt senare i Södermanland än i Uppland. Att den äldre medeltidens avrad dröjde kvar längre i Södermanland än i Uppland skulle enligt honom bero på att marklandstaxeringen i det förra landskapet hade gjorts innan uppodlingen nått den omfattning som var möjlig i äldre tid, varför nyodlingen hade fortsatt och gjort marklandet större än vad det var från början.

I det här kapitlet bearbetar jag med kvantitativa metoder Dovrings kasuistik för Uppland och Södermanland. Därefter analyserar jag den marklandsindelade jord i Svealand som låg under Vadstena kloster i mitten av 1400-talet. De senare bearbetningarna bygger på databasen över klostrets ägor (VkjB). Samma material ingår, jämte andra källor, i Dovrings stora utredning om avraden på marklandet. Någon fullständig nybearbetning av materialet är det därför inte fråga om. Vadstenamaterialet berör endast en relativt liten del av den totala bebyggelsen. Omständigheterna kan ha varit annorlunda hos andra jordägare. Det är därför långtifrån självklart att materialet är representativt för hela Svealand.

4.2 Marklandets storlek på basis av Dovrings kasuistik

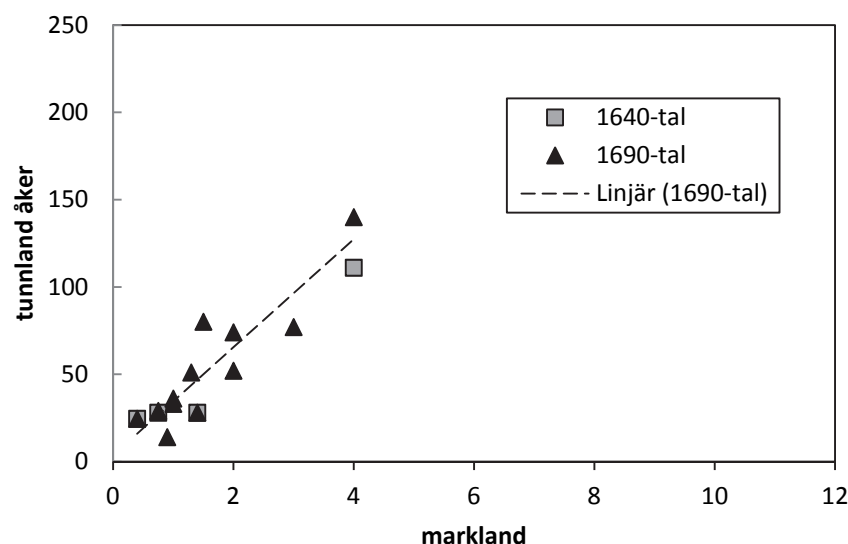
Med samma kvantitativa metoder som för Östergötland och Öland har jag bearbetat värdena i Dovrings kasuistik för dels Uppland, dels Södermanland. När Dovring med sin grova metod bestämde marklandets storlek skilde han inte på dessa båda landskap. Det framgår klart av nedanstående diagram att en uppländsk by ofta var på 2, 4, 6 eller 8 markland (Fig. 45). Av naturliga skäl

har inte små byar och enstaka gårdar kunnat inordnas i detta system. Medelvärdet för 1640-talet är 22,2 och för 1690-talet 21,7 tunnland per markland, dvs. i princip oförändrat. Medelvärdet ligger alltså något under de 24 tunnland som Dovring menar var marklandets ideala storlek. Någon nyodling tycks inte ha förekommit i Uppland under andra hälften av 1600-talet. Här föreligger en påtaglig skillnad jämfört med Östergötland, och då i synnerhet landskapets östra delar, där byarna under samma tid kraftigt utvidgade sin åkermark.



Figur 45. Marklandets åkerareal i Uppland på 1640-talet ($n=63$; $r_{xy}=0,85$) och 1690-talet ($n=80$; $r_{xy}=0,84$). Källa: Dovrings kasuistik.

Kasuistiken från Södermanland är betydligt mindre omfattande än den från Uppland (Fig. 46). Några iakttagelser låter sig ändå göras. En sådan är att byarna som mest är på 4 markland, men i regel endast på 1–2 markland. Byarna i Södermanland är i genomsnitt alltså betydligt mindre än de i Uppland. Värdena för marklandets åkervidd i Södermanland ligger däremot väsentligt över dem i Uppland. Medelvärdet för 1640-talet är 29,2 och för 1690-talet 33,2 tunnland åker. Det var på grund av att Dovring slog samman Uppland och Södermanland som han fick ett högre medelvärde på marklandets storlek. De höga sörmländska värdena skulle kunna bero på att det lilla underlaget inte är representativt, men accepterar vi dem förbehållslöst ger de faktiskt stöd för Dovrings antagande att åkervidden i Södermanlands byar har ökat efter det att jorden taxerades i markland.



Figur 46. Marklandets åkerareal i Södermanland på 1640-talet (n=4) och 1690-talet (n=12). Källa: Dovrings kasuistik.

Som framgår av diagrammen varierade marklandets storlek avsevärt. Sambandet mellan marklandet i Uppland och dess åkerareal är dock betydligt starkare än mellan attungen i västra Östergötland och dess åkervidd. Medan korrelationskoefficienten för Uppland är 0,84/0,85 (Fig. 3:1) uppgår den bara till 0,69/0,74 i Östergötland ”västanstång” (Fig. 2:4). Den mest sannolika förklaringen till denna skillnad är att attungen är betydligt äldre än marklandet och därför i högre utsträckning hunnit differentieras. När attungstaxeringen gjordes var den äldre medeltidens odlingsexpansion nyligen påbörjad, medan den var långt gången när marklandsräkningen infördes i mitten av 1200-talet. Marklandet har därför haft bättre förutsättningar att bevara sin ursprungliga enhetlighet.

4.3 Avraden på den marklandsindelade jorden

I detta avsnitt ska vi undersöka avkastningen på den marklandsindelade jorden i Svealand. Gårdar och torp och andra fastigheter utan fasta jordetal lämnas därför åt sidan. Samtidigt görs jämförelser med den attungsindelade jorden i Östergötland. Materialet kommer från Vadstena klostrets utförliga jordebok av år 1447. Någon analys av avradsutvecklingen görs däremot inte, utan syftet begränsas till att beskriva tillståndet i mitten av 1400-talet.

4.3.1 Södermanland

Södermanland är det landskap i Svealand där Vadstena kloster hade flest gårdar. Flera av dem var dock små och hade ursprungligen varit torp under huvudgårdar. Medan huvudgårdarna var omgjorda till gårdsbruk som drevs av landbor låg däremot många torp öde. I motsats till flertalet torp var de gamla huvudgårdarnas jord indelad i markland, öresland etc. Förutom i Vkjb 1447 redovisas jordetalet också i Vkjb 1473. Vanligen är uppgifterna oförändrade eller obetydligt annorlunda, men ibland är skillnaden så pass stor att någon av dem måste vara förvanskad. I dessa fall krävs en särskild utredning för att fastställa det rätta jordetalet. Avraden var i regel sammansatt av dels spannmål (korn), dels penningar. Några enstaka gårdar har enbart haft penningavrad. Därtill kommer att klostret av kronan förlänats rätten att bära upp två skatter. Den ena var ledungsskatten *mata*, även benämnd *skeppsvist*. Den andra var *ättargälden*. Matan vilade direkt på jorden och har ungefärligen tagits ut efter jordetal. Ättargälden är av ovisst ursprung, men har utgått efter mantal.

I Vkjb 1447 redovisas 41 enheter med jordetal. Totalt omfattar de 138 öresland. Två enheter har dock förvanskade jordetal i den äldre jordeboken¹⁰⁸. Den rätta summan ska därför vara 123 öresland eller drygt 15 markland. Antalet gårdsbruk är 32, medan nio enheter antingen är öde, utgörs av ängsmark eller är bortbytta mot gods på annat håll. En landbogård var i genomsnitt 3 öresland och 1 örtugland. Av de 41 enheterna har nästen hälften utöver den ordinarie avraden också erlagt *mata* och *ättargäld*. Den senare skatten utgick i penningar. Däremot sägs inte uttryckligen vad den förre utgjordes av. Vkjb 1447 lämnar två viktiga ledtrådar. Den ena är att matan mättes efter viktualiesystemets enheter lispund och mark, varför den måste ha bestått av varor. Den andra ledtråden är en unik upplysning som finns i anslutning till den först redovisade gården i Sörmlandslistan, nämligen Ösby i Husby-Oppunda socken, där orden smör och fläsk står skrivna efter kvantiteten 2 lispund *mata*. Matan bestod ursprungligen av den proviant som medföljde ledungsskeppen och har förutom smör och fläsk också omfattat korn. Att såväl *mata* som *ättargäld* har erlagts av skattebönderna under kung Albrekts tid på 1360-talet framgår av Raven van Barnekows räkenskaper för Nyköpings fögderi (Fritz & Odelman 1994). Att Vadstena kloster kunde

¹⁰⁸ Glottra (Runtuna sn, Rönö hd) uppges i Vkjb 1447 vara 2 markland med avraden 8 tön korn och 1 mark pn. Jorden brukades av två landbor. Vkjb 1473 redovisar däremot endast 1 markland. Att den senare uppgiften är korrekt bekräftas av åtkomsthandlingen från 1413, då 1 markland jord i Glottra testamenteras till Vadstena kloster (SDHK 18099). Glottra har inte bara åsatts fel jordetal, utan uppges dessutom felaktigt ligga i Romfartuna socken. Den andra fastigheten med förvanskat jordetal är en gård i Hagersta (Stigtomta sn, Jönåkers hd) som i Vkjb 1447 sägs vara orimligt höga 10 öresland. I Vkjb 1473 uppges däremot att gården är 10 örtugland, vilket måste vara det rätta jordetalet.

utkräva mata och ättargäld från flera av sina landbor måste bero på att kronan hade förlänat dessa skatter till klostret (Dovring 1951, s. 18 ff; Fritz & Odelman 1994, s. 31). Troligen har matans spannmål fallit bort emedan kvantiteten var alltför liten i relation till landbornas huvudavrad i korn.

Hur stor var då avradskvoten på Vadstena klosters jord i Södermanland? Efter att ha rensat bort de fastigheter som inte erlade spannmålsavrad återstår 30 enheter. Det visar sig då att avraden för ett öresland i genomsnitt var 1 tön korn och 1 öre pn. Detta motsvarar 8 tön korn och 8 öre per markland, vilket är identiskt med den äldre medeltidens normalkvot. Det går alltså inte att belägga någon avradsminskning på Vadstena klosters marklandsindelade jord i Södermanland. Resultatet är dock inte oväntat med tanke på att Dovring, som byggde sin slutsats på ett större material, slog fast att avradsminskningen i Södermanland hade inletts först efter mitten av 1400-talet.

Studerar man klostrets yngre jordeböcker framgår att avraden då har sjunkit för flera gårdar, även om det inte handlar om några dramatiska förändringar. Bilden är dock komplex eftersom penningavraden ofta har ökat samtidigt som spannmålsavraden minskat, varför avradskvoten förryckts. Därtill kommer att matan och ättargälden har absorberats av den ordinarie avraden. Att avraden i allmänhet sjunkit råder dock ingen tvekan om, men en beräkning av minskningens omfattning måste anstå till ett annat tillfälle.¹⁰⁹

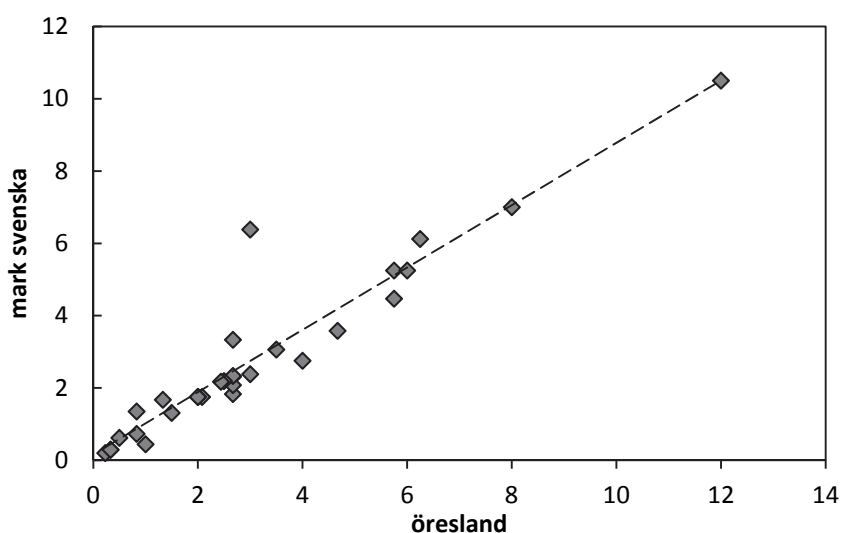
Det är alltså en motsägelsefull bild som förmedlas av Vkjb 1447. Å ena sidan ligger många torp öde, å den andra är avraden från de gamla huvudgårdarnas jord fortfarande på samma nivå som före digerdöden. Ödeläggelse och avradssänkning uppfattas i allmänhet vara två sidor av samma sak och indikationer på den senmedeltida agrarkrisen. I Södermanland har emellertid ödeläggelsen och avradsminskningen inte varit i takt med varandra; när den senare påbörjades var den förra i stort avslutad. Kommande undersökningar om senmedeltida ödeläggelse och avradsminskning kan inte bortse från att dessa företeelser inte behöver vara en enkel följd av folkminskningen, utan också sammanhänger med upplösningen av den äldre medeltidens godscomplex.

Om man räknar om spannmålsavraden till pengar enligt den värderingsnorm som Vadstena kloster själv tillämpade, nämligen ett öre penningar för en spann korn,¹¹⁰ adderar detta med avradspengarna och jämför summan med örestalet framgår av nedanstående diagram att sambandet är nästan linjärt (Fig. 47). Att korrelationskoefficienten är höga 0,94 visar att

¹⁰⁹ Dovring slog fast att även avraden på Vadstena klosters gårdar i Södermanland hade sjunkit under andra hälften av 1400-talet (1947, s. 56 ff.). Slutsatsen verifierades dock aldrig med några verkliga beräkningar, varför minskningens storlek är okänd.

¹¹⁰ Vadstena klostets värderingsnormer fastställs i kapitel 5.

avraden är mycket enhetlig. Det kan därför inte råda någon tvekan om att jordetalet varit normerande för avraden. Det finns dock ett värde som kraftigt avviker från övriga. Platsen ifråga är Ådö i Helgesta socken. Ådö var Cecilia Ulfsdotters sätesgård när hon 1391 testamenterade egendomen till det av hennes moder Birgitta instiftade klostret i Vadstena (SDHK 13946; RPB 2577). De två landbor som sedermera brukade Ådö har sannolikt fått mer för avraden än vad som antyds av jordetalet, som var 3 öresland. Omständigheterna talar för att det fanns speciella nyttigheter på Ådö och att dessa saker var något man fick betala för.¹¹¹ Om vi utesluter Ådö blir sambandet mellan jordetal och avrad givetvis ännu starkare ($r_{xy}=0,98$). Den höga korrelationen styrker att den marklandsindelade jorden i Södermanland gick tämligen opåverkad genom agrarkrisen, åtminstone före andra hälften av 1400-talet, eftersom alla landbor i stort betalade lika mycket i avrad för ett öresland.



Figur 47. Avraden omräknad i svenska mark per öresland i Södermanland i mitten av 1400-talet ($n=30$; $r_{xy}=0,94$). Det avvikande värdet avser Ådö i Helgesta socken. Källa: Vadstena klostrets jordebok 1447 (SFSS 245).

Förutom avrad har som sagt många landbor också erlagt mata och ättargäld. Dessa båda skatter redovisas sista gången i mantals- och uppbördsboken 1466,

¹¹¹ Sigurd Rahmqvist har observerat att vissa sätesgårdar i Uppland till ett jämnt marklandstal fått ett tillägg på 8 örtugland (1996, s. 39). Om man till Ådös 3 öresland lägger 8 örtugland sällar sig enheten till samma linjära trend som övriga egendomar i figur 47.

då de gick upp i den ordinarie avraden. Förutsatt att fläsket värderades till samma belopp som smöret, dvs. två öre för ett lispund, har matan och ättargälden utgjort 12 % av den totala jordräntan. I regel har en landbo betalat ½ öre i ättargäld och på 1 öresland jord har i genomsnitt 8 mark mata utgått. Det senare sambandet varierar, men att korrelationskoefficienten är höga 0,95 pekar på att matan i stort baserades på jordetalet (jfr Dovring 1951, s. 19 f.).

Om vi väljer ut de 28 gårdar som betalade både spannmålsavrad och penningavrad, till detta fogar mata och ättargäld, och konverterar allt till pengar blir räntan per gård 3,48 mark penningar. I genomsnitt är dessa gårdar på lite drygt 3 öresland (3,05). Den genomsnittliga gårdsstorleken är alltså något mindre än den tidigare beräknade, vilket sammanhänger med att två av de gårdar som enbart räntade i pengar hade ovanligt höga jordetal.¹¹²

När Dovring diskuterade avradsutvecklingen under 1400-talet för Vadstena klostergårdar i Södermanland (1947, s. 55 ff.; 124) gjorde han detta i polemik mot Erik Lönnroth, som tidigare studerat samma material (Lönnroth 1940, s. 201 f.). I motsats till Lönnroth kunde Dovring, som redan påtalats, konstatera en avradsminskning i Södermanland under andra hälften av 1400-talet. Han påpekade också mycket riktigt att man måste ta hänsyn till de belopp och de persedlar som avraden utgått i, vilket Lönnroth inte hade gjort. Det är alltså viktigt att skilja på gårdar som erlade avrad i både säd och penningar och sådana som enbart hade penningavrad. Som framgår ovan var det företrädesvis gårdar av det förra slaget som hade marklandsindelad jord. Dovring menade att skillnaden sammanhängde med geografiska faktorer. Medan de sädesräntande gårdarna låg i slättbygder skulle de med penningavrad ha legat i skogsbygder. Dovring observerade inte att flertalet gårdar med ren penningavrad var avgårdatorp, som ursprungligen legat under huvudgårdar. Istället för geografiska orsaker finns det historiska skäl till att dessa gårdar räntade i penningar, närmare bestämt en kvardröjande effekt av huvudgårdsdriften.

4.3.2 Uppland och Västmanland

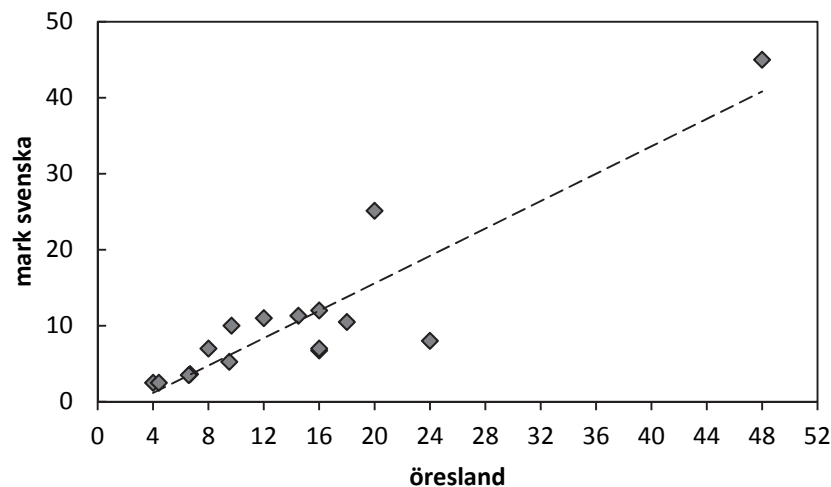
Norr om Mälaren hade Vadstena kloster sitt huvudsakliga godsbestånd i Uppland. I Västmanland fanns endast en handfull egendomar. Jag har därför i följande redovisning slagit samman dessa båda landskap. Vkj 1447 redovisar 24 godsenheter med marklandsindelad jord, att jämföra med 41 i Södermanland. Jämförelsen är dock missvisande eftersom klostret hade fler gårdar i stora byar i Uppland och Västmanland än i Södermanland. Enbart i Tuna (Näs sn, Bro hd) och Algö (Hillesjögs sn, Bro hd) hade klostret inte mindre än 16 gårdar.

¹¹² De båda gårdarna med höga jordetal låg i Bänkesta i Råby-Rekarne socken i Västerrekarne härad och hade tillsammans 14 öresland och 2 örtugland (SFSS 245, s. 40).

Om vi begränsar vår undersökning till de godsenheter som avkastade både spannmål och pengar visar det sig att dessa omfattar 41 gårdar. Även om materialet är litet är det inte så obetydligt som Dovring föreställde sig (1947, s. 48). Tillsammans är gårdarna på 233 öresland. En landbogård blir då i genomsnitt 5 öresland och 2 örtugland (5,68 öresland), dvs. betydligt större än den sörmländska motsvarigheten. Den totala avraden uppgick till 137 pund korn (= 182,7 tön) och 272 öre penningar (= 34 mark), vilket är avsevärt mycket mer än vad marklandsjorden i Södermanland avkastade. Den genomsnittliga avradskvoten blir då 6,27: 9,34. Jämfört med den äldre medeltida normalkvoten 8: 8 har spannmålsavraden sjunkit med omkring en femtedel, medan penningavraden märkligt nog tycks ha stigit. Höjningen är dock skenbar. Redan under 1300-talets första hälft är det nämligen känt från Uppsalakyrkans godsbestånd att de skatter som förr utgick från jorden hade förlänats kyrkan och inkluderats i avradspengarna, varför kvoten blivit ojämn (Dovring 1947, s. 38). Ovan har vi sett att samma sak hände långt senare i Södermanland, då matan och ättargälden absorberades av den ordinarie avraden.

Jag har fört in värdena i ett diagram av samma slag som det tidigare presenterade för Södermanland, dvs. med hela avraden omräknad till pengar. Det visar sig då att sambandet mellan avraden och örestalet är något svagare norr om Mälaren än i Södermanland (Fig. 48). I Uppland och Västmanland är korrelationskoefficienten för dessa variabler 0,90. Att sambandet är svagare i dessa landskap beror troligen på att avraden differentierades i samband med den avradssänkning som påbörjades under andra hälften av 1300-talet, en förändring som drabbade Södermanland först långt senare.

I jordeboken 1447 redovisas hur hög avraden varit förr för sju godsenheter med totalt 19 gårdar. I samtliga fall handlar det om en högre avrad än den som utgick 1447. Även om vi inte känner den exakta tidpunkten för avradssänkningen är det troligt att den äldre avraden i mångt och mycket går tillbaka på ett tidigare normaltillstånd. Den genomsnittliga avradskvoten har nämligen varit 9: 13, dvs. till och med något högre än den äldre medeltidens normalkvot. De fem gårdarna i Västmanland har dock normalkvoten 8: 8. Det som drar upp medelvärdet är den stora byn Tuna som var 6 markland och där avraden tidigare uppges ha varit 4 läster korn (= 64 tön) och 12 mark penningar (= 96 öre). Tuna var Vadstena klostrets mest inkomstbringande jordegendom och hade tidigare utgjort ett godskomplex. Orsaken till att Tuna avkastade över genomsnittet måste vara att egendomen tidigare legat under huvudgårdsdrift.

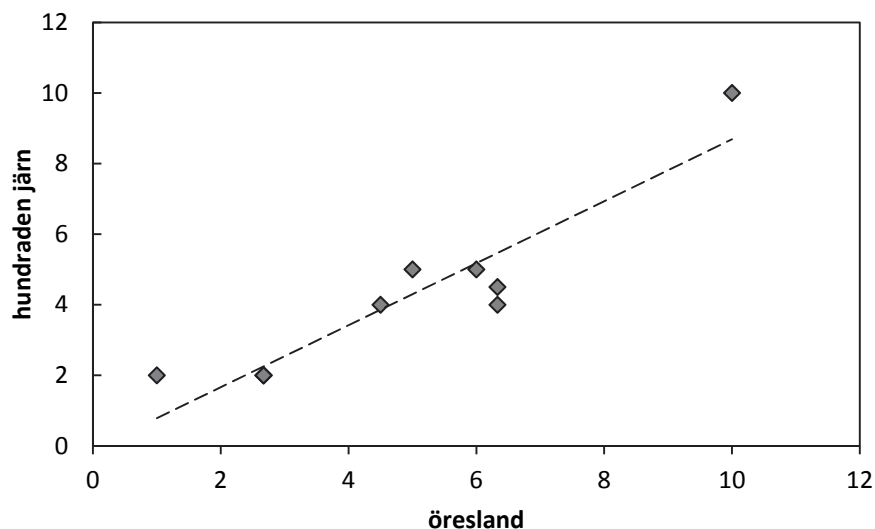


Figur 48. Avraden omräknad i svenska mark per öresland i Uppland och Västmanland i mitten av 1400-talet ($n=16$; $r_{xy}=0,90$). Källa: Vadstena kloster jordebok 1447 (SFSS 245).

4.3.3 Närke

I Närke hade Vadstena kloster i mitten av 1400-talet 14 godsenheter taxerade i marklandssystemets enheter och som inalles räknade 20 gårdar. Av dessa räntade 14 gårdar i osmundar, fem gårdar i penningar och en gård i humle. Trots att flertalet gårdar låg på den sädesalstrande Närkeslätten har räntan alltså inte utgått i spannmål. Klostrets landbor förefaller ha bytt spannmål mot järn. Alternativt kan man tänka sig att de åtminstone i någon utsträckning varit aktiva i bergsbruket och gjort körslor eller utfört annat arbete. Dovring ansåg att Närke med dess järnränta inte erbjuder så mycket av intresse för marklandets historia (1947, s. 56). Uppfattningen är omotiverat pessimistisk.

Järnräntan togs ut enligt ett system där ett hundra järn motsvarade 120 osmundar och ett fat järn fem hundra eller 600 osmundar (Exkurs E). Den genomsnittliga avraden för ett öresland var drygt ett hundra järn. Korrelationskoefficienten för sambandet mellan örestalet och järnräntan är höga 0,93 (Fig. 49). Avradsnormen tycks alltså ha varit ett hundra järn för ett öresland jord.



Figur 49. Avraden i hundraiden järn (= 120 osmundar) per öresland i Närke i mitten av 1400-talet (n=10; $r_{xy}=0,93$). Källa: Vadstena klostets jordebok 1447 (SFSS 245).

Från de gårdar som betalade landgille i penningar har i genomsnitt 4 öre pn utgått på öreslandet. I Vkj 1447 finns för tre järnräntande gårdar uppgifter om gammal ränta och den har i samtliga fall har utgått i penningar. Huruvida gårdarna i Närke ursprungligen räntat i spannmål är okänt, men kan inte uteslutas. Hursomhelst, två gårdar som 1447 vardera betalade 2 hundraiden järn hade tidigare erlagt 8 öre, den tredje gården, som räntade $4 \frac{1}{2}$ hundraiden järn, hade tidigare erlagt 19 öre. När man gick från penningavrad till järnränta tycks man ha växlat enligt kursen 4 öre för ett hundrade järn. Detta är samma värdering som klostret tillämpade när man 1466 gjorde motsatsen och gick från järnränta till penningavrad. Värderingsnormen 4 öre för ett hundrade järn förefaller med andra ord ha tillämpats redan under första hälften av 1400-talet.

4.4 Avraden på den genomsnittliga landbogården

I nedanstående tabell har jag sammanställt några uppgifter om avraden på den genomsnittliga landbogården på marklandsindelad jord i Svealand (Tab. 6). I samtliga fall har avraden räknats om till svenska mark. Avkastningen var högst på gårdarna i Uppland. Därefter följer i fallande ordning Västmanland, Södermanland och sist Närke. Dessa värden ska jämföras med den genomsnittliga landbogården på attungsjord i Östergötland som avkastade 2,57 mark penningarn och som således får indextalet 0,60.

Tabell 6. *Genomsnittlig avkastning per gård på marklandsindelad jord*

Landskap	Öresland/gård	Avrad/gård mark svenska	Index avrad	Avrad/örestal mark svenska
Uppland	5,71	4,29	1,00	0,75
Västmanland	5,58	3,62	0,84	0,64
Södermanland	3,05	3,48	0,81	1,14
Närke	3,74	1,70	0,40	0,45

Källa: Vadstena klostets jordebok 1447 (SFSS 245).

Att gårdarna i Uppland och Västmanland i genomsnitt hade högre örestal än dem i Södermanland måste sammanhånga med att den marklandsindelade jorden i de förra landskapen inte avkastade lika mycket som i Södermanland, men tydligen har man inte bara kompenserat för denna skillnad utan lagt till ytterligare jord. De relativt stora landbogårdarna i slättlandet norr om Mälaren kan möjligen vara en följd av den senmedeltida krisen då en ökad tillgång på ledig jord öppnade upp för att göra brukningsenheterna större. Att landbogårdarna gjordes större under senmedeltiden är ju en allmän trend, det speciella med Uppland och Västmanland skulle i så fall vara att man tog till lite extra.



5 Attungen vs. marklandet och familjejordbrukets avkastning

As soon as the land of any country has all become private property, the landlords, like all other men, love to reap where they never sowed.

Adam Smith (The wealth of nations)

I detta kapitel ska jag först granska ett antal interregionala transaktioner där jord värderad i attungar byts mot jord värderad i markland. Syftet är testa huruvida ett av Folke Dovrings mest spridda resultat, att det gick två attungar på ett markland, stämmer. En sådan undersökning har inte gjorts tidigare. Därefter följer en undersökning om hur stor avkastningen på den genomsnittliga landbogården var i olika landskap i mitten av 1400-talet. Avradssatserna är hämtade från Vadstena klostets jordeböcker. Syftet är att kartlägga avradsnivåerna i olika landskap och undersöka huruvida de skiljer sig åt. Kunskap om dessa båda förhållanden – jordetalens relativa storhet och olika regioners avradsnivåer – är av grundläggande betydelse för den agrarhistoriska forskningen.

5.1 Interregionala transaktioner med olika jordetal

Attungar har inte bara bytts mot attungar; markland har inte bara bytts mot markland; attungar och markland har också bytt ägare. Transaktioner av fast egendom definierad i olika slags jordetal har kunnat göras mellan olika fastighetssystem utan att vägen gått över pengar som värdemätare. Det måste därför ha funnits regler för hur ett jordetal skulle konverteras till ett annat.

Folke Dovrings slutsats var att ett markland var likvärdigt med två attungar. Den av honom konstaterade relationen har i stort accepterats av forskarvärlden

och är ofta refererad i litteraturen.¹¹³ Den statistiska bearbetningen av Dovrings kasuistik har dock visat på ett mer komplext samband. Regeln stämmer bra för attungen i västra Östergötland, men när vi kommer öster om Stångån blir relationen en annan, eftersom attungen där i genomsnitt endast var drygt hälften så stor. Mer ovisst är om marklandet i Södermanland verkligen var större än det i Uppland, något som den statistiska bearbetningen ovan (kap. 4) synes visa. Skillnaden i medelvärde tyder dock på att så var fallet. Sakerna blir än mer komplicerade om Öland dras in i diskussionen. På Öland var ett hemman ofta en attung i början av den nya tiden och skulle därför kunna motsvara ett uppländskt markland. Nedan ska några transaktioner granskas där attungar byts mot markland.

- Vi börjar med jordskiften mellan Östergötland och Uppland. År 1323 byttes en attung i Starby (S:t Pers sn, Aska hd) mot 3 öresland i Vreta (Kulla sn, Lagunda hd) och en mellanskillnad på 4 penningar mindre än 3 öre (SDHK 3245). Bortsett från den lilla mellanskillnaden motsvarade marklandet $2\frac{2}{3}$ attung.
- År 1343 byttes 2 attungar i Sörby(holm) och $2\frac{1}{2}$ attung i Fjärdingstad (båda i Häradshammars sn, Östkinds hd) mot 12 öresland i Tibble (Rasbokils sn, Rasbo hd) och ett markland i Nyvla (Rasbo sn & hd), dvs. totalt $2\frac{1}{2}$ markland (SDHK 4909). Marklandet motsvarade knappt 2 attungar.
- År 1347 såldes $\frac{1}{2}$ attung i Lårstad (Västra Stenby sn, Aska hd) för 50 mark pn som tidigare hade bytts mot 2 öresland och $\frac{1}{2}$ örtugland i Sävsta (Enköpings-Näs sn, Åsunda hd) (SDHK 5389). Marklandet motsvarade knappt 2 attungar.

Av ovanstående transaktioner kan man dra två slutsatser. Den ena är att i runda tal motsvarade under 1300-talets första hälft ett markland i Uppland mycket riktigt två attungar i Östergötland. Den andra är att det under denna tid inte fanns någon skillnad i attungens storlek mellan Östergötlands västra och östra slättland. Den skillnad som föreligger på 1600-talet har uppstått först under senmedeltiden.

¹¹³ C. G. Andræ (1985, s. 38) har ifrågasatt sambandet utifrån ett enda belägg (SDHK 3245). Detta är givetvis inte tillräckligt för att visa att det av Dovring påvisade förhållandet i grunden skulle vara felaktigt. Andræns förhållningssätt är typiskt för den närsynthet som ibland förekommer inom den källkritiska skolan, nämligen att en utsaga som rör ett statistiskt förhållande skulle kunna falsifieras med förekomsten av ett enda avvikande värde.

- Marklandet i Västmanland ingår inte i Dovrings kasuistik, men storleken borde inte skilja sig nämnvärt från den i Uppland. År 1327 byttes 1 ½ attung samt 1/16 attung i Skölstad (Vikingstads sn, Valkebo hd) mot 1 ½ markland och ½ öresland (= 1/16 markland) i Tuna och Hamra (Munktorps sn, Snevringe hd) (SDHK 3480, 3482). Ett markland motsvarade alltså exakt en attung, något som väcker förvåning.
- År 1319 byttes ett markland i Svartinge (Sollentuna sn & hd) byttes mot en attung i Frösslunda (Stenåsa sn, Möckleby hd) (SDHK 2939). Denna öländska attung var alltså likvärdig med ett uppländskt markland.
- År 1312 byttes tre attungar i byn Berga (oklart vilken ort) mot ett markland i ”opsundum” (SDHK 2473). Brevet är utfärdat i Nyköping och sannolikt avses Sunda i S:t Nikolai socken (Jönåkers hd). Till marklandet hör förutom åkrar, ängar, beten och skogar också jaktmarker och fiskevatten. Värdefulla tillhörigheter i närheten av en stad, jämte att marklandet i genomsnitt kan vara något större i Södermanland än i Uppland, har möjligen bidragit till att det gick tre attungar på marklandet.
- År 1352 byttes 10 örtugland i Talby (Salems sn, Svartlösa hd) mot en attung i Krejstad (Gamleby sn, Tjust hd) och 1/16 i kvarnen i Ramstad (SDHK 6487). Ett markland i Södermanland motsvarade ungefär 2 ½ attungar i Tjust.
- År 1375 byttes 3 attungar i Åsby (Rogslösa sn, Dals hd) mot 1 markland i Södermanland, närmare bestämt 6 öresland i Torstuna och 2 öresland i Torp (Husby sn, Oppunda hd). Därtill kommer 50 mark penningar. I bytesbrevet uppges att 6 mark gäller för en lödig, dvs. den gängse kursen under denna tid. Mellanskillnadens storlek är ett vanligt pris för en attung under samma tid och kan mycket väl ha satts för att bytet ska bli två attungar mot ett markland.

Ovanstående belägg bekräftar att marklandet i Södermanland ibland tycks ha varit större än det i Uppland, men också att attungen i Tjust var likvärdig med den i Östergötland. Den senare slutsatsen bekräftas i sin tur av en testamentarisk förordning från 1321 då 2 ½ attungar i Tjust gavs i vederlag för sammanlagt 2 ½ attungar i västra Östergötland (SDHK 3060).

Vi avslutar med två bytesbrev där attungen och marklandet i Närke förekommer:

- År 1292 byttes två attungar i Öna (Hammars sn, Sundbo hd) mot halva byn Traneryd i Säby socken, Vedbo härad (SDHK 1561). År 1539 redovisas i en kungsfodringslängd två frälsehemman i Traneryd (Bååth 2, s. 39). Två attungar motsvarar alltså ett hemman, vilket är normalt för 1500-talet.
- År 1345 lämnades 6 ½ örtugland i Gillberga (Svennevads sn, Sköllersta hd) i utbyte mot ½ attung i Styra kyrkby (Aska hd) och ⅓ attung i Tägneby (Älvestads sn, Bobergs hd) samt därtill en skogslott på ⅓ attung (SDHK 5130). I runda tal motsvarade marklandet mer än tre attungar.

Möjligen anslöt marklandet i Närke storleksmässigt närmare till det i Södermanland än det i Uppland. En närmare undersökning av marklandets storlek i Närke, Södermanland och Västmanland synes angelägen.

Att två attungar motsvarade ett markland är en regel som har sina geografiska begränsningar. Relationen tycks gälla för attungen i Östergötland och troligen också för den i Tjust, men kanske inte för den på Öland. Marklandet i Södermanland var ofta större än marklandet i Uppland. Det är oklart hur stort marklandet var i Västmanland och Närke. Det finns också en viktig kronologisk begränsning. Under senmedeltiden minskar attungens åkerareal i östra Östergötland. Samma sak händer troligen med attungen i Tjust. När man jämför en by med känt attungstal mot åkerarealen på 1600-talet, måste man alltså vara medveten om att attungens åkerareal är betydligt mindre ”östanstång” än ”västanstång”.

Det är inte bara historiker som arbetar med kvantitativa metoder som efterfrågar regler för hur ett jordetal ska konverteras till ett annat, sådana regler behövdes också på medeltiden. Men när man som här undersöker den relativa storleken på attungen och marklandet via transaktioner ska man inte förvänta sig att finna en fast relation; en sådan behövs ju inte på en fungerande jordmarknad.

5.2 Avkastningen av familjejordbruket

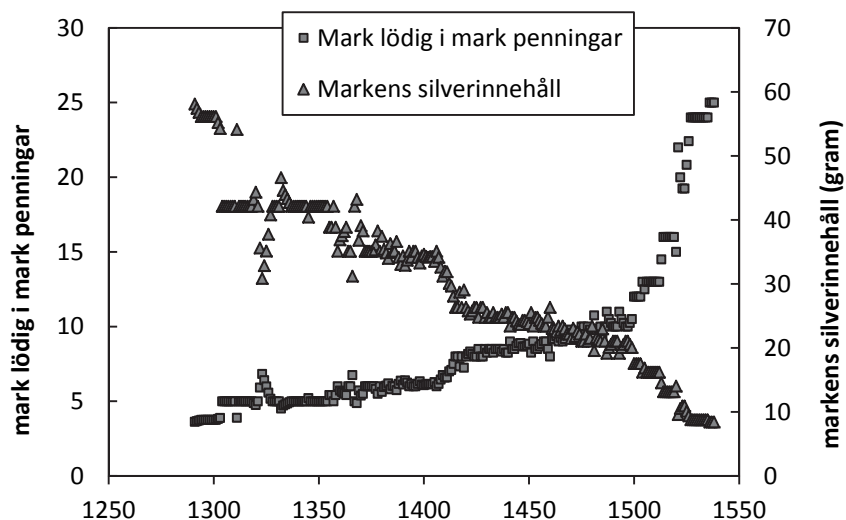
Vadstena kloster var på sin tid Sveriges största jordägare. Till skillnad från andra jordägande kloster hade birgittinerna i Vadstena sina egendomar spridda över hela södra Sverige (Fig. 1). Klostrets godsbestånd lämpar sig därför utmärkt som underlag för regionala jämförelser. Uppböörden omfattade huvudsakligen jordbruksprodukter, järn (osmundar) och penningar. Avradspersedlarna varierade mellan olika trakter: Spannmål kom framför allt från Östergötland, Södermanland och Uppland. Gårdarna i Västergötland och Småland levererade smör. Järn kom från Närke och Näveberg i Södermanland. Fisk hämtades av klostrets ombud i Kyrkhamn på södra Öland, där

penningavraden från sydöstra Småland och Öland omsattes om hösten. Kyrkhamn var landets mest betydande fiskmarknad och den enda svenska motsvarigheten till Skånemarknaden i Skanör och Falsterbo. Intäkterna har i stor utsträckning gått åt till att försörja de båda konventen i Vadstena och deras tjänstestab, men det har också blivit ett och annat över att samla i ladorna och med tiden har ett betydande överskott ackumulerats (Norborg 1958, s. 259 ff.).

Denna regionalt differentierade räntestruktur var inget som Vadstena kloster hade dikterat. Istället var den geografiska fördelningen av olika persedlar en följd av lokala och regionala avrads- och produktionstraditioner. Räntestrukturen var nämligen i princip likadan för andra stora och geografiskt vidlyftiga godsbestånd, t.ex. det som ägdes av Arvid Trolle (HH 31). De stora jordägarna har inte kunnat göra så mycket åt agrarsamhällets sedan länge befästa traditioner.

Landgilletts sammansättning och storlek var ett resultat av en förhandling mellan två motstridiga intressen. På ena sidan fanns jordägaren och dennes krav på en så hög avkastning som möjligt. På den andra sidan fanns landbon och dennes önskemål om att ha en så god marginal för den egna hushållningen som möjligt. Det ingångna avtalet var en kompromiss som återspeglar kontrahenternas förmåga att hävda sina intressen. Penningräntan hade den fördelen för jordherren att han kunde använda den direkt för diverse inköp, medan naturapersedlar först måste omvandlas till pengar om det inte gick att utnyttja dem som betalningsmedel i byteshandel, antingen vara mot vara eller vara mot tjänst. Men det fanns en stor fara för jordägaren att ha avraden definierad i pengar, nämligen den att landgilletts värde tenderade att urholkas över tiden om inte avraden räknades upp i takt med att myntet försämrades.

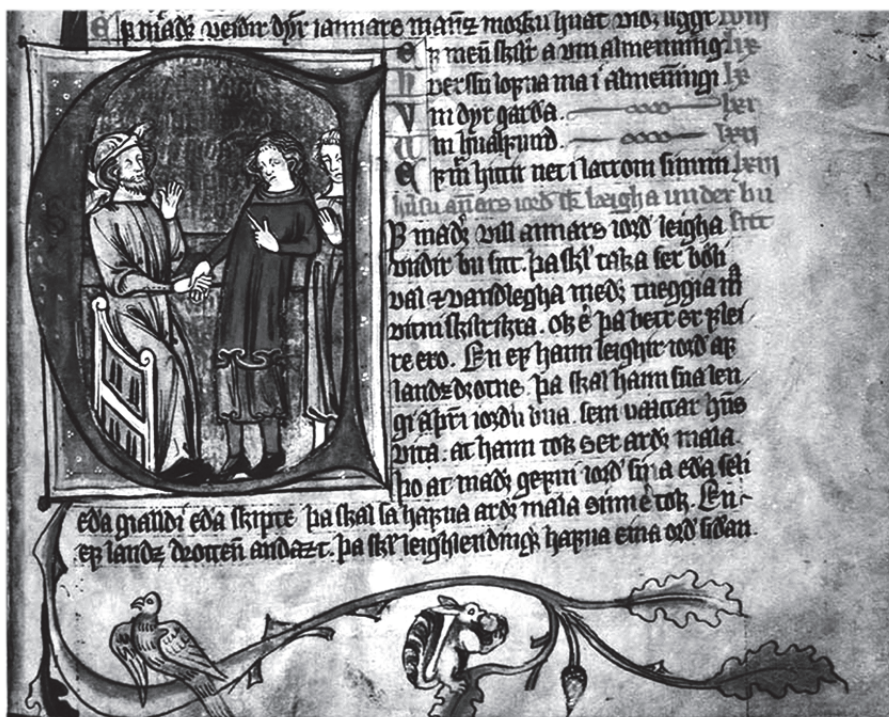
Silverinnehållet i den svenska marken – mark penningar – minskade successivt under medeltiden, vilket gav sig tillkänna i en ökande kursskillnad i förhållande till silvermarken (mark lödig). Kursförändringen är för sin tid ovanligt väldokumenterad. I någon utsträckning synes penningens avtagande silverhalt ha balanserats av silvrets tilltagande värde. Det är nämligen likaledes väldokumenterat att trenden för silvrets köpkraft var uppåtgående under senmedeltiden. Det svenska myntet tappade alltså inte lika mycket i köpkraft som synes framgå av nedanstående diagram över medeltidens växelkurser (Fig. 50). Annorlunda förhåller det sig med det gutniska myntet som under loppet av 1400-talets förra hälft gentemot det svenska myntet sjönk till en fjärdedel av sitt gamla värde (se vidare Exkurs E).



Figur 50. Växelkurser i Sverige 1291 till 1538. Källa: Edvinsson, Franzén & Söderberg 2010, Table A3.1.

5.2.1 Vadstena klostrets arrendatorer

Vadstena klostrets egendomar brukades mestadels av landbor och deras familjer, men det förekom också att hela ägdomärer lejdades ut till storförpaktare. Gårdarna i godscomplexet Aspbergs krok i Värmland arrenderades på 1380-talet av Erik Kettilsson (Puke). I mitten av 1400-talet arrenderade tioräddslagmannen Arvid Svan på livstid några gårdar och en kvarn i trakten norr om sjön Bolmen i Västbo härad (SFSS 245, s. 73, 109). Dessa adelsmän har i sin tur lejt ut gårdarna till hugade landbor och då säkert med någon avans. Några arrendekontrakt ingångna mellan klostret och dess landbor finns inte bevarade all den stund dessa ingicks genom muntliga avtal, vilket var regel på medeltiden. I ett manuskript av kung Magnus "lagaböters" norska landslag (Hardenbergs codex) från omkring 1330 finns en anfang som visar hur en landbo och en jordherre muntligen ingår ett avtal. I bakgrunden skymtar ett av två lagstadgade vittnen. Avtalet avslutades med ett handslag. De få skriftliga arrendekontrakt som bevarats till eftervärlden synes samtliga, åtminstone i Sverige, omfatta relationer mellan kyrkliga institutioner och högre ståndspersoner (t.ex. SDHK 2272, 7180).



Figur 51. Anfang föreställande ett muntligt avtal mellan en jordägare och en landbo i Hardenbergs codex, ca 1330. Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn (sign. GKS 1154 2°, fol. 35r).

5.2.2 Vadstena klostets värderingsnormer

För att jämföra värdet på olika slags avradspersedlar och beräkna det totala räntetrycket är det nödvändigt att kunna värdera alla slags persedlar enhetligt på en och samma slags skala. Av naturliga skäl är det mest praktiskt att konvertera järn och jordbruksprodukter till penningar. Nu är det så turligt att man redan på medeltiden hade behov av att värdera varor i pengar utan att dessa för den skull behövde omsättas på marknaden. Det är därför inte ett dyft anakronistiskt att tala om medeltida värderingsnormer (Ferm 1990, s. 121). Den viktigaste källan till Vadstena klostets värderingsnormer är den mantals- och uppbördsbok från 1466 (och delvis 1465) som har förts av sysslomannen Arvid Jonsson (V kub 1466). Boken har tillkommit under ett år då många landbor synes ha omförhandlat sin avrad till klostret. Troligen är det denna händelse som är orsaken till att mantals- och uppbördsboken bevarats till eftervärlden. Nya mantals- och uppbördsböcker skulle årligen upprättas av sysslomannen, men endast den från 1466 finns i behåll. Avraden har antingen justerats uppåt eller neråt eller varit oförändrad. Samtliga varianter förekommer. Den tidigare avraden är i flertalet fall identisk med den som

anges i Vkjb 1447 och Vkjb 1457 och den nya med avraden i Vkjb 1473. Det finns flera tecken i Vkub 1466 på att konjunkturen nu har vänt uppåt, t.ex. har flera landbor utfört byggnadsarbete på klostrets gårdar och då som kompensation tillfälligt fått sänkt avrad. Agrarkrisen var definitivt på väg att ebba ut.

Prisnoteringarna i Vkub 1466 låter sig indelas i fyra grupper: (1) marknadspriser, (2) avlösning av naturapersedlar mot pengar eller vice versa, (3) avlösning av naturapersedlar mot andra jordbruksprodukter eller artefakter och (4) gammal ränta ersätts med ny, dvs. en omförhandling av arrendeavtalet. Det är givetvis den andra gruppen som är relevant för att fastställa Vadstena klostrets värderingsnormer. Följande normer låter sig påvisas:

- 1 spann korn värderades till 1 öre svenska; 1 läst korn till 12 mark svenska.
- 1 lispund smör värderades till 2 öre svenska; 1 tunna smör till 4 ½ mark svenska.
- 1 hundra järn värderades till 4 öre svenska; 1 läst järn till 30 mark svenska.

Beträffande humlen har inget säkert resultat uppnåtts, främst beroende på denna kulturväxts sällsynthet bland landbornas avradspersedlar. Av några enstaka avradsväxlingar att döma har 1 lispund humle värderats till omkring 2 öre svenska, motsvarande 5 mark för 1 skeppund. Kvalitén och därmed priset har troligen varierat kraftigt på den inhemska humlen. Dessa värderingsnormer kan jämföras med marknadspriserna på 1400-talet, vilka redovisas i nedanstående tabell.

Tabell 7. *Priser i svenska mark på några viktiga handelsvaror under 1400-talet.*

	Korn mark/läst	Råg mark/läst	Smör mark/t:a	Järn mark/läst	Humle mark/skepp.
M	15,69	18,37	5,93	31,53	16,57
Md	13,10	17,40	6,00	30,53	15,00
s	7,41	5,51	1,13	4,46	4,86
n	80	46	39	46	20

Källa: JS.

Korn och smör har tydligen undervärderats av Vadstena kloster, i båda fallen med närmare en fjärdedel jämfört med det genomsnittliga marknadspriset, som visserligen svängde kraftigt men sett över hela 1400-talet var tämligen oförändrat, eller rättare sagt steg högst måttligt. Detta är ett förväntat resultat, eftersom det fanns kostnader för att transportera dessa skrymmande varor till klostrets intäktsgårdar. Priset på smör har varit betydligt mindre volativt än det på korn, vilket kan ha att göra med att tillgången men

också kvalitén på smör var mer jämn över tiden. Förväntat är också att rågen kostade mer än kornet, närmar bestämt en sjättedel. Järnets värdering motsvarar däremot i princip marknadspriset (undervärderat med 5 %), något som torde hänga samman med att osmundar var en av medeltidens s.k. värdörar, dvs. ett betalningsmedel som kunde fungera som en mellanvara istället för mynt. Priset på humle avser övervägande import från Preussen och andra humleproducerande områden på kontinenten. Att importerad humle har kostat betydligt mer än inhemsk är uppenbart, kanske så mycket som tre gånger så mycket. Det sammantagna intrycket är att Vadstena kloster i samband med naturaavradens avlösning i penningar har erbjudit sina landbor tämligen justa villkor, men kanske överkompenserat sig något för spannmålen och smöret.

5.2.3 Avkastningens regionala differentiering

Lars-Arne Norborgs avhandling från 1958 om Vadstena klosters ekonomiska grundvalar åtnjuter idag ett relativt gott anseende hos många medeltidsforskare. På sin tid utsattes dock Norborg för en ganska skarp kritik av fakultetsopponenten Jörgen Weibull (1959). Enligt den senare hade Norborg slarvat med empirin och missförstått delar av materialet. Weibull sköt framför allt in sig på att Norborg inte tillräckligt hade uppmärksammat att gårdarna i Svealand avkastade betydligt mer än sina motsvarigheter i Götaland. I synnerhet gårdarna i Västergötland och Småland hade en relativt låg avrad. Den av Norborg publicerade kartan över klostrets godsbestånd (op. cit, s. 79, Karta 5), som utvisar antalet godsenheter, visar i princip samma geografiska fördelning som den ovan av mig publicerade kartan (Fig. 1). Man kan av dessa båda spridningskartor få intrycket att klostret hade relativt obetydliga intressen i Uppland och Västmanland, vilket alltså inte stämmer. Det är bara att hålla med Weibull i denna fråga: Ur ett ekonomiskt perspektiv är godsenheterens antal ofta en intetsägande faktor. Av större intresse är då att redovisa godsenheterens avkastning och utifrån detta bilda sig en uppfattning om skilda regioners ekonomiska betydelse.

Det är förvisso möjligt att med hjälp av avradssatserna i klostrets jordeböcker och klostrets egna värderingsnormer framställa en utbredningskarta av det slag som Weibull efterfrågar, men arbetet är tyvärr alltför omfattande för att rymmas inom ramarna för denna avhandling och måste därför anstå till ett annat tillfälle. Har medeltidsforskningen klarat sig utan en sådan i karta i över ett halvsekel kan den säkert hålla sig ett tag till. Men frågan om landbogårdarnas och därmed familjejordbrukets räntenivåer i olika delar av Sverige är alltför betydelsefull för att helt skjutas på framtiden. Det är till denna uppgift vi nu vänder oss.

I föregående kapitel framgår att den genomsnittliga avkastningen på marklandstaxerade gårdar varierade mellan Uppland, Västmanland, Södermanland och Närke. Landbogårdarna i de olika landskapen måste därför ha varit av för jordägaren skiftande värde. De mest lönsamma gårdarna har legat norr om Mälaren i Upplands och Västmanlands slättbygder. I nedanstående tabell redovisas den genomsnittliga avkastningen från Vadstena klostrets landbohemman fördelade landskapsvis (Tab. 8). Avradssatserna har konverterats till mark svenska (mark örtug) enligt ovanstående värderingsnormer. Tabellen skiljer sig något från de sammanställningar som tidigare presenterats av Norborg (1958) och Weibull (1959).

Tabell 8. *Den genomsnittliga avkastningen per landbogård ca 1450*

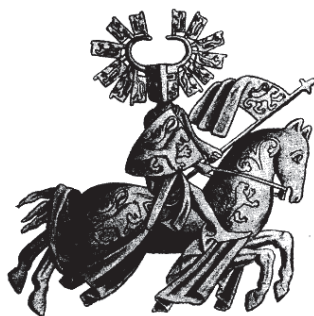
Landskap	Gårdar	Avrad/gård	Index
	antal	mark svenska	
Uppland	48	3,59	1,00
Västmanland	10	2,97	0,83
Östergötland	335	2,38	0,66
Södermanland	63	2,22	0,62
Närke	48	1,70	0,47
Öland	74	1,19	0,33
Västergötland och Dal	84	0,94	0,26
Småland med Kinda och Ydre	273	0,63	0,18

Källa: Vkj. Anm. Totalt 935 gårdar inkl. avraden från 6 förlänade gårdar i Östergötland. Dubblerad avrad från godscomplexet i Lägersbovad i Ydre härad, där Vreta kloster ägde hälften av avkastningen. Värmland (5 gårdar) och Dalarna (1 gård) har inte tagits med.

Det visar sig att landbogårdarna i Uppland, precis som Jörgen Weibull påpekade, hade den högsta räntenivån under 1400-talet. Därefter kommer i fallande ordning gårdarna i Västmanland, Östergötland och Södermanland. Samtliga landskap kännetecknas av ett jordbruk inriktat på spannmålsodling. Sädesalstrande var också Närke och Öland, men där har gårdarna inte avkastat lika mycket som i Mälardalen och Östergötland. Längst ner kommer Västergötland och Småland. Gårdarna i dessa landskap levererade huvudsakligen smör och pengar. Särskilt i östra Småland var det vanligt med enbart penningavrad. Eftersom avraden betalades i gutniska mynt hade värdet på landgillet sjunkit drastiskt under förra hälften av 1400-talet, något som klostret inte tycks ha kunnat utkräva någon kompensation för. Överhuvud tycks avradssatserna var föga följsamma gentemot myntförsämringar och konjunkturförändringar. Det behöver alltså inte förhålla sig som så, att de ur klostrets perspektiv lågpresterande bönderna i Småland bedrev ett improduktivt jordbruk eller hade en lägre levnadsstandard än bönderna i

Uppland eller Östergötland. Tvärtom var kanske levnadsstandarden högre i Småland än i Uppland, då bönderna i det senare landskapet inte på långa vägar gynnades lika mycket av den senmedeltida penningens depreciering som de småländska bönderna.

Här konstaterade regionala rangordning är snarlik den som Olle Ferm kommit fram till för landbohemman i tre högadligta godsbestånd i mitten av 1500-talet (Ferm 1990, s. 162 f., 382). Generellt gäller att landgillet var avsevärt högre på gårdarna i Mälardalen än i Småland och Västergötland och att Östergötland kommer däremellan.¹¹⁴



¹¹⁴ Att räntenivåerna växlade mellan olika landsändar har åtminstone varit känt sedan 1950-talet och är inget som först Olle Ferm har observerat (Ferm 1990, s. 382). Detta regionala mönster var en av huvudpunkterna i Jörgen Weibulls ovan refererade kritik av Lars-Arne Norborgs avhandling om Vadstena kloster. Många skiljaktigheter i den svenska regionala utvecklingen under senmedeltid och tidigmodern tid kan säkert förklaras utifrån gårdarnas varierande avkastning.



6 Solskifte och trädessystem

Det var det oåtkomliga som lockade mig, signalerna från en annan värld av skönhet och perfektion.

Ronny Ambjörnsson (Mitt förnamn är Ronny)

I det här kapitlet ska jag först göra ett försök att precisera och förtydliga vad som ligger i begreppet *solskifte*. Alltför många tycks tro att solskiftets natur är ren handboks-kunskap och något sedan gammalt både välkänt och väldefinierat, vilket inte alls är fallet. Sedan uppmärksammar jag att en by i Östergötland varit tegskiftad på ett sätt som starkt påminner om danska byar med bolindelning. Att tegfördelningen ifråga tycks vara en sällsynthet i Sverige sammanhänger säkert med att byarna här, och då i synnerhet i Östsverige, sällan var lika stora som Danmarks landsbyar. Avslutningsvis, och det är den tredje saken, ställer jag upp en ny hypotes för hur halvträdet vann insteg och med tiden blev det allenarådande trädessystemet i östra Mellansverige. En by där den odlade jorden ordnats i tegskifte, gårderna gjorts likstora och byggnadstomterna anordnats till en modell över byamålet var en geometrisk avfattning av principer för andelsägande och rättvis jordfördelning. Det var ett jordiskt arrangemang som i sin strävan efter perfektion på sätt och vis påminner om de med spiror försedda himmelssträvande katedralerna.

6.1 Solskifte – ett missbrukat begrepp

Termen *solskifte* är problematisk såtillvida att benämningen ofta används på ett missvisande sätt i såväl vetenskapliga som populära sammanhang. Sölve Göransson har vid upprepade tillfällen framhållit att solskifte inte är samma sak som hela det system för jordfördelning i tegskifte som östra Sveriges landskapslagar, och sedan de båda landslagarna, betraktar som normalt och lagligt (Göransson 1976, 1985). Såväl rättshistoriker som historiskt inriktade

geografer har tyvärr sammanblandat tegskiftets båda principer – *breddproportionalitet* och *ordningsföljd* – och uppfattat den senare principen, det egentliga solskiftet, som en överordnad benämning på hela systemet. I själva verket är solskiftet sekundärt i förhållande till den grundläggande princip som säger att åker och äng ska indelas i serier av tegar, s.k. teglag, där varje gård eller delägare i byn har sin tillbörliga efter byamål proportionellt till bredden utmäta andel. Byamålets stänger och alnar är den geometriska sidan av jordtalen. Det egentliga solskiftet avser däremot enbart den fasta och efter solens gång räknade lägesföljden mellan de enskilda tegarna i byns teglag. Den konstanta ordningsföljden medförde att alla delägare, oavsett hur stor andel de hade, fick del i både god och dålig jord. Solskiftet är nämligen något så briljant som en teknisk lösning på ett rättviseproblem. Därtill skapar det ordning och överblick.

I katalogen (App. B) finns 14 uppgifter hämtade från brev som fastställer attungens position med hänvisning till solen eller i något fall väderstreck.¹¹⁵ Närmare bestämt anges den aktuella jordlottens läge i teglaget med hänvisning till om den är belägen närmare (lat. *propius*) eller fjärmare (lat. *remotius*) solen. Samtliga uppgifter, undantaget två från Vedbo härad i Småland, är från Östergötland. Den äldsta är från 1338 och avser en ägolott på 1 ½ attung jord fjärmare solen i Grimstad (Östra Hargs sn, Åkerbo hd), dvs. belägen i norr respektive väster i byns teglag (SDHK 4403). De båda uppgifterna från Vedbo är från 1356 och avser samma halva attung jord, belägen fjärmare solen i kyrkbyn Frinnaryd (SDHK 7042 & 7043).

I svenskt, regelbundet tegskifte var konstant sollägesföljd obligatoriskt. Därmed inte sagt att solskiftet fanns med från första början. Principen om konstant lägesföljd är högst sannolikt yngre än den grundläggande principen om breddproportionalitet. Solskiftesidén har av allt att döma sin upprinnelse i England och har sannolikt införts till Sverige via Danmark (Göransson 1962).

6.2 Skiftesintyget från Vidingsjö

Från Vidingsjö strax söder om Linköpings medeltida stadsområde finns något så ovanligt som ett intyg på att ett lagligt jordskifte har genomförts (SDHK 18329). Intyget är utfärdat den 8 maj 1414 på Hanekinds härads tingsplats invid Slaka kyrka av underhäradshövdingen Gunnar djäkn, som var domare i Jon Staffanssons ställe. Intyget omtalar att Vidingsjö legat olagligt i många år och att Lars, som var domprost i Linköping, hade begärt att byn skulle ”komma till jämföres och läggas efter rätt solskifte” (*koma til jæmføris oc*

¹¹⁵ Flera av dessa återges av Dovring (1947, s. 98), men som tyvärr sammanblandar solskifte med tegskifte.

læggias æfftir rætt soolskipte).¹¹⁶ Med detta sammansatta uttryck, som också förekommer i Upplandslagen, avses tegskiftets båda principer: breddproportionalitet och ordningsföljd, dvs. att byns ägor ska ha en inbördes rättvis fördelning mellan andelsägarna och att andelslotterna ska läggas i en för byn riktigt antagen efter solens gång räknad ordningsföljd.

I Vidingsjö drogs också bytomten in i skiftet. Domprostens tomt var belägen närmast solen, dvs. längst i söder, och han fick således den sydligaste andelslotten i varje teglag. Skiftet omfattade både åker och äng. Domprosten ville att även utmarken skulle skiftas, men övriga delägare var ense om att byns utmark även fortsättningsvis skulle brukas som en samfällighet (*hwar sculde hugga om kringh meth androm swa længe them allom a samdhe*).

Att Vidingsjö inte låg lagligt kan tyda på att byns ägor förr hade varit ordnade efter tegskiftets båda principer, men senare rubbats och kommit i olag. Möjligen hade oredan uppstått till följd av digerdöden och efterföljande epidemier. Men man kan också tänka sig att Vidingsjö med tiden hade kommit att uppfattas som en olagligt anordnad by till följd av att grannbyarna ordnat sitt jordskifte med tegar i konstant lägesföljd.

Gunnar djäkn föreslog tolv dugliga män, även kallade goda män, för den grannlaga uppgiften att rätt skifta Vidingsjö. Vi får tänka oss att de antingen använde mätstänger eller rep för att lösa uppgiften och väl visste hur dessa redskap skulle hanteras. De tolv männen var: Nisse i Bråstorp, Eringisle och Halsten i Ånestad, Sigge och Nisse i Berga, Lasse Toresson och Karl i Halshöga, Peter, Ermund och Gudhir i Åleryd, Tomas i Tinnerö och Sune Windhir. Den sistnämnde sägs vara i länsmannens ställe. Samtliga var alltså bofasta i närheten av Vidingsjö. Efter skiftet svor och vittnade männen att de efter bästa samvete lagligt och rätt lagt byn.

Konsten att mäta och skifta jord var alltså känd hos allmogen i Hanekinds härad. För Skånes och Hallands del har på oklara grunder antagits att tegskiftet förutsätter så pass avancerade mättekniska färdigheter att kunskapen måste ha varit begränsad till ett fåtal personer i kunglig tjänst (Connelid 2002, s. 456 f.). Men för att lagligt skifta Vidingsjö behövdes inga särskilda lantmätare och slutsatsen att sådana skulle vara nödvändiga för att genomföra tegskiftet i Skånelands byar saknar fasta hållpunkter. En allmänt spridd hypotes säger att det främst skulle ha varit kyrkliga och en del aristokratiska jordägare som var

¹¹⁶ Domprosten Lars agerade å sin kyrkas vägnar. Linköpingskyrkans jord i Vidingsjö hade skänkts av domprosten Björn och omtalas i hans år 1319 utfärdade testamente (SDHK 2920). Björn hade förvärvat egendomen, med tomt och hus, för 24 mark penningar "ad sustentacionem parwlorum qui frequentant chorum lyncopensem". Med detta avses antagligen de skolarer som assisterade den mässande prästen i domkyrkan. Av priset att döma har jorden motsvarat omkring en halv attung jord.

intresserade av att införa det s.k. solskiftet (Dovring 1947, s. 168; Lindkvist & Ågren 1985, s. 29). I Vidingsjö var det visserligen en kyrkans man som tog initiativet, men att allmogen inte bara var brukare utan också genomförare av tegskiftet tyder på att systemet inte enbart hade införts uppifrån.¹¹⁷

6.3 "Bolskiftet" i Viby Skurusten

Kyrkbyn Viby i Vifolka härad i Östergötland benämndes under medeltiden *Viby Skurusten*, så även i Vadstena klosters jordeböcker. Bebyggelsenamnet är till sin innebörd sakralt, förleden vi betyder 'helig plats, kultplats'; tillägget *Skurusten* innehåller orden *skåra* och *sten* och syftar antagligen på ett klivet flyttblock på ett gravfält norr om kyrkan (Andersson 1963). Kyrkbyn är belägen vid den gamla landsvägen genom Östergötland, närmare bestämt intill det vägsäl där vägen från Linköping delar sig i en väg som går mot Mjölby och en annan mot Skänninge. Den i klostrets jordeböcker omtalade platsen Trojenborg ligger i södra utkanten av byn. *Trojenborg* är ett artefaktnamn som åsyftar en nu försvunnen fornlämning i form av en labyrinth, även benämnd trojenborg, som torde ha förgått bebyggelsen på denna plats.

Vadstena kloster var en av de större jordägarna i Viby och jordeboken 1447 redovisar fem landbor i Viby. Tre av dem brukar 5 attungar med avraden 10 tön korn och 10 öre (gut), medan två landbor har var sin gård utan attungstal i Trojenborg och räntar för dem 3 mark (gut). I jordeboken 1457 är antalet landbor och avraden oförändrad. Vkj 1502 redovisar tre gårdar i Viby med avraden 8 tön korn och 10 örtugar (danska), dessutom ska varje landbo göra två körslor från klostrets intäktsgård i Hunneberg (strax väster om Linköping) till Vadstena om året samt leverera småskatt i form av lamm, höns och ägg. Om Trojenborg uppges i samma jordebok endast att där görs ingen småskatt. Det är därför oklart om dessa båda gårdar hade landbor vid medeltidens slut.

Kulturgeografen Staffan Helmfrid har i sin avhandling om det äldre kulturlandskapet i västra Östergötland ingående studerat och analyserat en lantmäterikarta över Viby från 1696, då det fanns 14 gårdar i byn, och med hjälp av den retrogressiva metoden rekonstruerat en äldre medeltida godsbildning med huvudgård och underlydande enheter (Helmfrid 1962, s. 220 ff.). Viby har en för Sverige ovanligt komplicerad struktur. Det är med Helmfrids ord en by med "komplex gestalt". För att tolka byns ursprung och utveckling (genes) utgår Helmfrid enbart från nämnda karta (Fig. 52) samt topografisk information. De skrifthistoriska källorna tar han däremot inte upp

¹¹⁷ Den lagliga mätmetod som i Tiohärads lagsaga benämndes "rep och rätt mål" behöver inte heller ha varit något som enbart specialister behärskade (App. A). Istället har säkert metoden och dess tillämpning varit välkänd hos allmogen.

till diskussion. Vi ska här undersöka huruvida diplom och jordeböcker har något ytterligare att tillföra Helmfrids analys.



Figur 52. Kyrkbyn Viby 1696. Utsnitt ur en yngre geometrisk karta av Anders Vetterman (LSA D126-25:1). Lägg märke till de breda "bolparcellerna" som i sin tur var underindelade i tegar. Bosgårdens har legat på en höjd strax väster om kyrkan, som ligger i en svag östsluttning. Huvudgårdens torde därför vara äldre än kyrkan. Exakt samma rumsliga struktur återkommer i Linköping, där biskopsborgen (nu Linköpings slott) ligger på en höjd väster om domkyrkan, som ligger i en östsluttande slänt. Bosgårdens åker ligger i särägoblock, utanför byns tegskifte.

I Vibys historiska kärna intill den romanska stenkyrkan har en huvudgård benämnd *Bosgård* legat, vilken på 1600-talet var uppdelad på två gårdar som omfattade byns bästa åkerjord (lermylla). På ett för gamla huvudgårdar utmärkande sätt låg inte Bosgårdens jord i tegskifte med grannarna, utan var samlad i separata åkerfält, s.k. särägoblock. Utanför byns skifteslag låg också Trojenborg (benämnd *Tröberg* 1696) och den angränsande Södergården. Dessa två gårdar hade sina åkerlotter i gårdernas perifera delar, på den sämsta odlingsjorden (ör- och sandjord). De övriga 10 gårdarna ingick däremot i endera av byns två skifteslag. I Östergötland kunde förr stora byar vara indelade i två skifteslag, även kallade *holmar* (Helmfrid 1962, s. 154 ff.). I Viby var de båda skifteslagen exakt lika stora med fem gårdar i vardera

holmen. Jordens bonitet i skifteslagen intog en mellanställning mellan byns bästa och sämsta jord (bl.a. förekommer sandmylla). En egenhet med dessa båda skifteslag är att de ingående gårdarnas enskilda tegar är sammanförda till breda skifteslagsparceller som systematiskt återkommer omväxlande i byns gården. Däremot återges inte på nämnda karta de enskilda gårdarnas tegar inom skifteslagsparcellerna. Detta system med breda parceller underindelade i tegar påminner starkt om det danska (och skånska) bolskiftet (Ulsig 2004, s. 34; Riddersporre 2008).

Helmfrid har skisserat följande framväxt och utvecklingsgång för Viby. Senast under yngre järnålder fanns en storgård som låg intill en viktig kultplats vid huvudvägen genom Östergötland. Under vikingatid och tidig medeltid fick denna storgård med förvaltningsfunktion följa med gårdarna i de båda holmarna. Helmfrid sätter denna fas i samband med attungstaxeringen och byns inordnande i ledungsväsendet med dess indelning i hamnor, men utan att ge någon mer exakt orsaksförklaring (Helmfrid 1962, s. 231). Gårdarna i byns utkant har däremot enligt honom tillkommit först en bit in på medeltiden, efter holmarnas tillkomst. En central observation för Helmfrids analys är att byns framväxt återspeglas i den zonering som åkerjordens kvalitet uppvisar, där den bästa jorden finns i byns centrum och den sämsta i periferin.

Helmfrid har säkert i grova drag rätt i den av honom föreslagna kronologin för tillkomsten av byns olika delar. Några kommentarer kan dock vara på sin plats. Att Bosgården har rötter i järnåldern behöver inte betvivlas, däremot är det oklart hur och när de båda holmarna uppstått. Det måste ha varit i dessa skifteslag som Vadstena kloster hade 5 attungar jord och som 1447 brukades av tre landbor. Från 1700-talet finns uppgifter om att det var i det andra skifteslaget som klostret tidigare haft jord (Helmfrid 1962, s. 223, Tab. 49). Detta var långtifrån all jord som låg till holmarna, något som dels framgår av att inte mindre än 8 attungar donerades till klostret 1374 (SDHK 10579), dels att det fanns ytterligare attungar i byn (SDHK 7897), dels att byar indelade i holmar ofta totalt var på 16 attungar (op. cit., s. 156). Att båda holmarna i Viby vardera var på 8 attungar är en slutsats som passar bra med den åkerareal som ingick i dessa skifteslag på 1690-talet (op. cit., s. 224, Tab. 50). Speciellt för Viby är att en Bosgård ligger tillsammans med två holmar. En möjlighet är att holmarna också varit storgårdar, vilka sekundärt delats upp på landbogårdar (jfr. diskussion i Berg 2003b, s. 103). Om denna hypotes skulle vara riktig har Viby varit en *storgårdsby*, dvs. en by bestående av flera storgårdar.

Men konstellationen med två holmar kan också ha en annan bakgrund. Som redan påpekats är jordskiftet i Viby en parallell till det danska bolskiftet, varför indelningen i separata skifteslag eller holmar tycks vara en motsvarighet till de danska byarnas uppdelning i bol (jfr. Dovring 1947, s. 178 f.; Helmfrid 1962,

s. 154 ff.). Eftersom byarna i Östergötland ofta var avsevärt mindre än de danska har man i regel inte haft bruk för så stora enheter som bol, de flesta byar skulle då endast ha blivit ett eller två bol. Den stora byn Viby med sin Bosgård och sina två holmar bör däremot ha motsvarat tre bol eller däromkring. Dessa bol eller holmar har i sin tur varit indelade i attungar och då högst sannolikt 8 attungar vardera. Att en till attungen överordnad enhet framskymtar i Viby är naturligtvis av stort intresse. Möjligen motsvarar en holme i Viby ledungsväsendets hamna, som här alltså i sin tur skulle motsvara ett bol. Att Trojenborg och Södergården inte ingick i skifteslagen beror antagligen på att de ursprungligen varit torp under Bosgården. Såväl penningavråden som frånvaron av attungstal tyder på att Vadstena klostrets båda gårdar i Trojenborg tagits upp på utmarken till en huvudgård och således inte ursprungligen varit några fullvärdiga bondgårdar.¹¹⁸

¹¹⁸ Följande åtkomsthandlingar är kända för Vadstena kloster jord i Viby Skurusten. Heyne Snakenborg och hans hustru Bengta Gustavsdotter (Vingätten) skänkte 1374 till Vadstena kloster hälften av sina egendomar i Viby Skurusten, vilket var 4 attungar jord med alla deras tillägor, däribland hus och tomter, åker och äng, beten och skogar (SDHK 10579). De resterande 4 attungarna skulle efter makarnas död tillfalla klostret, men på villkor att om makarna i framtiden beslutar anslå ytterligare jord till klostret för grundandet av en altarstiftelse till fromma för deras själar ska de nämnda attungarna läggas till detta altares prebende eller om något av deras barn i framtiden skulle inträda i klostret ska jorden anslås till dotterns ingiftsgåva. Om inget av dessa villkor uppfylldes skulle ändå donationen av samtliga egendomar kvarstå.

År 1416 utfärdade Heyne Snakenborg ett brev i Vadstena där han intygar att han gett sitt samtycke till sin avlidna hustru Bengtas begäran att skänka deras egendomar i Viby Skurusten till Vadstena kloster, en gåva som Algot Magnusson (Sture, sjöbladsätten) utan rätt nu inkräktar på (SDHK 18698). Heyne redogör utförligt för hur donationen till klostret gått till, bland annat framgår att jorden i Viby är Bengtas arvegods och att han rådfrågat Magnus Sture (far till Algot), och flera av hustruns släktingar, och då fått deras samtycke till att skänka godset till klostret. Vidare berättar Heyne att medan häften av egendomarna uppläts till klostret genast, behöll de själva den andra hälften i väntan på att deras dotter skulle bli myndig att inträda i klostret och då medföra jorden som ingift. Om dottern avled innan dess skulle en annan jungfru ta hennes plats. Däremot nämner han inget om en altarstiftelse. Nu blev det inte som makarna hade tänkt sig, utan alla deras barn dog. Heyne uppger att de hade 3 (eller 4) barn. Sedan dog också Bengta, varefter godset gick till Algot Magnusson, som alltså hindrar klostrets tillträde till jorden, trots att klostret fått den i gåva. Likväl har abbedissan i Vadstena i sitt kloster intagit en jungfru i dotterns ställe.

Trojenborg kom i klostrets ägo genom andra donatorer. Elin Bengtsdotter (Aspenäs-ätten) gav 1421, med samtycke av sin son Olof Ragvaldsson (Lindö-ätten) och sina övriga barn, till Vadstena kloster två gårdar i den ”park” i kyrkbyn Viby Skurusten som kallas Trojenborg (*i thom parkenom som kallas trøioborgh*). Detta gav hon som själagift för sin make Ragvald Filipsson (SDHK 19711). Den allmänna betydelsen av ordet *park* (fsv. *parker*) är ’inhägnad plats’ (Söderwall: *parker*), men om ordet i detta fall har en mer precis innebörd än så är inte lätt att veta.

6.4 Halvträdet långsamma framväxt

Det som i Östgöotalagen heter *halvträde* benämns ofta i litteraturen *tvåsåde* och innebär en årlig träda av halva åkerjorden. I regel har tvåsåde åtföljts av en indelning av åkern i två separata gårdar, som vartannat år växelvis låg i ”såde” respektive ”träde”. Då det också har förekommit andra varianter finns en poäng med att skilja på *trädes-* och *gårdessystem*. Medan den förra termen syftar på hur stor andel av jorden som årligen trädas, åsyftar den senare antalet gårdar i byn. I början av den nya tiden var tvåsåde i tvågårdesbruk det dominerande systemet i östra Mellansverige. Därtill har ofta ett stort, avskilt ängsgärde anordnats. På Öland tillämpades däremot ännu på 1600-talet den äldre brukningsformen ensåde, dvs. årlig sådd i ett gårde med mindre jordstycken i oregelbunden träda. Inom samma gårde rymdes också ängen. I Östergötland har ett regelbundet trädessystem, som troligen från första början var förenat med tvågårdesbruk, införts någon gång efter jordens indelning i attungar. Dovrings slutsats att en attung omfattade en äga på 12 spanns årligt utsåde stöds av uppgifter från 1400- och 1500-talet, vilka helt visst avser halvträde. Det äldsta skriftliga belägget på halvträde i Östergötland är från 1338 och avser två åkrar intill Linköpings stad (SDHK 4394). Av exemplet Öland lär vi oss att tegskifte inte förutsätter ett regelbundet trädessystem. Likafullt vill jag hävda att det i Östergötland tidigt fanns en sammankoppling mellan tegskifte och byns kollektivt reglerade trädessystem. Framväxten av dessa båda institut sammanhänger, vill jag påstå, med huvudgårdarnas sönderfall i mindre brukningsenheter. Men först när huvudgårdsdriften var avskaffad och ersatt med familjejordbruk har nämnda institut nått sina historiskt kända former. Utvecklingen var dock inte på något sätt begränsad till byar, även ensamgårdar, stora som små, har anammat tvåsåde.

Eftersom tvåsåde kännetecknar östra Mellansveriges spannmålsbygder bör systemet ha tillkommit för att främja sädesodlingen. Min hypotes är att tvågårdesbruk inte har uppstått genom en plötslig omläggning i markanvändningen, utan föregåtts av en lång utveckling där successivt allt mer jord årligen fått vila. Till sist blev det rationellt att avdela åkern i två separata gårdar. Men detta var alltså en händelse som föregicks av en i tiden utdragen process.

Östgöotalagen har helt visst nedtecknats under en tid när halvträde förekom. I Kyrkobalken stadgas, som påtalats i kap. 2, att en prästgård ska ha åker som ger (minst) 12 tons skörd när hälften ligger i träda. Ett annat lagrum ger däremot intryck av att halvträde är något under införande (ÖgL B 11: 2):

Nu skil böndær um bygning sina: þa hauær han uitzorþ sum half træþe uill a gæra.

Lagen stagar alltså inte att alla byar ska ligga i halvträde. Däremot ger lagstiftarna uttryck för sin vilja genom att ge vitsord till den som vill införa halvträde. Sannolikt avser lagen med halvträde jordens uppdelning i två lika stora gårdar. En sådan indelning medförde att nya hägnader måste byggas, ett arbete som inkluderade alla grannar i byn. Ovanstående bestämmelse finns för övrigt i en flock som handlar om tomter och hus, något som pekar på att det handlar om just bygghägnader. Sölve Göransson (1985, s. 72) har påpekat att bestämmelsen är en passus och troligen ett sent textinskott från 1200-talets slut. Vidare tar han upp, som en möjlighet, att halvträde då var en nyhet som infördes i samband med tegskiftets genomförande i Mälardalens län och först därefter spreds till Östergötland. I kapitel 3 föreslår jag att halvträde blev allmänt först en bit in på 1300-talet, närmare bestämt när principen för trädeslönens utbetalning gjordes om, eftersom det först då blivit självklart att lämna en bearbetad träda efter sig.

Folke Dovring kom fram till att en åker i halvträde på slättlandet i Östergötland gav 6:e kornet under äldre medeltid. Den höga avkastningen tycks ha varit en följd av huvudgårdsdrift, vars positiva effekter hängde kvar även efter det att jorden lejt ut till landbor. I samband med några belägg på ovanligt hög avradskvot från andra hälften av 1200-talet, samt en uppgift från 1319 (SDHK 2932) om att vad som då var en normal avrad tidigare hade varit högre, föreslog jag att avraden hade sjunkit under 1200-talets senare del till följd av sjunkande korntal. Av detta följer att halvträdes införande sammanhänger med att jord har avstyckats från huvudgårdar och fördelats på landbor. Till en början var troligen skördarna lika höga som på huvudgårdstiden, men så småningom har korntalen börjat dala till följd av att åkerbruket inte bedrevs lika intensivt som förr.

Det finns också en annan faktor att beakta. Janken Myrdal har konstaterat ett förlopp i östra Mellansverige, där det genomsnittliga korntalet steg från 3–4 under slutet av medeltiden till 4 under 1520- och 1530-talet för att kulminera med 4–6 i mitten av århundradet. Efter en nedgång under slutet av 1500-talet stabiliserades korntalet omkring 4, dvs. på en något högre nivå än på senmedeltiden (Myrdal & Söderberg 1991, s. 292).

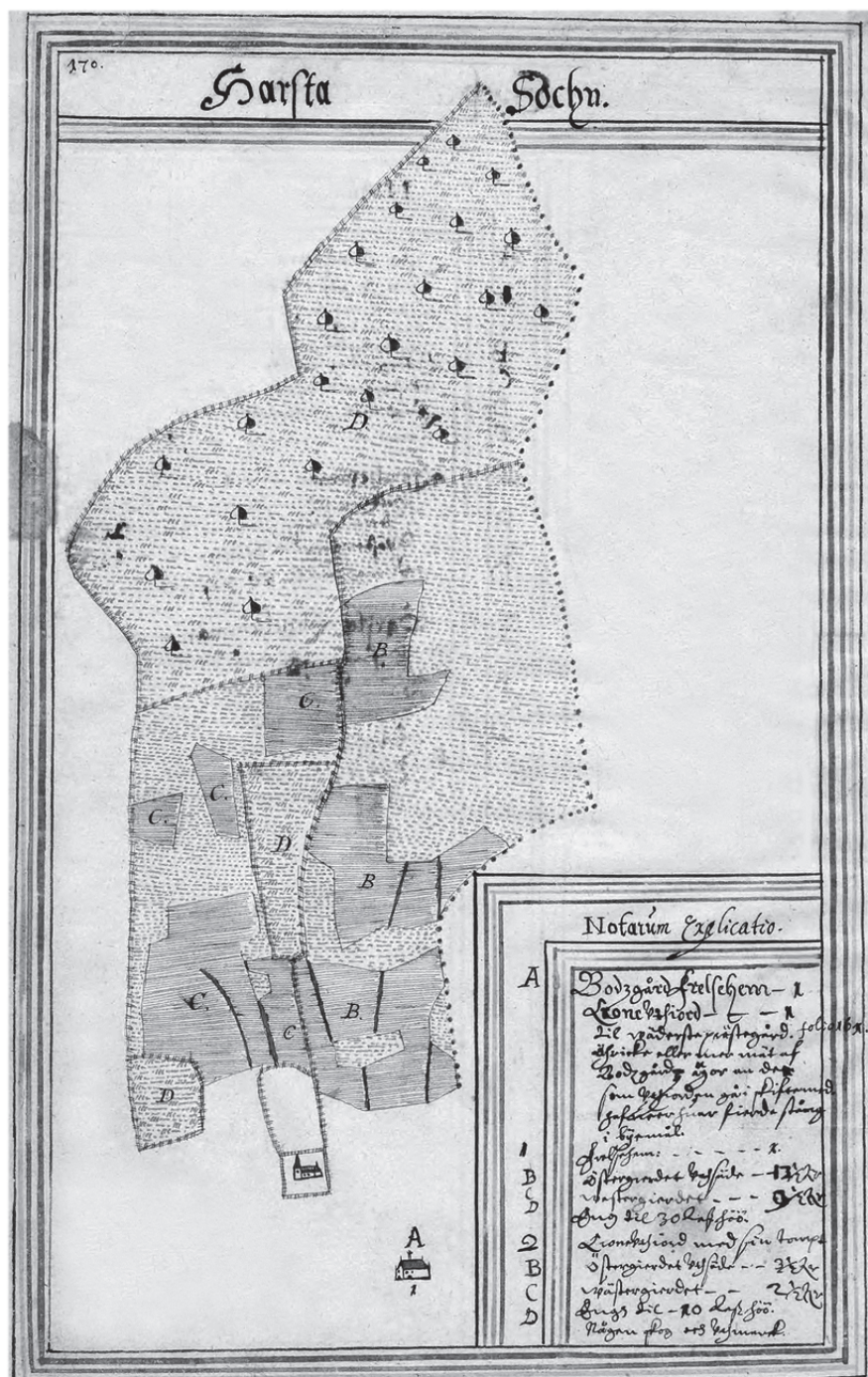
Myrdal föreslår att en bidragande orsak till detta förlopp skulle kunna vara att man mot slutet av 1500-talet hade tårt så mycket på den växtnäring som fanns lagrad i marken att skördarna börjat falla. De höga korntal som kännetecknar 1500-talets uppgång skulle därmed kunna förklaras med att det näringskapital, som hade byggts upp under senmedeltidens ödeläggelse och extensiva markanvändning, då frigjordes. Det är inte långsökt att tänka sig ett liknande förlopp för den tidigmedeltida odlingsexpansionen, som i så fall också tillgodogjorde sig en nyodlingseffekt som var tidsbegränsad. Här

framskymtar en vågrörelse där en nedgång i odling och bebyggelse på sikt bäddar för en ny uppgång.

Den tidigmedeltida odlingsexpansionen kännetecknas av en effektivare jordbearbetning och en utvidgning av åkerarealen. När det näringskapital som fanns lagrat i marken hade minskat så pass att ökade arbetsinsatser och gödselgivor inte längre kunde kompensera för skördebortfallet uppstod ett tryck mot att låta delar av åkern ligga i träda för att reducera näringsuttaget. När trädans andel hade blivit tillräckligt stor blev det aktuellt att samla den i ett nytt gärde. Fördelen med detta var att trädan då kunde betas, ogräs bekämpas och kvävebindande ärtor odlas samtidigt som säden växte i det andra gärdet. Genom upprepade trädesärjningar har jordens förmåga att alstra säd ytterligare förbättrats. Frågan är om korntalet trots dessa insatser har kunnat hållas kvar på en oförändrad nivå.

Ökad träda kräver mer åkerareal. Hur stor del av åkern som redan trädades när det blev aktuellt att införa halvträde kan ha varierat mellan olika gårdar och byar. Under andra halvan av 1200-talet fanns troligen inte längre något större utrymme för att öka åkerarealen i sedan länge fullkoloniserade slättbygder utan att höproduktionen samtidigt minskade och därmed möjligheten att hålla lika många djur över vintern som tidigare. Färre kreatur leder till mindre gödsel, vilket i sin tur ökar trycket mot ökad träda. Det är därför inte omöjligt att korntalet sjönk under andra hälften av 1200-talet, trots gjorda insatser. Ett åkerbruk som gav 6:e kornet var inte längre möjligt att upprätthålla.

Avslutningsvis ska jag skissera hur det kan ha gått till när halvträde/tvågårdesbruk infördes på en storgård i västra Östergötland, som betecknande nog heter *Bosgård*. På denna gård uppfördes en stenkyrka någon gång under 1100-talet (troligen förra delen). Med tiden upphöjdes den till sockenkyrka. Sockennamnet *Harstad* bevarar det ursprungliga namnet på gården. *Bosgård* är ett yngre administrativt namn, som med tiden trängt undan det ursprungliga bebyggelsenamnet, men ännu år 1299 var *Harstad* huvudgårdens namn (SDHK 1829). Det möjliga förloppet för halvträdets införande har som utgångspunkt den äldsta kartan över Bosgård från 1638/39 och som återges på nästa sida (Fig. 53).



Figur 53. Bosgård i Harstad 1638/39. Geometrisk jordebokskarta av Johan Larsson Grot. LSA D7:170.

Bosgårds inägor bestod vid karteringstillfället av tre gårdar, varav ett separat ängsgärde och två åkergårdar. I de båda senare rymdes också slättermark. Därutöver fanns två små särhågnade ängar. I de båda åkergårdarna var åkern fördelad på flera separata block eller stycken med en dragning mot söder. Det största åkerblocket var närmast rektangulärt (Ö–V) och låg längst i söder, dvs. i anslutning till kyrkan och Bosgården. Det ligger nära till hands att tolka mönstret som resultatet av ett nyodlingsförlopp, där det stora åkerblocket i söder är äldst, medan övriga åkerstycken successivt tillkommit på bekostnad av ängen. Den senare upptagna jorden kan periodvis ha legat i träda och då brukats som äng. Ett sådant odlingssystem, benämnt lindbruk, är välkänt från äldre tider. Som framgår av kartan delas det stora åkerblocket i söder på mitten av hågnaden mellan de båda åkergårdarna. Den äldsta och tillika bästa åkerjorden tycks alltså ha delats i två parter vid halvträdets införande.

När har då detta inträffat? Vi lägger märke till att hågnaden mellan de båda åkergårdarna utgör en rak förlängning av bogårdsmurens östra sida. Kyrkogårdens utformning förefaller ha styrt hågnadens dragning. Om nu bogårdsmuren i likhet med kyrkan har uppförts under 1100-talet kan den på kartan markerade tvåsädshågnaden inte vara äldre än från detta sekel. Däremot kan den givetvis vara yngre.¹¹⁹

Trädessystemens utveckling har i den kulturgeografiska forskningen länge varit den avgörande förklaringsfaktorn till både koncentrerad bebyggelse i byar och åkermarkens indelning i tegar (Widgren 1997a, s. 14 & där anf. ref.). Öland har alltid varit en anomali i det här sammanhanget. Att halvträdet sannolikt började införas först under 1200-talets andra hälft är en datering som får till följd att vi måste omvärdera trädessystemens betydelse för utvecklingen av det östsvenska kulturlandskapet.



¹¹⁹ På en yngre karta över Bosgård från 1705 ser hågnadsdragningen något annorlunda ut (LSA D134-3:1). Den gamla tvåsädshågnaden har då delvis fått en ny dragning, men utgör i sin södra del fortfarande en rak förlängning av bogårdsmurens östra sida. En viktig skillnad mellan de båda kartorna är att en ny landsväg har tillkommit norr om kyrkan och en till denna gjord anslutningsväg. Dessa nya vägar har inverkat på hågnadsdragningen.

7 Attungen i Södermanland och hammarskiftets natur

Nu bjuder konungen ut led och ledung. Då skall man bära maten till skeppen. Den skall fara, som är äldst till färd. Tvista de om färden, då skall den fara, som hamnomännen vittna vara skyldig därtill.

Södermannalagens konungabalk

Attungen var ett levande begrepp i Södermanland under medeltiden. Detta framgår dels av två lagrum i den 1327 stadfästa Södermannalagen, dels av en senast under 1100-talet i attungar värderad jordegendom i norra Södermanland och som redovisas i den danska handskriften Kung Valdemars jordebok (Kap. 9). I bebyggelsenamnet *Ättinge* lever dessutom attungen vidare än i dag.¹²⁰ Trots detta går det inte att i Södermanland påvisa en verklig jordindelning i attungar. I medeltidens jordebrev finns nämligen inte ett enda belägg på attungen i detta landskap. Ytterligare en omständighet som talar för denna slutsats är att attungen lyser med sin frånvaro i Fogdö (Vårfruberga) klosters jordebok (Ossiannilsson/Dovring 1945). När jordeboken tillkom omkring 1200 var nämligen ännu inte marklandsindelningen genomförd i Svealand, varför en äldre jordindelning i attungar i så fall borde ha gjort sig påmind.

Den vedertagna uppfattningen är som sagt att en jordindelning i markland, öresland etc. har införts i Svealand i mitten av 1200-talet. Det äldsta belägget överhuvud för att marklandet och dess underavdelningar har stått i direkt

¹²⁰ Villåttinge härad i centrala Södermanland har inget med jordetalet attung att göra. Häradsnamnet, fsv. *Vilattunger*, är sammansatt av *attunger* 'åttondel' i den speciella betydelsen 'åttondel av ett hundare' och *vilder* 'förvillad, vilsekommen'. Villåttingen räknades under senmedeltiden till Österekarne härad, men antas tidigare ha utgjort ett rättsdistrikt med mer fristående och självständig ställning inom Oppunda härad, varav benämningen 'den förvillade, vilsekomna attungen'. Senast från 1600-talet har Villåttingen räknats som ett särskilt härad (SOL).

relation till det geometriska byamålet avser jord i norra Södermanland. I ett testamente från 1275 ihågkommer en viss magister Palne kyrkan i den sedan 1500-talet upplösta Ärja socken med ett örtugland och en stång jord (SDHK 978). Av detta kan vi sluta oss till att marklandsindelningen och tegskiftet i norra Södermanland i stort måste vara införda samtidigt och således är två sidor av samma sak. Dessförinnan har fördelningen av jord reglerats på annat sätt. Södermannalagen omtalar i samband med skifte av tomter att ett äldre sätt att fördela jord – s.k. hammarskifte (fsv. *hamarskipt*) – är avskaffat och inte längre har vitsord (SdmL B 11: 1). Vi återkommer längre fram i detta kapitel till frågan om hammarskiftets natur, men vi kan redan nu slå fast att denna jordfördelning inte kan ha haft den från Östergötland kända attungen som delningsgrund, eftersom detta jordetal var basenhet i en fastighetsindelning som i likhet med marklandssystemet kännetecknas av regelbundet tegskifte. Detta och andra skäl utesluter att attungen i Södermanland kan vara identisk med attungen i Östergötland.

Attungsbegreppet i Södermanland synes alltså skilja sig från det i Östergötland. Jag ska i föreliggande kapitel undersöka vilka egenskaper som utmärker attungen i Södermanland, dels i samband med attungens roll vid tillkomsten av prästgårdarna, dels som en jordenhet inom ledungsväsendet. Avslutningsvis ger vi oss i kast med frågan om det gäckande hammarskiftets natur.

7.1 Kyrkobil och prästättning

Attungen omtalas som sagt på två ställen i Södermannalagen. Det ena textstället finns i Kyrkobalken och gäller kyrkobolets storlek, dvs. hur mycket jord som ska ligga till prästgården (SdmL K 2 pr):

Nv scal bool til kirkiu læggiæ • þa scal kirkiæ attung hawa half femto örtugh vm
by allan • ligger i fiællum • v þyniæ sæþe ok • x • lassa egn þet scal hon hawa i
þem by frælst a wiþ oc watn

Lagen reglerar här prästgårdens minsta jordinnehav, dvs. det som ska ligga fritt från utskylder. Denna äga, benämnd *bol*, definieras på inte mindre än tre olika sätt. Det första är kort och gott som ”attung”. Det andra är som 4 ½ örtugland ” i hela byn”, med vilket åsyftas att alla markslag omfattas, däribland skog och fiskevatten. Ligger jorden däremot i en fjäll (urfjäll) definieras den som 5 tönns säde, vilket är det tredje sättet.¹²¹ Termen *fjäll* måste

¹²¹ I normalfallet sådde man en spann på örtuglandet. Definitionen 5 tönns säde måste därför avse den förväntade skörden, inte utsädet. Tydligt har man räknat med ett så pass högt korntal som sex (6:e komet).

här åsyfta att jorden saknar jordetal och ligger utanför byns tegskifte. Dessutom preciseras att prästgården ska ha en äng som ger 10 lass hö. Södermannalagens utgivare och uttolkare Åke Holmbäck och Elias Wessén tänker sig att lagrummet dels återger en äldre bestämning av prästgårdens storlek i attungar, dels en yngre i marklandets underavdelning örtugland (1940, s. 27 not 8). Det ligger kanske något i detta, men det är samtidigt något egendomligt med Kyrkobalkens bestämmelse, då det borde stå *öresland* istället för *örtugland*. Anledningen är att ett markland (= 8 öresland) är likvärdigt med två attungar. I de flesta andra landskapslagar definieras prästgårdens minsta storlek som antingen ett halvt markland eller 12 tönns säde, vilket torde vara två likvärdiga sätt (Dovring 1947, s. 113 ff.). Södermannalagen är alltså mindre generös med tilldelningen av skattebefriad jord till prästgårdar än övriga landskapslagar. Mitt bestämda intryck är att 4 ½ örtugland är en precisering av hur stor prästgårdens "attung" minst ska vara. Det sörmländska attungsbegreppet tycks ha varit alltför grovt för att kunna förmedla likvärdig information. Det kan därmed inte handla om två alternativa, i betydelsen jämn goda sätt att definiera prästgårdens storlek. Däremot föreligger, precis som Holmbäck och Wessén säger, en åldersskillnad mellan attungen och örtuglandet.

Till saken hör att vissa prästgårdar och andra kyrkojordar i Södermanland heter *Ättinge*. I kamerala handlingar förekommer dessutom benämningen *präståtting* (Stähle 1946, s. 192 f. & där anf. ref.; Dovring 1947, s. 116 f.). Präståttingar är också kända från Närke, vilket borde sammanhålla med att detta landskap räknas till Strängnäs stift. Dessa namn och beteckningar ska uppenbarligen sammanställas med Södermannalagens bestämmelse att kyrkobolet ska vara en attung. I Vadstena klostres jordebok av år 1502 finns en minnesanteckning om att klostret äger en attung jord i prästens gård i Bettna (HH 16, s. 255). Jordeboksskrivaren tycks här ha misstagit den sörmländska präståttingen för det östgötska fastighetsmättet. I 1500-talets landskapshandlingar varierar storleken på präståttingar och prästgårdar från 6 till 12 örtugland (Dovring 1947, *ibid.*). Prästgården i Ärja socken hade t.ex. en präståtting på 11 ½ örtugland i byn Lida (Ljung 1967, s. 131). Prästgårdarna var ofta dubbelt så stora i slutet av medeltiden som Södermannalagens stadgade kyrkobil. Denna fördubbling av den genomsnittliga gårdsstorleken från äldre till yngre medeltid följer en allmän trend. Vadstena klostres landbogar i Södermanland var på 1400-talet i genomsnitt 9 örtugland, dvs. dubbelt så stora som Södermannalagens kyrkobil (Vkj).

Att präståttingar tillkommit genom att jord avskilts från ett ägoområde är något som ofta framgår av historiska kartor. Vi ska här bekanta oss lite närmare med två sådana avsöndringar och som båda heter *Ättinge*. Den ena

gården tillhörde kyrkan i Husby-Rekarne socken, den andra kyrkan i Ärla socken. Båda socknarna räknades till Österrekarne härad.

Åttinge i Husby-Rekarne låg norr om kyrkan och var enligt en äldre geometrisk jordebokskarta från 1647 taxerad till 1 ½ öresland (LSA C1:58-59). Medan åkern låg i två s.k. vretar utgjorde ängen ett separat jordstykke inom den gemensamma byängen (Fig. 54). Åkermarken var närmare 8 ½ tunnland och ängen gav 4 lass hö. Lantmätaren uppger att Åttinge är beläget på Husby ägor och delar skog och vedbrand tillsammans med moderenheten. Åttinges 1 ½ öresland motsvarar 4 ½ örtugland, dvs. exakt den i Södermannalagens Kyrkobalk stadgade minsta storleken på kyrkobolet. Åttinge ger troligen en bra bild av hur lagstiftarna tänkte sig kyrkobolet i högmedeltidens Södermanland, undantaget att ängen var för snålt tilltagen. Det kan tilläggas att kyrkoherdebostället i Husby-Rekarne var den stora gården Byringe (LSA C1:57).



Figur 54. Husby och Åttinge i Husby-Rekarne socken 1647. Littera A utvisar Åttinge som är taxerad till ¼ kronohemman. Det framgår tydligt av kartan att Åttinge är en till Husby avgärdad enhet. Geometrisk jordebokskarta av Johan Larsson Grot. LSA C1:58-59.

Prästgården Åttinge i Ärla socken var tidigare belägen söder om kyrkan. En äldre geometrisk jordebokskarta från 1645 uppger att gården är taxerad till 2 öresland (LSA C1:46-47). Åttinge i Ärla var alltså betydligt större än Åttinge i Husby-Rekarne, men liksom den senare gården hade den förra åkern fördelad i två skilda vretar (Fig. 55). Åkerjorden uppgick till drygt 11 ½ tunnland. Men detta var inte allt som låg till Åttinge. I den angränsande skattegården Hamra, som var hela 11 öresland, hade Åttinge 2 ½ tunnland i åkergårderna, 1 ⅛ tunnland i en vret och slättermark som gav 4 lass hö (LSA C1:42-43). Till detta kommer att Åttinge i det enstaka kronohemmanet Risinge hade en ängsteg som gav 4 lass hö (LSA C1:48). Summan av allt detta blir drygt 15 tunnland åker och 8 lass hö. Även om Åttinge helt klart har avsködrats från Spånga, så kom betydande tillskott av jord från Hamra och Risinge. Men inte bara prästgården, utan även själva kyrkobyggnaden tycks vara ett "joint venture" ty den ligger mitt på gränsen mellan Spånga och Hamra.



Figur 55. Spånga och Åttinge i Ärla socken 1645. Littera M utvisar Åttinge som är taxerad till ½ kronohemman. Ärla kyrka är uppförd på gränsen mellan Spånga och Hamra. Det framgår tydligt att Åttinge är en på Spånga ägor upptagen avgärda enhet. Geometrisk jordebokskarta av Jacob Kristofferson Stenklyft. LSA C1:46-47.

Medan Åttinge i Husby-Rekarne har uppstått genom att gården avsöndrats från ett enda ägoområde förefaller Åttinge i Ärla ha ett delvis annorlunda ursprung. Även om Åttinge i Ärla huvudsakligen utskiftats från ett enda ägoområde har prästgården dessutom fått tillskott av jord från annat håll. Situationen i Ärla måste sammanhånga med att kyrkan ligger på gränsen mellan två ägoområden och därför troligen tillkommit på flera jordägares initiativ. Detta gemensamma intresse förklarar varför prästgården var sammansatt med jord från skilda ägoområden.

7.2 Attungen – en jordenhet med full ledningsplikt

Det andra stället i Södermannalagen där attungen omtalas är Konungabalken. Lagrummet handlar om när kungen bjuder ut ledung och villkoren för varje ledningspliktig bondes aktiva deltagande, även hans skyldighet att bidra med proviant (mata/skeppsvist) till densamma (SdmL Kg 10 pr). Till skillnad från Upplandslagen, där ledungen har ersatts av en årlig skatt och den personliga ledningsplikten mest framträder som en förutsättning för skattskyldigheten, har Södermannalagen en ålderdomligare prägel. Lagen stadgar att den ska fara som är ”äldst till färd”, dvs. den som längst hållit sig hemma i hamnan ska göra krigstjänst. Det fanns med andra ord ett roterande schema som reglerade vigermännens aktiva deltagande i ledungen. Dessutom stod lednings prestationen i relation till hur mycket jord en vigerman ägde. Lagen stadgar nämligen att den som sår en hel attung i en annan by än där han själv bor, han skall fara lika ofta som den som sår en halv by. Underförstått i denna bestämmelse ligger att bonden i fråga har en hel attung i sin hemby, varför han alltså sammanlagt äger två attungar. Vidare framgår att dessa två attungar är detsamma som en halv by, varav följer att en hel by är 4 attungar. Denna bestämmelse följs av en annan som säger att den som äger mindre än en attung skall gå samman med andra som också äger mindre än en attung tills de tillsammans har en hel attung. Vidare sägs att det är lotten som ska avgöra vem av dem som ska fara på ledung.

Det råder ingen tvekan om att Södermannalagens attung är en jordenhet med full ledningsplikt och är detsamma som vigermannes normala jordinnehav. Vigermannen är på en och samma gång ett jordemantal och en besutten bonde. Frågan är då om det är samma attung som möter i Östgötalagen. Av ovanstående bestämmelse om ledungsskyldigheten framgår att attungen ingår i ett system för värdering och rangordning av fastigheter som bygger på enkla kvotdelar, där en hel by är 4 attungar, en halv by 2 attungar och 1 attung således en fjärdedels by. Attungen är med andra ord ett annat namn på fjärdedelsbyn. Av nästföljande paragrafer (SdmL Kg 10:1–2) framgår att detta

system också omfattar ledungsväsendets högre nivåer, även om den personliga ledungsplikten i detta sammanhang har ersatts med en årlig skatt till kungen. Det sägs nämligen att böterna är 3 mark för den hamna som ”sitter kvar” och försummar konungens utgärder. Lika stort är bötesbeloppet för den andra och den tredje hamnan som inte betalar ledungsskatten. Uteblir en hel fjärding, dvs. en fjärdedels skeppslag eller fyra hamnor uppgår däremot böterna till endast 10 mark, inte 12 mark, och försummar ett halvt skeppslag att betala skatten blir böterna 20 mark. Underlåter ett helt skeppslag sina plikter uppgår böterna till det symbolmättade beloppet 40 mark, motsvarande en full mansbot.

Det möter inga större hinder att knyta samman de bestämmelser som gäller för den aktiva krigsledungen med dem som handlar om skatteledungen. Eftersom en hamna synes ha utgjorts av 8 ledungspliktiga bönder eller vigermän och varje sådan i normalfallet brukade en attung har en hamna bestått av två byar. Vi får då följande relationer:

- 1 jordenhet med full ledungsplikt = 1 attung = $\frac{1}{4}$ by = $\frac{1}{8}$ hamna
- 1 skeppslag = 4 fjärdingar = 16 hamnor = 32 byar = 128 attungar

Det behöver knappast påpekas att ovanstående schematiska system till sin natur är en administrativ förenkling.¹²² I realiteten måste givetvis antalet hamnor ha växlat alltefter skeppslagens storlek, liksom hamnans sammansättning av byar måste ha tett sig olika från fall till fall, eftersom byarnas storlek varierade i Södermanland precis som annorstädes. Men som modell för bemanning och utrustning av ledungen får man förutsätta att systemet varit dugligt, även om det knappast har kunnat leva upp till några högre ställda rättvisekrav. Man måste således förutsätta att en utjämning har skett för att någorlunda rättvist fördela ledungsbördan.

Detta system med enkla kvotdelar går intressant nog igen i Byggningsbalkens bestämmelser om hur en by ska skiftas (SdmL B 11). Nämnade flock börjar med tomterna och slutar med åkermarken samt stadgar att åkern ska delas efter tomten enligt den välkända maximen ”Nu är tomt åkers moder”. Det märkliga är att lagen i samband med skifte av tomterna talar om halv by och fjärdedels by trots att marklandsindelningen och tegskiftet synes vara genomfört, lagen talar ju om solskifte i motsats till det avskaffade

¹²² Ovanstående relationer har tidigare påvisats av Holmbäck och Wessén (1940, s. 60 ff., not 47, 52). Gerhard Hafström (1949, s. 90) vill/kan inte se dem då han i förväg har bestämt sig för att attungen är en åttondel av byn. Vidare anser han att attungen i Södermanland är samma sak som i Östergötland (s. 120). I motsats till Holmbäck och Wessén menar Hafström att det i Södermannalagen saknas uppgifter om hamnans storlek, liksom upplysningar om antalet hamnor i ledungsdistrikten.

hammarskiftet. Det gamla systemet med kvotdelar förefaller hänga kvar i Södermannalagens bestämmelse om skifte av tomter, trots att jorden är indelad i markland, öresland etc. Det nya systemet beskrivs på ett så ofullständigt sätt att man måste ha förutsatt att det varit allmänt känt. Det är nämligen inte möjligt att enbart efter lagens korthuggna bestämmelser bilda sig en uppfattning om hur systemet för jordfördelning i tegskifte var anordnat.

Mitt bestämda intryck är att det på enkla kvotdelar baserade systemet i bestämmelserna om konungens ledung och skifte av tomter är mycket ålderdomligt och därtill obsolet när Södermannalagen blir stadfäst 1327.¹²³ Marklandsindelningen hade redan i mitten av 1200-talet börjat undantränga det gamla kvotdelssystemet och säkerligen ersatt detta långt före 1327. Beträffande skifte av kvarnströmmar känner Södermannalagen enbart den nya delningsgrunden i markland, öresland och örtugland (SdmL B 21: 1). Det ligger i sakens natur att skifte av jord är det primära och att skifte av kvarnströmmar något sekundärt som lånat modellen från det förra tillvägagångssättet.

För att sammanfatta, så var attungen i Södermanland dels en beteckning på vigermannens normala besuttenhet, dels den minsta äga som kyrkan kunde göra anspråk på vid inrättandet av prästgårdar. I det förra fallet definieras attungen som en fjärdedels by, vilket är en så grov bestämning att den inte kan ligga till grund för någon verklig jordindelning. Av det senare fallet framgår att det därför varit nödvändigt att precisera ägans storlek i ett jordetal, närmare bestämt örtuglandet. Det är endast i egenskap av en mycket grov uppskattning av en fastighets storlek vi möter attungen i Södermanland. Trots att en verklig jordindelning i markland, öresland etc. har införts i landskapet i mitten av 1200-talet har attungen levt kvar som ett namn på vigermannens besuttenhet. Inget hindrar att attungen i såväl Södermanland som Östergötland har fått sitt namn av att vara hamnans åttondel. I övrigt har de inte haft mycket gemensamt.

7.3 Hammarskifte

Hammarskifte är en beteckning på vid tiden för landskapslagarnas kodifiering avslutad skiftesform. Termen förekommer enbart i de svealändska lagtexternas

¹²³ Det "solskifte" som år 1367 genomfördes i byn Lida (Nykyrka sn, Jönåkers hd) synes ha föranletts av en tvist mellan olika jordägare och kan inte tas till intäkt på att byn dessförinnan skulle ha legat i hammarskifte (SDHK 9139; Gräslund Berg 2004, s. 104 ff.). Troligen förhåller det sig med Lida som det ovan diskuterade Vidingsjö, nämligen att tegskiftet hade rubbats och kommit i olag till följd av den turbulens som uppstod under digerdöden och efterföljande pestepidemier. Att Lida sedan tidigare var lagd i örtugland framgår av ett brev från 1352 (SDHK 6482).

byggningsbalkar (UL B 1 pr; SdmL B 11; VmL B 1 pr). Mycket har skrivits om hammarskifte och många antaganden har gjorts om vad denna skiftesform skulle innebära, inte minst från rättshistoriskt och kulturgeografiskt håll (Lindgren 1939; Hafström 1951, 1961; Lindquist 1968, s. 112 ff.; Sporrang 1992). Sölve Göransson har kortfattat sammanfattat den äldre forskningen och framhåller att ingen av de föreslagna tolkningarna är tillfredställande (2001, s. 158). Särskilt påpekar han att tolkningarna är färgade av den felaktiga uppfattningen att termen *solskifte* skulle beteckna ett fullständigt system för jordskifte, medan den endast i egentlig mening åsyftar tegskiftets ena princip, närmare bestämt den som avser tegarnas konstanta lägesföljd. Upplandslagen och Västmannalagen talar om att en icke ”solskiftad” by låg ”i hambri ok i forni skipt” och Södermannalagen stadgar att allt hammarskifte är avskaffat och inte längre äger vitsord. Det står klart att man i de återopade lagrummen åsyftar ett jordskifte som föregick det högmedeltida tegskiftet. I litteraturen påstås ibland att man inte vet något bestämt om vad hammarskiftet egentligen inneburit. Detta är inte sant då lagtexterna uppger att hammarskiftet bygger på enkla kvotdelar. Lagarna talar om halva och fjärdedels byar och att byar med sådan indelning står i motsats till solskiftade (eg. tegskiftade) byar. Upplandslagen och Västmannalagen säger uttryckligen att de senare har jordetal, närmare bestämt penningland, örtugland, öresland och markland. Det torde därför stå klart att hammarskifte är en oregelbunden skiftesform, grundad på enkla kvotdelar och att byar med sådan indelning blev omoderna när fasta jordetal infördes i Svealand kring mitten av 1200-talet. För att yrka på nytt skifte räckte det med att äga en fjärdedels by. För att riva upp en by som låg i rätt ”solskifte” krävdes däremot alla jordägares samtycke. Lagstiftarnas intention är tveklöst att påskynda införandet av det nya skiftet. Benämningen *hammarskifte* saknas symptomatiskt i Östgötalagen. Om hammarskifte någonsin praktiserats i Östergötland var det hur som helst en obsolet skiftesform när Östgötalagen nedtecknades i slutet av 1200-talet. Sedan länge tjänade där attungen som delningsgrund vid andelsskifte.

Den äldre forskningen har tagit sin utgångspunkt i två möjliga betydelser av det fornsvenska ordet *hamar* (dat. *hambri*). Den ena är att ordet skulle avse en hammare och att detta verktyg, kanske i form av en Torshammare, kommit till användning vid jordens fördelning genom lottning eller idrottslig prestation. Den andra tolkningen tar sin utgångspunkt i att ordet åsyftar en bergig eller stenig skogbevuxen mark eller backe. Som bekant finns det flera orter som heter Hammarby i vårt land och vars äldre bebyggelse ligger på en bergig höjd. Nästa steg i denna tolkningsansats går ut på att *hamar* också hade en specialbetydelse, men vilken råder det delade meningar om.

Jag vill här passa på att lansera en ny hypotes som tar fasta på den första innebörden av ordet *hamar*, men inte i en saklig, utan bildlig betydelse. Hammaren är enligt detta antagande en metafor för det forna skiftet på så vis att verktygets huvud står för byggnadstomten och skaftet för gårdens andel i åkern, vilken utgör en långsmal ägolott som sammanhänger med tomten. Åkermarken har alltså inte legat i ägoblandning på samma sätt som i en tegskiftad by. Däremot möter inga hinder att en hammarskiftad by hade gemensamma gården och hägnader (open-fields). Högst sannolikt var bolindelade byar i Tiohärad anordnade på detta sätt, varom mer i kapitel 9. En karta från ca 1640 över Stora Lönhult i Askeryds socken i Norra Vedbo härad förmedlar en bild av hur en hammarskiftad by kan ha sett ut, men då måste vi tänka bort att Stora Lönhult hade ett alnbaserat byamål och att åkermarken var indelad i tre gårdar, som brukades i tredingsträde, och en del andra moderniteter (Fig. 56). Att den äldre forskningen, trots idoga försök, aldrig levererat en tillfredställande tolkning av innebörden i begreppet *hammarskifte* sammanhänger med att man inte förstått vidden av jordetalens fundamentala betydelse för utformningen av det svenska tegskiftessystemet.



Figur 56. Stora Lönhult ca 1640. Utsnitt ur en äldre geometrisk jordebokskarta av Peter Jonsson Duker (LSA E3: 222-23). Närmast radbyn är åkermarken indelad i ägolotter som är en direkt förlängning av byggnadstomterna. Det måste vara byns gamla kärnåker som skiftats på detta sätt.

8 Jordvärderingar i Småland

Ingen döpes två gånger, om han icke är så god karl, att han döper sig själv i Jordan.

Smålandslagens kyrkobalk

En jordindelning i attungar har funnits i norra Småland, närmare bestämt i de härader som gränsade till Östergötland och därtill i Tvetå i södra Vätterbygden (Fig. 34). Under senmedeltiden ersattes attungen i Tjust av en jordräkning i byamålets stänger och alnar, men utan att fullständigt tränga undan attungen. På 1600-talet var det vanligt med byamål i ”alnar bred åker” i Tvetå samt i Norra och Södra Vedbo härad. Huruvida det alnbaserade byamålet i det inre av Småland är lika gammalt som det i Tjust eller om det förra tillkommit först på 1500-talet är oklart. Attungen är också känd från Möre, dock mycket sporadiskt. I föreliggande kapitel ska jag göra en grov kartläggning av hur jord värderades och definierades utanför attungens område i Småland. För detta syfte har jag delat in landskapet i två undersökningsområden. Det ena utgörs av de bygder i östra Småland som faller mellan Tjust i norr och Möre i söder, dvs. Sevede härads sydöstra delar samt Handbörds och Stranda härader. Stranda härad är troligen en utbrytning ur Handbörds härad, men några källor som bekräftar att så skulle vara fallet finns inte (DMS 4:2, s. 21). Det andra området utgörs av Tiohärrads lagsaga, dvs. de bygder som inte omfattades av Östgöta lagsaga (Fig. 13).

8.1 Östra Smålands kustbygder

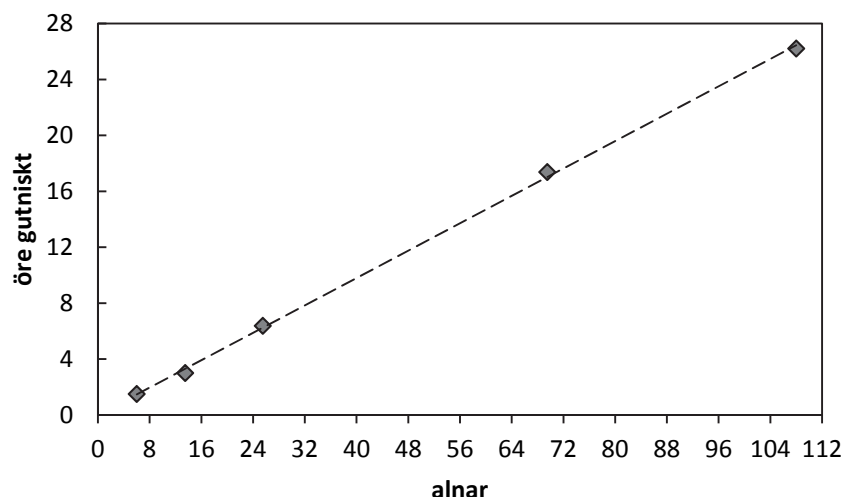
En central källa till jordvärderingssystem i de trakter i östra Småland som ligger mellan Tjust i norr och Möre i söder är ett aktstycke som går under namnet Israel Birgerssons arvingars jordebok (IBjb). Strax efter digerdöden, troligen någon gång under år 1351, lät arvingarna till Israel Birgersson, en bror till den heliga Birgitta, upprätta en jordebok över hans efterlämnade

egendomar. Detta är den äldsta bevarade världsliga jordeboken från svensk medeltid, men tyvärr återstår bara tre spalter på ett pergamentsblad i folioformat, sekundärt använd som omslag till Raven von Barnekows räkenskap för Nyköpings slottslän 1365–1367.

De i jordeboken redovisade egendomarna ligger i socknarna Döderhult, Fliseryd och Mönsterås. Därtill kommer några egendomar i Karlstorps och Kråkshults socknar, som ligger i Njudung och därför utelämnas i detta sammanhang. Flera olika typer av jordvärderingar har kommit till användning. I Mönsterås socken dominerar en jordräkning i stänger och alnar. Till detta kommer enstaka belägg på kvottal. I Döderhults och Fliseryds socknar förhärskar däremot en jordvärdering i 'säde' (lat. *semen*). Dessutom förekommer en definiering i 'spannland' (lat. *terra modiorum*) som möjligen avser samma sak som *semen*. Därtill kommer en uppskattning av jordens storlek efter hur mycket pengar den räntar och som går under benämningen *agrarium*. Termen "agrarium" pekar på att avgiften baserades på jordens förmåga att alstra spannmål. På samma sätt måste det förhålla sig med "semen", oavsett hur ordet ska tolkas. Utgivarna av DMS 4:2 (Jan Brunius & Olle Ferm) har utan vidare antagit att "semen" betyder 'utsäde', oaktat att det även kan betyda 'skörd' eller 'spannmålsavrad'. Vi återkommer längre fram till det här problemet.

I Mönsterås socken kan en jordvärdering i stänger och alnar redan beläggas år 1292 (SDHK 1572). Att metoden också har använts i den angränsande socknen Högsby framgår av Vadstena klosters jordebok av år 1447 (SFSS 245, s. 68 f.). Jordeboken omtalar följande: "Jtem ær vitthande ath j hwario stangh æru viij Alna ower alla hoxby sokin". Trots upplysningens utsago var det endast i Böta fjärding, dvs. den del av Högsby som närmast gränsar mot Mönsterås socken, som verkligen hade en jordvärdering i stänger och alnar. I socknens övriga delar definierades jorden i *tön säde* och *spann säde*. Avradsuppgifterna är visserligen bara fem till antalet men nog så intressanta. Nedanstående diagram visar att sambandet mellan alntalet och avraden är fullständigt linjärt (Fig. 57). För varje stång på 8 alnar har det utgått 2 öre gutniska i avrad. En aln motsvarar alltså $\frac{1}{4}$ öre gutniska. Den minsta myntsort som då cirkulerade i denna del av landet var den på Gotland präglade *goten*, som det gick 4 av på öret. Slutsatsen blir då att avraden för varje aln jord var 1 gote. Tydligt föreligger ett samband mellan Högsbystångens längd på 8 alnar och förhållandet att det gutniska öret indelades i 4 gotar. Antalet alnar och avradens storlek i gutniska ören är alltså två sidor av samma sak. Förhållandet pekar på att definitionen i alnar och stänger samtidigt har inneburit jordens taxering till avrad. Att så var fallet oavsett vilket markslag som taxerades antyds av en annan uppgift i nämnda jordebok som omtalar att klostret äger 6

alnar jord i Bötaskogen och att avraden av varje aln är 6 penningar under ollonår (*tha allin wæxa*). Som bekant motsvarar 6 penningar $\frac{1}{4}$ öre eller 1 gote. Att skogslotter kunde värderas i alnar och stänger är känt från annat håll, däribland Israel Birgerssons jordebok som omtalar att han hade 3 alnar i Norrabygds skog. Norrabygd är ett äldre namn på Stranda härad.

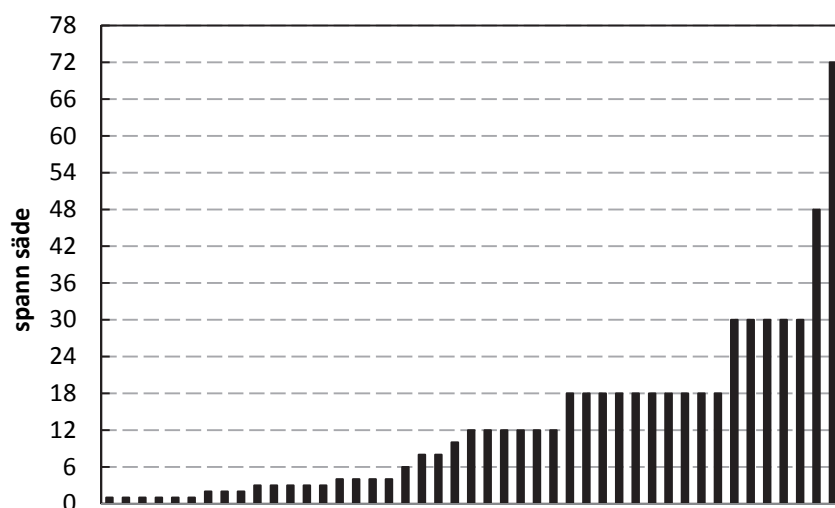


Figur 57. Avraden i gutniska ören i förhållande till jord värderad i stänger och alnar i Böta fjärding i Högsby socken i mitten av 1400-talet. Sambandet är helt linjärt ($r_{xy} = 1,00$). Källa: Vadstena klostrets jordebok 1447 (SFSS 245).

Nu åter till Israel Birgerssons jordebok. Jordvärderingen i stänger och alnar har säkerligen även i Mönsterås fungerat som avradsnorm. Att benämningen "agrarium" avsåg penningavrad har redan framgått. Borde då inte benämningen 'säde' (*semen*) åsyfta spannmålsavrad? Om så var fallet har Israel Birgerssons arvingar med lätthet kunnat bilda sig en uppfattning om hur mycket de kunde förvänta sig i avkastning från de efterlämnade egendomarna. En jordebok är ju framför allt en förteckning över fastigheter och deras årliga avkastning.

För att undersöka huruvida "semen" betyder 'utsäde' eller 'spannmålsavrad' har jag gjort ett stapeldiagram över de fastigheter där jorden definieras på nämnda sätt (Fig. 58). Samtliga orter ligger i Döderhults och Fliseryds socknar. I jordeboken anges "semen" antingen i spannmålsmåtten *tön* eller *spann*. Från Östergötland känt mönster har det större måttet *tön* omräknats till *spann* (1 *tön* = 6 *spann*). Av diagrammet framgår att de högsta värdena ligger samlade i klart åtskilda grupper på antingen 12, 18 eller 30 *spann*. Därtill kommer två mycket höga värden på 72 respektive 48 *spann*.

säde. Det högsta värdet avser Döderhult, det näst högsta Grönskog (Fliseryds sn). Båda har varit huvudgårdar. Döderhult benämns "curia" i jordeboken och Grönskog var senare sätesgård för Israel Birgersons son Peter Israelsson (DMS 4:2, s. 58). Värdena under 12 spann säde, varav flertalet ligger mellan 1 och 4 spann, innebär rimligen att Israel Birgersson har ägt andelar i dessa enheter, som överlag varit ensamgårdar. Att det knappast kan handla om hela gårdsbruk, utan andelar i sådana, talar i sig för att "semen" åsyftar spannmålsavrad, inte utsäde. För samma tolkning talar värdenas anhopning i skilda grupper. Hade *semen* betytt 'utsäde' kunde man förvänta sig att värdena skulle fördelas på en glidande skala, men så förhåller det sig inte. Istället tycks gårdarna ha delats in i olika klasser med avseende på avradens storlek.



Figur 58. Troliga avradsbelopp i "spann säde" från 45 enheter i Döderhults och Fliseryds socknar. Den högsta stapeln avser huvudgården Döderhult, den näst högsta huvudgården Grönskog. Källa: IBjb.

Bebyggelsen i Döderhults och Fliseryds socknar har huvudsakligen tillkommit genom tidigmedeltida kolonisation. Förutom de båda huvudgårdarna Döderhult och Grönskog har också deras underlydande gårdar avkastat spannmål. Att gårdarna var inriktade på sädesodling bekräftas av att jordeboken redovisar inte mindre än tre vattenkvarnar, nämligen en invid huvudgården Döderhult, en annan i Allseda nära huvudgården Grönskog och en tredje i Em, lägst söderut i Döderhults socken, inte långt från Emåns mynning. Att gårdarna i denna karga skogsbygd avkastade spannmål kan tyckas märkligt. Efter digerdöden skulle dock jordbruket byta fokus från sädesodling till boskapsskötsel. Spannmålsöverskottet tillhörde av allt att

döma en begränsad period av den äldre medeltiden, då huvudgårdsdrift var den förhärskande produktionsformen. Huvudgården Döderhult framstår som en god exponent för den äldre medeltidens spannmålsexpansion. Förutom väl tilltagen åkermark har det också funnits en vattenkvarn och en stenkyrka på gården.

8.2 Tiohärads lagsaga

De småländska bygder som inte räknades till Östgöta lagsaga bilade ett eget lagmansdöme – *Tiohärad* benämnt. Namnet kommer av att lagsagan omfattade just tio härad. Varend (5 härad) var lagsagans kärnland, som i ett senare skede utökades med Finnveden (3 härad) och Njudung (2 härad). Koalitionen var ett faktum före utgången av 1100-talet (Larsson 1964, s. 22 ff.). En vanlig benämning på Tiohärads lag var *Smålandslagen*, något som sammanhänger med att lagsagans lagmän från och med 1320-talet ofta kallade sig lagmän i Småland. I Tiohärad fanns endast en stad – den relativt obetydliga stiftscentralen Växjö. Ett kulturcentrum av rang var däremot Nydala kloster. I kyrkligt avseende var området delat. Medan Finnveden och Njudung räknades till den mäktiga Linköpingskyrkan, sammanföll Varend med Växjö stift. Mot slutet av 1200-talet framträder i Tiohärad flera framstående frälsesläkter med tillsynes stort inflytande på den svenska riksstyrelsen. Dessförinnan var den småländska aristokratins relationer med den svenska kungamakten mer lösliga. Tiohärad var ett gränsområde. I väster och söder gränsade lagsagan till de danska provinserna Halland, Skåne och Blekinge. Danska mynt synes ha cirkulerat i stora mängder i Tiohärad (Klackenberg 1992). Något svenskt kungligt myntmonopol har aldrig kunnat upprätthållas i Tiohärad, som hade livliga kontakter med danska städer i Halland och Blekinge. Ekonomiskt var Tiohärad i hög grad integrerat med det danska riket.

8.2.1 Ett försök att införa marklandet

Trots Tiohärads perifera läge i förhållande till det svenska rikets centralbygder är en jordindelning i markland, öresland och örtugland belagd i lagsagan. Marklandet omtalas förutom i jordebrev också i Smålandslagens kyrkobalk, som tyvärr är det enda av lagboken som bevarats till eftervärlden. Smålandslagens kyrkobalk nedtecknades mot slutet av 1200-talet, troligen före 1296 (Holmbäck & Wessén 1946, s. LXXVIII). I lagen stadgas att till en prästgård ska anslås $\frac{1}{2}$ markland jord och en äng som ger 9 vagnslass hö (SmL Kk 3). Marklandet återkommer på två andra ställen i lagtexten. Det ena handlar om när en person på sin dödsbädd vill skänka jord till sockenkyrkan. Utan arvingarnas samtycke får han ge ett örtugland av ett markland, dvs. en

tjugofjärdedel av sina ägor (SmL Kk 15). Det andra stället anknyter till det förra och handlar om när en person har föresatt sig att gå i kloster och då vill ge en del av sina ägor till klostret. Även i detta fall får han inte utan arvingarnas samtycke ge mer än ett örtugland av ett markland (SmL Kk 18).

Folke Dovring har påvisat ett litterärt samband mellan hur prästgårdens storlek bestäms i landskapslagarnas kyrkobalkar, och som tyder på en bakomliggande gemensam kyrklig lagstiftning. Dessutom har han visat att de olika definitionerna av prästgårdens storlek motsvarar en attung jord. Utifrån detta drog han slutsatsen att marklandet i Upplandslagen och Smålandslagen avser samma sak (1947, s. 113 ff., 159). Eftersom marklandet också omtalas i några småländska brev från andra hälften av 1200-talet ansåg han att det hade gjorts försök att införa marklandet i nämnda landskap (s. 160, 191). Sölve Göransson har hävdade att så inte behöver vara fallet och i stället framkastat att man i Tiohärade kan ha sökt att efterlikna den nya brevokabulären i Svealand (1985, s. 71).

Mig veterligt finns det från Tiohärade endast tre brev med sammanlagt fyra belägg där jorden säkerligen definieras i marklandsräkningens enheter. Till dessa ska sannolikt läggas ytterligare två brev, men där orterna inte är säkert identifierade.¹²⁴ Låt oss granska beläggen lite närmare. År 1268 testamentade Johan Eriksson till kyrkan i Villstad (Västbo hd) ett örtugland (*solidum terre*) i Fällinge i samma socken (SDHK 880). Detta är faktiskt det äldsta daterade belägget på marklandsräkning i Sverige, förutsatt att det avser samma markland som i Svealand.

Nästa belägg är från 1279 då Nydala kloster gjorde ett jordbyte med Nils Kettilsson (SDHK 1067). Jämte några andra ägor omtalas skogar som hör till 8

¹²⁴ När Cecilia Elofsdotter upprättar sitt testamente 1287 skänker hon till bröderna i Nydala, där hon väljer sin gravplats, ett markland i "Wddanes" med alla tillägor (SDHK 1389). Oidentifierad är också "vnum fundum in Frestryd, et vnus solidi terram et pratum vnus plaustrati feni" som Karl Ragnfridsson gav till Nydala kloster i sitt år 1309 upprättade testamente (SDHK 2307). Precis som i det ovan omtalade Spånarp åtföljs här ett örtugland med en äng som ger ett lass hö. Ett högst tveksamt belägg på marklandsindelning i Tiohärade finns i ett år 1334 i Strängnäs utfärdat brev som omtalar att 2 öresland (*duas oras terre*) i Fröneskruv (då Algutsboda sn, nu Hälleberga sn) har bytts mot 2 öresland i Årby i Fogdö socken i norra Södermanland samt att jorden i Fröneskruv pantsatts för 38 mark och 2 öre penningar (SDHK 4017). Fröneskruv uppges ligga i skogen *Skritstensmo (Gråstensmo) och är av allt att döma ett medeltida nybygge. Att jorden i Fröneskruv definieras i öresland är sannolikt dels ett utslag av språklig påverkan av diplomvokabulären i Svealand, dels ett sätt att markera att ägorna i Småland respektive Södermanland är likvärdiga. Ett annat tveksamt belägg på marklandsräkning finns i en korrupt avskrift av ett salubrev från 1374 (SDHK 10463). Nämnda brev omtalar att 3 ½ örtugland (*halw fiärdhe ortogh jordh*) i Kolvarp i Rydaholms socken (Östbo hd) har sålts för 9 mark penningar, vilket är ett mycket lågt pris, motsvarande knappt 62 mark för ett markland.

örtugland (*terram octo solidorum*) i Holkaryd (Vrigstads sn, Västra hd). Till marklandet hörde i regel olika tillägor, i detta fall skogar.

Samma år (1279) gjorde bröderna i Nydala ett byte med Nils Gunnesson, då de förra, jämte annat gods, erhöll 3 öresland (*terra trium horarum*) i Skaftnäs (Nydala sn, Västra hd) (SDHK 1120). Samtidigt bestämdes att klostret hade förköpsrätt till den egendom som Nils fått i utbyte i Spånarp (Vrigstads sn, Västra hd), varvid ett örtugland med tillhörande äng som ger ett lass hö ska vara värt 3 mark (*ita quod unius solidi terra cum prato vnius plaustrati tres marcas valeat*). Vidare bestämdes att om marken inte förut varit odlad skall den endast vara värd hälften så mycket. Av denna reservation framgår att jordtaxeringen baserades på åkerns förmåga att alstra säd; först efter flera års jordbearbetning, stenröjning och gödsling har åkermarken uppnått sin fulla kapacitet. Slutsatsen stöds också av att med ett örtugland ska följa ängsmark som ger ett lass hö. Åkern är således det primära.

Att breven är utfärdade under en begränsad tid under andra halvan av 1200-talet talar för att man ungefär samtidigt som marklandet infördes i Svealand har gjort ett försök att göra samma sak i Tiohärad. Detta var ju som sagt Dovrings uppfattning. Av okänd anledning har projektet inte slutförts. En omständighet som stödjer att det verkligen handlar om samma jordvärderingssystem är att det i förväg fastställda priset 3 mark för ett örtugland, motsvarande 72 mark för ett markland, visserligen är ett lågt men ändå rimligt pris för en sådan äga. Att bestämmelsen finns i ett brev som har utfärdats av biskop Henrik i Linköping, och dessutom gäller ett avtal där Nydala kloster är ena parten, talar för att jordetalet i detta fall utgjort norm för *justum pretium*. Som bekant stadgar Upplandslagen att priset för ett örtugland ska vara en mark silver, och ett markland således 24 mark silver (UL J 1). Under 1200-talets tre sista decennier är den lägsta noterade kursen 3 mark pn för en lödig mark (Edvinsson, Franzén & Söderberg 2010, Tab. A3.1, s. 106). Det finns flera belägg på den här kursen, däribland från 1279, som medför att det lagstadgade priset på marklandet motsvarar exakt 72 mark pn. Tydligt avsåg man samma sak med jordetalen *markland*, *öresland* och *örtugland* i Tiohärad som i Svealand.

Därefter är det tyst i källorna om marklandet i Tiohärad. Om föresatsen att införa en jordindelning i markland, öresland etc. fullgjorts hade säkerligen odlingslandskapet i lagsagan omformats och utvecklats på ett liknande sätt som det i Svealand. Tydligt klarade man sig utan både attungen och marklandet. Men hade man något annat i stället? Har det funnits andra sätt att värdera och definiera jord i dessa bygder? Om så var fallet, varför har det då gjorts ansträngningar att avveckla dem till förmån för marklandet? Det är till dessa frågors besvarande vi nu skyndar.

8.2.2 Det småländska bolet

I kapitel 9 finns en kartläggning av Vreta klostrets äldsta godsbestånd. Klostrets jordinnehav före 1170-talet var lagd i attungar med undantag för några ägor i Varend som jarlen Guttorm hade donerat till de fromma systrarna. Denna jord definierades i något som benämndes *bol* eller *bolsland*. Ägorna i fråga har legat dels i kyrkbyn Dädesjö, dels i byn (säteriet) Sävsjö i Lenhovda socken, båda i Uppvidinge härad (Fig. 9:2). Frågan som vi i detta avsnitt ska försöka besvara är vilka realiteter som döljer sig bakom dessa beteckningar. Eftersom det inte har utförts någon forskning om medeltida jordvärderingar i det inre av Småland, med undantag för att Dovring uppmärksammade försöket att införa marklandet samt ett betydelsefullt bidrag från ortnamnsforskningen, finns ingen litteratur att ta avstamp ifrån. Syftet med följande avsnitt är att lägga en grund för kommande forskningsinsatser och samtidigt vara en introduktion i ämnet. Däremot har områdets medeltida fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling varit föremål för en större undersökning av Clas Tollin (1999). Tack vare detta arbete framstår det inre av Småland som ett av de områden där avhandlingens övergripande modell om de tre produktionsformerna är som mest välgrundad. Närmare bestämt har Tollin påvisat att storgårdar med helt eller delvis ofri arbetskraft har varit mycket vanliga under tidig medeltid och att familj jordbruket blev allmänt först senare. En annan betydelsefull undersökning har gjorts av medeltidsarkeologen Martin Hansson, som kunnat belägga närmare 250 huvudgårdar i Finnveden, Njudung och Varend (Hansson 2001). Av dessa har ett sextiotal varit befästa, något som utpekar dem som sätesgårdar. Före senmedeltidens samhällsordning fanns det en månghövdad stormannaklass i Tiohärad.

Hans Hildebrand tänkte sig att den danska jordindelningen i *bol* hade sträckt sig norrut, in på svenskt territorium (Hildebrand 1983 [1879–94], s. 247). Antagandet saknar evidens och den nutida forskningen känner ingen bolindelning utanför Skåne (Göransson 1985, s. 68, fig. 2). Inte heller de gamla danska landskapen Halland och Blekinge har haft en sådan. Det småländska bolet har således bara namnet gemensamt med det danska bolet, som i de latinska diplomerna översätts med *mansus*, något som aldrig förekommer i medeltidsbrev som omtalar bolet i Småland.

Ordet *bol* har i de nordiska språken en synnerligen varierad betydelse. Det är bildat till verbet *bo* och har mycket riktigt ofta betydelsen 'boställe', 'hemman' eller 'gård'. Det finns en spännvidd från stora till små enheter: från det danska (och skånska) bolet, som närmast motsvarar en stor bondgård eller en liten huvudgård, till namn på små torp och nybyggen (Rahmqvist 1996, s. 29; Riddersporre 2008, s. 23). I Småland finns många, vanligtvis små gårdar

med namn på *-bol* eller *-bolet*. Det mesta pekar på att de huvudsakligen är från medeltiden. Sammansättningen med efterleden *-land* tyder på att bolet i Småland kan vara något slags fastighetsmått (jfr markland).

Trots att den ursprungliga betydelsen bör ha avsett någon form av boplatz finns märkligt nog många ägonamn där ordet *bol* ingår. Ortnamnsforskaren Staffan Fridell påpekar, i en för vår frågeställning högst intressant studie (Fridell 1996), att när man går igenom lantmäterikartor från Småland (undantaget nordöstra delen) stöter man ständigt på ängar med namn på *-bol(et)*. Vidare konstaterar han att dessa ägonamn motsvaras av ett lika frekvent dialektalt appellativ *bol*. Utifrån ett antal exempel drar han slutsatsen att betydelsen av *bol* som appellativ och ägonamnselement är 'bördig äng nära gården'.

I en annan uppsats undersöker Fridell (1993) det enbart i medeltidsbrevet belagda fornsvenska appellativet *nytiabol*. Han avvisar i detta sammanhang en äldre tolkning som går ut på att sådana nyttjabol skulle ha varit fåbodställen. Efter en genomgång av de sammanlagt 16 beläggen, som samtliga, undantaget ett från södra Västergötland, är från Småland, stannar Fridell för att benämningen *nytiabol* närmast motsvarar det mellansvenska *urfjäll* med betydelsen 'äga som ligger i en by men tillhör en gård i en annan by'. Förleden anger att ett *nytiabol* är ett *bol* som man endast nyttjar, dvs. man njuter avkastningen av ägan utan att vara bosatt där. Det äldsta belägget på ett nyttjabol är från 1279 och avser jord som hör till det ovan omtalade Holkaryd: "cum terra que dicitur nytiæbol" (SDHK 1067). Före 1350 finns ytterligare två belägg på nyttjabol (SDHK 3333, 5031). Tydligt fanns det obebyggda fastigheter – eller utjordar som de senare allmänt skulle benämnas – redan före digerdöden.

Det kan som sagt tyckas märkligt att ordet *bol* – som ursprungligen syftar på något slags boplatz – kan beteckna ängar och urfjäll. Fridell tänker sig en utvecklingsgång från 'boplatz', 'viste' > 'enhet bestående av en gård och odlad jord' > 'gård (med odlad jord) i by' > 'avgränsad sammanhängande del av en bys inägomark' > 'bördig (särhägnad) äng nära gården'. Termen *bol* kan i den sistnämnda betydelsen möjligen vara en ellips av *ängabol* eller *höbol* där förledens betydelse färgat av sig på efterleden (Fridell 1996).

Redan under 1200-talet har *bol* kunnat avse såväl bebyggda gårdar som ägor utan bosättning. Det senare förutsätter i sin tur att nyttjabolen var på lagligt vis avgränsade fastigheter. Av stort intresse är att den rumsliga utbredningen av appellativet *bol* i betydelsen 'bördig äng nära gården' och termen *nytiabol* med några enstaka undantag sammanfaller med Tiohärads lagsaga. Detta geografiska sammanträffande är enligt Fridell en stark indikation "på att *bol* varit en viktig jorätslig term i den försvunna

Smålandslagen” (1996, s. 247). Det finns goda skäl att följa det av Fridell utpekade spåret och granska några belägg på termen *bol* som förekommer i brev som berör Tiohärad. Några exempel på den sammansatta formen *bolsland* har jag däremot inte påträffat.

Det äldsta belägget i ett originalbrev på termen *bol* är från 1266 och gäller ett jordbyte mellan Nydala kloster och Åke från ”Stuccaboth” i Varend (SDHK 865). Till munkarna bortbytte Åke sina i Ålatorp i Lenhovda socken belägna egendomar, som på folkspråket kallas *bol* (*que wlgariter dicuntur bol*). I brevet sägs också att Åke fick ett belopp i reda penningar och andra ting efter en uppskattning av värdet på hans egendom. Eftersom det utgick en mellanavgift har inte jordbytet varit jämnt. Vi får alltså veta att det i Ålatorp fanns ett antal *bol* och att man med någon metod uppskattat värdet på dem, däremot inte hur många de var. Ålatorp ligger inte långt från Sävsjö, där jarlen Guttorm ägde jord definierad i *bol*, endast sjön Alstern åtskiljer orterna.

År 1299 gjorde Nydala kloster ett jordbyte med Karl Ragnhildsson (SDHK 1839). Karl avträdde då en andel som kallas ett *bol* (*que dicuntur vnum bol*) i kyrkbyn Fryele (Östbo hd). Ytterligare ett exempel på att egendomar kunde betecknas med termen *bol* framgår av två nästan identiska brev från 1399 respektive 1403 i vilka Nydala klostrets besittningsrätt bekräftas till en i Svenarums kyrkby (Västra hd) belägen egendom som heter ”Arwabolit” eller ”Arffa bool” (SDHK 15058, SDHK 16015). I förleden känner vi igen mansnamnet *Arve*. Troligen handlar det om en mindre gård, närmast motsvarande ett torp.

Av ett bytesbrev från 1322 framgår att Ramn, Asker och Kristina – som var barn till Peter av Fryele – gjort ett jordbyte med bröderna i Nydala (SDHK 3134). I detta byte fick de tre arvingarna ett *bol* eller *utskifte*, bredvid sin huvudgård (*vnum bol, siue vtskipth, iuxta curiam nostram*). Troligen är denna äga identisk med det utskifte som klostret hade bytt till sig av Hildolf Gunnolfsson 1313 mot en del av en gård i Vrigstads socken som heter ”Kufsboda” och som högst sannolikt är identisk med den söder om Virstorp belägna utjorden Kusebo (SDHK 2543; App. A). Av det äldre brevet framgår att utskiftet ligger på Fryele allmänning, varför vi kan sluta oss till att ordet *utskifte* ungefär betyder ’intag, nyodling på allmänningssmark’. Vidare uppges att utskiftet består av tomt, åkrar, ängar och andra rättigheter inom och utom hägnaden. Det handlar alltså om en komplett brukningsenhet. För att bytet ska bli jämnt bestäms dels att delen i Kufsboda i längd och bredd ska motsvara egendomen i Fryele, dels att uppmätningen vid lämpligt tillfälle ska göras med den metod som i landets lagar kallas ”rep och rätt mål” (*eo modo, qui in legibus patrie dicitur reep oc ræt mal*). Vi står här inför en metod att mäta jord med rep som tydligen har föreskrivits i den förkomna Smålandslagen. Mig

veterligt är detta lagliga förfarande inte känt från någon annan källa. Eftersom brevet omtalar att abboten och konventet fritt ska inneha och nyttja allt det som övergår den uppmätta delen i Kufsboda hade man tydligen klart för sig att utskiftet i Fryele var mindre än hela Kufsboda. Först skulle man alltså mäta upp ägan i Fryele och därefter mäta ut en lika stor yta i Kufsboda. Några dagar senare pantsatte Hildolf sitt innehav i Kufsboda till Nydala kloster för 12 mark pennningar (SDHK 2545). I runda tal motsvarar detta en fjärdedel av attungens pantvärde. Bolet eller utskiftet i Fryele var således en förhållandevis liten äga, motsvarande en liten landbogård eller ett torp.

En annan viktig källa till det småländska bolets historia är ett år 1312 utfärdat brev i vilket en skara namngivna personer som kallar sig Gunnolfs arvingar intygar att de till Nydala kloster har sålt sina andelar i Skärvsjöröd (nu Sjöbo) och Staplehult i Fryele socken (SDHK 2493). Att dessa gårdar tagits upp på häradsallmäningen har övertygande visats av Clas Tollin (1987, s.137 ff.). Arvet efter Gunnolf var uppdelat i fyra lotter (fjårdingar). För varje fjärding anges hur mycket jord varje arvinge har avyttrat, uttryckt som hela bol eller fraktioner av sådana. De minsta lotterna utgörs av fjärdedelar. Dessa små jordlotter var troligen ett resultat av ett arvsifte med flera parter, och betyder inte att de funktionella brukningsenheterna också har delats. Att bolet kunnat delas i flera ägolotter eller, om man så vill, ideella andelar är däremot uppenbart. I brevet sägs också att vissa bol inte ingår i försäljningen. I ett två år senare utfärdat brev (SDHK 2604) uppges att abboten Johannes, för pengar han fått av biskop Karl i Linköping, har köpt några nyodlingar i Skärvsjöröd (*culturas [...] novas in skerfsiorydh*). Troligen var nu Nydala kloster ensam ägare till hela Skärvsjöröd och Staplehult, som ligger på en höjdsträckning strax väster och söder om Skärsjön (Tollin 1987, s. 138). Detta höjddrag har alltså varit uppodlat och indelat i ett flertal bol. I Nydala klostrets kopiebok från början av 1500-talet redovisas Staplehult och Skärvsjöröd tillsammans med två andra småställen under gården Älmhult, som räntar 2 lispund smör (Gejrot 1994, s. 190). Både Staplehult och Skärvsjöröd förefaller att ligga öde vid denna tid. Bolen på dessa orter har tydligen varit betydligt mindre än en senmedeltida landbogård.

Såväl ägor i eller i anslutning till gamla byar som nyodlingar på häradsallmänningar har således betecknats med termen *bol*. I ovanstående exempel är det dock inte alltid klart om *bol* avser bebyggelse + odlad jord eller enbart jord. Med tanke på att ordet *bol* är bildat till verbet *bo* och att det fanns en särskild term – *nytiabol* – för obebyggda bol förefaller det sannolikt att bolen från början varit bebyggda. Vidare har framgått att bolen varit små ägor, närmast motsvarande torp.

Det sistnämnda bekräftas till fullo av ett brev utfärdat 1312 då Nydala kloster säljer ett torp (*opidum*) som heter Haraldsryd och betecknas *byggningabol* (*bygninga bool*) till Harald Gunnesson (SDHK 2529). *Byggningabol* är en benämning på ett bol som är upplåtet åt en arrendator (Söderwall: *bygning*). Av nämnda brev framgår också att Haraldsryd var avsöndrat av klostrets ägor i Lundby samt att en viss Harald Gunnesson medgavs rättighet till betesgång och trädfällning på byn Köpstads ägor och att mot en årlig avgift av 2 öre hämta byggnadsvirke ur klostrets angränsande skogar. Haraldsryd var alltså ursprungligen ett torp som hade tagits upp på Lundbys utmark. I Andreas Sunessons skyddsbrev för Nydala kloster omtalas Lundby som en av flera huvudgårdar, betecknade *mansiones* (SDHK 294). Den särskilda benämningen *byggningabol* måste sammanhålla med att Haraldsryd avskilts som en avgärda enhet och således har gått från att vara ett underordnat torp till att bli en självständig brukningsenhet.

Ovanstående genomgång mynnar i slutsatsen att termen *bol* avser en liten jordäga med juridiskt fastställda gränser. Det har funnits såväl bebyggda som obebyggda bol. De senare benämndes med en medeltida term *nyttjabol*. Vissa bol har varit torp under huvudgårdar. När bol avsöndrades och lejdes ut till landbor kunde de betecknas *byggningabol*. Andra bol var nybyggen på häradsallmänningar. Såväl gamla bolbyar som större enheter tillkomna genom nyodling har utgjorts av ett antal bol. Till vissa bol har funnits tillägor, däribland rättigheter att nyttja allmänningar. Därtill kommer att bol mättes upp med en rättsligt fastställd metod som benämndes ”rep och rätt mål”. Av allt att döma har bolet ingått i ett rudimentärt system för att hantera fastigheter. Fridell har säkert rätt när han antar *bol* varit en viktig jordrechtslig term i den försvunna Smålandslagen.¹²⁵

Den ringa storleken talar definitivt för att bolet aldrig varit mer än en kärnfamiljs brukningsenhet. Helt naturligt infinner sig då frågan om bolet i Tiohärads kan ha varit en mansusenhet. Den springande punkten är huruvida bolet haft en standardiserad storlek som varit baserad på jordens förmåga att

¹²⁵ I det äldre kartmaterialet från Tiohärads förekommer att utjordar betecknas med appellativet *bol(et)* eller namnet *Bolet*. Ett exempel på det senare är en utjord i Västhorja by i Värnamo socken. I beskrivningen till storskifteskartan över Västhorja från 1808 uppges att byn består av 3 ½ hemman och en bebyggd utjord som heter Bolet, vilken har drygt 1 ½ tunnland åker och därtill 3 ½ tunnland äng (LSA E131-41:2). Troligen var det vid karteringstillfället inte alltför länge sedan som Bolet hade blivit en bebyggd andel. Västhorja är också ett exempel på en by där små ängar nära bebyggelsen benämns *bol*. I vissa fall har de särskilda namn såsom *Aplabolet* eller *Gåsabolet*. Några små ängar vid utjorden Bolet kallas ”Bohla bol”, dvs. ’Bolets (hö)bol’. För övrigt redovisas på kartan över Västhorja hur byns gamla kärnåker på ett för Tiohärads typiskt sätt är indelad i ett flertal bandparceller. Åkrarna har genomgående fått individuella namn, vilket knappast hade förekommit om byn varit tegskiftad på det sätt som föreskrivs i de östsvenska landskapslagarna.

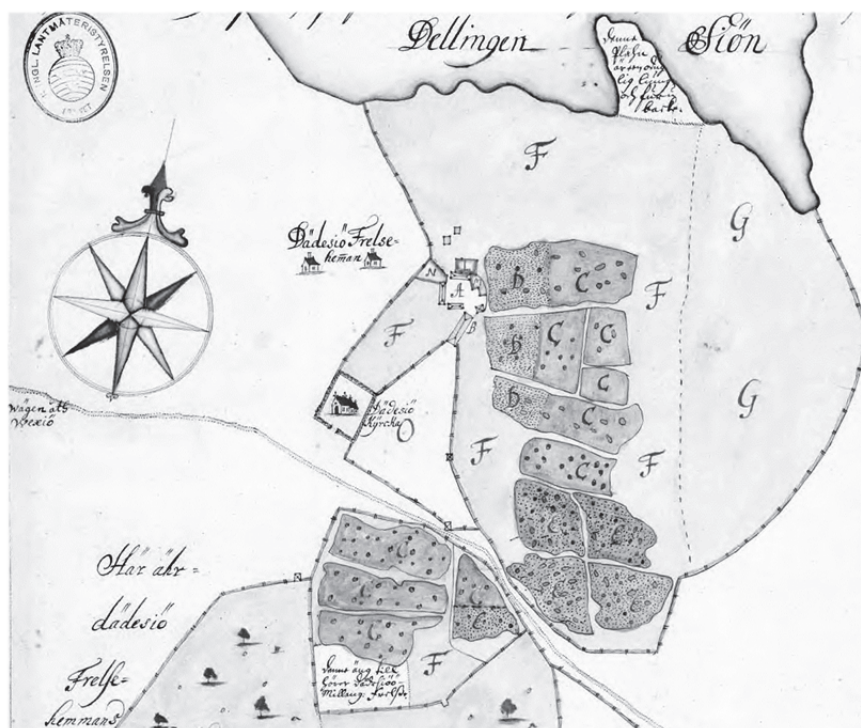
alstra säd eller någon annan nyttighet. Det finns emellertid inget som tyder på att bolen skulle ha varit av sinsemellan samma storlek eller värde. Om så varit fallet hade bolet kunnat fungera som byamål. I Tiohärads låg visserligen byarnas åkermark före laga skiftet i ägoblandning, men jordskiftet var oregelbundet och utgjordes av antingen band- eller blockformade åkerparceller (Tollin 1988, 1999, s. 39 f.).¹²⁶ Tiohärads odlingslandskap står därmed i skarp kontrast till de regelbundna strukturerna i Östsveriges kulturbygder. En avgörande orsak torde vara att en fast jordetalsräkning aldrig fått fotfäste i Tiohärads, varför det saknades förutsättningar för uppkomsten av ett regelbundet tegskifte (Göransson 1985, s. 66). Eftersom bolet inte var ett verkligt jordetal kunde det alltså inte ligga till grund för andelsskifte i byarna. Av samma orsak kunde bolet inte heller vara beräkningsgrund för avrad och skatter. Detta förklarar också förekomsten av det jordreättsliga förfarandet ”rep och rätt mål” – i avsaknad av en allmän jordtaxering var metoden nödvändig för att få kunskap om en ägas storlek och värde. Dessa tillkortakommanden var säkerligen bidragande orsaker till att ett försök gjordes att införa marklandet.

Vissa bol har tydligen varit torp under huvudgårdar. Tillkomsten av sådana bol sammanhänger med att trälar har frigivits och fått ett jordstykke att odla upp. Bolen har bebotts av familjer som förutom att odla till sin egen försörjning också gjort dagsverken på huvudgården. Bolen har alltså varit en del av huvudgårdsdriften. Men hur ska man förklara att även stora bebyggelseenheter som var etablerade senast vid medeltidens början har bestått av ett antal bol? Enligt Tollins ovan refererade forskningsresultat har ju storgårdar med helt eller delvis ofri arbetskraft varit den dominerande bebyggelseformen i det inre av Småland under tidig medeltid. En möjlighet är att storgårdarna varit indelade i ett antal arbetsområden och att dessa benämnts bol. Det är känt från karolingernas rike att delar av huvudgårdarnas domäner kunde vara uppdelade i långsmala parceller, som brukades på årlig basis av godsets underordnade landbor och torpare (Duby 1968, s. 40; Verhulst 2002, s. 20). Kanske har det på storgårdarna i Småland funnits ofria som levde i familjeliknande förhållanden och som hade egna små hus i anslutning till sin herres boning? Sådana trälar skulle i så fall vara en motsvarighet till kontinentens *servi casati* – ofria med hus. Jordägarens eller brytens uppgift att leda och fördela arbetet torde väsentligen ha underlättats om jorden var indelad i ett antal bol, ungefärligen motsvarande en familjs arbetsområde. Om det

¹²⁶ Denna regellösa skiftesform medförde att man var tvungen att ha individuella namn på åkertegar och ängslotter. Ett bra exempel på detta är den i Lenhovda socken belägna byn Hökhult, som avmättes 1760 och där storskiftet genomfördes året därpå (LSA F40-10:1). I kartans beskrivning finns en mängd ägonamn på åkrar och ängar. Namn på enskilda åkrar i Tiohärads och i Västergötland finns belagda redan på 1200-talet (SDHK 1206).

förhåller sig på det här sättet har jordindelningen i bol varit en för storgården intern angelägenhet, inte något som tillkommit i samband med en offentlig jordvärdering.

Högst sannolikt finns det ett samband mellan bolet i Tiohärad och de långsmala markindelningar, s.k. bandparceller, som på flera håll, däribland i det ovan omtalade Sävsjö i Lenhovda socken, är bevarade i fossil form (Klang 1980). Dessa markindelningar, som också kan studeras på många äldre lantmäterikartor, är till funktion och datering omdiskuterade, men förefaller enligt de senaste rönen huvudsakligen ha tillkommit under medeltiden (Hansson 2007, s. 115 ff.). Att markindelningar av detta slag har funnits i kyrkbyn Dädesjö, där jarlen Guttorm ägde några bol på 1100-talet, framgår av en geometrisk avmätning från slutet av 1600-talet (Fig. 59). Kartan återger den till 1 ½ kronohemman taxerade prästgården. I kartbilden syns ett antal tydligt avgränsade åkrar, som antingen är band- eller blockformade. Troligen är det relikta former av den medeltida bolindelningen vi ser. Detta får bilda utgångspunkt för kommande undersökningar om bolet i Tiohärad och dess möjliga koppling till jordens indelning i bandparceller.



Figur 59. Prästgården i Dädesjö. Utsnitt ur en geometrisk karta av Assar Rohman från 1696 (LSA F15-9:1). Litt. C, D och E betecknar olika kvaliteter på åkern "som vart år brukas med vårsäde". Det finns alltså ingen regelbunden träda.

9 Attungens ålder och ursprung

Our main conclusions about the state are that a minimal state, limited, to the narrow functions of protection against force, theft, fraud, enforcement of contracts, and so on, is justified, but any more extensive state will violate persons' rights not to be forced to do certain things, and is unjustified; and that the minimal state is inspiring as well as right.

Robert Nozick (Anarchy, State, and Utopia)

Efter allmänt övervägande slog Dovring fast att jordindelningen i attungar är ”avsevärt äldre än 1100-talets senare del” (1947, s. 180). Samtidigt betonade han att alla de funktioner som burits upp av attungen inte behöver vara lika gamla. Detta är en uppfattning som jag fullt ut delar med honom. Ett förslag till relativ kronologi är som följer: Från början har attungen tjänat som rent jordmått på så sätt att bebyggelseenheterens storlek bestämts och delats in i ett antal attungar, vars summa ofta kan delas med siffran fyra. För att rättvist fördela ledningsbördan på den odlade jorden har denna funktion varit tillräcklig. Senare har andra funktioner knutits till attungen. Dels har landbornas prestationer till jordägarna och kronan normerats med attungen som bas, dels har den tjänat som grund för andelsskifte i byarna. Avradsnormeringen och den duodecimala underindelningen samt anknytningen till det geometriska byamålet är sannolikt avsevärt yngre funktioner än jordtaxeringen i attungar. Ännu senare kommer införandet av tegarnas konstanta lägesföljd (solskifte) och skiftet av geometriskt anordnade tomter. Attungens flerfunktionalitet och tegskiftets sofistikerade system var något som växte fram successivt och inget ursprungligen planerat. Frågan är när den här utvecklingen tog sin början.

Följande kapitel är ett försök att sprida ljus i det dunkel som ligger över tidigmedeltidens agrarsamhälle. Ansträngningar, till synes med goda resultat, har på senare tid gjorts i samma riktning av Clas Tollin (1999, 2010). De båda undersökningar som närmast följer baseras på inom den agrarhistoriska

forskningen alltför länge förbisedda källor, dels de äldsta donationerna till Vreta kloster, dels den s.k. Sigridsnotisen i Kung Valdemars jordebok. Undersökningarna har dubbla syften, dels att fästa uppmärksamheten på att nämnda källor är centrala för dateringen av attungen, dels att ur samma aktstycken utvinna kunskap om hur driften på stora jordegendomar under företrädesvis 1100-talet varit organiserad. Det senare gäller i synnerhet för Sigridsnotisen.

Vad beträffar attungens datering finns några källor som gick Dovring förbi. Att jorden i Östergötlands nio härader väster om Stångån var indelad i attungar senast omkring sekelskiftet 1200 har visats ovan i samband med hur fattigtionden till hospitalet i Skänninge beräknades. Det finns inget som motsäger att jorden öster om Stångån, vars avkastning till någon del skulle underhålla hospitalet i Söderköping, också var indelad i attungar lika tidigt. Att Närkesläkten senast i början av 1200-talet hade en jordindelning i attungar bekräftas av Birger Brosas gåvobrev till Riseberga kloster (SDHK 245). Birger var rikets jarl och avled den 9 januari 1202 på Visingsö (Fig. 60).

Att riksjarlen Birger också hade affärsmässiga relationer med klosterväsendet framskymtar i ett brev från 1360 (SDHK 7683). Biskop Nils Hermansson i Linköping intygade då, efter att ha gått igenom ett antal brev och dokument i Vreta kloster, att "Byrgerus dux dictus Bruse" till nunnorna sålt 5 attungar i Tägneby (Rystads sn, Åkerbo hd). Senare hade Svantepolk Knutsson bytt till sig jorden, som hans dotter Ingrid sedan ärvde och skänkte till Vreta kloster när hon inträdde i detsamma.



Figur 60. Birger "brosa" Bengtsson var det svenska rikets jarl 1174–1202 och tjänade såväl den sverkerska som den erikska kungafamiljen. Sigillet avbildar Birger i full stridsmundering, tillsynes i en kavalleriattack. Sigillet är fäst vid Birgers odaterade gåvobrev till Riseberga kloster (SDHK 245). Detta är första gången som attungen omtalas i ett bevarat originaldokument. Foto: Kurt Eriksson (RA).

För att blicka ännu längre tillbaka i tiden är det nödvändigt att studera attungsbelägg i andra källor än breven. Ett sådant aktstycke är Sigridsnotisen i Kung Valdemars jordebok. En annan källa är de äldsta donationerna till Vreta kloster, som finns noterade i avskrifter från 1500-talet. Innan jag i nästa avsnitt ger mig i kast med Sigridsnotisen ska jag först redogöra för Vreta klostets

äldsta godsbestånd, som det föreligger före 1170-talet.¹²⁷ Ett lite oväntat resultat av dessa undersökningar är att danska kungar och dem närstående personer haft stora intressen i det svenska riket, man har såväl ägt stora jordegendomar som aktivt medverkat i byggandet av stenkyrkor.

9.1 Vreta klosters äldsta godsbestånd

Två år innan Dovring disputerade publicerade den framstående historikern Nils Ahnlund två uppteckningar gjorda av det svenska rikets kanslisekreterare Rasmus Ludvigsson (ca 1520–1594) om förut okända donatorer till Vreta kloster (Ahnlund 1945).¹²⁸ På basis av dessa uppteckningar hävdade Ahnlund att kung Inge d.ä. och hans gemål drottning Helena hade inrättat ett nunnekloster i Vreta redan omkring år 1100. Ahnlund utmanade därmed den vedertagna uppfattningen att klostret i Vreta hade grundats först 1162 av kung Karl Sverkersson. Den längre av de båda uppteckningarna är ett referat på svenska (förlagan har varit på latin) med titeln ”Om Vreta Clöster”. Längden är uppställd i kronologisk ordning över donatorer till klostret och jordegendomar skänkta av dem, men utan årtal. Uppteckningen innehåller också inskott med genealogiska kommentarer av Rasmus Ludvigsson. Den kortare uppteckningen är ett utdrag på latin som endast omfattar donationslängdens början, innan kung Karl Sverkersson och hans syster Ingegärd har gett sina gåvor, och är av Rasmus Ludvigsson införd i ett manuskript med titeln ”Brevis historica narratio”. Tre år efter Ahnlunds uppsats publicerade Hans Gillingstam (1948, s. 26 ff.) ytterligare en avskrift, gjord av en okänd 1500-talshand, som kompletterade donationslängden. Betydelsen av denna text utreder Ahnlund i en exkurs till sin uppsats om den äldsta Erikskulten i Sverige (1948, s. 316 ff.).

Ahnlunds fokus ligger på donatorerna, inte den donerade jorden. Han lägger stor kraft på att dels identifiera vilka personer som försett klostret med jord, dels utvärdera Rasmus Ludvigssons genealogiska inskott. Ahnlund kunde övertygande visa att förlagan var en klosteruppteckning som måste uppfattas ”som något mera än en traditionskälla” (1945, s. 331). Däremot hade Rasmus på flera punkter missförstått denna källa, något som besökare än idag får leva

¹²⁷ De äldsta donationerna till Vreta kloster och kloster har jag tidigare behandlat i ett bidrag till en bok om Sveriges äldsta kloster (Ericsson 2010). Ovanstående är ett utdrag ur nämnda uppsats.

¹²⁸ Av någon anledning tar inte Dovring upp donationslängdens attungar till diskussion i sin avhandling från 1947 trots att han var bekant med Ahnlunds uppsats om Vreta klosters äldsta donatorer, vilket framgår av ett omnämnande i en kommenterad källpublikation av Fogdöjordeboken, som Dovring publicerade under sitt tidigare namn samma år som Ahnlunds uppsats gick i tryck (Ossiannilsson 1945, s. 102).

med när de studerar inskrifterna på de kunga- och furstegravar som Johan III lät förfärdiga i Vreta klosterkyrka på basis av Rasmus konklusioner. Nedan följer jag helt Ahnlunds bestämningar av donatorerna, de är alltså inte alltid identiska med personerna i de genealogiska kommentarer som Rasmus tillfogade. Enligt Ahnlund sträcker sig donationslängden fram till omkring 1170. Den mot slutet av längden omnämnde jarlen Guttorm hade år 1174 efterträtt av Birger Brosa

De första donatorerna var kung Inge och drottning Helena som skänkte ett antal attungar i några orter i vad som senare är Vreta Klosters socken. Den troliga fundationsdonationen omfattade 4 attungar jord i Lilla Vreta, 2 attungar i Bro (nu Kungsbro), 3 attungar i Brunneby (i referatet på svenska omtalas 9 attungar), 4 attungar i Häckla och 2 attungar i Mjölorp. Därtill kommer 2 attungar i Broby (väl den gamla kyrkbyn) i Dals härad som endast omtalas i extraktet på latin. Totalt rör det sig om 17 attungar. Något Lilla Vreta är inte längre känt, men har sannolikt legat i klostrets omedelbara närhet.

Omkring ett halvsekel senare följs kungaparets donation av ytterligare gåvor av jordagods. Först ut är Inges och Helenas sondotterson den danske kungasonen Magnus Henriksen med brödraskara. Magnus gjorde anspråk på den svenska kungakronan och är, om vi får tro krönikören Saxo, ansvarig för mordet på kung Sverker d. ä. och är dessutom, enligt Erikslegenden, Erik ”den heliges” baneman. Senare har han själv fallit offer för Karl Sverkerssons hand. Att Magnus ägde jord i Vreta framgår av att han skänkte 6 attungar i denna egendom. Tidigare hade klostret Lilla Vreta och i och med Magnus gåva disponerade de nu troligen hela Vreta. Vidare gav Magnus för sin broder Ragvalds själ 3 attungar i Brunneby, där klostret tidigare hade en lika stor andel. Ragvald hade tidigare gett 3 attungar i Vallby för sin broder Johans själ. Bröderna gav sammanlagt 12 attungar, samtliga i Vreta Klosters socken.

Det ligger nära till hands att uppfatta dessa tidiga donationer som delar av ett och samma godsbestånd med en överordnad storgård i Vreta på 6 attungar eller 10 om Lilla Vreta räknas in. Det är på denna storgård som kyrkan och klostret har uppförts. Klostrets äldsta godsinnahav ligger i dess närmsta omgivning – ett utmärkande drag för en medeltida klosterstiftelse. Ett annat typiskt drag är att ett kungligt eller furstligt par står bakom fundationsdonationen.

Nästa grupp med donatorer inleds med Karl Sverkersson. Kungen gav tillsammans med sin dotter 6 attungar i Naterstad (Slaka sn). Kungens syster Ingegärd gav 6 attungar i Vallby (Vreta Klosters sn) i samband med att hon inträdde i klostret. Hon var det nygrundade nunneklostrets första priorinna. Vidare gav Ingegärd 4 attungar i Gibbetorp (Kimstads sn) och 4 attungar i Röby (Slaka sn). Samtliga jordagods hade Ingegärd förvärvat genom antingen

byte eller köp av sin brorson Burislev. Detta stycke i donationslängden avslutas med en gåva på 4 attungar i samma Röby som drottning Helena gav med sig själv när hon inträdde i klostret. Först uppfattade Ahnlund denna person som identisk med kung Inges gemål (1945, s. 325 f., 337). I exkursen från 1948 (s. 319 f.) stannade Ahnlund för att Helena istället var en till namnet tidigare okänd dotter till Sverker d. ä. och med tiden dansk drottning. Det ligger nära till hands att uppfatta de lika stora parterna i Röby som syskonarv.

Karl Sverkersson och hans systrar gav totalt 24 attungar till klostret. Genom dessa donationer fick Vreta kloster ett betydande tillskott av jord, men också ett något mer geografiskt spritt godsbestånd. Samtliga ägor ligger dock i Linköpingsbygden. Det är känt från annat håll att den sverkerska kungafamiljen var besutten i denna trakt. År 1216 låter kung Johan Sverkersson meddela att gården Kimstad, som under en tid undanhållits nunnorna i Vreta, nu av honom har återställts till klostret och tagits under hans beskydd, tillsammans med alla klostrets tillhörigheter (SDHK 342). Det ovan omtalade Gibbetorp ligger inte långt från Kimstad och kan ha legat under denna storgård. Enligt några senmedeltida anteckningar har den nära Svartåns utlopp i Roxen belägna Kaga kyrka grundlagts av sverkrar, och detta innan någon av dem ännu kommit på tronen (Rosén 1949, s. 142). Nästa donator är en i övrigt okänd kvinna vid namn Estrid. Med sin dotter gav hon 4 attungar i Rökstad (Västra Husby sn) och 1 attung i Granstad (Tjällmo sn). Hennes gåvor kan rubriceras som strögods. Klostrets egendomar blev nu i än högre grad spridda över snart sagt hela Östergötland.

Sedan följer Karl Sverkerssons jarl Guttorm. I Gillingstams textfynd omtalas att han med Ragnhild gav 2 bol i Dädesjö och med sin dotter 3 bolsland i "Sexsiö". I Rasmus Ludvigssons version uppges att det var 2 bolsland i "Sexsiö". Dessa ägor bytte klostret bort mot Norrby, vilket sannolikt avser en ort i Östergötland (flera möjliga alternativ). Ragnhild var gift med Johan Sverkersson (bror till Karl Sverkersson) och mor till Kol (motkung till Knut Eriksson) och Burislev.

Vi lägger märke till att jorden i Dädesjö och "Sexsiö" inte definieras i attungar. Istället talas om *bol* eller *bolsland*, vilket är den småländska jordvärderingsenhet som behandlas i föregående kapitel. Det råder ingen tvekan om att Dädesjö avser den välbekanta kyrkbyn i Varend. Att "Sexsiö" avser en annan ort i Varend, närmare bestämt Sävsjö i Lenhovda socken, har jag visat i en tidigare utredning (Ericsson 2010, s. 185 f.).

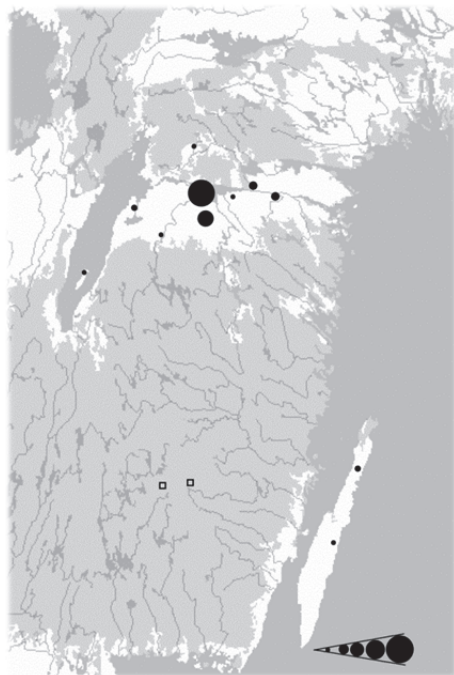
Efter jarlen Guttorms donation uppges i Rasmus Ludvigssons referat att en icke namngiven person för kung Kols själ gav 2 attungar i "Lunda wedh Forss". I Gillingstams textfynd står det "Lundby wijdt Fårs" och att det byttes mot "Tyggatorp". Ahnlund lokaliserade först platsen till Lund nära Odensfors

vid Svartån. I sin exkurs omlokaliserade han platsen till Lundby vid Fors kyrka i Eskilstuna (1948, s. 317). Flera omständigheter talar för att hans ursprungliga förslag är att föredra. För det första har klostret bevisligen ägt jord i Lund, närmare bestämt i Norra Lund (det finns också ett Södra Lund), vilket framgår av en räfstetingsdom från 1413 (SDHK 18173). Visserligen omtalas bara 1 attung i detta brev, men vi vet ju inte om det var hela jordinnehavet som undanhållits klostret. Det andra är att alternativet Eskilstuna medför att detta i så fall skulle vara klostrets enda egendomen i Svealand. Det tredje är att en verklig jordindelnings i attungar aldrig har funnits i Södermanland. Det kan tyckas märkligt att klostret bytte bort dessa tvenne attungar, som låg i klostrets grannskap. Tyngden i denna invändning beror dock på var det tillbytta ”Tyggatorp” är beläget. Någon ort i Östergötland med denna skrivform existerar inte idag. Däremot finns ett Tyttorp norr om Motala ström på ungefär samma avstånd från Vreta kloster som Lund. Det kan ha funnits en fördel med att ha en gård i skogsbygden som kanske räntade i andra persedlar än gårdar på slättlandet.

Slutligen föreligger några donationer som endast omtalas i Gillingstams textfynd. Bland dessa förtjänar särskilt 1 attung i den sedan länge försvunna byn Ödestad på Visingsö och 2 attungar i Frönäs i Persnäs socken på norra Öland att framhållas.¹²⁹ Dessa belägg hänför sig alltså till donationslängdens slut och är de äldsta attungsbeläggen från dessa båda öar. De två attungarna i Frönäs ska ha skänkts av Kol Johansson till hans mor Ragnhild när hon inträdde i klostret. Med en kvinna vid namn Gödha gav Ragnhild ½ attung i Bleckenstad (Ekeby sn) och ½ attung i ”Homilbergom”. Det måste vara Himmelsberga i Långlöts socken på Öland som avses. I grannbyn Långlöt hade Vreta kloster en gård på 1540-talet (DMS 4:3, s. 160). Attungen i Ödestad gavs med Tora. För Törnis själ gavs 1 attung i Handskestad (Östra Skrukeby sn) som byttes mot jord i Järnevi (Nässja sn). Slutligen gav prästen Asmund 1 attung i Högby (Vreta klosterns sn) och i samma by förvärvade klostret 2 attungar genom ett köp.

¹²⁹ Ödestad på Visingsö behandlas i en uppsats av ortnamnsforskaren Jan Agertz (2008, s. 49 f.). Uppgiften om Frönäs har tagits in i DMS 4:3 (s. 63 f.) men då okritiskt såsom den möter i Gillingstams textfynd. Som Ahnlund (1948, s. 318) visar var det inte Karl Sverkerson utan hans brorson Kol som hade ägt attungarna i Frönäs och skänkt dem till sin mor Ragnhild, som i sin tur skänkte dem till klostret i Vreta när hon inträdde därstädes.

Nedan har jag sammanställt den attungsindelade jord som Vreta kloster hade förvärvat före ca 1170 (Tab. 9). Den geografiska utbredningen av attungsjorden framgår av vidstående karta (Fig. 61). När man jämför denna karta med attungens utbredning enligt breven (Fig. 34) är det tydligt att Vreta klosters attungsjord finns i områden med belagd jordindelning i attungar. Förutom Östergötlands slättland gäller detta också för gamla odlingsenklaaver i landskapets norra skogsbygd samt de sedan forntiden betydelsefulla öarna Visingsö och Öland. Denna geografiska samstämmighet styrker att Rasmus



Ludvigssons uppteckningar, och den uppteckning som Gillingstam gjorde känd, är tillförlitliga avskrifter av en trovärdig källa. Utanför attungens kända utbredningsområde har däremot jorden värderats på annat sätt. Förutsatt att definitionerna i attungstal verkligen hänför sig till donationstillfällena kan det hållas för troligt att attungen existerade under kung Inges regering (ca 1080–1110). Vreta klosters äldsta innehav av attungsjord pekar dessutom på att jordindelningen i attungar på Öland och Visingsö inte behöver vara mycket yngre än den i Östergötland.

Figur 61. Utbredningen av Vreta klosters jordinnehav viktad i attungar ca 1170. Godsbeståndets tyngdpunkt ligger nära Linköping i centrala Östergötland. Förutom två ägor i småländska Varend definieras jorden i attungar. Legend: Fyllda cirklar markerar i stigande ordning 1, 5, 10, 20 och 40 attungar. Ofyllda kvadrater markerar jordenheterna *bol* eller *bolsland*.

Eftersom landbosystemet enligt trestegsmodellen ännu inte var utvecklat under den här perioden fanns det inte heller några byar bestående av självständiga familj jordbruk. Om nu, som synes vara fallet, jord har definierats i attungar senast omkring 1100 betyder det inte att Vreta klosters äldsta godsbestånd brukades av landbor på samma sätt som under senmedeltiden. I detta tidiga skede är det mer troligt att klostret bar upp avkastningen utan att jorden för den skull var skiftad i enheter avpassade för familj jordbruk. Det klostret har ägt är i så fall inte definierade jordstycken,

utan en viss del av avkastningen från en samlad egendom. Troligen har det fallit på brytens lott att på basis av attungarna tilldela klostret dess rättmätiga andel av skörden.

När en storgård helt eller till största delen ägts av klostret har antagligen bryten varit direkt underställd klostrets ledning. Förutom i själva Vreta har av de höga attungstalen att döma så också varit fallet i Röby, Vallby, Naterstad och Brunneby (Tab. 9). På dessa storgårdar har i så fall klostret kunnat styra produktionen genom att diktera avradens sammansättning.

Att attungen tidigt kan beläggas i (Gamla) Uppsala och Vreta (Kloster) skulle kunna bilda utgångspunkt för en hypotes om att det var kungsgårdar som först taxerades i jordetal. Likt den nya tidens avelsgårdar kan de ha fungerat som försöks- och mönsteranläggningar, där nya bruksmetoder och tekniker prövades, däribland jordvärdering. Kanske kan det ligga något i ett sådant antagande, men poängen med jordindelningen i attungar var att taxera fastigheter över stora landområden. För Östergötlands del tycks det ha handlat om all odlad jord.

Tabell 9. Attungsindeland jord förvärvad av Vreta kloster före ca 1170.

Ort	Socken	Härad	L-skap	Attungar
Bleckenstad	Ekeby	Göstring	Ög	½
(Kungs)Bro	Vreta Kloster	Gullberg	Ög	2
Broby	Strå	Dal	Ög	2
Brunneby	Vreta Kloster	Gullberg	Ög	3 + 3
Frönäs	Persnäs	Åkerbo	Öl	2
Gibbetorp	Kimstad	Memming	Ög	4
Granstad	Tjällmo	Boberg	Ög	1
Hanskestad	Östra Skrukeby	Åkerbo	Ög	1
Himmelsberga	Långlöt	Runsten	Öl	½
Häckla	Vreta Kloster	Gullberg	Ög	4
Högby	Vreta Kloster	Gullberg	Ög	1 + 2
Lund	Flistad	Gullberg	Ög	2
Mjölorp	Vreta Kloster	Gullberg	Ög	2
Naterstad	Slaka	Hanekind	Ög	6
Röby	Slaka	Hanekind	Ög	4 + 4
Rökstad	Västra Husby	Hammarkind	Ög	4
Vallby	Vreta Kloster	Gullberg	Ög	3 + 6
Vreta	Vreta Kloster	Gullberg	Ög	6
Vreta, Lilla	Vreta Kloster	Gullberg	Ög	4
Ödestad	Visingsö	Vista	Sm	1

Källa: Ahnlund 1945; Gillingstam 1948.

9.2 Sigridsnotisen i Kung Valdemars jordebok

Genom Clas Tollins undersökningar har en till stora delar ny bild av den tidiga medeltidens agrarsamhälle tonat fram (Tollin 1999, 2010). Istället för bönder som brukar jorden tillsammans i byalag möts vi av storgårdar och godsbildningar. De nya resultaten är i hög grad baserade på den retrogressiva metoden. I kulturgeografisk och annan bebyggelsehistorisk forskning har – precis som i Tollins undersökningar – historiska kartor varit den givna utgångspunkten för tillbakaskridandet. Nästa steg i forskningsprocessen är att testa föreslagna rekonstruktioner med ett med de äldre förhållandena samtida källmaterial. Tyvärr är det inte alltid man kommer så långt i forskningsprocessen. Vad anbelangar den tidiga medeltiden är problemet att de skriftliga källorna är så få att rekonstruktionerna ofta förblir oprövade och därför så att säga hänger i luften. De skriftliga källor som Tollin anför är oftast först från 1200-talet eller till och med ännu senare, dvs. från en period när huvudgårdsdriften vunnit insteg och blivit till den dominerande agrara produktionsformen. Desto viktigare blir det då att ingående studera de skriftliga källor som faktiskt föreligger, varav en är det aktstycke i Kung Valdemars jordebok som jag här benämner *Sigridsnotisen*.¹³⁰ I stället för att som kulturgeograferna utgå från historiska kartor ska jag i följande avsnitt göra tvärtom och ta avstamp i ett samtida material och först därefter undersöka huruvida byarna, som de framträder i de äldsta kartorna, har bevarat strukturer som kan vara relevanta för så avlägsna tider som äldre medeltid, vilket inte alls är givet. Mitt angreppssätt är alltså primärt historiskt-kritiskt, inte geografiskt-teoretiskt

Enligt trestegsmodellen, som särskilt för den första fasen är starkt beroende av Tollins slutsatser, var storgårdar den förhärskande produktionsformen. Detta gäller alltså för perioden före 1200-talet. Storgårdarna kunde – där omständigheterna så tillät – ingå i ägodomäner, där jordherren bodde på en gård (sätesgården), medan de övriga gårdarna var i händerna på förvaltare (brytar). Att jag inte benämner sådana konstellationer godskomplex – ett begrepp jag reserverar för huvudgårdsdrift – beror på att det inte finns något som tyder på att storgårdarna varit länkade till varandra genom arbetsplikt. Istället tycks varje storgård ha utgjort en egen produktionsenhet. Däremot skulle givetvis brytarna leverera ett överskott till sin herre på sätesgården. Riktigt stora jordmagnater (kungar, jarlar och liknande) har säkerligen ägt flera ägodomäner och måste därför ha haft betrodda förvaltare eller vasaller även på de överordnande storgårdarna.

¹³⁰ Folke Dovring kände till existensen av Sigridsnotisen och att jorden i denna källa definieras i attungar, men underkastade aldrig aktstycket någon analys (1947, s. 176).

Storgårdssystemet kan ha sett lite annorlunda ut i olika trakter beroende på rådande naturförutsättningar och andra omständigheter. Om domänerna var stora och åkermarken väl tilltagen kan det ha funnits flera storgårdar inom ett ägoområde, en gruppering som här benämns *storgårdsby*, väl att skilja från en by med familj jordbruk. Därtill kommer att saker och ting kan ha komplicerats genom arv och gåvor. Vidare förutsätts, precis som i föregående avsnitt om Vreta klostrets äldsta godsbestånd, att det varit möjligt att äga andelar i avkastningen från en storgård, utan att separata jordstycken för den skall varit utskiftade. Först med landborna och tegskiftet kom det verkliga genombrottet för ett preciserat jordäggande. En storgård kan alltså ha haft flera ägare som sinsemellan måste ha gjort upp om tillsättande av bryte och avkastningens fördelning. Attungen har för den senare saken varit en given utgångspunkt. Vi måste därför förutsätta, att attungen varit delningsgrund även före tegskiftet, men då med avseende på avkastningen, inte själva jorden.

Ett oväntat resultat av föreliggande undersökningen är att flera av de i Sigridsnotisen omtalade orterna varit sockencentrum. Inte minst i södra Sveriges slättbygder sätter alltiämt medeltidens sockenkyrkor sin prägel på landskapet. Dessa kyrkor utgör inte bara ett värdefullt kulturarv, de är också sedan gammalt centrala källor till konsthistorien och på senare tid i allt högre utsträckning samhälls- och agrarhistorien. Byggherrarna är för oss oftast anonyma, men den moderna forskningen lutar starkt åt att de ska sökas i samhällets övre strata bland kungar, biskopar och stormän (Bonnier 1996, 2004; 2012, Gardelin 2006; Anglert 2009; Hedvall 2009). På sina storgårdar har jordmagnaterna anlagt kristna begravningsplatser och i anslutning till dem uppfört egna kyrkor. De tidigaste var av trä, men med början omkring 1100 började man bygga kyrkor i sten. Under en hundraårsperiod, från mitten av 1100-talet till mitten av 1200-talet uppfördes ett stort antal romanska stenkyrkor i Sveriges gamla kulturbygder. Åtminstone i Östergötland synes detta vara den huvudsakliga perioden för stenkyrkobyggandet. Därefter avtog nybyggnadsaktiviteten betydligt eller upphörde helt. Byggnadsverksamheten låg emellertid inte nere under högmedeltiden, tvärtom utvidgades många kyrkor och byggdes om i den nya gotiska stilen. I skogsbygder och andra områden präglade av kolonisation nyuppfördes också kyrkor. Inte sällan var de av trä, varav en del ersattes av stenkyrkor under senmedeltiden.¹³¹

¹³¹ I någon utsträckning har i gamla kulturbygder kyrkor uppförts på andra platser än storgårdar. Välkända exempel i Östergötland "västanstång" är Heda, Rök och Kärna. En orsak till detta skulle kunna vara att lokaliseringen styrts av att kyrkplatsen ifråga sedan gammalt var en viktig mötesplats, men det betyder nödvändigtvis inte att kyrkan skulle ha uppförts gemensamt av bönder och stått utanför en stormans kontroll. I Östergötland, i synnerhet i den västra slättbygden, har många stenkyrkor föregåtts av träkyrkor. Deras existens indikeras genom fynd av tidigkristna gravmonument från 1000-talet, vilka i sin mest utvecklade form har utgjorts av fem hållar:

De ursprungliga privatkyrkorna kom med tiden att inordnas som sockenkyrkor i stiftets hierarkiska organisation. Enligt en av Tollin (2010) ställd hypotes går den territoriella sockenindelningen i Östergötlands västra slättbygd tillbaka på lokala godsbildningar. Det skulle i så fall vara möjligt att med hjälp av den retrogressiva metoden rekonstruera ägodomänernas storlek och omfattning under tidig medeltid utifrån den först långt senare kända sockenindelningen. Det är just så Tollin går tillväga i sin undersökning. Resultatet sammanfattas överskådligt i en kartbild (s. 142 med fig. 47). Men för att inte hela resonemanget ska gå i cirkelbevis måste rekonstruktionen testas mot andra källor. Vi har anledning att återkomma i denna fråga, eftersom en romansk stenkyrka ståtade på flera av de jordegendomar vi kommer att bekanta oss med i det följande. Mönstret är typiskt för den äldre medeltiden, speciellt är att spåren pekar mot en bestämd byggherre: den danske kungen eller någon honom närstående person.

Metoden som tillämpas i följande kapitel är en tillämpning av den kunskap som vunnits genom föregående undersökning om attungen. De identifieringar jag gör av ortnamnen i det textstycke som här benämns Sigridsnotisen skiljer sig i flera fall från tidigare lämnade förslag, men de vilar tack vare attungsundersökningen på en stabilare grund än någonsin förr. För att ytterligare underbygga identifieringen av vissa ortnamn använder jag mig av de äldre geometriska kartorna från mitten av 1600-talet. Detta har inte heller gjorts tidigare. Trots metodutvecklingen har det inte varit möjligt att nöjaktigt identifiera samtliga ortnamn. En viss osäkerhet vidhåftar dessutom några av identifieringarna.

Den äldre forskningens olika ståndpunkter, i synnerhet vad gäller orternas geografiska belägenhet, kommer att refereras efter hand som undersökningen fortskrider. Denna i framställningen interfolierade forskningshistorik blottlägger en mycket varierande kvalitet hos de äldre bidragen. Av forskningshistoriken framgår också att viljan att identifiera det okända med hjälp av dåligt underbyggda hypoteser kan bli så stark att man är beredd att dölja eller diskreditera fakta. Slutligen ska sägas, att jag inte har för avsikt att lösa alla problem som sammanhänger med begreppet *Sigridlev*. Däremot är min föresats att flytta fram positionerna så pass att ett nytt kunskapsläge etableras.

sidohällar, gavelhällar samt en lockhäll. Utmärkande för dessa gravmarkeringar är att de nästan uteslutande har påträffats i fragmenterad form i anslutning till kyrkor eller andra platser som kontinuerligt använts för kyrkliga ändamål under medeltiden, ofta inmurade i själva byggnaderna (Ljung 2009, s. 155). Förhållandet tyder på en förvånsvärt robust bebyggelsehierarki.

9.2.1 Kung Valdemars jordebok

Det finns medeltidsurkunder, av i något avseende svårtolkat slag, som i decennier har stötts och blötts av forskningen, utan att man för den skull kommit så mycket längre. Man kan fråga sig om man genom att ännu en gång vända och vrida på sådana dokument kan utvinna något mer ur dem. Som framgår nedan är svaret jakande, förutsatt att ny kunskap tillkommit om något som urkunden uttalar sig om. I det här aktuella fallet ingår dessutom dokumentet, som rör den danske kungens arvegods i Sverige, i en vida berömd och flitigt debatterad handskrift: Codex ex-Holmensis A 41, känd som Kung Valdemars jordebok. Denna kodex förvarades i Kungliga biblioteket i Stockholm fram till 1929 då den överfördes till det danska Rigsarkivet i Köpenhamn.

Kung Valdemars jordebok – eller, som den benämns på latin, *Liber census Daniae* – är en inte helt adekvat, men sedan 1700-talet vedertagen beteckning på en handskrift, eller rättare sagt samlingskodex, som är skriven av tre olika händer och som omfattar flera separata texter av mycket varierande innehåll. Förutom de kamerala förteckningarna, vilka utgör 53 pergamentsblad av totalt 153, och som har gett handskriften dess namn, finns bl.a. seglingsbeskrivningar (itinerarier) och inte minst teologiska och religiösa skrifter. Kodexen är nedskriven omkring år 1300 och brukar av hävd anses ha tillkommit i cisterciensklostret Sorø på Själland, där munkar av någon anledning gjorde avskrifter av handlingar med ursprung i det kungliga kansliet och kammaren (Bolin 1929; Kroman 1936; Rasmussen 1975b, sp. 456 ff.; Fenger 2002, s. 331 ff.). En avvikande, men inte desto mindre beaktansvärd hypotes, har ställts av Jarl Gallén och går ut på att den till innehållet brokiga handskriften är gjord av franciskanermunkar med syftet att underlätta planläggningen av deras ordensexansion i Östersjöområdet. De föräldrade kamerala förteckningarna har för dem fortfarande burit på relevant geografisk och demografisk information (Gallén 1993, s. 81 ff.). Hur det än förhåller sig med denna sak har handskriften först tillkommit mer än ett halvsekel efter Valdemar II:s regeringstid (1201–1241), den kung som handskriften lånat sitt namn av.

Kung Valdemars jordebok är en central, men också svårtydd källa till Danmarks inre historia under äldre medeltid, varför den har tolkats mycket olika. Det s.k. huvudstycket är en sammanställning daterad 1231 över Danmarks häradsindelning med uppgifter om kronans inkomster från dessa distrikt. Kongelevlistan är en förteckning över kronogodset. Hallands-, Estlands-, Falster- och Fehmarnlistan är exempel på provinsiella förteckningar. Dessutom finns en lista på skatten från olika städer, och mycket annat. Alla dessa förteckningar har inte tillkommit 1231. Plogtals- och köpstadslistorna

synes t.ex. vara från ca 1240 (Ulsig & Sørensen 1981). Dessa kamerala förteckningar över kungens och kronans inkomster och gods i det danska rikets olika delar finns utgivna av Svend Aakjær under titeln Kong Valdemars Jordebog (1926–43), förkortad KVJ.

9.2.2 Sigridsnotisen

I KVJ (s. 29v) finns en notis som redovisar ett i Sverige beläget godsbestånd som Valdemar II:s frillose hertig Knud av Reval (1211–1260) har fått av sin far och som tidigare varit i Valdemar I:s ägo.¹³² Godsbeståndet omfattar elva namngivna jordegendomar, samtliga definieras i attungar. I den agrarhistoriska forskningen har detta godsbestånd som sagt inte tidigare uppmärksammats, och de historiker och språkforskare som behandlat egendomarna har, med ett undantag, inte utnyttjat den information som kan utvinnas ur attungstalen. Jag har för avsikt att demonstrera att attungen även i detta knepiga fall är en nyckel till kunskap som hittills varit osynlig för forskningen. Med hjälp av attungen är det möjligt att avtäcka betydelseskikt som hittills legat dolda i nämnda aktstycke. Det gäller inte bara det gamla spørsmålet om godsbeståndets geografiska belägenhet, utan också frågan om jordegendomarna storlek och driftsform. Men låt oss först ta del av notisen in extenso!

Hee sunt possessiones regis • Waldemari • i • in Swethia • Jn Arem • xvi • octonarij • Hallæstathæ • viij • octonarij • Guluæ • viij • octonarij • Rynkeby • iiij^{or} • octonarij • Hwalsbyargh • viii • octonarij • Jstath • iiij^{or} • octonarij • Cnæby • vi • octonarij • Burghær • iiij^{or} • octonarij • Wighby • xxiiij^{or} • octonarij • Vluæruth • vi • octonarij • Cnæby • in Thyustæ • ij • octonarij • preter alia multa *que* pertinent ad Syghridlef • et preter illas possessiones quas Bulizlaws hereditauit mortuo patre suo Swærcone antiquo • et mortuo dicto Bulizlao easdem possessiones hereditauit soror eius Sophia regina Danica mater regis Waldemari • ii • Et sciendum quod omnes predictas possessiones dedimus duci Kanuto preter hereditatem Bulizloui•

Notisen inleds med en uppräknings av Valdemar I:s egendomar i Sverige, varefter uppges att förutom (*preter*) dessa gods hör mycket annat (*alia multa*) till något som kallas *Sigridlev*, men vad detta myckna som räknas till 'Sigrids arv' skulle vara för något framgår inte. Därefter sägs att förutom (*preter*) Sigridlev hör till Valdemars svenska gods de egendomar som Burislev ärvde efter sin döde fader Sverker d. ä. (eg. den gamle), och som efter honom ärvdes av hans syster drottning Sofia, som är mor till Valdemar II. Ergo: Valdemar II disponerade dels egendomar som omfattades av begreppet *Sigridlev* och

¹³² Ovanstående transkribering av textstycket är min egen och återger upplösta abbreviaturer till skillnad från den av Aakjær publicerade (KVJ, s. 25 f.).

tidigare hade ägts av Valdemar I, dels egendomar som via drottning Sofia och Burislev kommer från kung Sverker d. ä. av Sverige. Medan de förra egendomarna var Valdemar II:s fädernearv, var de senare hans mödernearv. Avslutningsvis finns en uppmaning, att man ska veta att alla de nämnda egendomarna gav Vi (*dedimus*) åt hertig Knud, förutom Burislevs arv (*preter hereditatem Bulizlauri*). Valdemar II omtalar sig själv här i pluralis majestatis och med *omnes predictas possessiones* måste avses de namngivna egendomarna, inte hela Sigridlev. Antagligen är denna gåva till hertig Knud själva orsaken till notisens eller rättare sagt förlagans tillkomst. En i sak tillfredställande översättning till svenska blir då som följer:

Detta är kung Valdemar I:s egendomar i Sverige: I *Arem* 16 attungar, *Hallæstathæ* 8 attungar, *Guluæ* 8 attungar, *Rynkeby* 4 attungar, *Hwalsbyargh* 8 attungar, *Istath* 4 attungar, *Cnæby* 6 attungar, *Burghær* 4 attungar, *Wighby* 24 attungar, *Uluæruth* 6 attungar, *Cnæby* i Tjust 2 attungar, förutom mycket annat som tillhör Sigridlev, och förutom de egendomar som Burislev ärvde efter sin döde fader Sverker d. ä., och efter nämnde Burislevs död ärvde hans syster Sofia, den danska drottningen, kung Valdemar II:s moder, samma egendomar. Och man skall veta, att alla de nämnda egendomarna gav Vi (= kung Valdemar II) till hertig Knud, förutom Burislevs arvegods.

I översättningen har jag kursiverat samtliga ortnamn, vilka återges med den skrivform som möter i KVJ. Anledningen till detta är att det finns olika uppfattningar om egendomarnas geografiska hemvist, något jag redogör för nedan. Att det har varit så svårt att identifiera dessa i Sverige belägna kungliga danska arvegods kan tyckas märkligt då de danska orterna i Kung Valdemars jordebok inte tillnärmelsevis vållat forskningen lika stort besvär. KVJ:s utgivare Svend Aakjær konstaterar uppgivet inför alla motstridiga förslag följande: ”Hvorledes skulde da en jysk Landsarkivar have bedre Held?” (KVJ, s. 186). Om det geografiska område som avsöks systematiskt på något sätt kunde begränsas jämfört med tidigare skanningar skulle mycket vara vunnet. Att en verklig jordindelning i attungar endast förekommer i östra Götaland är ett faktum som inte tidigare utnyttjats av forskningen. Det är därför möjligt att nu göra säkrare identifieringar.

Eftersom de i notisen omtalade och i attungar definierade jordegendomarna utgör en del, oklart hur stor, av det godsbestånd som kallas *Sigridlev* kan vi för enkelhets skull benämna aktstycket *Sigridsnotisen*. Även om vi inte känner den totala omfattningen av Sigridlev synes godsbeståndet ha utgjorts av kunglig arvejord (lat. *patrimonium*). Det omfattade alltså inte jord som var knuten till själva kungaämbetet (da. *kongelev*; lat. *bona regalia*). Samma sak

gäller de för oss okända egendomar som genom arv överförts från Sverker d. ä. via Burislev till Valdemar II.



Figur 62. S:t Bendts kyrka i Ringsted på Sjælland invigdes AD 1170 och är en av Nordeuropas äldsta tegelbyggnader. Kyrkobyggnaden utgjorde ursprungligen den norra delen av Ringsteds benediktinkloster och helgades därför åt benediktinordens grundare Benedikt av Nursia. En föregångare uppfördes i kalksten omkring 1080. Här vilar, tillsammans med flera andra kungligheter, Valdemar I (†1182), drottning Sofia (†1198) och Valdemar II (†1241). S:t Bendt var fram till mitten av 1300-talet det danska kungahusets främsta gravkyrka. Här fick också den landsflyktige svenske kungen Birger Magnusson sin lägerstad 1321 och hans gemål, drottning Margareta 1341. Margareta var dotter till den danske kungen Erik "klipping" Kristoffersen, som däremot ligger begravd i Viborgs domkyrka. Sedan tidigare vilade i S:t Bendt Valdemar I:s dotter Rikissa (†1220), som var gift med kung Erik Knutsson (†1216) och således Sveriges drottning.

Foto: Alf Ericsson.

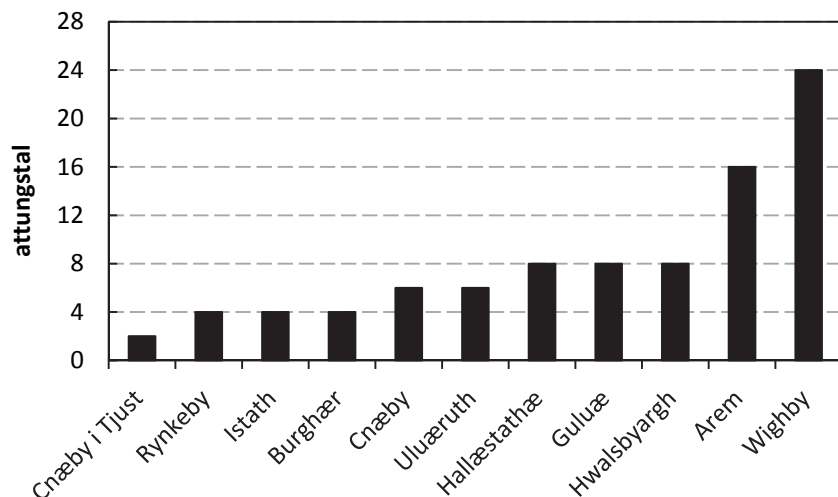
Var någonstans är då Sigridsnotisen införd i Kung Valdemars jordebok? Frågan är intressant såtillvida att notisens placering kan säga något om dess relativa ålder i förhållande till andra texter. Därvid kan vi konstatera, att Sigridsnotisen är ett väl sammanhållet textstycke, använt som utfyllnad på den näst sista sidan i huvudstycket, en sida som först var påtänkt för uppgifter om kungliga inkomster från Lister och Blekinge (KVJ, fol. 29v). Överst på denna sida finns två rader som berör Halland. Det är under dessa båda rader, och till höger om den påbörjade texten om Blekinge, som Sigridsnotisen införs. Vi

kan därför inte ta för givet att notisen skulle vara lika gammal som huvudstycket. Sigridsnotisen, som till sin karaktär kraftigt avviker från huvudstycket och t.ex. saknar uppgifter om kungliga inkomster, behöver strängt taget inte vara mycket äldre än från ca 1300, dvs. då kodexen tillkom.

Nu utger sig emellertid Sigridsnotisen för att vara en förteckning över de egendomar som hertig Knud (av Reval) har fått av sin fader Valdemar II, och som är en del av det godsbestånd som redan Valdemar I ägde i Sverige. Eftersom Valdemar I dog 1182 måste egendomarna ha tillfallit honom dessförinnan. Själva begreppet *Sigridlev* 'arvet efter Sigrid' tyder på att detta godsbestånd existerade före Valdemars trontillträde 1157 eller kanske till och med före hans födelse 1131. Hertig Knud (1211–1260) var som sagt en utomäktenskaplig son till Valdemar II, närmare bestämt i hans förbindelse med Helena, en dotter till den svenske jarlen Guttorm och änka efter den danska stormannen Esbern Snare (Johansen 1933, s. 797 f.; Axelson 1958, s. 146 ff.; ÄSF I, s. 258). Vi kan därför sluta oss till att Sigridsnotisen inte kan vara yngre än 1260, det år då hertig Knud dog. Troligen är den ungefär samtida med huvudstycket och därmed tillkommen före Valdemar II:s frånfälle 1241. Sigridsnotisen skulle i så fall vara något så ovanligt som en förteckning över danska jordegendomar i Sverige på 1230-talet. Av stort intresse för vår undersökning är att hertig Knud hade en son vid namn Svantepolk, som omkring 1250 hade inflyttat till Sverige och äktat Benedikta, en dotter till Sune Folkesson och Helena Sverkersdotter (Axelson 1950, 1953). Svantepolk fick riddarvärdighet och blev med tiden riksråd och därtill lagman i Östergötland. Man kan därför förvänta sig att delar av Sigridlev genom arv tillfallit Svantepolk, en man som fick ett långt liv och avled först 1310.

Utifrån den kunskap som nu föreligger om attungen är det möjligt att dra vissa slutsatser om godsbeståndets egenskaper. Låt oss först konstatera, att det lägsta attungstalet är 2 och det högsta 24, och att summan av de elva egendomarna är 90 attungar (Fig. 63). Detta motsvarar drygt elva normalstora byar i Östergötland på 8 attungar, vilket också lite drygt är jordegendomarnas medelvärde. Flertalet egendomar är antingen på 4 eller 8 attungar, eller multiplar av dessa tal. Allt detta följer ett för attungen välkänt mönster, vilket talar för att attungstalen är äkta. Tre egendomar är 8 attungar, en annan är dubbelt så stor (16 attungar) och en tredje är tre gånger så stor (24 attungar). Dessa stora egendomar måste motsvara fastigheter som under senmedeltiden och nya tiden antingen är hela byar eller har omfattat flera ägoområden. Åtminstone den största egendomen bör ha utgjort en ägdomän, då det inte är känt att någon by varit mer än 16 attungar. I jordebreven är det ovanligt att hela byar eller storgårdar – Dovrings kompletta possessioner – definieras i attungstal. Att vissa av Sigridsnotisens orter verkligen varit just sådana

sammanhållna jordegendomar, vilket framgår nedan, måste betyda att man har redovisat attungstalen därför att man hade behov av att känna till egendomarnas storlek. Anledningen torde vara, att man då också visste hur mycket man kunde förvänta sig i avkastning, något som i sin tur pekar på att det handlar om lokala gods under brytars förvaltning. Beräknat på den i Östgötalagen normerade avraden 4 tön per attung (ÖgL B 9 pr) har avkastningen från de elva egendomarna uppgått till 22 ½ läster spannmål. Över huvud taget ger Sigridsnotisen intryck av att översiktligt förmedla för en storgodsägare relevant information om ett betydande godsbestånd.



Figur 63. Jordegendomarna i Sigridsnotisen fördelade efter attungstal. Summan av samtliga egendomar är 90 attungar. Jämför detta diagram med figur 24 och figur 28.

9.2.3 Begreppet Sigritlev

Vilket är då ursprunget till det i Sverige belägna kungliga danska godsbestånd som går under namnet *Sigritlev*? I äldre historieskrivning var det mycket enkelt. Sigritlev var de danska kungarnas arv efter Sigrid Storråda, en vacker och mäktig kvinna, känd från den norsk-isländska sagolitteraturen och den danske historieskrivaren Saxo Grammaticus, som kallar henne Syritha, en latinisering av hennes nordiska namn. Sigrid var enligt denna tradition, nedtecknad först 200 år efter hennes föregivna levnad, dotter till en svensk storman vid namn Skoglar-Toste. Först ska hon ha varit gift med kung Erik Segersäll († ca 995), med vilken hon fick sonen Olof (skötkonung). Som änka

efter kung Erik berättas hur hon accepterade att äkta Olav Tryggvason av Norge efter att tidigare bryskt ha avvisat två friare. Trolovningen med den norske kungen bröts dock efter att Olav hade sänt henne en ring som endast var förgylld, inte av rent guld. Dessutom hade Olav till skillnad från Sigrid tagit det kristna dopet och ingen ville följa sig efter den andre. Efter brytningen med Olav gifte Sigrid om sig med den danske kungen Svend Tveskæg. Med Svend fick hon sonen Knud, sedermera omtalad som ”den store”, men också Estrid, kung Svend Estridsens moder. Vidare berättas att Sigrid eggade sin make kung Svend och sin son kung Olof av Sverige till kamp mot Olav Tryggvason, något som ledde till den norske kungens förödande nederlag vid Svolder år 1000.

Denna mustiga berättelse, som finns i olika varianter och även gjort avtryck i senare tiders litteratur (Mjöberg 2001), tömdes på sin historiska sanningshalt av den moderna källkritiken. I en ryktbar undersökning upplöste Lauritz Weibull Sigrid Storråda som historisk person (Weibull 1911, s. 106 ff.). Detta gjorde han med hjälp av uppgifter hos Adam av Bremen, som skrev sitt berömda verk om Hamburgstiftet och dess biskopar på 1070-talet och hade Svend Tveskægs dotterson Svend Estridsen (ca 1047–1074/76) som sagesman, något som ger mästern Adams framställning särskild tyngd (GHep). Begreppet *Sigritlev* förvandlades samtidigt till en kameral konstruktion, gjord på fri hand efter sagorna, där Sigrid Storråda dels framställs som rik på jord, dels stammoder för den Estridska konungaätten.

På Sigrids plats inträdde istället en hos mästern Adam omtalad polsk prinsessa (uppgiften finns i ett s.k. skolion till kap. 2:35) som Erik Segersäll sägs ha äktat efter att ha slutit ett fördrag med kung Boleslav (Chrobry) av Polen (992–1025). Källstället uppger vidare att prinsessan antingen var Boleslavs dotter eller syster. Med polackernas bistånd ska därefter kung Erik med stor framgång ha angripit Danmark. Efter Eriks död, fortfarande enligt mästern Adam (kap. 2:39), har Svend Tveskæg äktat kung Eriks efterlämnade gemål, som uppges vara mor till Olof (skötkonung), och med henne fått sonen Knud (den store). I ett annat sammanhang omtalar Adam (kap. 2:52) att Knud ingick ett förbund med sin broder kung Olof av Sverige för att med hans hjälp ta makten först i England, sedan i Norge. Adam preciserar längre fram i sin skildring (kap. 2:73) att de både kungarna var köttsliga bröder (*fratres germani*), vilket här måste betyda halvbröder på modernet.

Lauritz Weibull (s. 108) kunde åberopa ytterligare en källa, den tyske krönikören biskop Thietmar av Merseburg († 1019), vilken uppger att Svend Tveskægs gemål var dotter till den polske fursten Mieszko († 992), far till kung Boleslav, det polska rikets grundare. Thietmar förtäljer också att kung Svend i detta gifte hade söner Harald och Knud. Vidare uppger Thietmar att

denna drottning länge levde förskjuten av sin gemål. Däremot nämner han inget om att prinsessan tidigare skulle ha varit gift med Erik Segersäll, och varken Adam eller Thietmar känner hennes namn. Enligt en isländsk tradition var Svend Tveskæg gift med den vendiska prinsessan Gunhild, vilket också var namnet på Knud ”den stores” dotter, som blev gift med kejsar Henrik III (Carlsson 1957, s. 40; Gillingstam 1969). Gunhild Knudsdotter kan alltså ha fått sitt namn efter sin farmor. Sagornas benämning *Sigrid Storråda* skulle i så fall vara en missuppfattning av Gunhilds polska namn Świątosława. Med Weibulls ord har drottninggestalten Sigrid Storråda uppstått ”genom en klyvning” av den historiska personen Gunhild (s. 125).

Eftersom källäget är osäkert finns det flera tolkningsmöjligheter. Även om de flesta historiker anslutit sig till Weibulls uppfattning har det också gjorts försök att rädda Sigrid Storråda som historisk person, varav några förfelade (N. Beckman 1912; Toll 1921). Dessa forskare tycker att Weibull och hans efterföljare gått för långt i sin källkritik, vidare anser de att det måste finnas en historisk kärna i traditionen om Sigrid Storråda. Dessutom kan mästern Adam ha misstagit sig: Olof Eriksson och Knud Svendsen behöver inte ha haft samma moder, de kan ha varit styvbröder, inte halvbröder. I så fall skulle det likväl finnas plats för en svenskfödd Sigrid som varit mor till kung Olof i en förbindelse med Erik Segersäll, innan han äktade den polska prinsessan. Den senare tesen har drivits av Gottfrid Carlsson, som framhåller att polskan inte gärna kan vara kung Olofs mor eftersom kung Erik äktade henne högst ett par år före sitt fränfalle och att Olof, som är född senast i början av 980-talet, vid sin faders död ca 995 måste ha varit mitt i tonåren. Vidare konstaterar han att ålderskillnaden mellan Olof och Knud måste ha varit rätt betydande (Carlsson 1957, s. 39).¹³³

Även om Sigrid Storråda skulle ha existerat så försvinner ändå kopplingen mellan henne och begreppet *Sigridlev*. Om inte Sigrid var moder till Knud (den store) kan hon inte heller vara arvlåtare till den danska kungadynasti som grundades av Knuds systerson Svend Estridsen. Detta är något som poängteras av Gottfrid Carlsson, som dessutom inskräper det egendomliga i att ett

¹³³ Sten Carlsson (son till Gottfrid Carlsson) har i ett debattinlägg i stort upprepat Gottfrid Carlssons argument till stöd för Sigrid Storrådas historiska existens (Carlsson 1973, s. 274 ff.). Han preciserar att ålderskillnaden mellan Olof Skötkonung och barnen till Svend Tveskæg varit minst 20 år, något som gör det föga troligt att de haft samma moder. Enligt S. Carlsson har det gått till på följande sätt: Först har kung Erik varit gift med Sigrid Storråda och med henne fått sonen Olof (skötkonung). Efter att äktenskapet blivit upplöst, sannolikt genom att Erik försköt sin gemål, äktade han därpå i samband med sin expansiva Östersjöpolitik en polsk prinsessa som i Norden antog namnet Gunhild. Efter några år skulle äktenskapet ha upplösts genom Eriks död. Gunhild gifte sedan om sig med Svend Tveskæg och fick med honom Knud, Harald och Estrid, innan hon själv blev förskjuten.

kungligt danskt godsbestånd på svensk mark har kunnat hållas samman så pass länge som från omkring år 1000 ända till Valdemar I:s regering vid 1100-talets mitt (s. 41). Detta insiktsfulla påpekande leder in honom på nya spår. Istället för Sigrid Storråda vill han insätta den Sigrid som spelade huvudrollen vid tillkomsten av cisterciensklostret i Varnhem omkring 1150. Det finns flera problem med Carlssons förslag, men jag nöjer mig här med att konstatera, att de orter i Sigridsnotisen (*Arem, Wighby, Burghær*) som han vill föra till Västergötland, och som skulle ha ägts av denna Sigrid, av allt att döma inte alls kan hänföras till detta landskap.¹³⁴ Slutsatsen måste bli att även om Sigrid Storråda har existerat så har hon inget med Sigridlev att skaffa. Detsamma gäller den Sigrid som var tillskyndare till klostret i Varnhem.¹³⁵

Gottfrid Carlssons räddningsaktion har inte vunnit allmän acceptans. I en artikel om Sigrid Storråda i SBL, signerad Birgitta Fritz (2006), finns en komprimerad sammanfattning av forskningsläget. Fritz benämner henne ”apokryfisk nordisk drottning” och ställer sig därmed tveksam till att hon skulle vara en historisk person. Min egen uppfattning är att Sigrid borde hållas ”i karantän” tills nya fakta har dragits fram.¹³⁶

Vi vet alltså att *Sigridlev* var namnet på den danske kungens fäderneärvda egendomar i det svenska riket, däremot svävar vi i ovisshet inför hur namnet tillkommit. Inte heller kan vi datera tillkomsten av godsbeståndet, men det måste vara äldre än 1182, det år då kung Valdemar I avlider. Om Mieszko av Polen hade ägt jord i Sverige skulle Gunhild/Sigrid genom arv ha kunnat få del av sin faders transbaltiska egendomar, som sedan ärvts vidare inom den danska kungaslåkten. Detta är en möjlig och tillika djärv tanke, men den saknar all evidens. Och fortfarande ställs vi inför problemet att det är föga sannolikt att ett godsbestånd skulle ha hållits samman under närmare tvåhundra år. Kanske förhåller det sig tvärtom så, att drottninggestalten Sigrid har skapats ur begreppet *Sigridlev*?

¹³⁴ Carlssons lokalisering av de tre jordegendomarna följer helt N. Beckmans förslag, som avvisas nedan.

¹³⁵ Kvinnonamnet *Sigrid*, sammansatt av stammen i ordet *seger* och efterleden *-frid* ’skön’, ’vacker’, kan ha varit förbehållet aristokratins döttrar. En i övrigt okänd Sigrid framskymtar i det försvunna sörmländska sockennamnet *Sighridhakirkia* (Wahlberg 1975). Det är sällsynt att en person som inte är helgon har givit namn åt en socken. Orsaken torde vara att kyrkan, som antingen legat i Övre eller Yttre Hölö, uppförts på initiativ av en förmögen kvinna vid namn Sigrid.

¹³⁶ I en nyligen utkommen översikt om Sverige under äldre medeltid signerad Philip Line ifrågasätts inte Sigrid Storråda som historisk person. Vidare ser han inget problematiskt med uppfattningen att Sigridlev skulle ha blivit kunglig dansk egendom genom kung Svends gifte med kung Boleslavs syster (Line 2007, s. 481). Lines bok uppfyller inte ens de mest elementära krav på källkritik.

För att på nytt tackla problemet Sigridlev måste först godsbeståndets geografiska hemvist klargöras. Det är denna uppgift som vi nu ska gripa oss an. Förutom ortnamnsbeståndet kommer också agrarhistoriska källor, inte minst historiska kartor, att användas i identifieringsarbetet. Dessa bebyggelsehistoriska undersökningar, där attungen är av central betydelse, leder osökt över till frågan om jordegendomarnas driftsform. Arbetet med att identifiera Sigridsnotisens jordegendomar kommer med andra ord också att ge kunskap om deras bebyggelseformer och om det är något särskilt som utmärker dem.

9.2.4 Jordegendomarnas geografiska belägenhet och driftsform

Var har då Sigridsnotisens jordegendomar legat? Forskningen, mestadels med filologisk och personhistorisk hemvist, har lämnat motstridiga uppgifter. Det kan noteras, att språkforskare över lag haft svårt att acceptera Lauritz Weibulls detronisering av Sigrid Storråda som historisk person, något som säkert varit en bidragande orsak till att de gett sig i kast med Sigridsnotisen, för att där söka motargument. Weibulls analys och hans för många provocerande slutsats har på så sätt varit forskningsdrivande. Vidare kan noteras, att med ett undantag har attungen inte använts som kriterium i arbetet med att identifiera ortnamnen. Att enbart gå på ortnamnens likhet är givetvis en vansklighetsgrund att förlita sig på i avsaknad av annat stöd. Säkra resultat har däremot vunnits inom forskningsprojektet DMS, där två jordegendomar på goda grunder kunnat identifieras.

År 1912, året efter att Lauritz Weibull förpassat Sigrid Storråda till sagornas värld, publicerade språkforskaren Natanael Beckman en uppsats med titeln ”Tre konungaätter och deras jordegendomar i Sverige”. Eftersom det fortfarande händer att forskare med viss tillit refererar detta arbete, trots dess höga ålder och stora brister, finns anledning att närmare granska vad Beckman har att säga om Sigridsnotisen, i synnerhet som han hade ambitionen att lokalisera samtliga jordegendomar. Dessförinnan hade diverse identifieringsförsök gjorts, närmast att betrakta som hugskott, från såväl danskt som svenskt håll.¹³⁷ Beckman försvarar inledningsvis Sigrid Storrådas historiska existens och tar för givet att Sigridlev fått sitt namn efter henne. Därefter levererar han en översättning av Sigridsnotisen som sedan blir vägledande för hans geografiska bestämningar av de namngivna orterna. Beckmans översättning är dock behäftad med allvarliga brister. Den på tre ställen i texten förekommande prepositionen *praeter* översätter Beckman med ”jämte” när den i detta sammanhang måste betyda ’förutom’ i uteslutande

¹³⁷ Dessa förslag redovisas i Aakjærs utgåva av Kung Valdemars Jordebok (KVJ, s. 186 f.).

betydelse.¹³⁸ Denna missvisande översättning leder Beckman till den oriktiga uppfattningen, att arvet från Burislev, som uttryckligen sägs komma från Sverker d. ä., ingick i gåvan till hertig Knud (av Reval).

Vidare gjorde Beckman sig till talesman för ytterligare en oriktig uppfattning, nämligen att hertig Knud därutöver inte i första hand fick del av de namngivna egendomarna, utan av det ”myckna andra” som ingår i Sigridlev. Till detta kommer Beckmans antagande, att de namngivna egendomarna kommit i Valdemar II:s ägo genom arv via kung Inges dotter Margareta ”fredkulla”, som i sitt andra gifte äktade kung Niels Svendsen av Danmark. Eftersom Beckman förutsatte, även det oriktigt, att den Stenkilska ätten enbart skulle ha varit besutten i Västergötland borde enligt honom en del av Sigridsnotisens orter kunna återfinnas i detta landskap. Beckmans undersökning mynnade dock i att endast fyra orter kunde lokaliseras till Västergötland – ett för honom säkert överraskande resultat – medan övriga egendomar var hemmahörande i östra Mellansverige. Denna slutsats tvingades han till av ortnamnens karaktär; som språkvetare kunde han inte förbise att ortnamnstyperna överlag är utmärkande för östsvenska kulturbygder.

Sigridsnotisens minst problematiska jordegendom är de 2 attungarna i *Cnæby*, som uttryckligen sägs ligga i Tjust. Som Beckman mycket riktigt konstaterar finns det ingen ort i Sverige som heter Knäby, varför bokstaven C troligen är fel för E. Följaktligen avses det i östra Mellansverige frekvent förekommande ortnamnet *Eneby*. Nu finns det endast en ort med namnet Eneby i Tjust och den ligger i Odensvi socken. Beckmans geografiska bestämning har vunnit gehör och i DMS-volymen över Tjust har Sigridsnotisens *Cnæby* tagits in som det äldsta belägget på Eneby i Odensvi socken. I en jordebok från 1553 över Gunhild Johansdotters (Bese) efterlämnade gods upptas två gårdar i Eneby som vardera har åker till 3 tunnors utsäde (DMS 4:5, s. 314). Räknat på tvåsäde (det gängse trädessystemet i Tjust) blir den totala åkerarealen 12 tunnland, vilket passar bra med att en attung i östra Östergötland i mitten av 1600-talet i genomsnitt motsvarade 6–7 tunnland. Det äldre odlingslandskapet i Tjust har nämligen stora likheter med det i östra Östergötland och båda landsdelarna kan sägas tillhöra samma kulturområde. Eneby i Tjust är Sigridsnotisens minsta egendom och har troligen drivits som en liten brytegård.

Beckmans övriga förslag till identifieringar är inte alls lika säkra, i synnerhet bestämningarna till Västergötland är tvivelaktiga med tanke på att någon verklig jordindelning i attungar inte kan beläggas i detta landskap. Enligt Beckman är *Arem* identiskt med Åremma (Ölsremma sn, Kinds hd),

¹³⁸ Denna brist i Beckmans översättning har tidigare påtalats av Hans Toll (1923, s. 2) och Erik Lönnroth (1940, s. 52 med not 1).

Wighby med *Vegby* (Södra Säms sn, Kinds hd), *Burghær* med *Borga* (tidigare egen socken i Skånings hd) och *Ulucæruth* med *Ulvared* (Grovare sn, Ås hd). I samband med diskussionen om de förmenta besittningarna i Västergötland gör Beckman den i och för sig intressanta reflektionen, att de förvaltare som den danske kungen tillsatte på de olika gårdarna kunde användas som ett slags diplomatiska agenter. Vid resor eller rent av militära expeditioner fanns dessutom stora fördelar för samme kung att kunna ta in på egna gårdar. I detta såg Beckman en förklaring till att den danske kungen ville behålla en gård som Åremma, till synes belägen i en avkrok.

Beckman snuddar vid ytterligare en korrekt identifiering, nämligen *Istath*. I notapparaten (s. 13, not 1) medger han att *Istath* kan vara identisk med ”histet”, en ort på Öland som omtalas i ett av Svantepolk Knutsson utfärdat gåvobrev, vilket Beckman behandlar på annat ställe i sin uppsats (s. 9). Att Beckman på detta sätt försöker gömma undan sin upptäckt beror givetvis på att den motsäger hans egen hypotes. Enligt denna skulle ju Svantepolk inte ha fått del av Sigridsnotisens namngivna egendomar.

Vilken ort på Öland är det då som avses? I DMS-volymen över Öland har Sigridsnotisens *Istath* tagits in som det äldsta belägget på Istad i Alböke socken i Förbo härad (DMS 4:3, s. 77). Att denna identifiering är korrekt styrks av att Svantepolk Knutsson år 1266 skänker 4 attungar på Öland till Vreta kloster i samband med att två av hans döttrar inträder i nämnda kloster, varav 3 attungar ligger i ”histet” och 1 attung i Kvinneby (SDHK 848). Vasatidens kamerala handlingar redovisar i Stora (Övre) Istad 2 skatte- och 1 frälsehemman och i Lilla (Nedre) Istad 1 Vreta kloster-hemman. Eftersom ett hemman på Öland under 1500-talet ofta var en attung är det troligt att inte bara jord motsvarande Vreta kloster-hemmanet i Lilla Istad, utan också åtminstone två av gårdarna i Stora Istad ingick i Svantepolks donation på 3 attungar. Sigridsnotisens fjärde attung tillhörande egendomen *Istath* synes däremot ha legat i Norra Kvinneby (Stenåsa sn, Hulterstads hd) där det på 1500-talet fanns ett Vreta kloster-hemman (DMS 4:3, s. 282).¹³⁹

Avståndet mellan Istad och Kvinneby är alldeles för långt för att jorden ska ha kunnat ingå i en och samma ägodomän. I stället får vi tänka oss att ägaren till Istad har lejt en bryte för att driva egendomen som storgård och att denne förvaltare dessutom hade i uppgift att driva in avkastningen från en attung i

¹³⁹ I DMS 4:3 (s. 77) uppges att Istad tillhör Sigridlev samtidigt som Istad sägs ingå bland de gods som tidigare har tillhört den svenske kungen Sverker d. ä. och sedan ärvt i tur och ordning av först hans son Burislev och sedan av dennes halvsyster Sofia, tillika Valdemar II:s mor. Istad ingår mycket riktigt i Sigridlev, men detta är kung Valdemar II:s fädernearv, inte hans mödernearv. Här har tydligen Natanael Beckmans bedrägliga tankegångar i uppsatsen från 1912 spelat utgivarna ett spratt. Uppgiften har okritiskt traderats i DMS 4:5 i samband med Eneby i Odensvi socken (s. 314).

Kvinneby. Exemplet Istad pekar på ett intressant förhållande, nämligen att jordegendomen tycks ha namngivits efter den överordnade storgården till vilken det har legat en andel i en annan möjlig storgård. Vi måste vara öppna för att det här mönstret kan återkomma i andra jordegendomar.

Ett decennium efter publiceringen av Natanael Beckmans uppsats gjorde Hans Toll (1923) ett nytt förslag till geografisk bestämning av vissa ortnamn i Sigridsnotisen. Toll var mycket kritisk till Beckmans undersökning och påtalade bl.a. att dennes översättning av Sigridsnotisen, av ovan redovisade skäl, inte kunde vara korrekt. För Toll stod det klart att hertig Knud hade fått de namngivna egendomarna av sin fader och att de därför kunde ha gått i arv till hans son Svantepolk. Vidare framhöll han den stora osäkerhet som vidhäftade Beckmans identifieringar. Sigridsnotisens *Wighby* med dess 24 attungar hade Beckman, som sagt, identifierat med Vegby i södra Västergötlands skogsbygder. Toll kom med ett betydligt bättre underbyggt förslag: Viby i Östra Ryds socken i Skärkinds härad i Östergötland. Toll drog härvid fram en uppgift i Peder Månsson Uppers *Genealogica* som pekar ut Viby i Östra Ryd som Svantepolk Knutssons sätesgård. Närmare bestämt kan Utter berätta att det i Östra Ryds kyrka funnits en bönbok, ett s.k. psalterium, med följande anteckning ”D. Suante Polk de Wiby obiit A. Domini 1310 et tunc D litera Domicalis”.¹⁴⁰ Att dödsåret är korrekt bekräftas av en notis i Visbyfranciskanernas bok (VFB, s. 80 f.).

För att ytterligare styrka sitt ärende anförde Toll ett av kyrkoherden Åke i (Östra) Ryd utfärdat gåvobrev, daterat 1297 i Söderköping (SDHK 1750). I detta brev kungör Åke att han till Alvastra kloster har skänkt jord i Berga¹⁴¹. Herr Svantepolk har under brevet hängt sitt sigill, och då inte enbart som vittne utan även som klosterbrödernas testamentsexekutor. Svantepolk hade knappast på detta sätt engagerat sig i Åkes sak om han inte personligen varit bekant med honom. Den donerade jorden var nämligen en blygsam gåva på drygt 1/3 attung. Det är alltså mycket sannolikt att Åke var kyrkoherde i Svantepolks hemförsamling.

Det finns ytterligare ett diplom som talar för Tolls identifiering, nämligen ett salubrev som utfärdades i Viby i Östra Ryd av Svantepolk Knutssons dotter Ingrid tio år efter faderns död (SDHK 2974). I detta brev kungör Ingrid att hon med sin son Knut Folkessons samtycke till Nils Magnusson upplåtit en kvarn i

¹⁴⁰ Notisen återges efter B. Beckman (1958, s. 133). Denne konstaterar följande: ”Årtal och söndagsbokstav är riktiga, och särskilt den senare är av betydelse, ty den visar klart, att notisen återgår på en samtida anteckning. En person, som levat senare, skulle icke ha gjort sig besvär med att räkna ut en sådan sak, som för honom måste ha saknat betydelse”.

¹⁴¹ Det är oklart vilket Berga som avses. Möjligen är det Berga i Mjölby socken och Vifolka härad. I samma socken har även funnits ett nu försvunnet Kungsberga.

Fillingerum (Ringarums sn, Hammarkinds hd). Att Viby senare genom arv har tillfallit Knut Folkesson är högst troligt eftersom han år 1341 utfärdade ett gåvobrev i Viboryd till förmån för sin tjänare Peter Brun, som då fick en liten jordlott i Södermanland (SDHK 4734).

Östra Ryds socken kallades under medeltiden ibland *Vibyryd* eller som i Knuts gåvobrev *Viboryd* (Franzén 1986, s. 27). Dessa beteckningar gör att man får förmoda, att den strax söder om Viby belägna sockenkyrkan, som fortfarande rymmer medeltida murverk, är uppförd på en röjning eller nyodling tillhörande gården Viby. Troligen har Knut Folkesson utfärdat nämnda gåvobrev på själva kyrkplatsen. Till saken hör att det inte behöver förhålla sig på det sätt som Gösta Franzén (ibid.) föreställer sig, nämligen att Viby från början skulle ha avstått ett avröjt område till kyrka och prästgård. Istället kan sockenkyrkan ursprungligen vara uppförd som en privat gårdskyrka.

Dessa bestickande uppgifter har historikern och språkvetaren Bjarne Beckman, vars bidrag till diskussionen om Sigridlev behandlas mer utförligt nedan, försökt att diskreditera till förmån för sin egen alternativa identifiering av *Wighby* med Viby i Grimstens härad i Närke (Beckman 1958, s. 131 ff.). Beckman har fäst uppmärksamheten på att årtalet 1310 är skrivet med arabiska siffror, något som är ovanligt vid denna tid, varför notisen enligt honom inte behöver vara ursprunglig i psalteriet.¹⁴² Istället menar han att en präst i Östra Ryd kan ha sett dödsnotisen över Svantepolk Knutsson i någon klosterannal och skrivit av den, därför att han trodde att den avsåg Viby i hans hemförsamling, något som enligt Beckman inte alls är säkert. Vad angår det av kyrkoherden Åke i Ryd utfärdade och av Svantepolk bevitnade gåvobrevet av år 1297 menar Beckman att det inte behöver avse Östra Ryd. Det kan istället vara Västra Ryd i Ydre härad som avses. Att brevet är utfärdat i Söderköping förbigår han med tystnad!

Kulturgeografen Johan Berg har, men utan att egentligen tillföra något nytt i sak, gått på Hans Tolls förslag, dvs. att Viby i Östra Ryds socken var Svantepolk Knutssons sätesgård (Berg 2000, s. 157 ff.). Detta är en uppgift, som med anledning av B. Beckmans invändningar, med viss reservation tagits in i artikeln om Svantepolk Knutssons ätt i bokverket *Äldre svenska frälsesläkter* (ÄSF I, s. 259). Berg tar inte heller upp frågan om Viby i Östra Ryd skulle kunna vara identisk med Sigridsnotisens *Wighby*. Däremot utför han en genealogisk-geografisk undersökning som mynnar i slutsatsen, att det i början av 1500-talet fanns ett rumsligt sammanhållet godsbestånd i socknens norra del som ägdes av Ebba Eriksdotter (Vasa), och att denna ägdomän

¹⁴² Arabiska siffror, vilka i sin tur är ett arv från indiska matematiker, började användas i Norden under andra hälften av 1200-talet (Fenger 2002, s. 232).

möjligen kan föras tillbaka på Svantepolk Knutsson. Förutom Viby har ägodomänen omfattat Fyrby, Tåby, Eke, Kil och Ullstorp (Berg 2000, s. 157 med kartan fig. 3). Bergs hypotes kan tyckas vara svagt underbyggd, men det är min bestämda uppfattning att den får stöd av Sigridsnotisen. Det av Berg påvisade godsbeståndet kan till sin storlek mycket väl motsvara omkring 24 attungar. Allt som allt omfattade nämligen ägodomänen närmare 12 mantal i början av 1900-talet (Ridderstad 1917/1918, s. 827 f.).

Förutsatt att platsen är rätt identifierad, vilket allt tyder på, har vi alltså här ett bevis för att Sigridsnotisens *Wighby* betecknar en ägodomän. Att kyrkan i Östra Ryd/Viboryd ursprungligen uppfördes som en gårdskyrka, eller bättre godskyrka, förfaller därmed uppenbart. Enligt en av Carl Fredric Broocman anförd tradition var den första kyrkan byggd av trä och uppförd på mark tillhörande storgården Viby (Franzén 1986, s. 27). Bakom den nutida kyrkobyggnadens vitputsade väggar döljer sig medeltida murverk, men kyrkan är så pass ombyggd att den ursprungliga byggnaden inte låter sig periodbestämmas. Det äldsta skriftliga belägget för kyrka och församling i Östra Ryd är det ovan omtalade gåvobrevet från 1297. Kyrkan är säkert bra mycket äldre än så.

Förhållandena i Viby öppnar upp för att också andra stora jordegendomar i Sigridsnotisen kan vara ägodomäner som namngivits efter en överordnad storgård. Detta är en arbetshypotes värd att ha i åtanke när vi nu går vidare med de övriga egendomarna.

Efter att med framgång ha identifierat Sigridsnotisens *Wighby* kastade Toll sina blickar på Vibys omgivning. Eftersom han inte hade några begrepp om hur mycket odlad jord en attung kan tänkas motsvara, såg han inga hinder för att lokalisera flera av notisens egendomar i den småbrutna dalgångsbygden i Östra Ryd. Enligt egen utsago gav han sig ut i terrängen med kartan i hand för att lösa uppgiften. Sigridsnotisens *Hallæstathæ* identifierade han med Hällerstad, *Burghær* med en uppdiktad gård som skall ha legat vid Borgarberget (en fornborg) och *Guluæ* med Gölja. *Uluæruth* skulle ha fått sitt namn av en röjning vid Ulvstorp. Med undantag för Hällerstad – vi återkommer till den gården – rör det sig om små bebyggelser, om de över huvud taget ens har existerat, som omöjligen kan motsvara attungstalen i Sigridsnotisen. Det är t.ex. uteslutet att Gölja, som enligt en karta från 1816 hade ca 16 tunnland åker (LSA D159-16:1), skulle vara identiskt med *Guluæ*, som var på 8 attungar.

Det skulle dröja ända till 1958 innan nästa större undersökning om ortnamnen i Sigridsnotisen publicerades. Upphovsmannen är den redan omtalade Bjarne Beckman, son till Natanael Beckman och i likhet med sin fader en historiskt inriktad språkvetare. Intervallerna mellan de pulsslag som

driver den humanistiska forskningen framåt kan som bekant vara långa. Det ska framhållas att det är till Bjarne Beckmans fördel att han är den förste forskare som på allvar beaktar Sigridsnotisens attungstal. Beckman hänvisar till Folke Dovrings avhandling (1947) och använder hans resultat om attungens storlek i åkern som ett kriterium för att lokalisera vissa av Sigridsnotisens egendomar.

Så långt är allting väl, men Beckman var dessvärre av uppfattningen att Dovrings resultat endast ägde giltighet för regioner där spannmålsodlingen var den viktigaste grenen av lantbruket. I det av boskapsskötsel präglade Västergötland hade därför attungen bestämts på annat sätt. Några år tidigare, i ett annat sammanhang, hade Beckman nämligen dragit slutsatsen att en västgötsk attung motsvarade en jordegendom som kunde föda åtta kor och i avrad lämna 8 lispund smör (Beckman 1954, s. 484 ff.). Samma egendomliga uppfattning, men då utan den geografiska inskränkningen till Västergötland, hade agronomen Erik Oskar Arenander givit uttryck för redan 1922. Men lika lite då som senare har det gått att finna stöd för hypotesen, varför den aldrig vunnit acceptans inom forskningen, med ett undantag, nämligen Nathanael Beckman (1924, s. 4). Trots attungens omnämnande i Västgötagarna har någon verklig jordindelning i attungar aldrig kommit till stånd i Västergötland. Av större värde är den makroundersökning som Beckman genomför och som tydligt påvisar att Sigridsnotisens egendomar, av för ortnamnsforskningen välkända skäl, inte kan ha sin tyngdpunkt i Västsverige, utan måste ligga i Svealand och Östergötland.

B. Beckman fokuserade på de största egendomarna och började med *Arem* (1954, s. 127 ff.). Han konstaterade helt riktigt att det av N. Beckman föreslagna *Åremma* i Västergötland är det enda bevarade ortnamn som kan tänkas motsvara ett medeltida *Arem*. Samtidigt påpekade han att denna gård är alldeles för liten för att kunna omfatta 16 attungar, varför den måste avföras från diskussionen. Annorlunda förhåller det sig med Ärja i Södermanland, en by som redan tidigare föreslagits av Svend Aakjær (KVJ, s. 186). Vi har därför anledning att närmare granska de äldsta beläggen för denna ort. År 1293 utfärdar Biskop Isar i Strängnäs ett brev i Ärja som då skrivs *Arem* (SDHK 1609). Det finns dessutom ett äldre belägg från 1275, då magister Palne bl.a. testamenterar 1 örtugland och 1 stång jord till kyrkan i Ärja (*ecclesie de arem*) (SDHK 978).¹⁴³ Längre fram dyker namnet *Ärja* upp i något förändrad gestalt och skrivs då *Aerem* och liknande, varur det nuvarande namnet har utvecklat sig.¹⁴⁴ Beckman drog slutsatsen, att det inte föreligger några språkliga hinder

¹⁴³ Diplomatariet har den felaktiga formen *avem* (Moberg 1974, s. 49 och där anf. ref.).

¹⁴⁴ Namnet *Ärja* har utvecklats ur *Arem* som i sin tur går tillbaka på ett **Arhem*, bildat till fornnord. *ari* 'örn' med det ålderdomliga ortnamnselementet *-hem*. Ärja kan således tolkas som

att identifiera Sigridsnotisens *Arem* med Ärja. Dessutom drog han fram uppgifter om att det hade bott danska stormän i trakten av Strängnäs under 1200-talet, vilket enligt honom gav stöd för uppfattningen att den danske kungen ägt jord i denna bygd.

I Ärja finns en ruin av en romansk stenkyrka, vars äldsta delar möjligen går tillbaka till det sena 1100-talet. Två runstenar med inskrifter från 1000-talet har hittats i kyrkan. Den ena har suttit inmurad i väggen, den andra har använts som tröskelsten. Runstenarna är numera resta i anslutning till kyrkoruinen. Ärja kyrkoruin vittnar om en försvunnen sockenbildning med centrum knappt 2 kilometer öster om Åkers kyrka.¹⁴⁵ Den senare kyrkan är minst lika gammal som den förra. Beckman påpekar att Ärja by inte är tillräckligt stor för att kunna motsvara 16 attungar, varför *Arem* måste beteckna hela socknen, inte enbart kyrkbyn. Det är lätt att instämma med Beckman i att byn Ärja är för liten för att kunna vara 16 attungar – en annan sak är om *Arem* verkligen avser hela Ärja socken, vilken i så fall varit en ovanligt liten församling.¹⁴⁶

Stadshistorikern m.m. Sven Ljung har studerat Ärja sockens historia och då funnit att den delades i två tämligen lika parter mellan Åkers och Kärnbo socknar när den upplöstes i början av 1500-talet (Ljung 1967). Den del som överfördes till Åkers socken utgör socknens nordvästra hörn, belägen norr om Löta- och Räckstaåarna, medan den del som överfördes till Kärnbo socken ligger i en från Åkers socken topografiskt avskild odlingsbygd, belägen väster om Gripsholms slott och Mariefred. I den förra sockenhalvan ligger utöver Ärja de gamla byarna Lida, Biholm, Skäve och Järsta. Sigridsnotisens *Arem* kan mycket väl ha omfattat dessa fem byar, som förutom Ärja är relativt små (2–3 hemman), men inte, som Beckman föreställer sig, hela Ärja socken. Att Ärja och Lida hänger nära samman bekräftas av att prästgården i Ärja hade en prästättning på 11 ½ örtugland i Lida.

När jag av språkliga skäl accepterar att Sigridsnotisens *Arem* avser Ärja, kan man tycka att jag ställs inför en besvärande anomali, eftersom jag med bestämdhet hävdar att Södermland aldrig haft en jordindelning i attungar.

”Örnhem” och då snarast med betydelsen ’bosättningen där örnar finns’. Denna tolkning har framförts av ortnamnsforskaren Lennart Moberg (1974). Ärja gamla kyrka och by ligger vid foten av ett markant berg och det är inte svårt att föreställa sig att platsen i äldre tid varit ett tillhåll för örnar.

¹⁴⁵ Ärja finns inte med i den nedan omtalade äldsta längden över socknarna i Strängnäs stift (SDHK 2597). Vidare kan noteras att Ärja var en strandnära by med förbindelse till Mälaren (Ljung 2006).

¹⁴⁶ Den äldsta kartan över Ärja by är en geometrisk avmätning från 1641, men den saknar tyvärr förklaring (Notarum Explicatio), varför man får nöja sig med själva kartbilden, vilken visar fem hus på rad, motsvarande lika många gårdar i byn (LSA C3:98-99). Bättre besked ger en yngre karta, visserligen odaterad men sannolikt från slutet av 1600-talet eller början av följande sekel och redovisar drygt 50 tunnland åker (LSA C99-83:1).

Motsättningen är emellertid skenbar emedan det sörmländska attungsbegreppet inte omfattar någon bestämning av åkerjordens vidd. I Södermanland är attungen endast en grov uppskattning av en fastighets storlek, motsvarande en fjärdedels by. I fallet Ärja är vi således bättre betjänta av att ta fasta på bebyggelsens storlek än vidden av den odlade jorden. De 16 attungarna i Sigridsnotisen skulle då i runda tal motsvara fyra normalstora Sörmlandsbyar, vilket passar bra med omfattningen av den bebyggelse som på 1500-talet överfördes från Ärja socken till Åkers socken. Ärja är således ytterligare ett exempel på att vissa jordegendomar i Sigridsnotisen utgörs av ägodomäner, och att dessa har fått sina namn efter den överordnade storgården, på vilken en romansk stenkyrka tronat.

När Bjarne Beckman går vidare i sin undersökning (s. 18 ff.) låter han sig vägledas av en besvärande felsyn, nämligen att så pass stora egendomar som *Wighby* och *Arem* måste omfatta hela kyrksocknar, varför det för *Wighby* i så fall bara skulle finnas två alternativ: Viby i Vifolka härad i Östergötland eller Viby i Grimstens härad i Närke. Eftersom det förra Viby under medeltiden benämndes *Viby Skurusten* återstår som enda alternativ Viby i Närke. Denna slutsats försöker Beckman underbygga med en genealogisk analys av personer som har ägt jord i Viby socken under medeltiden, varav några kan visas vara ättlingar till hertig Knud av Reval. Detta argument väger dock lätt i sammanhanget och jävar inte på något sätt Tolls identifiering av *Wighby* med Viby i Östra Ryd, en lokalisering som ovan har underbyggts med ytterligare belägg.

De hittills på goda grunder identifierade egendomarna i Sigridsnotisen ligger i Södermanland, östra Östergötland, Tjust och på Öland. Förutsatt att den geografiska ordningsföljden i Sigridsnotisen inte är helt slumpmässig kan det vara av intresse att notera följande, nämligen att av de identifierade orterna uppräknas Istad på Öland före Viby i Östergötland, som i sin tur kommer före Eneby i Tjust. Mellan Istad och Viby kommer *Cnæby* och *Burghær*, och efter Viby, men före Eneby i Tjust, som avslutar uppräknningen, har vi *Uluæruth*. Man skulle därför kunna förvänta sig att de här kursiverade ortnamnen antingen betecknar egendomar i Östergötland eller i Tjust eller på Öland.

Om vi börjar med *Burghær* så finns det bara två möjliga kandidater inom det geografiska område vi avsöker: Borg utanför Norrköping och Borg på Öland. Den senare orten kallades på medeltiden ibland Backaborg och ägdes under senmedeltiden av Vadstena kloster. I klostrets äldsta bevarade jordebok uppges att gården ligger ”utan hå och hamna” (SFSS 245, s. 75) – ett uttryck som betyder att jorden ligger utanför ledungsväsendet och därför inte är lagd i attungar. Övriga gårdar på Öland som redovisas i nämnda jordebok definieras däremot i attungar, alternativt i den till attungen relaterade jordvärderingen i

markabol, öresbol etc. Således måste *Burghær* avse det i Memmings härad vid en krök och strandbrink av Motala ström belägna Borg, förr en kyrkby. Strax söder om den rivna medeltidskyrkan har en medeltida gård med rötter i 700-talet undersökts av arkeologer (Lindeblad & Nielsen 1997). Från Magnus Erikssons regeringstid finns uppgifter som tyder på att Borg ingick i kronogodset, vilket har föranlett arkeologerna att tolka den undersökta gårdens största byggnad (24 meter lång) som den kunglige förvaltarens boningshus.

Den äldsta kartan över Borg är en geometrisk jordebokskarta från 1650 (LSA D2:47-48). Av denna framgår att byn då bestod av sex lika stora (egaliserade) kronohemman med tillsammans 24 stänger i byamål. De medeltida uppgifterna om Borgs krononatur bekräftas alltså av nämnda karta. Enligt Östgötalagen gick det två stänger på en attung, varför Borg bör ha varit 12 attungar. Enligt samma karta hade Borg 103 ½ tunnland åker. En attung motsvarar då 8,6 tunnland, vilket ligger nära genomsnittet för östra Östergötland. Sigridsnotisens 4 attungar skulle i så fall utgöra en tredjedel av byn. Detta öppnar för att Borg varit en storgårdsby, dvs. en bebyggelseenhet bestående av flera storgårdar. Tolkningen har stöd i den äldsta kartan över Borg på vilken gårdarna tenderar att ligga i två separata grupper, möjligen utpekande platserna för äldre storgårdar (Fig. 64). Till dessa ska också den arkeologiskt undersökta brytegården söder om kyrkan föras.

Borgs kyrka revs i början av 1800-talet när Borgs och Löts socknar sammanslogs till ett pastorat. Av en teckning från 1600-talet framgår att helgedomen var en s.k. salkyrka (Nisbeth 1989, s. 12). En portal i sydväggen ledde in i koret. I väster fanns ett litet vapenhus. I grova drag bekräftas teckningen av hur kyrkan återges på kartan från 1650, som visar en enkel, rektangulär kyrka utan torn, men till skillnad från teckningen utgår vapenhuset från långhusets sydvägg, inte dess västra gavel. Måttsangivelser på teckningen upplyser om att byggnaden är 29 alnar lång och 12 alnar bred (ca 17,5 x 7 m). Till det yttre är kyrkan en högmedeltida skapelse, men det hindrar inte att det bakom den avbildade fasaden har funnits äldre delar. Med tanke på att Borg långt före 1200-talet var en plats av central betydelse (Lindeblad & Nielsen 1997) är det inte långsökt att tänka sig att kyrkan i Borg var en av dessa romanska kyrkor som ombyggdes under högmedeltiden.



Figur 64. Kyrkbyn Borg 1650. Utsnitt ur en geometrisk jordebokskarta av Johan de Rogier. LSA D2:47-48.

Näst i tur är de 6 attungarna i *Cnæby*. Vi kan här erinra oss att en annan egendom i Sigridsnotisen omtalas med samma namn, men med det särskiljande tilläget att den ligger i Tjust. Ovan fann vi att detta *Cnæby* avser Eneby i Odensvi socken. Allt talar för att även det andra *Cnæby* avser en ort med namnet *Eneby*. Inom området vi avsöker finns flera kandidater.¹⁴⁷ Av dem tilldrar sig det till Borg gränsande Eneby utanför Norrköping genast vårt intresse. Dessa båda byar hänger intimt samman och redovisas tillsammans på nämnda karta från 1650. Anledningen är inte svår att finna. Byarnas inägor stöter nämligen mot varandra och de har gemensamma utmarker. Eneby bestod av 3 frälse- och 1 kronohemman. Därutöver fanns $\frac{1}{2}$ frälsehemman, men dess jord låg i s.k. humpar, dvs. utanför byns tegskiftade åkermark. Eftersom ett

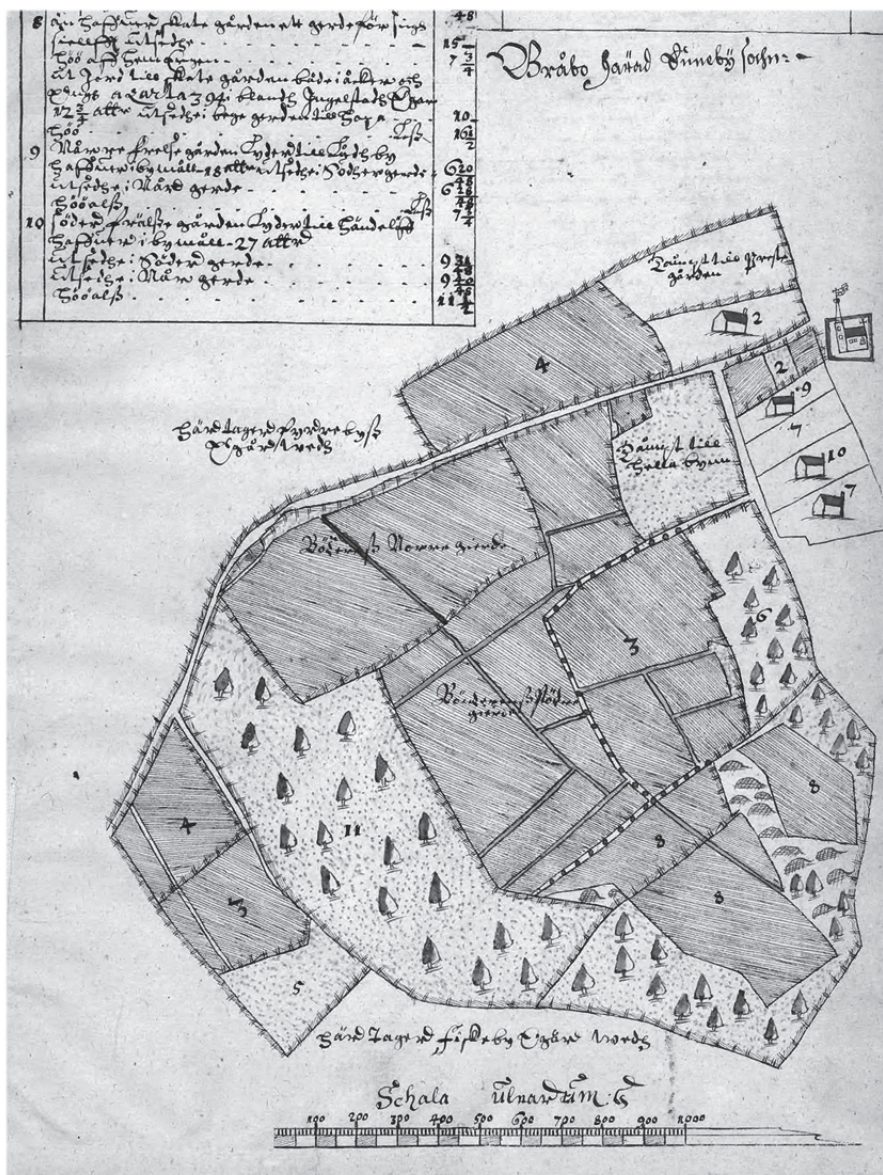
¹⁴⁷ I Östergötland finns sju byar som heter Eneby. Förutom de båda orterna utanför Norrköping ligger dessa i Nässja socken (Dals hd), Östra Stenby socken (Östkinds hd), Styrstads socken (Lösings hd), Västra Eneby socken (Kinda hd) och Horns socken (Kinda hd). I Närke finns dels ett Eneby i Hardemo socken, dels ett Eneby som är avhyst under Nynäs i Ekeby socken (LSA S1:18; FMIS Ekeby 61).

helt hemman i Eneby hade 4 stänger i byamål borde byn vara på 8 attungar. Vidare vet vi att varje hemman hade $12 \frac{1}{4}$ tunnland åker. På en attung har det i så fall gått drygt 6 tunnland, vilket ligger nära genomsnittet för attungens storlek i östra Östergötland.

Ordspråket säger att man inte ska gå över ån efter vatten, men det *Cnæby* där den danske kungen ägde 6 attungar kan mycket väl avse ett annat Eneby. På andra sidan Motala ström, eller *Strömmen* som alla Norrköpingsbor kort och gott benämner vattendraget, ligger på krönet av Norrköpingsåsen kyrkbyn Östra Eneby. Att det finns två Eneby så pass nära varandra kan tyckas märkligt, men förklaras enklast med att de inte ligger i samma härad. Östra Eneby räknas till Bråbo härad och har först i modern tid fått sitt särskiljande tillägg för att inte förväxlas med Västra Eneby i Kinda härad. Östra Eneby karterades i likhet med Borg/Eneby första gången 1650 och bestod då av 1 skatte- och 2 frälsehemman. Dessa gårdar hade sin åkerjord fördelad i tegskifte. Dessutom fanns en prästgård, men den hade sin jord i separata särägoblock (LSA D1:377). Totalt hade byn 86 tunnland åker, vilket mot bakgrund av attungens storlek i denna del av Östergötland bör motsvara omkring 12 attungar.

Kartan över Östra Eneby från 1650 (Fig. 65) ger en intressant ingång till hur storgården har sönderfallit i dels en huvudgård, dels landbogårdar. Vi lägger märke till att medan den intill kyrkan belägna prästgården (nr 2) har sin jord samlad i särägoblock (nr 3 & 4) med totalt 32 tunnland åker, är byns övriga 54 tunnland fördelade i tegskifte mellan de tre bondgårdarna. På kartan har lantmätaren med en påskrift märkt ut vad som är böndernas norra respektive södra gärde, dvs. den tegskiftade jorden. Prästgården är alltså avsevärt mycket större än bondgårdarna och är av allt att döma en efterföljare till en högmedeltida huvudgård. Till denna har legat två landbogårdar, motsvarande de båda frälsegårdarna. Däremot behöver inte skattegården vara en avsöndring från storgården. Ett återkommande mönster i Östergötland är nämligen att skattegårdar ligger i byar som i övrigt brukas av landbor.

Vilket Eneby är det då som avses i Sigridsnotisen? Å ena sidan kan man tycka att den geografiska närheten talar för Eneby i Borgs socken, å den andra kan man hävda att det förhåller sig precis tvärtom, eftersom denna by av ägoFigurn att döma är utbruten ur ett äldre ägoområde, som har omfattat både Borgs och Enebys historiskt kända byterritorier. Förhållandet framgår tydligt av kartan från 1650. Eneby invid Borg är antagligen en först under högmedeltiden grundad landboby. Nedan ska vi se att det förhåller sig på samma sätt med Österby och Bäck, den förra under Hällestad, den senare under Hallsberg. Alternativet Östra Eneby synes alltså vara att föredra. I så fall ägde den danske kungen omkring hälften av denna egendom.



Figur 65. Kyrkbyn Östra Eneby 1650. Utsnitt ur en geometrisk jordebokskarta av Johan de Rogier. LSA D1:377.

Det är svårt att med bestämdhet säga när en stenkyrka i Östra Eneby först uppfördes. Av bevarade murar och vissa andra äldre spår i den nuvarande kyrkobyggnaden samt en teckning från 1600-talet kan man sluta sig till att kyrkan varit av senromansk typ med rakt avslutat kor och försett med ett torn i väster. Tornet är avbildat på kartan från 1650 (Fig. 9:6). Exakt hur det

ursprungliga koret varit utformat kan vi aldrig få veta eftersom det revs mot slutet av 1300-talet och då ersattes med ett bredare och längre kor med eleganta valv i gotisk stil. Kyrkohistorisk expertis har stannat för att den äldsta stenkyrkan uppfördes omkring 1200 (Nisbeth 1995).

Av de egendomar som också bör ligga i östra Götaland återstår så *Uluæruth*. På nusvenska borde det bli Ulveryd. Ett tidigare frälsehemman med just detta namn finns vid en igenväxt vik på norra sidan av sjön Roxen i Kimstads socken, dvs. längre inåt landet, men fortfarande utmed Motala ströms vattensystem. Ulveryd omtalas första gången 1513 och har inte gjort några större avtryck i källorna (Franzén & Strandberg 1995, s. 47). Ulveryd är för litet för att kunna motsvara Sigridsnotisens 6 attungar, men är mig veterligt den enda bebyggelse i Sverige som har just denna skrivform. Man måste således förutsätta, efter tidigare påvisat mönster, att det har legat ett antal gårdar under Ulveryd och att dessa räknats in bland de 6 attungarna. Av ägoFigurerna att döma handlar det närmast om Fröjerum och Hunstorp.

Sigridsnotisen rymmer högst sannolikt ytterligare en egendom i östra Östergötland. För den ort som skrivs *Hallæstathæ* föreligger inom attungens utbredningsområde endast två alternativ, dels Hällestad i socknen med samma namn i det medeltida Bråbo härad, dels det av Hans Toll föreslagna Hällerstad i Östra Ryds socken (Toll 1923, s. 6). Till nackdel för det senare alternativet talar åtminstone tre omständigheter. En sådan är att om *Hallæstathæ* skulle avse Hällerstad i Östra Ryd borde ortnamnet uppräknas antingen före eller efter Wighby. Nu förhåller det sig inte alls på det sättet. En annan omständighet är att om Hällerstad i östra Ryd skulle vara identiskt med *Hallæstathæ* borde gården, som gränsar till Viby, ha ingått i Vibys ägodomän på samma sätt som övriga gårdar i omgivningen synes ha gjort. En ytterligare omständighet är att Hällerstad i Östra Ryd inte är tillräckligt stort för att motsvara Sigridsnotisens 8 attungar. Trots att gården varit säteri utgjorde den endast 1 mantal (Almquist 1947, s. 823).

Återstår så Hällestad i socknen med samma namn i Östergötlands norra bergslag. Denna ort ligger i en liten sluten odlingsbygd med många sekundärbebyggelser, övervägande med namn på *-torp*. Bygden ifråga har via vattenleder förbindelse med sjön Glan och Motala ströms vattensystem. Sockennamnet skrivs år 1316 (*in parochia*) *herlastadh* (SDHK 2757) och 1331 (*in*) *hællæstadum* (SDHK 3820). Om man rannsakar den äldsta kartan över Hällestad, en geometrisk avmätning från 1638 (LSA D3:47), framgår att Hällestad består av en prästgård och en liten klockaregård, belägna alldeles intill sockenkyrkan på södra sidan av Hällestadsån (Fig. 66). Tillsammans brukar de 14 tunnland åker, vilket är alldeles för lite för Sigridsnotisens 8 attungar. Om vi på kartan följer landsvägen norrut från kyrkan passerar vi först

en bro över Hällestadsån och därefter ett vägskal innan vi på vänster sida av vägen finner 4 gårdar på rad som kallas *Österby*. Vi lägger märke till att en tomt mitt i radbyn är obebyggd, det är en s.k. utjord och den hör till prästgården. Förutom denna utjord, som är av krononatur, består Österby av 2 + ½ skatte- och 1 frälsehemman. Totalt finns det 36 tunnland under plogen. Hällestads prästgård och Österby har alltså tillsammans 50 tunnland åker. Om det är denna jord som avses i Sigridsnotisen motsvaras en attung av 6,25 tunnland åker, vilket ligger nära genomsnittet för attungens åkervidd i östra Östergötland.



Figur 66. Hällestads prästgård och klockaregård samt Österby 1638. Utsnitt ur en geometrisk jordebokskarta av Johan de Rogier. LSA D3:46-47.

Nu är det möjligt att egendomen *Hallæstathæ* varit ännu något större. Väster om kyrkan på södra sidan ån ligger de två små byarna Västerby och Kulla. Dessa båda byar med vardera två hemman har fått en egen karta i nämnda geometriska jordebok (LSA D3:56). Eftersom Västerby och Kulla har gemensamt tegskifte kan de funktionellt räknas som en enda by. Deras åkermark omfattar 38 tunnland. Inbegriper vi jämte Hällestad och Österby också Kulla och Västerby i beteckningen *Hallæstathæ* blir attungens storlek i åkern 11 tunnland, vilket är något under genomsnittet för västra Östergötland, men betydligt över värdet för landskapets östra delar. Troligare, men långt

ifrån säkert, är därför att Kulla och Västerby inte har ingått bland de 8 attungarna, utan istället ansluter till den omfattande sekundärbebyggelsen i Hällestads socken. Denna utmärks av småbyar om 2–3 gårdar, en bebyggelse som på grund av sin sena tillkomst aldrig lagts i attungar.

Den i Östra Eneby konstaterade konstellationen huvudgård, kyrka och by återkommer i Hällestad. Prästgården och klockaregården synes vara efterföljare till den forna huvudgården. Deras jord ligger inte i tegskifte med gårdarna i Österby, utan i separata särägoblock. På huvudgårdens vidsträckta utmarker har torp tagits upp, varav vissa med tiden utvecklats till självständiga hemman, andra till små byar. Parallellt med detta har merparten av huvudgårdens jord utskiftats till landbor, varvid Österby uppstått.

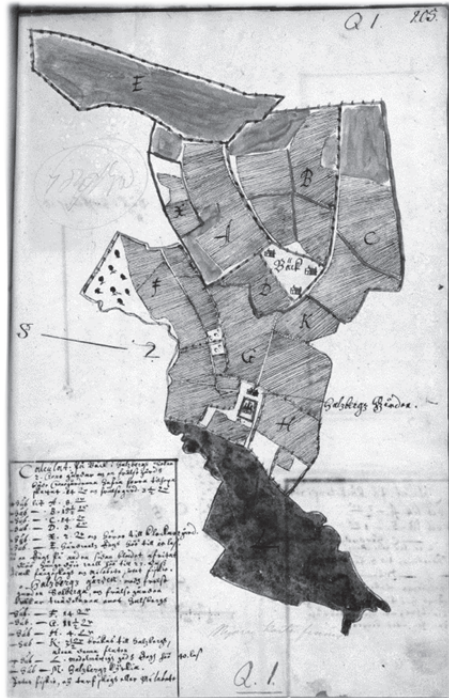
Ett memento i sammanhanget är att så pass mycket som närmare hälften av jorden i Österby är av skattenatur. För Hällestad och Österby tillsammans utgör skattejorden knappt en tredjedel. Som redan påtalats är ett återkommande mönster i Östergötland att de självägande böndernas gårdar ligger i byar som i övrigt brukas av landbor. Om vi på nytt antar att inte bara Hällestad och Österby utan också Kulla och Västerby ska inbegripas i begreppet *Hallæstathæ*, men undantar skattejorden, motsvaras en attung av 5,7 tunnland åker. Detta är något under genomsnittet för östra Östergötland, men kanske mer rimligt för skogsbygdssocken Hällestad. Tydligen är ovanstående, dvs. att skattjorden aldrig har ingått i storgården, också ett alternativ att räkna med.

Den medeltida stenkyrkan i Hällestad förstördes genom eldsvåda i slutet av 1800-talet. Den nuvarande sockenkyrkan är uppförd på samma plats som den gamla. Liksom övriga medeltida sockenkyrkor i norra Östergötland har den äldsta kyrkan i Hällestad utgjorts av ett långhus med två valv och i öster ett lägre rakslutet kor (Cnattingius et.al. 1968). Det sistnämnda tillbyggdes under 1400-talets första hälft av väpnaren Holmsten Johansson (Rosenstråle) till Sonstorp. Kyrkan har säkerligen tillkommit under 1200-talet, men det är omöjligt att utifrån den knapphändiga information som föreligger närmare ange tidpunkten. Hursomhelst omtalas Hällestads socken i början av 1300-talet.

Sigridsnotisens *Hwalsbyargh* kan inte gärna avse Vallsberg i Väderstads socken i västra Östergötland (Exkurs B). Ett bättre förslag kommer från Svend Aakjær som föreslår kyrkbyn Hallsberg i Närke. Sockennamnet skrivs *De Hualsberg* när det först omtalas i en förteckning över årliga beloppen av den s.k. sexårgården i Strängnäs stift (SDHK 2597). Detta är den äldsta längden över socknarna i detta stift, den är odaterad men brukar anses ha tillkommit ungefär 1314 till följd av påven Clemens V:s befallning vid kyrkomötet i Vienne. Enligt Sven Ljung är längden upprättad redan i samband med

inbetalningen av Lyontionden 1279–1282 (Ljung 1965; annan uppfattning Ekbohm 1968). Något ytterligare alternativ till lokalisering av *Hwalsbyargh* är för mig obekant.

Den äldsta kartan över Hallsberg är från 1637 och redovisar två gårdar (LSA S1:205). Den ena kallas Hallsbergsgården, den andra Solberga (Fig. 67). Tillsammans har de 32 tunnland åker. Hallsbergsgården är identisk med prästgården och ligger strax väster om kyrkan. Solberga är ett frälsehemman,



vars tomt ligger utanför kartbilden. På samma karta redovisas också byn Bäck som rymmer 2 krono- och 1 frälsehemman med tillsammans 42 ½ tunnland åker. Att Hallsbergs och Bäck's inägor stöter mot varandra, men också att de båda byarna delar på ett åkergärde, tyder på att de har ett gemensamt ursprung. Även om vi inte är närmare bekanta med attungens storlek i Närke, utan måste jämföra med Östergötland, passar uppgiften om att *Hwalsbyargh* är på 8 attungar bra med att åkermarkens totala omfattning i Hallsberg och Bäck uppgår till 74 ½ tunnland. På en attung gick det då nämligen 9,3 tunnland.

Figur 67. Hallsberg och Bäck. Kartan är orienterad med norr till höger i bilden. Kyrkan är avbildad med tre takryttare. Byn Bäck ligger mitt i åkermarken. Geometrisk jordebokskarta från 1637 av Olof Ragvaldsson Falk. LSA S1:205.

Inte heller i detta fall möter något hinder att ur kartbilden rekonstruera en huvudgård med kyrka och underlydande landboby. I liket med de tidigare studerade byarna är prästgården en efterföljare till den forna huvudgården. Byn Bäck synes ha tillkommit först när en betydande del av storgårdens jord skiftades ut till landbor. Till detta kan läggas en topografisk observation: Huvudgården med sin kyrka har legat på en höjd, medan landbobyen låg centralt i den lägre belägna produktionsmarken. Kyrkan i Hallsberg ombyggdes kraftigt på 1800-talet, men är ursprungligen en romansk stenkyrka.

Sigridsnotisens *Rynkeby* har inom attungens utbredningsområde bara två kandidater: Rinkaby i Hossmo socken i Möre och kyrkbyn Rinkaby i Närke.

Med tanke på att orten i Sigridsnotisen uppräknas alldeles före Hallsberg (*Hwalsbyargh*) är Närkesalternativet att föredra. Namnet *Rinkaby* kan först beläggas i den nämnda längden över socknarna i Strängnäs stift och skrivs då (*De*) *Rinkæby* (SDHK 2597). Den nuvarande kyrkans äldsta delar härstammar troligen från 1100-talets senare del, då en stenkyrka i romansk stil med torn i väster och ett smalare kor åt öster tillkom. Under högmedeltiden utvidgades kyrkan åt öster och omvandlades till en salkyrka. Rinkaby är beläget norr om Hjälmaren invid den gamla landsvägen mellan Närke och Västmanland och har alltså ett fördelaktigt kommunikativt läge. Från Rinkaby finns en vacker tegskifteskarta från 1687 (LSA S7:21). Byn rymde då 4 hemman och var på drygt hundra tunnland, varför den måste ha varit omkring dubbelt så stor som de i Sigridsnotisen omtalade 4 attungarna. Den danske kungen har således ägt omkring hälften av Rinkaby. Det konsekvent genomförda tegskiftet har utplånat alla spår av äldre rumsliga strukturer.

Återstår så till slut *Guluæ*. Vilken ort som avses med detta namn har jag funderat mycket på, men jag avstår från att redovisa mina tankegångar, då jag inte vill besvåra läsaren med att följa något som kan visa sig vara ett villospår. Bättre då att erkänna, att vi famlar i mörker inför det troligen korrupta *Guluæ*.

9.2.5 Danska intressen i det svenska riket

Det är nu dags att sammanfatta resultatet och dra slutsatser. Vi ska uppehålla oss kring tre problem: (1) attungens ålder, (2) de i Sigridsnotisen omtalade jordegendomarnas geografiska hemvist samt (3) deras storlek och organisation. Därutöver kommer tillkomsten av stenkyrkorna på dessa egendomar att tas upp till diskussion. Även Sigridlevs försvinnande ur historien kommer att beröras. Vi börjar med dateringsfrågan.

Sigridsnotisen omtalar att från den danske kungen Valdemar II:s besittningar i Sverige, vilka går under namnet *Sigridlev* och som tidigare varit i Valdemar I:s ägo, har elva jordegendomar omfattande totalt 90 attungar avskilts och givits till hertig Knud (av Reval). Eftersom Valdemar I dog 1182 måste godsbeståndet ha kommit i kungens ägo dessförinnan, troligen vid hans trontillträde 1157. Av detta följer att de egendomar som hertig Knud fick rimligen har varit definierade i attungar senast under Valdemar den I:s regeringstid, sannolikt tidigare. Från denna nya kronologiska stödjepunkt – vilken ligger närmare ett halvsekel före attungens tidigaste omnämnanden i diplomerna – är tidsavståndet inte långt till attungsbeläggen i de avskrifter från 1500-talet som avser de äldsta donationerna till Vreta kloster, vilka hänför sig till sekelskiftet 1100.

Premissen för här presenterade förslag till geografisk bestämning av de namngivna jordegendomarna i Sigridsnotisen är att orter i landskap där

attungen är känd via diplomerna givits prioritet framför orter i landskap utan sådana belägg. Det är nämligen endast i de förra landskapen som en verklig jordindelning i attungar låter sig beläggas. Undersökningen har för vissa egendomar omfattat ytterligare ett moment, nämligen att pröva om egendommarnas attungstal är rimliga i förhållande till hur mycket åkermark de hade. Testet baseras på geometriska kartor från 1600-talet. Detta fokuserade sökande har fått till resultat att samtliga egendomar, undantaget *Guluæ*, kunnat identifieras. De identifierade orterna ligger med ett undantag i områden med känd jordindelning i attungar enligt följande fördelning: Östergötland (48 attungar), Närke (12 attungar), Öland (4 attungar) och Tjust (2 attungar). Avvikelsen är Ärja i norra Södermanland med 16 attungar. Namnet *Ärja*, som under äldre medeltid skrevs *Arem* och i sin tur går tillbaka på ett förhistoriskt **Arhem*, är så pass ovanligt och speciellt att det är svårt att komma ifrån att det är denna ort som avses med *Arem*, trots att det i medeltidsbrevet inte finns ett enda belägg på attungen i Södermanland. Det andra alternativet, Åremma i södra Västergötland, måste, förutom med hänsyn till ortens geografiska belägenhet, uteslutas på grund av egendomens blygsamma storlek.

Även om nu, som synes vara fallet, en jordegendom i norra Södermanland under äldre medeltid har varit uppskattad i attungar kan man fördens skull inte dra slutsatsen att det i landskapet funnits en verklig jordindelning i attungar. Som framgår i kapitel 7 var attungen i Södermanland en beteckning på dels den ledungsskyldige bondens normala besuttenhet, dels den minsta jordlott som kyrkan kunde göra anspråk på vid inrättandet av prästgårdar, ibland benämnda *präståttingar*. I det förra fallet definieras attungen som en fjärdedels by, vilket är en så grov bestämning att den inte kan ligga till grund för någon verklig jordindelning. Av det senare fallet framgår att det därför varit nödvändigt att precisera jordägans storlek i örtugland, en underavdelning till marklandet. Det är därför endast i egenskap av en mycket grov uppskattning av en fastighets storlek som vi möter attungen i Ärja, inte som ett verkligt jordetal.

Enligt här gjorda identifieringar börjar Sigridsnotisen med Ärja i Södermanland, följs av Hällestad i norra Östergötland och fortsätter med Rinkaby och Hallsberg i Närke. Därefter görs ett hopp till Istad på Öland varefter notisen fortsätter med Eneby, Borg, Viby och Ulveryd, samtliga i östra Östergötland. Uppräkningen avslutas med Eneby i Tjust. Detta är inte en rak geografisk följd, men inte heller en helt slumpmässig. Det finns nämligen ett mönster som ger sig tillkänna på så sätt att redovisningen inleds med de i norr och väster belägna egendomarna och avslutas med de i öster. Mellan dessa båda grupper faller det i söder belägna Istad. Den som har ambitionen att

identifiera samtliga ortnamn i Sigridsnotisen lägger märke till att *Guluæ* sällar sig till den inledande gruppen.

Undersökningen har också resulterat i ett tydligt mönster med avseende på jordegendomarnas storlek och rumsliga organisation. De små egendomarerna är på 2 eller 4 attungar, de riktigt stora på 16 eller 24 attungar. Däremellan finns en grupp på 6 eller 8 attungar (Fig. 63). Det är uppenbart att Viby och Årja, de båda största egendomarerna, utgörs av ägodomäner. Dessa har namngivits efter den överordnade storgården enligt principen *pars pro toto*. Gårdarnas plats överst i hierarkin bekräftas av att stenkyrkor har uppförts i såväl Viby som Årja. Bland övriga i Sigridsnotisen omtalade orter har åtminstone tre i sin helhet ägts av den danske kungen: Hallsberg, Hällestad och Eneby i Tjust. Genomgående rör det sig om enstaka ägoområden. Stenkyrkor har också byggts i Hallsberg och Hällestad, båda är relativt stora egendomar på 8 attungar. Däremot inte i Eneby, som endast är på 2 attungar. Av detta kan man dra slutsatsen, att stenkyrkor även har uppförts på storgårdar som inte utgjort centrum i en ägodomän. Det finns också några orter där den danske kungen var en av flera jordägare (Borg, Rinkaby och Östra Eneby). Även på sådana orter har stenkyrkor uppförts och kanske då som "joint ventures". Slutligen förekommer att det till en storgård ligger en andel i en annan storgård utan att det fördenskull handlar om en sammanhållen ägodomän. Denna variant föreligger i Istad på norra Öland där det till storgården på nämnda ort ligger en andel i Norra Kvinneby på södra Öland.

Undersökningen har inte bara kastat ljus över 1100-talets storgårdar och ägodomäner. Med retrogressiva analyser av de äldre geometriska kartorna har det varit möjligt att följa utvecklingen under nästa fas, dvs. vad som hände med början under 1200-talet. På basis av i kartbilderna bevarade äldre strukturer har det gått att påvisa ett återkommande mönster med huvudgård, kyrka och underliggande landboby. Denna konstellation har uppstått till följd av huvudgårdsdriftens införande, varvid storgårdarna omorganiserats. Framför allt framgår av kartanalyserna vilken jord som har avstyckats för att brukas av landbor, och vilken som låg kvar under jordägarens egen drift. I vissa av de undersökta byarna (Östra Eneby, Hällestad och Hallsberg) synes prästgården vara en efterföljare till huvudgården. Eller annorlunda uttryckt: prästgården är den rest som återstår av huvudgården sedan övrig jord utskiftats. I Hällestad och Hallsberg fick avstyckningarna till följd att en helt ny by grundades en bit från huvudgården. Trots att utvecklingen inte gick lika långt i Östra Eneby är det ändå samma mönster som ger sig tillkänna där genom att prästens jord låg avskild från böndernas. Medan den förra låg i separata särägo-block hade de senare sin jord fördelad i tegskifte inom gemensamma gården. I Hallsberg och Hällestad har det förhistoriska bebyggelsenamnet tagits över av kyrka,

prästgård och socken, medan den nygrundade byn har fått ett eget namn (Bäck resp. Österby).

När Bjarne Beckman tänkte sig att Sigridsnotisens största egendomar avsåg hela kyrksocknar gick han ett steg för långt. Vibys 24 attungar omfattade visserligen en ägodomän, men denna har inte omfattat hela Östra Ryds socken. Inte heller Ärjas 16 attungar stora ägodomän har omfattat hela Ärja socknen. Detta är ett resultat som ger oss anledning att återknyta till Clas Tollin och den av honom ställda hypotesen som går ut på att den territoriella sockenindelningen i västra Östergötland, vilken han daterar till omkring 1200, i stora drag återspeglar den tidiga medeltidens ägodomäner (Tollin 2010, s. 155). Eftersom Sigridsnotisen inte omfattar några egendomar i västra Östergötland är det inte möjligt att direkt testa hans antagande. Däremot kan man konstatera, att hypotesen måste avvisas för Viby och Ärja. Inte heller Sigridsnotisens övriga jordegendomar med stenkyrkor ger stöd för att den territoriella sockenindelningen – som i grunden är en kyrklig sak, inte en världslig – skulle vara en kvarleva av äldre godsbildningar.

Ett av de mer oväntade resultaten i denna undersökning är att det funnits en stenkyrka på flera av Sigridsnotisens jordegendomar. Om samtliga identifieringar är korrekta handlar det om sju medeltidskyrkor. Tyvärr är samtliga kraftigt ombyggda eller till och med rivna. I ett fall återstår endast en ruin. Det är därför ofta svårt att närmare bestämma deras tillkomst. Men man kan göra en grovsortering. Ingen av kyrkorna kan med visshet pekats ut som tillhörande den tidigromanska typen, vilken utmärks av att det till långhuset i öster ansluter ett smalare absidförsett kor och i väster ofta ett torn samt att byggmaterialet utgörs av kalksten. Istället synes samtliga kyrkor på de aktuella egendomarna ha varit uppförda i gråsten och inte i något fall kan ett kor med absid beläggas. Sammanväger man kyrkobyggnadernas kända egenskaper med de äldsta skriftliga beläggen och av detta gör en helhetsbild förefaller kyrkorna kunna hänföras till en byggnadsperiod som ungefärligen sträcker sig från mitten av 1100-talet till mitten av följande sekel. Möjligen kan kyrkorna i Borg och Hällestad vara yngre, men eftersom båda är rivna går det inte säkert att veta. Men det räcker med denna vida dateringsram, som sammanfaller med det huvudsakliga stenkyrkobyggandet i de aktuella trakterna, för att slå fast, att flertalet stenkyrkor måste ha byggts när antingen en dansk kung eller hertig var ensam ägare till de ägområden på vilka helgedomarna uppfördes, alternativt delade ägandet med någon annan. Som framgår ovan har Sigridlev existerat senast vid Valdemar I:s trontillträde 1157. Därefter har godsbeståndet gått i arv till Valdemar II och efter honom har de egendomar vi här sysselsätter oss med överförts till hertig Knud, som dog först 1260. I Ärja, Hallsberg, Hällestad och Viby synes dessa danska digniteter ha varit ensamma jordägare. Det är av

denna anledning högst sannolikt att antingen en dansk kung eller hertig på något sätt varit delaktig i kyrkobyggandet på dessa orter.

Den äldre medeltiden kännetecknas av ett intensivt kyrkobyggande i såväl Danmark som Sverige. Den idag dominerande uppfattningen är att kyrkorna i största utsträckning bekostats av kungar, biskopar och stormän. Det finns inga skäl att betvivla, att Valdemar I och Valdemar II, som båda var starkt engagerade i kristendomens utbredande och kyrkans konsolidering också var dugliga godsägare för besittningar de hade i det svenska riket. Att uppföra stenkyrkor var för denna tid en sak av högsta prioritet i hela Skandinavien. Vi kan förmoda att de kungliga förvaltarna på de i Sigridsnotisen omtalade jordegendomarna var högst betrodda män som med sina tjänare, sitt husfolk och underlydande på de olika gårdarna utgjorde kärntruppen i den församling som besökte kyrkan. I detta avseende har det inte spelat någon roll huruvida jordägaren var inhemsk eller dansk.

Vad har då hänt med Sigritlev på 1200-talet? Som framgår av Sigridsnotisen har 90 attungar tilldelats hertig Knud av Reval och av dessa kan man, av skäl som framgår ovan, konstatera att en del genom arv kommit i Svantepolk Knutssons ägo, däribland den stora egendomen Viby. Svantepolk har säkert fått mer än så, kanske fick han allt. Vad som har hänt med det ”myckna andra” som ingick i Sigritlev har vi däremot ingen aning om. När källorna börjar flöda rikligare mot slutet av 1200-talet och följande sekel finns inga uppgifter om ett kungligt danskt godsbestånd i Sverige. Sigritlev måste alltså ha avvecklats. För ett godsbestånd är det en naturlig utveckling att delas genom arv och reduceras genom gåvor, pantsättningar och försäljningar. Efter några generationer kan ett tidigare samlat godsinnehav vara förflyktigt och fördelat på otaliga händer.

Finns det någon faktor som kan ha varit pådrivande i denna avveckling? Eftersom vi här försöker kasta ljus över ett tidigt skede i vår äldsta historia kan vi ta oss friheten att i brist på skriftliga vittnesbörd närma oss problemet utifrån principiella förhållanden. Ett sådant skulle kunna vara att det för en dansk regent fanns en inbyggd konflikt med att vara ägare av attungsjord i Sverige. Som ägare av sådan jord har han nämligen varit skyldig att bidra till utrustningen av den svenska ledungen, en krigsflotta som han som kung av Danmark kunde hamna i strid med. Sammandrabbningarna i början av 1200-talet vid Lena och Gestilren – där danska trupper var inblandade – kan vara händelser som fick Valdemar II att fundera på det lämpliga i att vara jordägare i Sverige, särskilt efter 1219, då han med Danmarks ledungsflotta hade erövrat norra Estland. Nu förhåller det sig säkerligen inte på det sättet eftersom det var hans frillosson hertig Knud av Reval som fick Sigridsnotisens namngivna egendomar, varför den inbyggda konflikten i så fall inte löstes, utan endast

överlämpades på en annan ledande person i kungafamiljen. Vi kan notera att den geografiska belägenheten av de ovan identifierade egendomarna har en tydlig östsvensk orientering och att de i flera fall är belägna nära kusten eller till havet anslutande vattensystem. Flertalet av de egendomar som tilldelades hertig Knud kan därför ha varit särskilt intressanta ur ett Östersjöperspektiv. Hertig Knud var också besutten i Estland där han disponera 53 hakar (lat. *unci*) i södra Harrien (KVJ, fol. 42r). Med Svantepolk Knutssons inflyttning till Sverige omkring 1250 löstes konflikten, åtminstone för den del av godsbeståndet som han fick i arv. Vad som hände med hertig Knuds egendomar i Harrien är okänt (Johansen 1933, s. 798).

Detroniseringen av Sigrid Storråda som historisk person gjorde begreppet *Sigridlev* till ett inom forskningen svårtacklat problem. Det är bara att konstatera, vi vet varken ursprunget till *Sigridlev* eller begreppets fulla sakliga innehåll, men allt tyder på att de namngivna jordegendomarna ligger i östra Mellansverige, från Närke och Södermanland i norr till Öland i söder och med tyngdpunkten förlagd till de östra delarna av Östergötland. Orienteringen är mot Östersjön och till detta innanhav anslutande vattensystem. Slutsatsen rimmer väl med Jarl Galléns tidigare refererade uppfattning, att den kodex som går under namnet *Kung Valdemars jordebok* består av diverse avskrifter gjorda av franciskanmunkar intresserade av all slags information som kunde underlätta planläggningen av deras ordensexpansion i Östersjöområdet. Detta får bilda utgångspunkt för kommande diskussioner i ämnet.

9.3 Öggestorp

Dovring konstaterade att de flesta attungsbeläggen i Småland är tämligen gamla (1947, s. 157). En av dessa tidigt belagda byar med jordindelning i attungar är kyrkbyn Öggestorp i Tveta härad. År 1268 gjorde kung Valdemar ett byte med Alvastra kloster då han mot sin arvejord (*patrimonium*), bestående av en attung i Öggestorp och en annan attung i det angränsande Ulfsnäs, fick 3 ½ attungar i byn Näs på Visingsö (SDHK 888). Nästa gång Öggestorp omtalas är 1353 när Mårten Birgersson ger sin hustru Ragnhild ersättning för avyttrade gods, däribland den längst i söder (*sunnaersta*) belägna gården i Öggestorp (SDHK 6620). År 1417 gav Peter Vitter och hans hustru Ingeborg Nilsdotter två gårdar i Öggestorp till Vadstena kloster (SDHK 18964). Klostrets jordebok från 1447 omtalar endast en gård på 2 attungar med räntan 4 lispund smör (SFSS 245, s. 58). Mantals- och uppbördsboken av år 1466 redovisar två landbor varav den ene har erlagt 2 lispund smör och den andre 1 ½ lispund (UUB C 32, fol. 47 v.). Vkj 1473 omtalar att klostret har

två gårdar med den sammanlagda avraden 4 ½ lispund smör (fol. 24 v.).¹⁴⁸ År 1502 hade klostret fortfarande två gårdar som räntade 4 ½ pund smör (HH 16, s. 89).

Denna svit från Vadstena klostrets jordeböcker speglar 1400-talets konjunkturförlopp. De två gårdar som gavs till klostret år 1417 var tre decennier senare sammanslagna till en enda brukningsenhet. År 1466 hade klostret åter två landbor i byn, men som endast erlade 3 ½ lispund smör. År 1473 hade gårdarnas avrad stigit till 4 ½ lispund. År 1502 var situationen oförändrad. Det handlar hela tiden om samma två attungar; undantaget en period under första hälften av 1400-talet motsvarade de varsin landbogård.

Kulturgeografen Ådel Vestbö-Franzén har i några artiklar behandlat kyrkbyn Öggestorp (Vestbö-Franzén 2002, 2008). I dessa arbeten har hon analyserat den äldsta kända kartan över Öggestorp som är från 1699/1700. Kartan finns dels som koncept, dels som en halvfärdig renovation på lantmäteriets kontor i Jönköping (Fig. 68). På nämnda karta återges ett regelbundet tegskifte där byns fyra hemman, närmare bestämt Norrgården, Stomgården, Bräckegården och Södergården har sina tegar i konstant lägesföljd. Stomgårdens och Bräckegårdens tegar är ungefär dubbelt så breda som Norrgårdens och Södergårdens. Bredden varierar mellan ca 40 och 100 meter. Tegarna i Öggestorp var därmed betydligt bredare än vad som var brukligt i Östergötlands byar (jfr fig. 29).

Att kartan över Öggestorp återger ett genuint medeltida skifte bekräftas av att gärdesindelningen, vilken bör ha tillkommit när tredingsträde infördes ca 1550–1600, inte tar hänsyn till tegarnas fördelning. Tegskiftet måste därför vara äldre. Trots sin höga ålder var tegskiftet något man fortfarande förhöll sig till år 1800 när storskiftet skulle genomföras, vilket framgår av ett då upprättat protokoll. Bräckegården yrkade vid detta tillfälle på kompensation för förlorad jord i samband med tillkomsten av Klockaregården och kyrkogården emedan ”Klockarebolet och kyrkans plan voro block ur Bräckegårds andel tagne”. Om denna tradition stämmer är tegindelningen i Öggestorp äldre än kyrkan.

Öggestorps romanska stenkyrka revs år 1882. Under rivningsarbetet framkom i korets mur en skatt med över 3000 mynt från perioden 1130–1210 (Golabiewski Lannby 2002, s. 111 f.). Av slutmyntens datering att döma är kyrkan – och därmed kartans tegskifte – senast från tidigt 1200-tal. Eftersom tegskiftet förutsätter existensen av en fast jordetalsräkning (Göransson 1985, s. 66) kan attungstaxeringen i Öggestorp gärna inte vara yngre än sekelskiftet 1200.

¹⁴⁸ HH 16 (s. 90) uppger felaktigt 5 pund smör.



Figur 68. Öggestorps kyrkby 1700. Bearbetad efter en karta i Vestbö-Franzén 2008.

Är det möjligt att sammankoppla gårdarna i de medeltida källorna med dem på kartan? Norrgården och Södergården bör vara de tidigare Vadstenaklostergårdarna. De båda smala tegarna motsvarar i så fall vardera 1 attung. Stomgården är byns gamla prästgård. Öggestorp var annex till Rogberga senast 1462, vilket framgår av att en för församlingarna gemensam kyrkoherde omtalas detta år (SDHK 28036). I protokollet till storskifteskartan uppges att Stommen är ett helt kronohemman till Rogberga pastorat. Återstår så Bräckegården som under den nya tiden var ett frälsehemman under säteriet Ulfsnäs. Den attung som år 1268 kom i Alvastra klostres ägo ingår antagligen i Bräckegårdens jordinnehav. Av tegbredden att döma bör dock gårdens hela innehav motsvara omkring två attungar. Sammantaget tyder dessa uppgifter på att Öggestorp var på 6 attungar eller däromkring.

Vidare finns ett möjligt samband mellan kyrkan och det kungliga jordinnehavet i Öggestorp. Eftersom den attung som kung Valdemar ägde 1268 sannolikt var en andel i Bräckegården är det troligt att någon av hans anfäder medverkade vid kyrkans tillkomst.

Enligt de boskaps- och utsädeslängder som upprättades 1626 var hela byns utsäde på 19,5 tunnor (Vestbö-Franzén 2002, s. 101). Omräknat med avseende på tredingsträde blir det knappt 5 tunnland per attung. Attungens åkerareal bör tidigare ha varit större än så. År 1700 utgjordes bara en tredjedel av åkergårderna av brukad åker. Övrig mark användes till svedje och bete. Vestbö-

Franzén antar säkert helt riktigt att syftet med svedjandet var att förbättra gräsväxten (2002, s. 104 f.).

Ovanstående pekar på att åkermark togs ur bruk och lades för fåfot i Öggestorp under senmedeltiden. På 1400-talet erlades avraden i smör. Tidigare kan den däremot ha utgått i spannmål, precis som den gjorde i byar med attungsindelad jord i Östergötland. Jordbytet år 1268, då en attung i Öggestorp och en annan i Ulfsnäs byts mot 3 ½ attungar på Visingsö, tyder på att avkastningen varit hög. Under senmedeltiden har arealproduktiviteten sjunkit, då boskapsskötseln ökade i betydelse på bekostnad av sädesodlingen.

Om nu attungsindelningen existerade i Öggestorp redan under 1100-talet har den sannolikt också funnits på andra orter i Tveta härad. Genast infinner sig då följdfrågan varför den fattigtiondedel som erlades till hospitalet i Skänninge utgick efter bondetal och inte attungstal på samma sätt som i Östergötland. En möjlig orsak är att Småland har en från Östergötlands slättland avvikande bebyggelsehistoria. I Småland låg den vikingatida bebyggelsen samlad i små bygder eller som enstaka enheter i ett hav av vidsträckta skogar. Till följd av tidigmedeltidens nyodlings- och kolonisationsföretag utvidgades de gamla bygderna, samtidigt som nya tillkom. När den förordning som reglerar avgifterna till Skänningehospitalet utfärdades omkring år 1200 hade bebyggelseexpansionen i norra Småland antagligen redan nått sådan omfattning att det inte längre var relevant att använda attungen som ett generellt mått på den odlade jorden – redan då fanns alltför många gårdar som inte hade attungstal. Som sagt, attungstaxeringen förefaller ha gjorts under en bestämd period i början av medeltiden.

9.4 En åttondel av vad?

Vi har nu kommit till den gäckande frågan om vilken helhet attungen var en åttondel av. Som redan framhållits finns inga källor som berättar om hur attungen uppstod. Indikationerna pekar dock i en bestämd riktning, nämligen ledungsväsendets hamna. En annan, och inte mindre svårbesvarad fråga, är hur hamnan förhöll sig till bebyggelsen. Det ska framhållas att svårigheterna inte är av principiell natur, utan ligger i bristen på relevanta källor. Under äldre medeltid var attungens etymologi säkert känd av alla och envar.

Styffes hypotes om att attungen var en åttondel av hamnan låter sig förenas med förhållandena på Öland, men möter motstånd i Östergötland, där hamnan, som Dovring kunde visa, inte var 8 utan 16 attungar. Hildebrands hypotes om att attungen var en åttondel av byn passar någorlunda i Östergötland (Fig. 19), men inte alls på Öland, där alltför många byar är 4 eller 6 attungar (Fig. 20). Är det så att Styffe har rätt på Öland och Hildebrand i Östergötland?

Hitintills har diskussion om attungens ursprung inte beaktat den tes som drivs i denna avhandling, nämligen att huvudgårdsdriften var utbredd under äldre medeltid och att den historiskt kända byn uppkom först under 1200- och 1300-talet genom huvudgårdarnas sönderfall i mindre brukningsenheter anpassade för en kärnfamiljs behov. Redan detta skäl talar emot att attungen skulle vara åttondelen av byn, snarare är den i så fall åttondelen av den normalstora bebyggelseenheten (Hyenstrands primärenhet), oavsett hur den var organiserad.

Dovring påpekade att det finns alltför många undantag för att man ska kunna ge Hildebrands teori företräde framför Styffes alternativ. Hildebrand och hans efterföljare förklarade inte heller hur åttondelen av en by kunnat bli ett standardiserat jordmått. Därtill kommer de välkända och ovan refererade sambanden mellan attungsjord, ledungspåbuds och ledungslåm. Uppgiften att hamnan i Östergötland var 16 attungar är från senmedeltiden. På den tiden var hamnan mer ett kameralt än militärt begrepp. Finns det då något som tyder på att Östergötlands hamna tidigare varit 8 attungar?

I Östergötland och på Öland (sannolikt också i Småland och Närke) var en normalstor landbogård under äldre medeltid en attung. Vid medeltidens slut var den fortfarande en attung på Öland, men ofta närmare två attungar i Östergötland. Utvecklingen i Östergötland var en följd av att gårdar slogs samman under senmedeltiden när befolkningen minskade och det blev brist på landbor. Situationen på Öland kan på något sätt vara kopplad till att ensädet där ägde bestånd ända fram till 1600-talet, men frågan måste anstå till ett annat tillfälle. Här skisserade förlopp öppnar upp för att hamnan om 16 attungar inte är ursprunglig, utan en senmedeltida kameral skapelse. Den bärande tanken skulle i så fall vara att hamnan fortfarande var ett bondelag om 8 normalstora gårdar. Det finns stöd för denna uppfattning.

Utskrivningar av östgötska bönder till krigstjänst till sjöss har fortfarande i någon omfattning förekommit under senmedeltiden. Även om sådana företag inte kan förutsättas vara direkt jämförbara med den gamla ledungen kan de likväl ha bevarat äldre drag. Under krigsåret 1452 föreskrev Karl Knutsson att från Ringstadaholms län – där Åke Jönsson uppbar skeppsskatt – skulle sju skattebönder eller landbor utrusta en åttonde med pansar, sköld, hjälm, armborst, svärd eller spjut och pålyxa. Dessutom skulle varje gård tilldela den man som for ut med skeppen åtta tolfte pilar. Syftet med nämnda skeppsskatt var att förse örlogsflottan med proviant. För denna sak skulle en gård om 6 skattebönder erlägga 4 spann siktat mjöl, 8 spann rensad malt, 1 pund smör, 1 pund fläsk, 2 pund nöt- och färskött, 1 pund fisk, 1 pund ost, 1 spann gryn och därtill 1 mark pön och 3 tomma tunnor. Lika mycket skulle erläggas av en gård om 12 landbor. Skattebönderna betalade alltså dubbelt så mycket i skeppsskatt

som landborna. Kungen uppmanade samtliga frälsemän och beväpnade bönder i Ringstadaholms län att vara redo att komma till Åke Jönsson när han kallade på dem, varpå han skulle förse dem med spisning och skepp (BSH 3, nr 23–24).

Av ovanstående ovanligt detaljerade uppgifter för hur ett krigståg till sjöss planerades i mitten av 1400-talet lägger vi märke till att medan skeppsskatten erlades av gärder om 6 eller 12 personer så var det en 8-mannagrupp som skulle välja ut en av dem till krigstjänst, varefter de som stannade hemma skulle utrusta den person som för ut med örlogsflottan. I Södermannalagens tillägg, den andra punkten, lämnas uppgifter angående hamnans vapen och naturaprestationer. De förra utgörs av sköld och svärd, spjut och hjälm, harnesk och pansar, handbåge (armborst) och tre tolfter pilar, de senare av 16 pund fläsk och 8 pund smör. Utrustningen är påfallande lik den som utgick från en 8-mannagrupp i Ringstadaholms län i mitten av 1400-talet. Däremot hade skeppsvisten en ensidig sammansättning av animalieprodukter, medan 1400-talets skeppsskatt, förutom fläsk och smör, också inkluderade spannmålsprodukter och fisk. Vi lägger också märke till att naturaprestationerna på 1400-talet inte utgick från en grupp om 8 bönder, utan gärder om 6 eller 12 personer.

Av ovanstående framgår att en 8-mannagrupp i Östergötland på 1400-talet skulle utse en av dem till sjökrigare och utrusta honom med i stort sett samma vapen som en hamna i Södermanland gjorde på krigsledungens tid. Det östgötska bondelaget motsvarade alltså till sin funktion den sörmländska hamnan, vilken liksom hamnan i Uppland och Västmanland innehöll åtta ledningspliktiga bönder (Holmbäck & Wessén 1940, s. 60, not 47; Ståhle 1941, s. 213; annan uppfattning Hafström 1949, s. 116 ff.). Eftersom en gård på 1400-talet ungefär var dubbelt så stor som under äldre medeltid betyder det att 8-mannahamnan hade fördubblat sitt jordinnehav under senmedeltidens omstruktureringar. I stället för att bondelaget i normalfallet hade 8 attungar disponerade man nu 16 attungar. Hamnan om 16 attungar synes alltså vara en senmedeltida skapelse.

Följande hypotes kan ställas upp: En hamna i Östergötland har under äldre medeltid varit 8 attungar. Det var en sådan enhet som attungen var en åttondel av. Den normalstora bebyggelseenheten i Östergötland sammanfaller i så fall med en hamna. Någon särskild indelning i hamnor, likt den som är känd från Svealand, var aldrig nödvändig i Östergötland, då bebyggelseenheternas utstakade ägoområden fungerade väl för detta syfte. Begreppet *hamna* synes för övrigt vara inlånat från Svealand. Motsättningen mellan Styffe och Hildebrand skulle därmed kunna hopjämkas till den tidigare utlovade kompromissen på så sätt att den ger företräde åt Styffes tes, samtidigt som den

ger Hildebrand rätt, såtillvida att normalfallet, dvs. 8 attungar i en by, inte är en slump, utan tarvar en förklaring.

Orsaken till att den dominerande storleken på en bebyggelseenhet i Östergötland var 8 attungar, mindre ofta multiplar av en sådan, kan antagligen sökas i den alltsedan tidig medeltid centrala föreställningen om *mansus* – en äga som var tillräckligt stor för att reproducera en familj. Vi får härvid tänka oss – jag erkänner att det är ett djärvt antagande – att man utgick från en beräkningsgrund där det i regel blev åtta stycken lotter när en normalstor bebyggelseenhet delades i ägor som alstrade tillräckligt med spannmål för en familjs försörjning. En sådan andel benämndes attung och fick status som standardiserat jordmått. Ovan har visats att attungen på 1300-talet (och högst sannolikt också under föregående sekel) ofta hade egenskapen att motsvara en normalstor landbogård, dvs. en kärnfamiljs brukningsenhet. Bebyggelseenheten på 8 attungar blir då detsamma som en hamna. Enheter av annan storlek har kunnat infogas i systemet genom delning eller sammanläggning med grannar.

På Öland var situationen något annorlunda. Där fanns inte på samma sätt som i Östergötland en normalstor bebyggelseenhet. Attungen lånades antagligen in till Öland som ett mått på en familjs normala besuttenhet. En by eller ett bondelag om 8 attungar bildade där en hamna. De senare inordnades i häradsvisa grupper på 80 attungar. Häradsindelningen i Östergötland saknar den öländska regelbundenheten. Sannolikt beror det på att den förra är äldre och dessutom föregår attungsindelningen. På språkliga grunder har Östergötlands häradsindelning bedömts som yngst varande från vikingatid (Andersson 1983, s. 64). Själva syftet med indelningen i attungar var antagligen en rättvis fördelning av ledungsbördan på den odlade jorden. Taxeringen i attungar har troligen gjorts lokalt, inom häradet och under medverkan av jordägarna på samma sätt som är känt för marklandet (Rahmqvist 1996, s. 40 f.).

Här föreslagna hypotes kan först tyckas paradoxal eftersom den tonar ner betydelsen av familjejordbruk och byar vid medeltidens början samtidigt som den understryker vikten av den familjebaserade mansusenheten. Motsättningen upplöses när vi betänker att det handlar om en brytningstid när ett nytt samhälle tar form till följd av externa impulser och interna omvandlingar. Enligt trestegsmodellen har vikingatidens storgårdar senast omkring sekelskiftet 1200 börjat ombildas till huvudgårdar. Medan driften av de förra var beroende av en god tillgång på trälar har de senare brukats med hjälp av dagsverksskyldiga torpare och i någon utsträckning landbor, som till skillnad från trälarna levde i juridiskt erkända familjer. Idén om att värdera jord i enheter avpassade för en familjs försörjning var en mäktig impuls från

kontinenten, som även i vårt land banade väg för feodalismen, men som – och detta är en viktig slutsats – föregick detta socio-ekonomiska system. Att idén har träffat det svenska riket redan före huvudgårdsdriftens genombrott måste betyda att det i någon utsträckning redan då fanns små jordägare som drev sina gårdar på familjebasis och därtill kanske med hjälp av några trälar. Sökarluset faller genast på det befolkningsskikt ur vilket ledungens vigermän rekryterades.

Attungen kan därmed antas vara ett resultat av ett kulturmöte mellan kontinentens idé om mansusenheten och vigermannens gård. Attungen var en äga med full ledungsplikt. Vigermannen kan ha ägt mer, men inte mindre än en attung. Det var en sådan äga som utgjorde en åttondel av hamnan och den senare var ofta detsamma som en normalstor bebyggelseenhet.

En invändning mot mitt resonemang om bebyggelseenheternas storlek skulle kunna vara att det är attungens numeriska modell som har skapat grupperingen i olika storleksklasser med jämnstora byar och att denna inte hade någon motsvarighet i den tidigmedeltida verkligheten. Att vikingatidens storgårdar varit av varierande storlek kan tyckas självklart och har t.ex. förutsatts av Janken Myrdal (2007, s. 161). Det ligger i sakens natur att den numeriska modellen har eftersträvat vissa storleksintervall (Fig. 19–20) på en annars glidande skala av bebyggelsestorlekar, men betyder det att den normalstora bebyggelseenheten på 8 attungar för den skull är en chimär? Vi måste här betänka att det är på basis av attungen – ett av medeltidens egna jordmått – som taxeringen har gjorts och att största möjliga rättvisa säkert eftersträvats av häradsnämnd och medverkande jordägare. Förekomsten av udda byamål som t.ex. i Väderstad och Vallsberg (Exkurs A & B) visar dessutom att det fanns gränser för hur mycket man ville jämka.

Slutligen vill jag fästa uppmärksamheten på en mycket intressant observation. Sigurd Rahmqvist har observerat att i de gamla järnåldersbygderna norr om Mälaren finns ett mönster av jämnstora byar taxerade till omkring 3 markland (Rahmqvist 2002, s. 121). Gårdetalet i dessa byar kunde däremot variera betydligt, eftersom brukningsenheterna var av olika storlek. Han tillägger att detta karakteristiska bebyggelsemönster med jämnstora byar inte är något som formats under medeltiden, utan har sitt ursprung i järnåldern.

9.5 Staten, ledungen och skatterna

I en idérik genomgång av skatter och statsbildning i det tidigmedeltida Sverige gör Thomas Lindkvist (1988, 1989) en åtskillnad mellan avgifter som har beräknats individuellt och sådana som utgått kollektivt. Medan de förra

dominerade i Götalandskapen var de senare vanliga i Mälارlandskapen. Vidare slår Lindkvist fast att skatterna i Väster- och Östergötland, till skillnad från dem i Mälарlandskapen, uppkom ur ett herravälde som vilade på kungamaktens konkreta, fysiska närvaro. Gengärden (gästningens avlösning) i Västergötland och ledungsskatterna i Mälарområdet framstår i hans modell som idealtypiska motsatser. Situationen i Östergötland förefaller däremot vara mer komplicerad. Enligt Lindkvist fanns där inslag av båda typerna av skattesystem: i väster gengärd, i öster ledungsskatt.

Det kan emellertid inte med säkerhet slås fast att gengärden har utgått utanför västra Götaland (Dovring 1951a, s. 42). Dessutom var jorden i hela Östergötland indelad i attungar och därmed ledungspliktig. Slutsatsen bekräftas av att ledungslamen har utgått från samtliga härad i Östergötland. De komplementära skattesystemen blir i så fall betydligt skarpare till sin kontur och sitt ursprung. I väster fanns ett landbaserat och i öster ett sjöbaserat system eller, om man så vill, hästar och tyglar i väster, skepp och åror i öster.

Lindkvist har utmanat en gammal ”sanning” och föreslagit att den kungliga ledungen hade sitt ursprung i Östergötland (1989, s. 180). Den här undersökningen ger stöd åt Lindkvists hypotes. Attungens utbredning och koppling till ledungen talar starkt för att det var i Östergötland och på Öland som kungen först kunde bjuda ut ledung. I Svealagarna regleras ledungen i Konungabalken, medan Östgöotalagen symtomatiskt saknar Konungabalk. I ett landskap där kungamakten sedan gammalt var fysiskt förankrad och hade sitt patrimonium (Tollin 2002) var ledungsskyldigheten, och annat som sammanhörde med den, sedan länge en naturlig del av kulturlandskapets rumsliga struktur. I än högre grad gäller detta för Öland med den katasterliknande indelningen i härader om 80 attungar. Närke och norra Småland har troligen ingått i samma system. Det är annars svårt att förklara varför det fanns attungsjord där. Att jordägarna i Tjust sällat sig till ledungsväsendet bekräftas av att ledungslamen är känd från denna gamla kulturbygd.

Det mesta pekar alltså på att attungens utbredning sammanfaller med ett välorganiserat militärt system, upprättat inom ramen för en skyddssammanslutning, där medlemmarna utgjordes av jordägare med skyldighet att bidra till det gemensamma försvaret. Samma skyddsgemenskap garanterade jordägarnas rätt till den jord som prestationerna vilade på. Utvecklingen har antagligen – ja, detta är en hypotes – gått över flera konkurrerande sammanslutningar innan en dominerande framträtt, som samtidigt var den mest fördelaktiga att ansluta sig till. I en sådan gemenskap, som vi benämner en minimal stat, behöver inget annat än försvaret och rättsväsendet ha varit gemensamma åtaganden. Som vi har sett sammanföll

attungsindelningen med Östgöta lagsaga och två till denna jurisdiktion angränsande rättsområden – Öland och Närke. Eftersom de båda senare rättskipningsområdena var betydligt mindre än Östgöta lagsaga är det troligt att de vid någon tidpunkt valt att militärt ansluta sig till östgötarna och deras förbundna i norra Småland. Att lagsagan var en skyddsgemenskap framgår t.ex. av att personer från andra jurisdiktioner inte omfattades av samma regler som infödda och att de senare inte kunde dömas fredlösa, och därmed utlämnas till annan rätt, om de hade tagit livet av en främling. Särskilt tydligt uttrycks detta i Äldre Västgötalagens välbekanta bestämmelser om mansdråp (ÄVgL M). Notabelt är att samma regler synes gälla för östgötar och närkingar som för västgötar, men däremot inte personer från Svealand och Småland (väl Tiohärad). Det kan inte råda någon tvekan om att det svenska riket uppkom genom en federation av olika landskap, som hade egna lagar och sedvänjor. Parallellt med denna världsliga utveckling har den gamla kulturen mönstrats ut och den kristna kyrkan tagit folkets själar i sitt beskydd.

Beslutet om att indela jorden i attungar behöver inte ha kommit uppifrån. Om vi förutsätter att det var häradsstinget som fattade beslut om jordtaxering kan man tänka sig en utveckling som fick till följd att när tillräckligt många häradsdistrikt väl hade anslutit sig till principen att fördela ledningsbördan efter attungstal tvingades övriga att följa efter. I sammanhanget kan nämnas att det inte tycks ha funnits något överordnat ekonomiskt centrum i järnålderns Östergötland. Av de arkeologiska fynden att döma var välståndet tämligen jämnt fördelat över landskapet (Rundkvist 2011).

Ovanstående skiss om statens uppkomst är starkt påverkad av den amerikanske filosofen Robert Nozick och hans verk från 1974 ”Anarchy, State, and Utopia”, särskilt det femte kapitlet. Nozicks arbete är en vidareutveckling av John Lockes teori om samhälls- eller statsfördraget. Till skillnad från Hobbes ansåg inte Locke att det s.k. naturtillståndet är ett krigstillstånd. Redan före staten finns en naturrätt, som var och en har över sin egen person och egendom. Men i avsaknad av en allmän lag och en gemensam rättskipning blir naturtillståndet ett läge av osäkerhet och bristande rättsskydd. Därför träffar folket och dess medborgare en fri överenskommelse om upprättandet av en statsmakt. Staten har alltså inte tillkommit genom våld eller militärt tvång. Den högsta statsmakten är den lagstiftande som folket utövar genom valda representanter, utan vilkas samtycke inga skatter får indrivas.

10 Jordvärderingssystem i medeltidens Sverige – en syntes

Han var en av de verkligt stora historikerna i Sverige, alla vi som läste historia på nittonhundrasextitalet hade blivit tenterade på hans böcker om medeltiden, han hade varit rådgivare åt de största politikerna i samtiden, han mindes allt och glömde ingenting, den svenska kulturpolitiken var i långa stycken en produkt av hans tankar, ingen vågade såvitt jag vet betvivla hans ord, vad än hans ord handlade om, han var ledamot på stol tio sedan nittonhundrasextiätt.

Torgny Lindgren (Minnen)

Det övergripande syftet med den här avhandlingen är att undersöka hur framväxten av jordvärderingssystemen förhåller sig till avhandlingens överordnade socio-ekonomiska modell om tre slags agrara produktionsformer – storgårdsdrift, huvudgårdsdrift och landbodrift – som har avlöst med också överlappat varandra under loppet av medeltiden. Denna modell har på olika sätt underbyggts och förtydligats genom kartläggningen av jordetalen och deras funktioner. Jag ska därför inleda föreliggande syntes med att i grova drag sammanfatta kunskapsläget för hur lantbruket har organiserats och förändrades under medeltiden för att därefter beskriva utvecklingen av jordvärderingssystemen med fokus på attungen och marklandet. De frågeställningar som som formulerades i avhandlingsarbetets inledningsskede, och som finns listade i kapitel 2, har samtliga kunnat besvaras. Svaren återkommer i föreliggande syntes med undantag för jordetalens och avradens storleksbestämningar. Dessa förhållanden finns utförligt dokumenterade på andra ställen i avhandlingen. Men först vill jag slå fast att uppkomsten av attungen och marklandet inte kan knytas till några speciella miljöer, t.ex. kungsgårdar, utan synes ha omfattat all odlad jord inom ett härad/hundare eller ett helt landskap.

Avhandlingen har bekräftat att den i kapitel 1 lanserade trestegsmodellen är relevant för svenska förhållanden. Medeltidens lantbruk låter sig indelas i tre slags produktionsformer, vilka har varit dominerande under varsin period. Huvudgårdsdriften är en mellanform i denna historiska sekvens och den uppstod genom en omvandling av ett system med storgårdar, som drevs med hjälp av brytar, trälar och legohjon. Insprängda i storgårdarnas ägoområden fanns mindre gårdar som ägdes av fria bönder med rätt och skyldighet att bära vapen, vilka utgjorde rekryteringsbas för ledungsflottan. Dessa s.k. vigermän var kungens män och åtnjöt hans beskydd och är ursprunget till skattebönderna. Utan kungligt beskydd hade dessa små jordägare säkerligen dragits in under en lokal jordherres maktssfär och gjorts till landbönder på sina egna gårdar. En viktig orsak till de svenska böndernas starka ställning är att de till skillnad från kontinentens bönder medeltiden igenom förblev militärt viktiga och därför aldrig utslöts från deltagande i den offentliga maktutövningen (jfr Wickham 2009).

Senast under vikingatiden har fasta rågångar utstakats mellan storgårdarnas domäner och som ofta är identiska med de historiska byarnas ägo gränser. Ett system av ägoområden har lagts ut över landskapet. Denna viktiga händelse i äganderättens historia är en förutsättning för all jordtaxering – men också senare jordskiften – eftersom man måste känna utbredningen av den äga som ska värderas, och eventuellt skiftas.

Kring sekelskiftet 1200 har storgårdarna börjat omvandlas till dels landbobyar, dels huvudgårdar som drevs med dagsverken utförda av torpare och landbor. Torparna hade avsevärt större arbetsplikt än landborna och var ofta frigivna trälar – eller ättlingar till sådana – som fått en bit jord att odla upp på storgårdarnas utmarker. Landbornas ursprung är mer ovisst, men de kan dels härstamma från självägande bönder, dels vara torpare som avancerat på samhällsstegen. Till skillnad från torparna brukade landborna jord som avsöndrats från storgårdarnas gamla kärnåkrar. En viktig observation är att landbornas jord hade jordetal till skillnad från torpen som saknade sådana. Landbornas avrad utgick vanligen i spannmål eller någon annan jordbruksvara. Gemensamt för torpare och landbor var att hushållet och arbetslaget baserades på kärnfamiljen. Vikingatidens utvidgade familj med ett till storleken varierande inslag av trälar var definitivt på väg att ersättas med det historiskt kända familjejordbruket. På många av huvudgårdarna har dock tråldomen dröjt kvar under hela 1200-talet, men dess ekonomiska betydelse var i avtagande och upphörde helt i början av 1300-talet. Torparnas och landbornas dagsverken hade då ersatt trälarnas tvångsarbete.

Varför tråldomen försvann är ett återkommande diskussionsämne. En ekonomisk förklaring som ofta framförs är att det skulle ha varit mer lönsamt

för de stora jordägarna att ha tillgång till arbetspliktiga torpare och landbor än att direkt kommendera trälar. Anledningen är att behovet av arbetskraft fördelar sig ojämnt över året. Den nödvändiga arbetsstyrkan är bara en bråkdel av vad som behövs under perioder av toppbelastning som sådd och skörd. Fördelen med torpare och landbor är således att deras arbetskraft kan utnyttjas när den behövs. För övrigt kan torpare och landbönder själva dra försorg om sig och sina familjer. Kalkylen blir då att så länge värdet av den arbetskraft som torpare och landbor levererar är större än vad godsägaren skulle få ut genom att använda den jord som de underliggande enheterna disponerar i egen regi är det lönsamt med sådana enheter (Jonsson 1985, s. 15). Men dessa i och för sig riktiga iakttagelser är del av en större förklaring, nämligen att huvudgårdsdriften är en direkt motsvarighet till det europeiska godssystem som på engelska benämns "the manorial system" och att slavar inte behövs för att detta system ska fungera. Med införandet av huvudgårdsdrift på svenska lantegendomar anpassades jordbruket i Sverige till kontinentala förhållanden. Detta är en fullt tillräcklig förklaring till träldomens försvinnande och som inte behöver förstärkas med moraliska eller religiösa argument.

Huvudgårdsdriften kunde organiseras på lite olika sätt i olika landskapstyper. I gamla slättbygder var det vanligt med väl sammanhållna godscomplex, som dels bestod av en huvudgård med underlydande torp och därtill ofta en vattenkvarn, dels av en by med landbogårdar. I de senare fanns inte sällan också en skattegård, men den omfattades inte av huvudgårdsdriften. Arbetsplikten var den länk som ekonomiskt och driftsmässigt förenade huvudgården med de underlydande landbogårdarna och torpen. Stordrift var vanligt förekommande och arbetet på huvudgårdarnas domäner leddes av en bryte, som ofta hade dubbla roller, dels var han gårdsförvaltare, dels arrendator av samma gård.

Utvecklingen under äldre medeltid kännetecknas av befolkningstillväxt och en expanderande spannmålsodling, vilka sammanhänger med huvudgårdsdriften, vars främsta syfte synes ha varit att producera stora mängder spannmål. Det är symptomatiskt att kvarnnäringen etableras i Sverige under 1200-talet. Förutom i städer uppfördes vattenkvarnar främst på huvudgårdar.

Redan under 1200-talet har jord avskilts från huvudgårdarna och fördelats på nygrundade landbogårdar. Den här avsödringsprocessen kan följas fram till mitten av 1300-talet, då många huvudgårdar hade minskat så mycket i storlek att de minsta inte var större än en fullsutten skattegård, motsvarande ett markland eller två attungar jord. I takt med att nya landbogårdar tillkommit har samverkansformer utvecklats kring dikesgrävning, byggande och underhåll av

hågnader och vägar och andra gemensamma åtaganden, varvid byn konstituerades som en samarbetsorganisation. Efter digerdöden avvecklades huvudgårdsdriften definitivt varvid de sista brytarna uppgick bland landborna.

Hur förhåller sig då ovan skisserade förlopp med jordvärderingssystemens utveckling? Vi börjar med attungen som har en lång utvecklingshistoria. Attungen infördes under en tid då lantbruket huvudsakligen bedrevs inom ramen för storgårdsdrift och var då ett rent jordmått. Det finns inget som tyder på att attungen i sitt äldsta skede fungerade som byamål. Om det fanns flera jordägare kan däremot avkastningen från en storgård ha delats mellan intressenterna med hjälp av attungstalen.

Med tiden har man insett att attungen kunde användas som en standardiserad normenhet i ett fastighetssystem med flera funktioner. Tidigare forskning har tryckt på att skatt och avrad normerades med attungen som bas. Ledungslamen var en avlösning av ledungspikten och den drabbade alla jordägare, men var en ganska liten skatt. Avraden var den avgift som landbon betalade i utbyte mot brukningsrätten till en gård och med den hade kungamakten inget att skaffa, om det inte handlade om kronans egna landbor (kronobönder). Samtidigt började attungen underindelas i bråktal efter ett duodecimalt system, vilket möjliggjorde ett mer preciserat jordäggande och underlättade dessutom handeln med jord. Geometrisk stång- och alntal har knutits till attungen, varpå byarnas ägor kunde fördelas efter andelsprincipen (share-holding). Med tiden har ägollotterna ordnats i konstant lägesföljd, s.k. solskifte. Först då existerade tegskiftets båda principer – breddproportionalitet och konstant lägesföljd – sida om sida. Tegskiftet har alltså inte införts som ett färdigt paket, något som landskapslagarnas formuleringar ibland kan ge intryck av.

Till attungen fanns olika tillhörigheter som noga specificerades i varje enskilt fall. Till attungen kunde också servitut knytas med rättigheter till nyttigheter i andra byar. Först under andra hälften av 1200-talet har man börjat inrätta geometriskt reglerade byggnadstomter. Systematiken och överskådligheten hade då nått det stadium vi möter i Östgötaleden. Samtidigt påbörjades en övergång till halvträde varvid ersättningen för trädesärjningen normerades med attungen som bas. Troligen var trädespenningens normering den funktionen som sist knöts till attungen.

Attungen ingår också i en ekonomisk omvandling. Attungsjord har värderats i pengar och ingått i ekonomiska transaktioner senast vid mitten av 1200-talet. Att riksjarlen Birger Brosa enligt uppgift ska ha sålt attungsjord till Vreta kloster öppnar för att kommersiella transaktioner gjorts redan i slutet av 1100-talet. Att en och samma jordlott vid skilda tillfällen har betingat olika pris tyder på att en jordmarknad existerade före 1350. Jordprisets uppgång

under 1300-talets förra hälft och prisfallet i samband med digerdöden pekar på närvaron av marknadsmekanismer. Att attungens pantvärde i genomsnitt var $\frac{1}{4}$ lägre än marknadspriset visar att borgenären har fått betalt för krediten om panten förföll.

Attungen underlättade handeln med jord också på annat sätt. De östsvenska landskapslagarna känner ingen motsvarighet till den västsvenska omfärden. I Västergötland var jordlotterna fördelade i ett regellöst skifte över bymarkerna. I Östsveriges tegskiftade byar var proceduren överflödigt. Tegskiftet minskade med andra ord transaktionskostnaderna.

Framväxten av attungens mångfunktionella fastighetssystem sammanhänger tydligen med att den äldre medeltidens storgårdar har sönderfallit i mindre brukningsenheter, varvid byar uppstått. Jordvärderingen i attungar har underlättat utskiftningen och uppdelningen av storgårdarna – och deras efterföljare huvudgårdarna – i landbogårdar. Av detta följer att byns samarbetsformer har utvecklats parallellt med upplösningen av den äldre medeltidens storjordbruk. Vi måste hålla öppet för att vissa storgårdar direkt har gjorts om till byar utan att dessförinnan först ha varit huvudgårdar, medan andra har förblivit brytegårdar, men då upphöjts till centrum i lokala godscomplex. Varje enskild bebyggelseenheter behöver därför inte ha varit huvudgård innan den omvandlades till en by.

Den här beskrivna utvecklingen gäller östra Götaland, men samma övergång till ett familjebaserat jordbruk underlättades när marklandet infördes i Svealand. Att attungen och marklandet skapade gynnsamma förutsättningar för övergången till familj jordbruk har tidigare inte framhållits i forskningen. En bland flera orsaker till marklandets införande var säkerligen att jordetalet möjliggjorde att huvudgårdarnas söderfall resulterade i byar med regelbunden struktur, något som givetvis var önskvärt.

Trots att Östergötlands jordbruksbygder var attungsindelade före 1200-talet är det först framåt mitten av 1300-talet som bruket av attungstal blir dominerande i jordebreven. I tid sammanfaller förändringen med huvudgårdsdriftens avveckling och familj jordbrukets slutliga framryckning till den dominerande ställning som det skulle få under senmedeltiden. Det var landbor och skattebönder som var tegskiftessystemets användare, inte brytar och torpare.

Efter huvudgårdsdriftens avveckling har dess fysiska strukturer funnits kvar i vissa byar. Ett exempel är Tift utanför Linköping, där den gamla huvudgården visserligen brukades av landbor, men där byns ägor fortfarande på 1400-talet inte omfattades av ett gemensamt tegskifte. Istället var huvudgårdens jord avskild från byns övriga ägor. Till saken hör också att den forna huvudgårdens attungar avkastade mer än byns övriga attungar.

Östgötalagen stadgar att alla attungar i en by ska vara likvärdiga, men så var alltså inte fallet i Tift. Den högre avkastningen på huvudgårdens attungar tycks vara ett resultat av den tidigare huvudgårdsdriften, då byns bästa jord fick den mest grundliga och gedigna jordbearbetningen och gödslingen. Äldre forskning har framhållit att jordetalen var avradsnormerande, men detta gäller bara den jord som utarrenderades till landbor. Den jord som brukades direkt under huvudgårdarna har ofta avkastat mer än landbogårdarna och bestämts på annat sätt, ofta som en tredjedel av skörden.

Både attungen och marklandet var besuttenhetsmått. Det var jorden som utgjorde det inkomstbringande kapitalet. Såväl jordvärderingen i attungar som den i markland baserades på åkerns kapacitet att alstra säd, en egenskap som varierade med jordens godhet. Jordetalen har därför aldrig motsvarat en bestämd yta. Övriga markslag som ängar och betesmarker har däremot inte i nämnvärd grad inverkat på jordtaxeringen. Istället har dessa markslag räknats som åkerns tillhörigheter. Attungen och marklandet har i stort fyllt samma funktioner, men var likafullt basenheter i två skilda fastighetssystem. Trots de funktionella likheterna var strukturerna alltför olika för att de skulle kunna fusioneras. Det finns historiska skäl till olikheterna. Medan attungssystemet var resultatet av en lång utveckling, där den ena funktionen successivt hade lagts till den andra, var marklandssystemet från första början flerfunktionellt när det uppstod i mitten av 1200-talet. Systemens olikhet låg främst i deras numeriska uppbyggnad. Medan marklandet utgick från mynträknningen i enheterna mark, öre, örtugar och penningar byggde attungens underindelning på bråktal ordnade efter ett duodecimalt system. Fördelen med marklandssystemet var dels att det baserades på den för alla välkända mynträknningen, dels att fraktioneringen var längre driven än hos attungen. Marklandets konstruktör(er) kunde inte bara tillgodogöra sig den långa utveckling som attungen hade genomgått, de förbättrade också systemet. Marklandet var definitivt ett i sin tid mer modernt jordetal än attungen. Samtidigt kan det inte råda någon tvekan om att marklandet har haft attungen som sin närmsta förebild.

Eftersom attungen och marklandet hade olika geografisk utbredning – Närke var det enda landskap där marklandet undanträngde attungen – kan marklandet inte, som Folke Dovring menade, ha utvecklats organiskt ur attungen genom en omvandling i lokalsamhället. Istället tycks marklandet ha tillkommit genom en rent intellektuell ansträngning. Hursomhelst är marklandet en transformation av attungen. Att marklandet nära sammanhänger med attungen framgår av att det förra jordetalet i teorin – och ibland också i praktiken – var dubbelt så stort som det senare. Ett sådant samband kan inte ha uppkommit genom en slump. Huvudregeln två attungar på ett markland gäller

dock bara för äldre medeltid. Senare har såväl attungen som marklandet differentierats och regionalt antagit andra storlekar, varvid det gamla sambandet rubbats. I västra Östergötlands och Upplands slättbygder synes dock huvudregeln ha bestått in i den nya tiden. I nämnda områden förblev spannmålsodlingen fortsatt viktig under senmedeltiden till skillnad mot många andra trakter där boskapsskötseln ökade i betydelse på bekostnad av åkerbruket.

Olika forskare har föreslagit skilda orsaker till marklandets uppkomst. Varje enskild förklaring har tagit fasta på någon av marklandets funktioner. Erik Lönnroth antog att marklandet hade införts på statligt initiativ i beskattningssyfte. Folke Dovring menade att det var kyrkan som med marklandet ville främja sina intressen och att avradsvärderingen var marklandsräkningens grund. Sölve Göransson har tagit fasta på lokalsamhällets behov och föreslagit att marklandet infördes för att möjliggöra tegskiftet. Det senare är ett motiv som ligger nära det här föreslagna, nämligen att det var önskvärt att storgårdarna omvandlades till byar med regelbunden skiftesform. En annan orsak skulle kunna vara att marklandet minskade transaktionskostnaderna; något som alla som köpte och sålde jord var betjänta av. Som jag ser det finns det ingen anledning att lyfta fram en enskild funktion och hänföra all förklarande kraft till just denna. Bättre är då att ge en multifunktionell förklaring till marklandets uppkomst. Det var just genom sin mångsidighet som marklandsräkningen blev en sådan framgång, åtminstone i Svealand. Eftersom jorden i Närke sedan gammalt var indelad i attungar var det knappast lika brådskande att införa det nya jordetalet i detta landskap som i Mälardalens kulturbygder. Övergången till marklandsindelning har i Närke varit en utdragen process som inte var avslutad förrän i mitten av 1300-talet. Ett tidigt initiativ att byta jordvärderingssystem synes ha kommit från upplandslagmannen Birger Petersson, som på 1290-talet införde marklandsräkning på sin egendom Öna i södra Närke. Birger var huvudredaktör för Upplandslagen och tillsynes en understödjare av marklandets utbredande (Fig. 69).

Attungen är inte bara äldre än marklandet, utan det äldsta jordetalet över huvud taget i det svenska riket. Det är dock inte möjligt att säkert fastställa attungens ålder. Att jordetalet existerade i början av 1200-talet är ställt utom allt tvivel. Troligen är attungen omkring hundra år äldre än så. Det finns nämligen starka indikationer på att jord har definierats i attungar under kung Inge Stenkilssons regering, dvs. omkring sekelskiftet 1100. Av främst bebyggelsehistoriska skäl kan inte attungen vara mycket äldre än så. Högst sannolikt har jordindelningen i attungar påbörjats i Östergötlands centralbygder, men snart har Närke, norra Småland och Öland följt efter. I

någon utsträckning har också byar i Möre fått attungstal. Med undantag för Gamla Uppsala omfattade attungsindelningen enbart nämnda områden i östra Götaland. Att jorden i Svealand skulle ha varit indelad i attungar före marklandets uppkomst är en uppfattning som saknar all evidens. Den i Södermannalagen omtalade attungen hade endast namnet gemensamt med

attungen i Östergötland. Till skillnad mot den senare var inte attungen i Södermanland ett standardiserat jordmått. Inte heller Västergötland har haft en verklig jordindelning i attungar, trots att den omtalas i de båda landskapslagarna.



Figur 69. Gravsten i Uppsala domkyrka över Birger Petersson († 3 april 1327) och hans hustru Ingeborg Bengtsdotter († 1314). I de smala sidopartierna syns parets sju barn, tre pojkar vid pappans sida (Peter, Bengt & Israel) och fyra flickor vid mammans sida (Ingrid, Katarina, Margareta & Birgitta). Vid Birgers fötter ligger ett lejon (en symbol för tapperhet och mod) och vid Ingeborgs sitter en hund (trofasthetens symbol). Det äkta paret avbildas stående och som uppståndna i himmelriket med händerna i böneposition. Gravstenen är ett arbete i svart marmor från den nordfranska, nu belgiska staden Tournai. Inskriptionen är på latin och lyder i översättning: Här vilar högvälbördig riddare herr Birger Petersson, lagman i Uppland – be för oss – och hans hustru Ingeborg med deras barn, vilkas själar vila i frid. Efter Nordisk familjebok.

Attungen var en fundamental faktor i den process som formade det östsvenska agrarsamhället och dess särpräglade kulturlandskap. I östra Götaland är denna påverkan direkt, i Svealand indirekt, då marklandet synes vara en moderniserad eller ”uppdaterad” attung. Attungen var en mental artefakt med högst materiella uttryck. Folke Dovring (1947, s. 165) menade att en regelbunden skiftesform är en förutsättning för fasta jordetal. Sölve Göransson (1985, s. 66) ställde Dovring på huvudet när han på goda grunder antog att en fast jordetalsräkning är en nödvändig förutsättning för uppkomsten av det på andelsprincipen grundade svenska tegskiftessystemet. Jordindelningen i attungar i östra Götaland och senare i markland, öresland etc. i Svealand har varit viktiga hjälpmedel som underlättade utskiftningen av jord och uppdelningen av storgårdarna i mindre brukningsenheter. Men det var inte därför som storgårdarna hade taxerats i attungstal.

Syftet med attungsindelningen tycks ha varit en rättvis fördelning av ledungsbördan. Alla jordägare var skyldiga att bidra till ledungen; ju mera man ägde desto större blev prestationen. Vid den här tidpunkten får vi tänka oss en minimal stat som erbjuder beskydd och rättvisa åt medborgarna, dvs. den jordägande klassen, i utbyte mot personella och ekonomiska bidrag till det gemensamma försvaret och rättsväsendet. I det äldsta skedet har attungen fungerat som rent jordmått och inget annat.

Det finns sedan gammalt två konkurrerande hypoteser om vilken helhet attungen var en åttondel av. Den ena pekar ut hamnan (ledungens minsta rustningsenhet), den andra byn. Jag har gjort en sammanjämkning av dessa alternativ. Det nya förslaget går ut på att en hamna i Östergötland ofta sammanföll med den normalstora bebyggelseenheten på 8 attungar, varför ingen särskild hamneindelning var nödvändig. Bebyggelseenheter av annan storlek har genom delning och sammanläggning med grannar kunnat infogas i systemet. Primärt var alltså attungen en del av hamnan och ledungsväsendet, men dessa saker var samtidigt väl förankrade i bebyggelsen och kulturlandskapet. Tolkningsförslaget går på tvärs mot Dovring, som antog att attungen var bolets till Sverige införda åttondel (1947, s. 178 f., 1953b, s. 64) och ansluter istället till Göransson, som framhåller att den svenska attungen intar en självständig ställning gentemot det danska systemet för jordindelning (1985, s. 70).

Att sammankoppla attungen med ledungen faller sig naturligt, eftersom sambandet mellan krigstjänst och jordegendom var centralt i medeltidens Europa. I utbyte mot vapentjänst fick vasallen s.k. *beneficier* i form av jordagods av sin feodalherre. Jordegendom var nämligen den enda solida inkomstkällan i tidigmedeltidens Europa. Trots alla olösta problem är ledungen den äldsta mer gripbara institution som kan knytas till Sveriges historia (Dovring 1953b, s. 78). Thomas Lindkvist har föreslagit att ledungen som kungligt militärt redskap först uppstod i Östergötland (1989, s. 180). Möjligen sammanfaller attungens uppkomst med att ledungen blir en kunglig rättighet i detta landskap. Dessförinnan hade sjöstridskrafterna varit i händerna på lokala stormän och häradsgemenskaper. En uppkomst inom häradet är förvisso också en möjlighet. Att attungen skulle ha uppstått inom bysamhället ter sig däremot osannolikt. I synnerhet som byar knappast existerade i Sverige under tidig medeltid, åtminstone inte i någon historiskt känd form.

Ett av den här undersökningens viktigaste resultat är att attungen under äldre medeltid ofta hade egenskapen att motsvara en normalstor landbogård, dvs. en kärnfamiljs brukningsenhet. En sådan äga benämndes *mansus* på kontinenten och var där en normerad standardenhet för taxering av jord och gårdar. Förhållandet är genom Solve Göranssons undersökningar sedan

tidigare känt från Öland, men kan nu också beläggas i Östergötland och troligtvis gäller det för hela attungens utbredningsområde. Att den kontinentala föreställningen om att värdera jord i enheter avpassade för en familjs försörjning kunde få fotfäste i Götaland tyder på att det vid sidan av storgårdarna funnits mindre gårdar som drivits av fria familjer. Det var som sagt ur detta folklager av små jordägare som ledungens vigermän rekryterades. Attungen synes ha uppkommit genom ett kulturmöte mellan kontinentens idé om mansusenheten och föreställningen om vigermannens gård. Med tanke på att skattegårdarna längre fram låg i byar som i övrigt dominerades av frälsejord faller det sig naturligt att förutsätta att vigermännens gårdar legat insprängda i storgårdarnas ägoområden.

Attungens multifunktionalitet var av allt att döma något som utvecklades med tiden i takt med att nya möjligheter insågs. En del av detta var en respons på utländska idéer, annat på den inhemska samhälleliga och agrartechniska utvecklingen, som kännetecknas av ökad arealproduktivitet och en med denna sammanhängande spannmålsexpansion. Inte minst storgårdarnas sönderfall i landbogårdar måste ha varit en avgörande faktor. Uppskattningsvis tog det omkring tvåhundra år innan attungens alla funktioner var på plats och bildade här beskrivna fastighetssystem. Detta är ett resultat som går på tvärs med Erik Lönnroths uppfattning, vilken i hög grad varit bestämmande för historiesynen i Sverige. Idag vet vi att han på många punkter hade fel beträffande medeltidens agrarhistoria. Forskningen har gång på gång visat att så är fallet. I synnerhet den äldre medeltidens agrarsamhälle var väldigt annorlunda beskaffat jämfört med vad Lönnroth och hans adepter föreställde sig. Skillnaderna gentemot kontinenten har kraftigt överdrivits. Också i Sverige var det vanligt med huvudgårdar och godscomplex. Stordriften har varit utbredd under äldre medeltid.

De regelbundna strukturer som kännetecknar stora delar av Östsveriges kulturlandskap har ytterst sin grund i de skyldigheter gentemot riket som vilade på jordägarna; en klass med stor ekonomisk och social spännvidd. Orsaken till framväxten av dessa strukturer är en komplicerad historia där inte minst olika rättvisaspekter har varit avgörande. Tegskiftet är ju först och främst en teknisk lösning på ett rättviseproblem. Frågan om de regelbundna strukturerna har införts ”uppifrån” eller ”nerifrån” går tillbaka på en enkel tvåvåningsmodell av samhället och kan lätt leda tanken i fel riktning. Det ligger i både de stora jordägarnas och landbornas och de självägande böndernas intresse att veta vilken jord som har bytt ägare, hur stor den är, vilka skatter och avgifter som belastar den, vilka rättigheter och skyldigheter som tillkommer ägaren/brukaren i byalaget. Ägo- och skiftesgränser är uttryck för ett rättssamhälle med lagskyddad äganderätt och där tvister om jord och

liknande dispyter regleras i juridiska instanser. Detta är en avgörande skillnad gentemot förhistorisk tid.

Byarna i Västergötlands centralbygder var i äldre tid ofta betydligt större än de i Östergötland och Svealand. Behovet av ordnat jordskifte måste därför ha varit större i Västergötland än i östra Mellansverige. Även om det är svårare att genomföra ett regelbundet jordskifte i en stor by än i en liten så måste det främst vara avsaknaden av en fast jordtalsräkning som verkat hindrande för att införa ett tegskifte av östsvensk modell i Västsverige. Den yttersta anledningen måste vara att jorden i Västergötland inte var ledningspliktig. Ett försök att via lagstiftning omkring 1220 påskynda en jordindelning i attungar har strandat. När mindre brukningsenheter avstyckades från storgårdarna fanns därför ingen delningsgrund som reglerade hur ägorna skulle fördelas gårdarna emellan. Storgårdarna upplöstes därför på ett osystematiskt sätt. Byarna i Västergötland har därför inte bevarat en äldre typ av jordfördelning, som skulle ha föregått det regelbundna tegskiftet, något som ofta förutsätts (t.ex. Lindgren 1939, s. 151; Gadd 2000, s. 120). Istället är Västergötlands osystematiskt skiftade byar jämngamla med östra Mellansveriges reglerade byar.

Anledningen till avsaknaden av regelbundna skiftesformer i Västergötland är att landskapet aldrig ingick i ledungen och därför inte heller fick någon jordindelning i attungar. Under senmedeltiden, då jordbruket hade skiftat tyngdpunkt från spannmålsodling till boskapsskötsel, var inte längre den sädesalstrande åkern, utan boskapen det centrala i Västergötlands agrarekonomi. Flertalet gårdar betalade då smörränta. Det var med andra ord nötkreaturen – de förnämsta mjölk- och köttdjuren – som låg till grund för avradens utgörande. Uppskattningen av en gårds förmåga att lämna en viss kvantitet smör bestämdes av antalet nötkreatur som kunde hållas över året. Odlingslandskapets organisation förefaller däremot ha varit en för byarna intern angelägenhet. Jordtalen är ju resultatet av en offentlig jordtaxering.

Ett annat område som i äldre tid kännetecknades av oregelbundna jordskiften var Tiohärad i Småland. Också där har det gjorts försök att införa en fast jordtalsräkning. Men till skillnad från Västergötland var det inte en jordindelning i attungar, utan i markland, öresland etc. som man önskade genomföra. Detta försök har gjorts ungefär samtidigt som marklandet etablerades i Svealand, dvs. i mitten av 1200-talet. Av någon anledning strandade projektet. Orsaken till att man ville ha marklandet och inte attungen var utan tvivel att det förra jordtalet var en mer modern lösning på samma problem. I Tiohärad fanns ett inhemskt system att hantera fastigheter som byggde på jordenheten *bol*, men detta var inget verkligt jordetal. Bolet tycks ha varit en grov uppskattning av hur mycket jord en familj kunde bruka och som

varierade betydligt i storlek. Det var med andra ord inget standardiserat jordmått.

Utanför Östergötland har redan på 1300-talet, på vissa håll kanske ännu tidigare, attungen börjat förlora sin ursprungliga enhetlighet. Den huvudsakliga orsaken torde ha varit nyodling. Därtill kommer att helt ny bebyggelse tillkommit genom uppkomsten av avgärda enheter och kolonisation på allmänningar. Avradsberäkningen har därför måst grundas på en ny jordvärdering. Att inte alla attungar kunde åsättas samma avrad har på Öland lösts med att en jordräkning i *markabol*, *öresbol* och *penningsbol* införts i direkt anslutning till den gamla jordindelningen i attungar, som förblev delningsgrund i byarna. Från Möre är en motsvarande räkning i *penningsbol* belagd. I Tjust har en jordvärdering i *stänger* och *alnar* införts parallellt med den gamla attungsindelningen. Under senmedeltiden har attungen undanträngts av jordräkningen i alnar och stänger, som tycks ha fungerat som både byamål och avradsnorm. En liknande utveckling har ägt rum i andra bygder i norra Småland, men kanske först på 1400- eller 1500-talet. I Handbörd och Stranda har en jordvärdering i stänger och alnar införts utan att ha föregåtts av en äldre jordindelning i attungar. Det finns från dessa bygder belägg på att jordens definiering i stänger och alnar samtidigt har inneburit dess taxering till avrad. Huruvida attungen hunnit differentierats i Närke är okänt, men om så var fallet fick problemet en radikal lösning då marklandet infördes i dess ställe. Med undantag för Östergötland var attungen en jordindelning på retur redan under 1300-talet, en utveckling som skulle accentueras under senmedeltiden.

År 1350 slår digerdöden till med full kraft och följs under senmedeltiden av upprepade pestutbrott. Direkt efter denna katastrof faller priset med en tredjedel på fastigheter taxerade i attungar. I mitten av 1400-talet hade den genomsnittliga storleken på en landbogård i Östergötland nästan fördubblats och således blivit i paritet med en hel skattegård samtidigt som avraden på attungen sjunkit till hälften. Troligen är det efter digerdöden som avkastningen på jord kraftigt differentieras i Sverige. Under senmedeltiden och in i den nya tiden avkastade landbogårdarna olika mycket i olika landskap och var således olika mycket värda. Högst var avkastningen i Uppland och lägst i Västergötland och Småland, medan Östergötland, Södermanland, Närke och Öland kom däremellan i fallande ordning. Förhållandet är sedan tidigare känt, men uppmärksammas alltför sällan i litteraturen.

En konsekvens av att brukningsenheterna gjordes större och bärkraftigare var att antalet gårdar i byarna reducerades, i vissa fall har antalet till och med halverats. Men om en gård försvann betyder det inte att den fastighet som husen stod på gjorde detsamma. Äganderätten till jorden bestod, eftersom storleken och läget på andelarna var definierade genom det lagskyddade

fastighetssystemet. I många fall har obebyggda fastigheter levt vidare som utjordar, vilka har brukats av grannar och kvarvarande gårdar. På så sätt fick jordägarna intäkter också från obebyggda fastigheter.

Trots att senmedeltiden kännetecknas av stora påfrestningar för samhället bestod attungens fastighetssystem i sina gamla kärnområden Östergötland och Öland. Marklandet klarade också krisen och bestod långt in i den nya tiden. När befolkningen på nytt ökade började utjordarna åter att bebyggas. Att denna process ännu kan följas i 1600-talets lantmäteriakter säger något om hur stor senmedeltidens folkminskning måste ha varit. Att medeltidens byar före digerdöden rymde betydligt fler men också mindre gårdar än vad som är känt från tidigmodern tid gör det dock vanskligt att projicera bebyggelsebilden i 1600-talets kartor längre tillbaka än 1400-talet. Däremot har ägoområdenas rågångar ofta en häpnadsveckande hög ålder. Inte sällan kan man belägga att de existerade senast under vikingatiden.





11 English summary

Medieval society was founded quite literally on the cultivated soil. Who owned and who tilled the land were circumstances that defined people's social status and determined the nature of their relations to each other. Agrarian historians have for the most part studied the development of agriculture with a focus on technology and methods, but this is a survey of how different land assessment systems (Sw. *jordvärderingssystem*) made it intellectually possible to take command of society's most important resource. Land assessment systems are the key to many aspects of medieval society. This thesis pays particular attention to how production, especially estate management, was organized and how it changed during the period ca. 1100–1500 AD. The overriding purpose is to examine how the development of land assessment systems relates to the proposed socio-economic model of three forms of agrarian production, i.e. demesne-centred farming (Sw. *storgårdsdrift*), manorial farming (Sw. *huvudgårdsdrift*) and tenant farming (Sw. *landbodrift*), which superseded but also overlapped each other during the course of the Middle Ages. Each had its own period of dominance. This model has been supported and clarified in various ways during the survey of the assessment units (Sw. *jordetal*) and their functions.

Manorial farming is an intermediate form in this historical sequence and it arose as a result of a transformation of a system of demesne-centred farms, run with the aid of stewards, slaves and hirelings. The demesnes of the first stage of the model were interspersed with smaller farms owned by husbandmen with a right and a duty to bear arms, who formed a recruitment pool for the military levy system (Sw. *ledning*). These warriors (Sw. *vigermän*) were the king's men and enjoyed his protection and are the original freeholders (Sw. *skattebönder*). Without royal protection these small landowners would undoubtedly have been drawn into the sphere of influence of a local landlord and become tenants (Sw. *landbor*) of their own farms. One important reason for the strong

situation of the Swedish peasantry is that, unlike most of their counterparts on the Continent, they retained a military importance throughout the Middle Ages and were therefore never excluded from participation in the official exercise of power.

By the Viking era at the latest, estate boundaries (Sw. *rågångar*) had been marked out between the lands of the demesne-centred farms; they are often identical with the boundaries of the historical villages. A system of demesnes was laid out across the landscape. This important event in the history of proprietary rights is a precondition for all land assessment – and also later subdivisions into smaller holdings – because it is essential to know the extent of the property that is to be valued and, possibly, redistributed.

Around the start of the 13th century the demesne-centred farms began to be transformed into manors (Sw. *huvudgårdar*) and villages made up of tenant holdings. On the manors demesne farming continued but labour took the form of labour service (Sw. *dagsverken*) done by crofters (Sw. *torpare*) and tenants. The crofters had a considerably greater labour obligation than the tenants and were often freed slaves (Sw. *trålar*) – or their descendants – who had received a patch of land to start cultivating on the margins of the demesnes. The tenants' origin is more uncertain, but some may have been freeholders with not enough land to support a family, others crofters who had risen on the social ladder. Unlike the crofters, the tenants tilled land that had been detached from the fields, cultivated since prehistoric times, of the demesne-centred farms. It is important to note that the holdings of the tenants were taxed in assessment units, whereas those of the crofters were not. The tenants' rent was usually paid in grain or some other kind of produce, the crofter's only in small sums of money. But crofters and tenants alike based their households and their labour on the nuclear family. The extended family of the Viking era, which included a varying number of slaves, was being replaced by the family-run farm. However bondage persisted on many of the manorial farms throughout the 13th century, although there was a decline in its economic significance and it disappeared completely in the 14th century. The labour service of the crofters and the tenants had by then superseded the forced labour of the slaves.

Why slavery disappeared is a subject of repeated discussion. An economic explanation often put forward is that it was more profitable for the big landowners to have crofters and tenants available with a duty to give labour service than to have to keep slaves all year round. The reason is that the demand for labour is not constant throughout the year. The necessary regular labour force is only a fraction of what is needed at peak periods such as sowing and harvest. The advantage of crofters and tenants is therefore that their labour can be used when it is needed. Moreover crofters and tenants can

themselves provide for themselves and their families. The calculation is then that as long as the value of the labour supplied by crofters and tenants is greater than the landowner would have gained by working the land that the subordinate entities use on their own behalf, such units are profitable. But these observations, correct in themselves, are a part of a more general explanation, namely that Swedish manorial farming is a direct equivalent of the Continental manorial system and that slaves are not necessary for the functioning of this system. With the introduction of the manorial system on Swedish demesnes, Sweden's agriculture adapted to Continental conditions. This is a fully adequate explanation for the disappearance of slavery, which does not need reinforcing with moral or religious arguments.

The manorial system could be organized in slightly different ways in different types of landscape. On the plains, cultivated since prehistoric times, well integrated estates (Sw. *godskomplex*) were common, consisting of a manor with subordinate crofts and often a water mill, and also a village of tenant farms. In the latter there was frequently also a farm belonging to a freeholder, but he was not part of the manorial system. Labour service was the crucial economic link between the manor and the subordinate tenants and crofters. Demesne farming (Sw. *stordrift*) was common and work on the demesnes of the manors was led by a steward (Sw. *bryte*), who often had a dual role, being both a supervisor and tenant of the same farm.

The Early Middle Ages were a time of population growth and an increasing cultivation of grain, which are associated with manorial farming, the main purpose of which seems to have been to produce large quantities of cereals. It is symptomatic that the changeover from handmills to water mills occurred in the 13th century. Most water mills were built in towns or at manors.

As early as in the 13th century land was detached from the demesnes and allocated to newly established tenant farms. This process of separation can be observed until the middle of the 14th century, when many demesnes had so diminished in size that the smallest were no larger than a freeholder's farm. As new tenant farms appeared in the 13th century, new forms of co-operation developed in digging ditches, building and maintenance of fences and roads and other communal undertakings, with the village constituting a co-operative organization. After the Black Death manorial farming finally came to an end, with the last stewards becoming tenants.

How then does the process briefly described here relate to the development of the land assessment systems? We begin with the *attung* (pl. *attungar*), the development of which has a long history. The *attung* was introduced at a time when agriculture usually took the form of demesne-centred farming and it was then purely a land measurement. There is nothing to indicate that the *attung*

originally functioned as the basis for the sub-division of common fields (Sw. *byamål*). If there was more than one landowner, however, the revenue from a demesne-centred farm may have been divided between the interested parties, using the *attung* as a key to share the profit of the harvest.

As time went by it was realized that the *attung* could be used as a standardized unit in a real estate system with several functions. Earlier research has insisted that taxes (Sw. *skatt*) and land rent (Sw. *avrad*) were standardized on the basis of the *attung*. The warfare tax (Sw. *ledungslame*) was a release from the duty to do military service, and it affected every landowner, but it was quite a modest tax. Land rent was the charge that the tenant paid for the right to manage a farm and the royal power had nothing to do with this unless it concerned the crown's own tenants (Sw. *kronobönder*). At the same time the *attung* began to be sub-divided into fractions using a duodecimal system, permitting more precise determination of landholdings and also facilitating trading in landed property. Geometrical measures in rods (Sw. *stänger*) and ells (Sw. *alnar*) were linked to the *attung*, whereupon the demesnes could be divided into strip fields. With time the allotments of land were arranged in sunwise sequence (Sw. *solskifte*). Only then did the two principles of strip allocation, i.e. proportional widths and sunwise distribution, exist side by side. The regular sub-division of common fields (Sw. *tegskifte*) was not, in other words, introduced as a single package, as may sometimes appear from the way the provincial law codes were worded.

Various provisions, carefully specified in the individual case, could be attached to the *attung*. There could also be easements linked to the *attung* that gave rights to utilities in other villages. Not until the second half of the 13th century do geometrically defined building plots (Sw. *tomter*) appear which constituted a model of the sub-division system. Systematization and clarity had then reached the stage we find in the provincial law code *Östgötalagen*. At the same time a changeover to two-field rotation (Sw. *halvträde*, *tvåsåde*) began, with a norm based on the *attung* being set up for payment for fallow ploughing (Sw. *trädeslön*). The standardization of this payment was probably the function that last came to be attached to the *attung*.

The *attung* was also a part of an economic transformation. Land assessed in *attungar* was valued in money and included in economic transactions by the mid-13th century at the latest. That duke-of-the-realm (Sw. *jarl*) Birger Brosa is said to have sold landed property defined in *attungar* to Vreta Monastery in Östergötland means that commercial transactions may already have been taking place at the end of the 12th century. The rise in the price of land in the first half of the 14th century and its fall after the Black Death indicate the influence of market mechanisms. The fact that the value of the *attung* as

collateral was on average 25 % lower than the market price shows that the creditor got paid for the credit if the pledge became due.

The *attung* also made trading in land easier in another way. The provincial law codes of East Central Sweden recognize no equivalent to the Western Swedish custom of walking round the village lands to confirm where the allotments were located (Sw. *omfärd*). In Västergötland the allotments were distributed in an irregular manner over the lands of the village. In the villages of East Central Sweden, with their regular open-field system, the procedure was superfluous. The regular sub-division of common fields (Sw. *tegskite*) therefore reduced the cost of the transaction.

The emergence of the multifunctional real estate system of the *attung* has a clear connection with the fact that the demesne-centred farms disintegrated into manors and tenant holdings. Land assessment in *attungar* facilitated the redistribution and parcelling of the demesnes into tenant holdings. From this it follows that the forms of co-operation within the village developed in parallel with the dissolution of the demesne-centred farm. We must admit the possibility that some of the demesnes directly became villages without an intervening period as manorial farms, whereas others remained stewards' farms, promoted as manor in an estate complex. Not every demesne need therefore have been a manor before being transformed into a village.

The developments described here apply to Eastern Götaland, but the same changeover to manorial farming was simplified when the *markland* was introduced in the Mälardistrict. That the *attung* and the *markland* created conditions favourable to a move towards family-based farming has not previously been pointed out. One of several reasons for the introduction of the *markland* was that it enabled the disintegration of the demesnes into villages with a regular structure, something that was desirable.

Although Östergötland's farming districts were classified in *attungar* before the 13th century it is only towards the middle of the 14th that the use of *attungar* begins to predominate in the charters. This coincides with the decline of the manorial system and the final rise in the amount of tenant farming to reach the leading position it was to have in the Late Middle Ages. It was tenants and freeholders who engaged in open-field farming, not stewards and crofters.

However, after the decline of manorial farming, its physical structures survived in some villages. One example is Tift, near Linköping, where although the old manor was cultivated by tenants, all the lands of the village had still not been included in a regular sub-division by the 15th century. Instead the old demesne of the manor was still separate from the strip fields of the village. It is also relevant that the yield from the *attungar* of the former

manor exceeded that from the other *attungar* of the village. *Östgötalagen* stipulates that all the *attungar* in a village should be of equal value, but this was not the case at Tift. The higher yield from the former demesne appears to have been the result of manorial farming, with the best soil in the estate receiving the best and most thorough tillage and manuring. Earlier research has underlined that the assessment units regularized land rents, but this is true only of the land that was leased out to tenants. The demesnes often gave a higher revenue than the tenant holdings and were determined in a different manner, often as a third of the harvest.

Both the *attung* and the *markland* were measures of wealth (Sw. *besuttenhetsmått*). It was the cultivated land that represented income-generating capital. The assessment of land, whether in *attungar* or in *markland*, was based on the capacity of the field to produce crops, a characteristic that varied with the quality of the soil. Therefore the assessment units seldom corresponded to a definite area. Other kinds of land, such as meadow and pasture, on the other hand, did not have any significant influence on the land assessment. Instead these kinds of land were counted as attachments to the arable field. Basically the *attung* and the *markland* have fulfilled the same functions, but they were nevertheless basic units in two different real estate systems. Despite the functional similarities the structures were far too different for them to be merged. There are historical reasons for the differences. Whereas the *attung* system was the result of a long development, with one function in turn being added to another, the *markland* system was multifunctional from the outset when it arose in the middle of the 13th century. The difference between the systems was largely in their numerical structure. While the *markland* was based on the coinage system based on the unit *mark* and its subdivisions *öre*, *örtugar* and *penningar*, the sub-divisions of the *attung* were into fractions using a duodecimal system. The advantages of the *markland* were that it was based on the well-known coinage system and that the fractionation went further than that of the *attung*. The originator(s) of the *markland* not only made use of the long period of development that had created the real estate system of the *attung*, they also improved the system. The *markland* was undoubtedly a more modern solution to the same problem as the *attung*. At the same time there can be no disputing that the *markland* had the *attung* as its immediate model.

As the *attung* and the *markland* were used in different geographical areas – Närke was the only province where the *markland* forced out the *attung* – the *markland* cannot, as some have asserted, have developed organically from the *attung* as a result of changes in the local community. Rather the *markland* seems to have resulted from a purely intellectual initiative. Be that as it may,

the *markland* is definitely a transformation of the *attung*. The fact that the *markland* is closely connected with the *attung* is clear from the fact that the first-mentioned unit was in theory – and often also in practice – twice as large as the latter. Such a ratio cannot have arisen by chance. The main rule of two *attungar* on one *markland* applies only in the Early Middle Ages, however. Later there were changes in both the *attung* and the *markland*, with other quantities coming into use in different regions and the old ratio no longer applying. On the plains of western Östergötland and Uppland, however, the principal rule seems to have survived until early modern times. In these areas the cultivation of grain remained important in the Late Middle Ages, whereas in many other districts livestock became more significant at the expense of arable farming.

Different historians have offered different reasons for the emergence of the *markland*. Every single explanation has focused on one of the *markland*'s functions. Some have assumed that the introduction of the *markland* was a government initiative for purposes of taxation. Others have considered that it was the church that wanted to further its interests with the *markland* and that land rent assessment was the reason for the system. Some have concentrated on the needs of the local community and suggested that the *markland* was introduced to facilitate the sub-division of common fields. This is a rationale close to the one proposed here, namely that it was desirable that the demesnes were converted into villages with regular partitioning. Another reason might be that the *markland* reduced transaction costs, which was to the benefit of anybody buying or selling land. In my view there is no reason to pick out a single function and see this as the sole explanation. A multifunctional explanation of the advent of the *markland* is preferable. It was its versatility, in particular, that made land assessment in *markland* such a success, at least in Svealand. As the cultivated land in Närke had long been assessed in *attungar* it was hardly as urgent to introduce the *markland* in this province as on the landed estates in the Mälardistrict. The changeover to the *markland* in Närke was a protracted process that was not concluded until the mid-14th century. An early attempt to change the land assessment system appears to have come from the lawman Birger Petersson, who introduced the *markland* on his estate Öna in southern Närke in the 1290s. Birger was the main editor of *Upplandslagen* and evidently in favour of the *markland*'s extension.

The *attung* is not only older than the *markland*, it is the oldest land assessment unit of all in Sweden. However it is not possible to determine its exact age. That it existed at the start of the 13th century is beyond doubt. It is likely that the *attung* is about a hundred years older, because there are strong indications that land was assessed in *attungar* in King Inge Stenkilsson's reign,

i.e. around 1100. From the evidence of settlement history, the *attung* cannot be much older than that. It is highly probable that the assessment of land in *attungar* began in the central plains of Östergötland, followed soon afterwards by Närke, the northern parts of Småland and Öland. To some extent Möre (the Kalmar district) also acquired the *attung*. With the exception of the estate of Uppsala – a royal residence and the seat of the archbishop – land assessment in *attungar* covered only the areas of Eastern Götaland mentioned. There is no evidence at all for the view that land in Svealand was assessed in *attungar* before the advent of the *markland*. The concept of the *attung* mentioned in the provincial law code *Södermannalagen* had only its name in common with the *attung* in Östergötland. Unlike the latter, the Södermanland *attung* was not a standardized unit of land assessment; nor did Västergötland have a real land assessment in *attungar*, despite the fact that the *attung* is mentioned in the provincial law codes.

The *attung* played a fundamental part in the process that formed the agrarian landscape of East Central Sweden. In Eastern Götaland this influence is direct, in Svealand indirect, as the *markland* appears to be a modernized *attung*. The *attung* was a mental artefact with highly material expressions. The historian Folke Dovring believed that a regular sub-division of common fields is an essential precondition for the rise of assessment units. The geographer Sölve Göransson turned Dovring's rule on its head by finding good grounds for assuming that the land assessment units are a prerequisite for the development of the Swedish sub-division system based on share-holding on a pro rata basis (Sw. *tegskifte*). The land assessment in *attungar* in Eastern Götaland and later in *markland*, *öresland* etc. in Svealand greatly assisted its distribution and the parcelling of the demesnes into tenant holdings. But this was not why the demesne-centred farms were once assessed in *attungar*.

The purpose of the land assessment in *attungar* seems to have been to ensure a fair division of the burden of the military levy system. Every landowner had a duty to contribute to the levy; the more one owned, the greater the expected performance. At this time we have to imagine a minimal state, offering protection and justice to its citizens, i.e. the landowning class, in exchange for personal and financial contributions to the common defence and judicial system. At the earliest stage the *attung* served purely as a unit of land measurement and had no other function.

There are two competing hypotheses concerning the unit of which the *attung* was one-eighth part, which is the literal meaning of the term. One cites the *hamna* (the smallest unit in the levy system), the other the village. I have tried to reconcile these two alternatives. I suggest that a *hamna* in Östergötland often coincided with the normal-sized demesne of 8 *attungar*, which made a

separate division in *hamna*-districts unnecessary. It was possible to incorporate neighbouring demesnes of other sizes into the system after division and combination. Initially, therefore, the *attung* was indeed a part of the *hamna* and the military levy system, but at the same time these matters were firmly rooted in the cultural landscape. The suggested interpretation goes against Folke Dovring, who assumed that the *attung* corresponded to the eighth part of the unit *bol* in the Danish assessment system and is instead consistent with Sölve Göransson, who maintains that the Swedish *attung* occupies an independent position relative to the Danish system.

To link the *attung* with the military levy system seems natural, as the connection between military service and landed property was fundamental in medieval Europe. In return for armed service the vassal received "benefices" in the form of real estate from his feudal lord. Landed property was the only reliable source of income in early medieval Europe. Despite all the unresolved problems, the military levy system is the earliest tangible institution that can be identified in the history of Sweden. The historian Thomas Lindkvist has suggested that the levy first appeared as a royal military instrument in Östergötland. Possibly the advent of the *attung* coincides with the levy system becoming a royal prerogative in this province. Previously the marine forces had been in the hands of local magnates and other local bodies.

One of the most important findings of this survey is that in the Early Middle Ages the *attung* often had the characteristic of being equivalent to a tenant farm of normal size, i.e. the holding of a nuclear family. Such a property was known as *mansus* on the Continent, where it was a standard unit for assessment of landed property. The situation has earlier been recognized in Öland, but can now also be confirmed in Östergötland and it is likely that it existed all over the range of the *attung*. The fact that the Continental conception of assessing land in units suited to the support of a family could become established in Götaland indicates that alongside the demesne-centred farms there were small farms run by freeholders. As has been stated it was from this stratum of small landowners that the warriors (Sw. *vigermän*) of the military levy system were recruited. The *attung* seems to have arisen as a result of a cultural meeting between the Continental idea of the *mansus* and the concept of the freeholder's farm. Bearing in mind that the allodial farms (Sw. *skattegårdar*) of the future were in villages otherwise dominated by land owned by the aristocracy it is natural to suppose that the freeholders were situated here and there between the lands of the demesne-centred farms.

The villages in the central areas of the Western Swedish province of Västergötland were often a good deal larger than those in Östergötland and the Mälar district. The need for a regular sub-division of common fields must

therefore have been greater in Västergötland than in East Central Sweden. Even if it is harder to implement a regular sub-division in a large village than in a small one, it must have been primarily the lack of a standardized unit of land assessment that obstructed the introduction in Western Sweden of a division of land on the East Swedish model. The ultimate reason must be that the landowners of Västergötland were not part of the military levy system. An effort around 1220 to implement by legislation a land assessment in *attungar* failed. When tenant holdings were hived off from the demesnes there was therefore no basis for regulating how the land should be divided between the farms. As a result, the demesnes were sub-divided unsystematically. The villages in Västergötland have not therefore preserved an earlier type of division of land that preceded the regular redistribution of strip fields, which has often been supposed. On the contrary the unregulated villages of Västergötland are of the same age as the regulated villages of East Central Sweden.

The reason for the absence of regular forms of field division in Västergötland is that the province was never included in the military levy and therefore never underwent a land assessment in *attungar*. During the Late Middle Ages, when the agricultural emphasis had changed from grain-growing to livestock farming, it was no longer arable farming but the livestock that were the core of Västergötland's agrarian economy. Most farms then paid rent in butter. In other words it was cattle – the best dairy and beef animals – that formed the basis for setting the land rent. The estimate of a farm's ability to deliver a certain quantity of butter was determined from the number of cattle that could be supported throughout the year. However the organization of the fields seems to have been an internal matter for the village communities. Land assessment units such as the *attung* and the *markland* are *nota bene* the result of an official tax assessment.

Another area noted for its irregular field divisions is Tiohärad in the interior of Småland. There, too, attempts were made to introduce a system of land assessment. But the situation differed from that in Västergötland in that it was not wished to use the *attung*, but the *markland*. This attempt was made at about the time that the *markland* was established in the Mälar district, i.e. the mid-13th century. For some reason the project failed. The reason for the preference for the *markland* over the *attung* was no doubt that the former was a more modern solution to the same problem. Tiohärad had a domestic system of dealing with landed property, but this was not based on a standardized unit of land assessment. In the absence of such units the fields never became ordered in a regular fashion.

In 1350 the Black Death struck with deadly force and it was followed throughout the Late Middle Ages by repeated outbreaks of plague. Immediately after this calamity the price of properties assessed in *attungar* fell by a third. By the middle of the 15th century the average size of a tenant farm in Östergötland had almost doubled, putting it on a par with a freeholder's farm, while the land rent had fallen by a half. It was presumably after the Black Death that the revenues on land began to show marked regional differences. During the Late Middle Ages and the early modern era tenant farms gave varying returns in different provinces and were thus of differing value. The yield was highest in Uppland and lowest in Västergötland and Småland, with Östergötland, Södermanland, Närke and Öland in between in descending order.

One consequence of the fact that the tenant holdings became larger and sounder was that the number of farms in the villages fell, in some cases by as much as a half. But that a farmstead disappeared does not mean that the land did the same. Ownership of the land continued, because the size and position of the holding was defined by the legally protected real estate system. Uninhabited holdings survived as a special cadastral category, in Swedish called *utjordar*, tilled by neighbours on surviving farms. In this way the landowners also obtained revenue from holdings without settled farmers.

Although the Late Middle Ages were a period of many strains the real estate system of the *attung* persisted in its core areas of Östergötland and Öland. The *markland* also survived the crisis and lasted well into modern times. When the population began to rise again, settlement on the uninhabited holdings resumed. The fact that this process can still be followed in cadastral maps from the 17th century says something about how great the fall in the population in the Late Middle Ages must have been. That villages before the Black Death contained decidedly more but also smaller farms than is known from early modern times makes it tricky to project the settlement structure documented in 17th-century maps further back by way of retrospection than to the 15th century. On the other hand the village territories, which often coincide with the boundaries of the old demesne-centred farms, are often of an astonishing age. It is often possible to demonstrate their existence during the Viking era, from the placing of rune-stones.

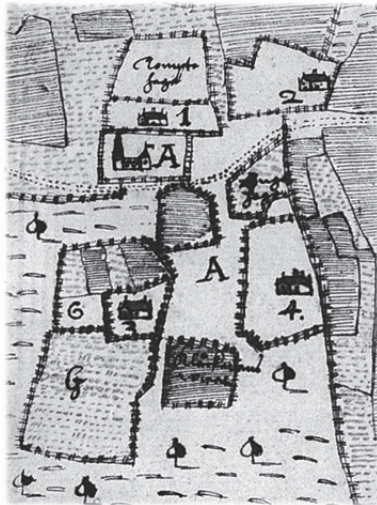
Translated by Alf Ericsson and Bernard Vowles



Exkurs A. Väderstad

När de rekonstruerade byamålen och 1600-talets åkerarealer i Folke Dovrings kasuistik först sammanställdes, och ett diagram över förhållandet mellan dessa variabler gjordes, avvek en by kraftigt från de övriga. Platsen i fråga är kyrkbyn Väderstad (Göstrings hd) i västra Östergötland. Dovring påstår att Väderstad var på 22 attungar (Dovring 1947, kas. 171). Den äldsta kartan från 1638–39 (LSA D7:160-61) redovisar 93 tunnland åker i byn. En attung motsvarar i så fall endast $4\frac{1}{4}$ tunnland. Enligt en yngre karta från 1699 (LSA D134-25:1) har arealen stigit till 120 tunnland, dvs. fortfarande mycket låga $5\frac{1}{2}$ tunnland per attung. Jämfört med vad som är normalt för denna del av Östergötland är attungens åkervidd i Väderstad mindre än hälften.

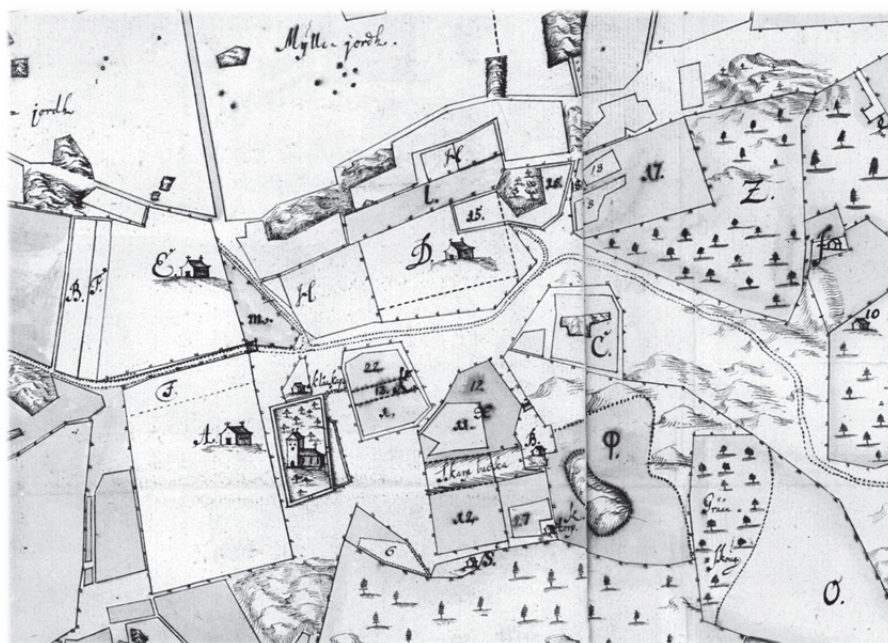
Att Väderstad framstår som en anomali beror på att Dovring av allt att döma har missförstått den av flera andelar sammansatta gård som Vadstena kloster hade i byn. I klostrets jordebok från 1447 redovisas 2 attungar som brukas av en landbo. Avraden är 2 tön korn och 2 öre penningar (SFSS 245, s. 19). I klostrets jordebok av år 1502 upptas en gård som betalar 2 tön och 2 örtugar (danska). Dessutom utgår 3 dagsverken (HH 16, s. 30). Innan vi närmare studerar hur denna gård växte fram till följd av både donationer och jordbyten ska vi bekanta oss med Väderstad som byn återges på 1600-talets kartor.



Figur 70. Väderstads kyrkby 1638/39. Utsnitt ur en geometrisk jordebokskarta av Johan Larsson Grot. LSA D7:160-161.

Den äldsta kartan över Väderstads kyrkby är från 1638/39 (Fig. 70). Byn bestod då av en prästgård (1) som var tvåbordad med 42 + 14 alnar, ett skattehemman (2) med 42 alnar, ett kronohemman (3) med 14 alnar, ett frälsehemman (4) med 21 alnar, en kronoutjord (5) som inte är utsatt på kartan med 7 alnar och en skatteutjord (6) med 14 alnar i byamålet. Den sistnämnda ägan brukas av granngården Nybble. Dovring konstaterar mycket riktigt att byamålet är byggt på en 7-alnarsstång.

Nästa karta över Väderstad är från 1699 (Fig. 71). Till skillnad från den äldre kartan redovisas attungstalen i beskrivningen. Attungstalen i den yngre kartan överensstämmer helt med alntalen i den äldre, så att 14 alnar i den äldre kartan motsvarar 1 attung i den yngre. Byamålet var 154 alnar enligt den äldre kartan och 11 attungar enligt den yngre. Prästgården (A) är på 4 attungar. Kaplansbostället (B) är identiskt med kronohemmanet (3) i den äldre kartan och är på 1 attung. Gården har en obebyggd tomtmarkering (B) i åkergärdet norr om bebyggelsen. Kronoutjorden (C) är på $\frac{1}{2}$ attung och brukas av kaplanen. Littera C finns här utsatt på den särhågnad som på den äldre kartan benämns "klockarens wret". Frälsegården (D) är på $1 \frac{1}{2}$ attung. Skattehemmanet (E) är på 3 attungar. Slutligen är skatteutjorden (F) på 1 attung. Till denna finns en obebyggd tomt bredvid kaplansboställets dito.



Figur 71. Väderstads kyrkby 1699. Utsnitt ur en geometrisk avmätning av Johan Nessner. LSA D134-25:1. Norr är åt vänster i kartbilden.

Allt förefaller därmed klart: Väderstad var på 11 attungar jord. Varför har då Dovring kommit till en annan slutsats? Orsaken måste vara att han identifierade de 2 attungar som Vadstena kloster hade i byn med kronohemmanet (3) som i den äldre kartan har 14 alnar i byamålet. Detta fick honom att misstro attungstalen i den yngre kartan och anta att byamålets attungar skulle vara dubbelt så många.

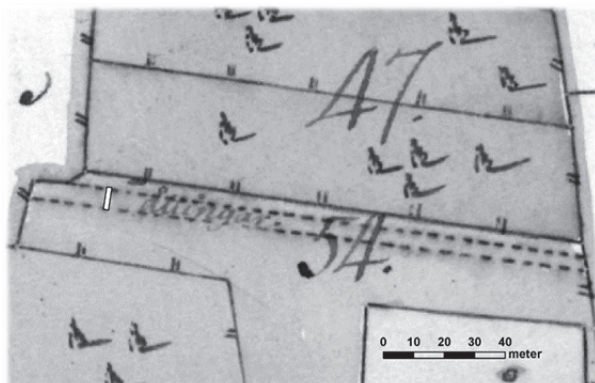
För att nå visshet om byamålet i Väderstad måste vi granska de åtkomsthandlingar som finns om Vadstena klosters ägor i byn. År 1377 fick klostret $\frac{1}{2}$ attung (SDHK 11020). År 1379 fick klostret 1 attung (SDHK 11433) och 1424 ytterligare $\frac{1}{2}$ attung (SDHK 23884). I klostrets jordebok av år 1447 upptas, som sagt, 2 attungar i Väderstad. Av åtkomsthandlingarna framgår att landbons gård var sammansatt av tre olika ägolotter. År 1450 bytte klostret $\frac{1}{2}$ attung i Väderstad mot en lika stor andel i en annan del av byn för att få sammanhängande ägor (SDHK 25675). Den attung som klostret fick 1379 bör vara identisk med kronogården/kaplansbostället och den $\frac{1}{2}$ attung som klostret bytte till sig 1450 känns igen som den kronoutjord som brukades under kaplansbostället (litt. C i den yngre kartan). Bytet 1450 syftade ju till att få sammanhängande ägor. Den $\frac{1}{2}$ attung som klostret först ägde i byn känns igen som frälsegårdens $\frac{1}{2}$ attung. Var den resterande $\frac{1}{2}$ attung som klostret hade i Väderstad varit belägen är inte klart. Troligen har den efter reformationen lagts till den tvåbordade prästgården.

Dovring uppmärksammade att attungens åkerareal i Väderstad var ovanligt liten. Men istället för att ta det i kartan från 1699 angivna byamålet om 11 attungar ad notam föreslog han att byn ursprungligen varit 16 attungar och att prästgården först senare dragits in under byamålet som 6 attungar. Den här föreslagna tolkningen är klart att föredra framför Dovrings, inte minst därför att Väderstad upphör att vara en anomali i hans egen kasuistik. Förslaget om en ursprunglig by på 16 attungar är en ad hoc förklaring. Väderstad hade av allt att döma 11 attungar i fullt byamål. 1638/39 hade 1 attung 8 $\frac{1}{2}$ tunnland åker och 1699 knappt 11 tunnland, dvs. något under genomsnittet för västra Östergötland.

Om Väderstad var på 11 attungar borde byn ha haft 22 stänger i byamål. I beskrivningen till storskifteskartan från 1775 (LSA D134-25:4) anges märkligt nog ett udda byamål om 10 $\frac{1}{2}$ stänger. Kyrkoherdebostället har 4 stänger, komministerbostället 1 stång, Nybble utjord 1 stång, Skattegården 3 stänger och Frälsegården 1 $\frac{1}{2}$ stång. I själva verket är det byns gamla attungstal som här uppträder som stänger i byamålet! Av någon anledning har kronutjorden (C på kartan från 1699) på $\frac{1}{2}$ attung fallit bort.

På samma storskifteskarta redovisas en ängsteg med påskriften ”ättingar” utritad (Fig. 72). Efter att först ha rektifierat kartan har jag uppmätt bredden på

tegen till ca 7,5 meter. Denna bredd ska med andra ord motsvara 1 attung eller 14 alnar i byamål om ovanstående antagande är riktigt. Östergötlands



medeltida aln var ca 0,54 meter. En attung i Väderstad ska med andra ord vara drygt 7,5 meter bred, vilket alltså överensstämmer med ängstegens bredd på kartan. Om Dovring haft rätt skulle den bara ha varit hälften så bred.

Figur 72. En ängsteg med påskriften åttingar. Detalj från en storskifteskarta över Väderstads by av Anton Ulrik Berndes från 1775. LSA D134-25:4. Kartan är rektifierad med norr uppåt i bilden. Den ljusa rektangeln i åttingstegen är 14 östgötaalnar á 0,54 meter, motsvarande 1 attung i byamål.

Vadstena klostrets gård i Väderstad är ett bra exempel på att en gård kunde vara sammansatt av flera andelar. När den första donationen på $\frac{1}{2}$ attung gjordes 1377 var det kanske inte ens fråga om en egen brukningsenhet. Istället kan den halva attungen ha brukats under en annan gård. Först när klostret hade $1 \frac{1}{2}$ eller 2 attungar i byn är det troligt att de lejde ut jorden till en och samma landbo. Uppenbarligen hade landbon sina tegar på olika håll i byns teglag eftersom ett jordbyte gjordes 1450. Vi kan anta att åtminstone två andelar därefter gränsade till varandra och därför kunde brukas inom ett och samma arbetsmoment, vilket besparade landbon en del arbete.

Tabell 10. Väderstads kyrkby enligt lantmäteriakter från 1638/39 och 1699

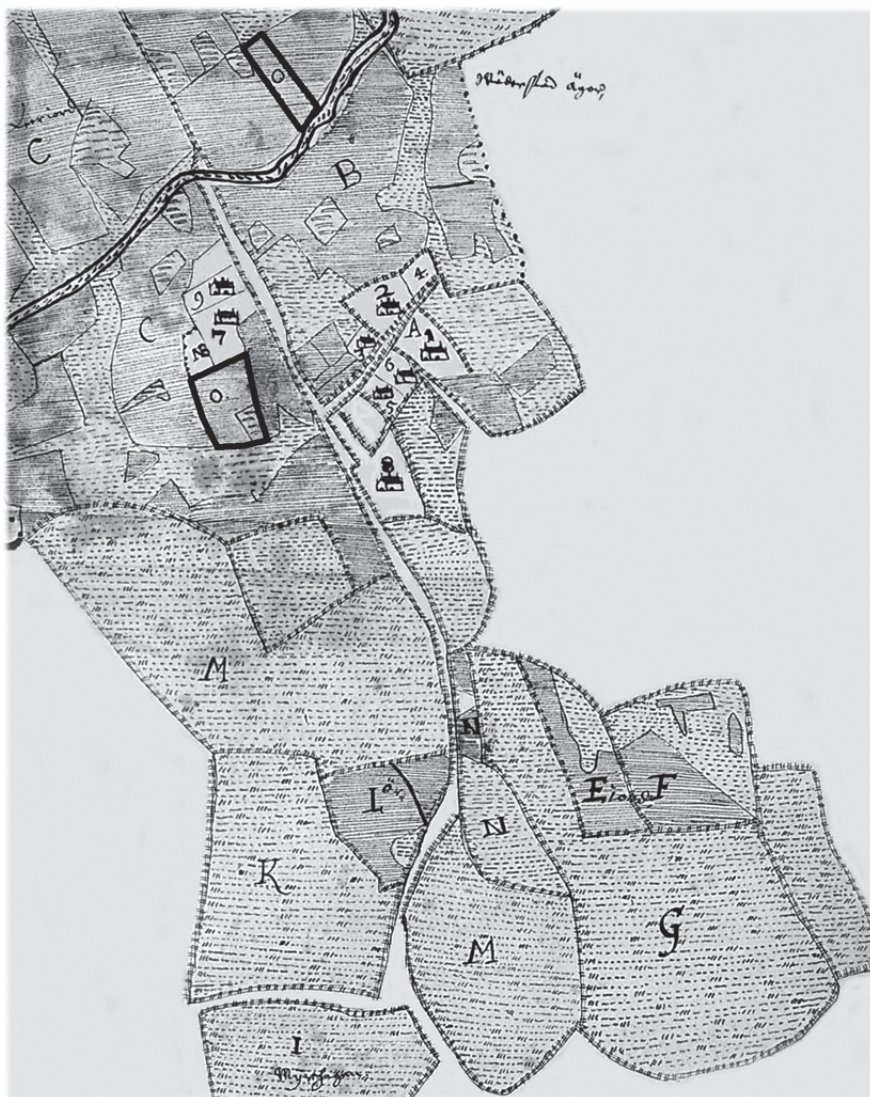
Hemman	1638 nr	1638 tnl	Byamål 1638 alnar	1699 litt.	Byamål 1699 attungar
Prästgården, St. & L. bordet	1	33 $\frac{1}{2}$	42 + 14	A	4
Skattegården	2	25 $\frac{1}{2}$	42	E	3
Kronogården/Kaplansbost.	3	8 $\frac{1}{2}$	14	B	1
Frälsegården	4	12 $\frac{3}{4}$	21	D	1 $\frac{1}{2}$
Kronoutjord	5	4 $\frac{1}{4}$	7	C	$\frac{1}{2}$
Skatteutjord till Nybble	6	8 $\frac{1}{2}$	14	F	1
Summa	-	93	154	-	11

Exkurs B. Vallsberg

Vallsberg gränsar i öster mot den i Exkurs A behandlade kyrkbyn Väderstad. Vallsberg omtalas första gången år 1313, då kaniken Ingo testamenterar $\frac{1}{4}$ attung (*quartam partem attongi in walsbergh*) i byn till Linköpings domkyrkas byggnadsfond och det prebende han där innehar (SDHK 2548). Detta är enda gången attungsjord i omtalas i byn under medeltiden. Från senmedeltiden finns däremot flera fastebrev där olika namngivna bönder från Vallsberg uppträder som vittnen på Göstrings häradsting i Hogstad. Redan detta faktum talar för att det fanns skattejord i byn, eftersom det oftast var självägande bönder som fick förtroendet att vara fastevitten.

Misstanken bekräftas av kronans jordebok (årliga räntan) från 1544 där tre skattehemman och ett kyrkohemman redovisas (ÖgH 1544:2). Denna dominans för skattejord är mycket ovanlig för byar i Östergötlands slättland. Dessutom är två utjordar förtecknade. Den ena redovisas bland kyrkogodsens och kallas *rumpjord*. I fodring utgår en biskopshäst. Den andra heter *Gallabolet* och redovisas bland kronoutjordarna. Efterleden *-bol* talar för att det handlar om ett medeltida nybygge (Rahmqvist 1996, s. 29). Bebyggelsen är sedan länge försvunnen.

Den äldsta avmätningen av Vallsberg är en geometrisk jordebokskarta från 1638/39 (Fig. 73). Av denna framgår att bebyggelsen ligger i gränsområdet mellan byns båda åkergården i norr och flera små särhägnade ängar i söder. Insprängt bland de senare finns också några åkerstycken. Längre söderut vidtar byns ohägnade utmark. Bebyggelsen ligger i två klungor på motsatta sidor om en lång fägata som i norr mynnar i ett vattendrag och i söder i utmarken. Vallsberg har en intressant sammansättning bestående av fyra helgårdar och fem halvgårdar. Medan de förra har 14 alnar i byamål har de senare hälften så många (Tab. 11). Byn uppvisar inga tecken på geometrisk reglering av byggnadstomterna.



Figur 73. Vallsberg 1638/39. Utsnitt ur en geometrisk jordebokskarta av Johan Larsson Grot. LSA D7:152-153. Prebendejorden (litt. O) är markerad med en svart ram.

Helgårdarna känns igen som de fyra hemman som redovisas i jordeboken 1544. Förutom *Stora* och *Lilla Backegården* uppges inga gårdsnamn i kartans förklaring (Notarum Explicatio). Att skattehemman nr 1 heter *Storgården*, skattehemman nr 6 *Bockegården* och skattehemman nr 7 *Norrgården* framgår däremot av beskrivningen till storskifteskartan från 1767 (LSA D134-23:3). Dessa gårdar måste vara identiska med de skattehemman som redovisas i jordeboken 1544. Uteslutningsmetoden ger vid handen att det i samma

jordebok upptagna kyrkohemmanet är identiskt med *Stora Backegården*. Att så är fallet bekräftas av en karta från 1701 (LSA D134-23:1) där gården ånyo redovisas som kyrkojord.

Två halvgårdar uppges 1638/39 brukas av helgårdar i byn. Under Storgården (nr 1) ligger den halvgård som har en obebyggd tomt (nr 4). Till Norrgården (nr 7) hör en andel (Lilla bordet) som på kartan har en obebyggd tomt markerad med NB och en bebyggd dito (nr 8), men som mest påminner om en hage. Enligt beskrivningen till kartan från 1701 brukas denna andel av Norrgården. Tomten markerad med nr 9 har en hussymbol på kartan, men redovisas som en utjord i Notarum Explicatio. Troligen har den nyligen blivit bebyggd. Enligt 1701 års karta är den ett självständigt gårdsbruk. Om det halva kronohemman nr 5 som har en tomt med hussymbol 1638/39 sägs 1701 att det är ett kyrkohemman och att det varit avhyst sedan urminnes tider. Vidare sägs att det är helt okänt var byggnadstomten har legat, men att andelen ånyo ska bebyggas. Vid storskiftet 1767 heter detta hemman *Nygården*. Det samlade intrycket är att halvgårdarnas bebyggelse är mycket instabil.

Det i jordeboken 1544 upptagna Gallabolet har troligen legat i anslutning till de både åkerstycken som på kartan från 1638/39 är markerade med littera E och F. Dessa åkrar brukas av Storgården (nr 1) som i så fall har absorberat Gallabolet. Att en angränsande hage på Väderstadssidan heter *Nybblen ö[de]gårdshage* på storskifteskartan från 1775 (LSA D134-25:4) talar för att Gallabolet verkligen har legat på den föreslagna platsen. Bebyggelsenamnet är av nedsättande karaktär. I Östgötalagen (ÖgL B 31) kallas träd som inte kan bära frukt *galdviþer* (av fsv. *galder* 'ofruktsam'). Gallabolet betyder ungefär 'den ofruktbara gården'. Det är knappast förvånande att en sådan bebyggelse övergavs under senmedeltidens agrarkris. Gården eller rättare sagt torpet Gallabolet bör vara upptaget på utmarken till en attungstaxerad gård (troligen Storgården) och hade därför inte någon andel i Vallsbergs byamål.

Förutom ovanstående gårdar fanns en prebendeutjord (litt. O). Den var fördelad på de båda gårderna men låg utanför byns tegskifte (Fig. 73). Den $\frac{1}{4}$ attung som omtalas i testamentet från 1313 är med all sannolikhet identisk med prebendeutjorden i kartan från 1638/39, men säkerligen också den rumpjord som Peder Skräddare i Vallsberg arrenderar enligt jordeboken från 1544. Den agrartekniska termen *rumpjord* kan alltså åsyfta ett orubbat jordstykke inom ett i övrigt tegskiftat gärde. Benämningen *rumpjord* blir då synonymt med ordet *hump*. Prebendejorden på $\frac{1}{4}$ attung omfattar enligt ovanstående karta 2 tunnland åker, vilket gör attungen till omkring 8 tunnland i Vallsberg. Enligt samma karta har en helgård antingen $15\frac{1}{4}$ eller $15\frac{1}{2}$ tunnland och en halvgård antingen $7\frac{1}{4}$ eller $7\frac{1}{2}$ tunnland åker inom byns gården. En helgård motsvarar därmed 2 attungar och en halvgård 1 attung.

Enligt ovanstående utredning har Vallsberg varit på 13 attungar. Beskrivningen till kartan från 1701 uppger mycket riktigt att byns *åttینگetal* är 13. Hur andelarna fördelades på gårdarna redovisas i nedanstående tabell (Tab. 11) där också deras ordningsföljd (solskiftet) i teglagen redovisas. Det sägs att detta *tegemål* eller *tegefall* börjar i söder och öster och slutar i norr och väster.

Eftersom Vallsberg var på 13 attungar borde det gå 7 alnar på varje attung eller halvgård, vilket i sin tur leder till att mätstången bör ha varit 3 ½ aln om man har följt Östgötalagens bestämmelse att det ska gå två stänger på en attung (ÖgL B 2: 1). Att också detta antagande är riktigt bekräftas av beskrivningen till storskifteskartan där byamålet anges i stänger: summan uppgår nämligen till 26 stänger.

Om vi antar att alla tomter i Vallsberg var bebyggda före digerdöden 1350 har byn haft nio gårdar. Dessutom fanns ett nybygge eller torp (Gallabolet) strax söder om klungbyn. Detta kan jämföras med de fyra gårdarna i jordeboken 1544. På 1600-talet var halvgårdarnas bebyggelse av allt att döma instabil. Först på 1700-talet skulle en mer stadig och varaktig bebyggelse etableras på dessa små enheter. Vid storskiftet 1767 fanns åtta gårdar i byn. Systemet med hel- och halvgårdar gjorde byn mycket flexibel. I tider med befolkningstillväxt kunde halvgårdarna bebyggas, i tider med folkminskning läggas under helgårdarna. Över detta dynamiska system styrde Vallsbergs skattebönder och sockenkyrkan. Precis som adeln kunde dessa jordägare arrendera ut jord och gårdar till landbönder. Närvaron av ett torp (Gallabolet) indikerar till och med att huvudgårdsdrift förekommit i byn. Denna produktionsform är på intet sätt begränsad till frälsejord.

Tabell 11. *Vallsberg enligt lantmättriakter från 1638/39 och 1701.*

Hemman och jordnatur 1638	Nr/litt 1638	Alnar 1638	Åker (tnl) 1638	Attungar 1701	Tegfall 1701
Storgården (sk)	1	14	15 ¼	2	1:a
Backegården (kr)	2	14	15 ¼	2	2:a
L:a Backegården (kr)	3	7	7 ¼	1	4:e
L:a bordet till nr 1 (sk utj)	4	7	7 ¼	1	3:e
Kronohemman (kr)	5	7	7 ¼	1	5:e
Bockegården (sk)	6	14	15 ½	2	6:e
Norrgården (sk)	7	14	15 ½	2	7:e
L:a bordet till nr 7 (sk utj)	8/NB	7	7 ½	1	9:e
Kronoutjord	9	7	7 ½	1	8:e
Prebendejord	O	-	2	-	-
Summa	-	91	100 ¼	13	-

Exkurs C. Ullstämman

Ullstämman ligger strax söder om Linköping i Landeryds socken och Hanekinds härad, dvs. på västra sidan av Stångån. Här genomfördes sommaren 2006 en arkeologisk förundersökning, där bland annat byns medeltida byamål och tegskifte uppmärksammades (Ericsson 2007). Första gången Ullstämman omnämns i skrift är i ett salubrev från 1317 när Ingrid av Ånestad till Linköpingsborgaren Ragvald säljer $\frac{2}{3}$ attung jord ”jn campo vllastempnu” (SDHK 2778). Med detta uttryck avses förmodligen byns ängsgärde. Detta är inte enda gången som ablativformen ”in campo” förekommer i medeltidsbrev. I ett brev utfärdat 1363 omtalas ödejordar på flera orter i södra Uppland och som sägs ligga ”jn campo et fundo”. Sakerligen handlar det om små gårdar som övergivits efter pestepidemierna. Efter välkänt mönster brukas säkerligen den gamla åkermarken (och tomterna) nu som äng (SDHK 8246). Den vanliga lexikaliska betydelsen av ordet *campus* är annars ’slätt, öppet fält’, men i dessa fall måste det avse ängsmark, inte åkermark. I annat fall hade markslagsbestämningen varit överflödig.

Bebyggelsen i byn är fördelad på två lägen: *Övre* och *Nedre Ullstämman*. Övre Ullstämman har fortfarande kvar sin karaktär av radby och flera av de tomtgränser som finns på den äldsta kartan över byn från 1697 finns kvar än i dag i form av stenmurar eller gärdesgårdar (LSA D61-25:1). Nedre Ullstämman har däremot aldrig varit mer än ett enda hemman. Hur denna situation med två bebyggelseplatser uppkommit är oklart. Hursomhelst var Ullstämman en på östgötavis lagligt anordnad by med ett för alla gårdar gemensamt byamål. I beskrivningen till storskifteskartan från 1766 (LSA D61-25:2) står följande:

Oansedt man ingen efterrättelse har, att Rusthålllet [Nedre Ullstämman], som nu ligger bygd för sig sjelft, norr från Byn, varit, i forna tider, bygd upp i Byn, hafwa dock desse Hemman sig emellan följande Solskifte och ordning i alla tegemål och skiftelag samt ostridiga stångfall nemligen: att Norrgården har

börjat skiftelaget i norr och väster, derpå har Rusthållet följt, sedan Mellangården och änteligen Södragården.

Lantmätaren använder här termen *solskifte* i sin rätta betydelse, dvs. ordningsföljden mellan byns gårdar i teglagen. Byamålet lyder som följer: Norrgården har 4 stänger, Rusthållet (Nedre Ullstämman) 6 stänger, Mellangården 3 stänger och Södergården 3 stänger. Byamålssumman är alltså 16 stänger. Tegskiftets båda principer – konstant lägesföljd och breddproportionalitet – var med andra ord konsekvent genomförda i Ullstämman.

I beskrivningen till storskifteskartan sägs också att man till hands hade den tidigare avmätningen från 1697, men att den vid prövning inte befanns vara pålitlig att dela efter. I beskrivningen till den äldre kartan bekräftas uppgiften i den yngre kartan, dvs. att byns fyra gårdar tillsammans i fullt byamål har 16 stänger. Av dessa uppgifter, och Östgötalagens bestämmelse att man ska lägga två stänger på en attung, kan vi sluta oss till att Ullstämman varit på 8 attungar (ÖgL B 2: 1).

I beskrivningen till den äldre kartan sägs också att mätstången är 5 alnar. Till skillnad från i Väderstad (Exkurs A) och Vallsberg (Exkurs B) har man i Ullstämman använt den i Östgötalagen påbjudna 5-alnarsstången (ÖgL B 2: 1). Det är alltså med en sådan stång som åkertegarna har lagts ut. Inte i någon av kartorna över Ullstämman finns tegskiftet utritat, däremot återger båda kartorna ett dikessystem med så pass regelbundna drag att det finns skäl att misstänka att det är anpassat efter tegskiftet.

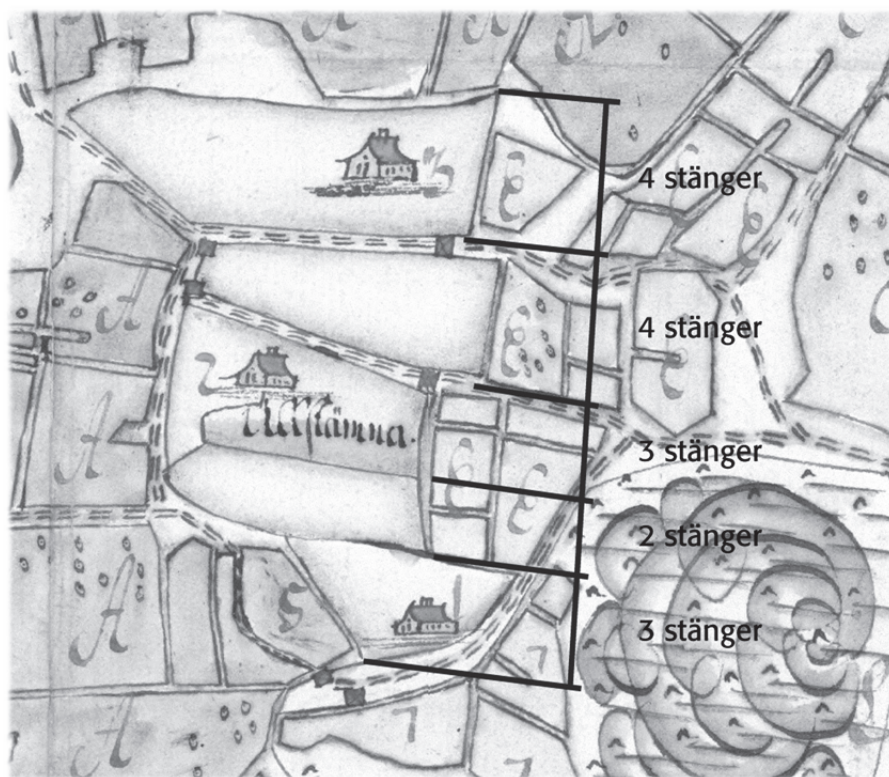
Under det arkeologiska fältarbetet kunde på flera platser de i kartorna återgivna diken återfinnas under ploggången i dagens åkermark. På en plats undersöktes diken mer ingående varvid det kunde konstateras att avståndet mellan dem var knappt 11 meter. Östergötlands medeltida aln var ca 0,54 meter. Om vi räknar på denna aln motsvarar avståndet 4 stänger eller 20 alnar (10,8 meter). Eller annorlunda uttryckt: jorden mellan diken är 2 attungar. Diken kan därför antas vara av medeltida ursprung. Att en sträng med röjningssten låg mitt emellan två diken tyder på att den har utgjort begränsning mellan två tegar. Bredden på en enskild teg var därmed 2 stänger, motsvarande en attung jord.

I vissa byar drogs byggnadstomterna in i tegskiftet på så sätt att deras läge utvisade ordningsföljden (*solskifte*) och bredden andelen i byamålet. Tomterna var ett juridiskt dokument utritat på marken med lagligt skyddade råmärken. I likhet med Ullstämman anordnades sådana geometriskt reglerade tomter oftast i form av radbyar. För att tomterna skulle bli tillräckligt rymliga utmättes de med multiplar av byamålets stänger.

Om vi studerar 1697 års karta framgår att Övre Ullstämman var inrättad som en radby med fem tomter (Fig. 74). Dessa har delvis förlorat sin förmodat tidigare rektangulära form. Tydligt pågick en upplösning och lantmätaren nämner inte heller något om en tomtreglering. Räknat på samma medeltida aln som i åkern visar det sig att tomterna är utlagda med multipeln 6, dvs. tomterna är 6 gånger bredare än vad deras stångtal i byamålet anger. Vi kan därför sluta oss till att den reglerade radbyn, i liket med åkerns tegskifte, är från medeltiden.

Av tomterna är endast tre bebyggda, medan Nedre Ullstämman (Rusthålet) ligger för sig självt i norr (utanför kartutsnittet i figur 74). Eftersom Nedre Ullstämman plats i skifteslaget var efter Norrgården och före Mellangården kan vi sluta oss till att den obebyggda tomten mellan dessa båda gårdar hörde till Nedre Ullstämman. Norrgården, Mellangården och Södergården har tomter vars bredder är proportionella mot byamålet, medan den obebyggda tomten i norr endast motsvarar en gård om 4 stänger, vilket är två stänger för lite. Förklaringen måste vara att den lilla obebyggda tomten i söder, vilken just motsvarar 2 stänger, också har tillhört Nedre Ullstämman.

Hur och när situationen med två s.k. gräs- eller spöktomter har uppkommit är inte känt. Kanske har samtliga fem tomter tidigare varit bebyggda. Alternativt har Nedre Ullstämman alltid legat där det ligger än idag, men erhållit en tomt i radbyn som ett dokument på dess andel i byamålet. Varför den lilla tomten om två stänger kom att föras till Nedre Ullstämman är likaså okänt. Att vissa av gårdarna tidigare legat öde är en uppgift som några av byborna 1697 underrättade lantmätaren om. Under perioder av ödesmål ska de bebodda gårdarna ha gjort de andra förnär på så vis att somliga gårdar hade mindre del av ägorna än de skulle ha enligt byamålet. När denna ödeläggelse inträffat sägs inte, men den har tydligt orsakat viss turbulens i byn. Högst sannolikt har den inträffat under senmedeltiden och troligen var det då som den minsta gården i byn försvann.



Figur 74. Bytomten i Ullstämman med utsatt byamål. 1 = Södergården, 2 = Mellangården, 3 = Norrgården. De båda gräsomterna hörde till Nedre Ullstämman som ligger för sig utanför kartbilden. Hela Ullstämman var på 8 attungar och hade 16 stänger eller 80 alnar i byamål. Utsnitt ur en geometrisk avmätning av Nils Lundberg från 1697. LSA D61-25:1.

Exkurs D. Åkerns respektive ängens inverkan på jordetalet

Vi vet inte exakt vilka kriterier som låg till grund för fastighetsvärderingen i attungar och markland, men jordetalen var i första hand besuttenhetsmått, inte ytmått. Däremot känner vi de rättsliga omständigheterna bättre. Av ett dombrev från 1325 framgår att jordvärderingen, åtminstone i Uppland, har utförts lokalt inom tingslaget med medverkan av allmogen (SDHK 3352; Rahmqvist 1996, s. 40 f.). Det finns inget som tyder på att taxeringsinitiativet skulle ha kommit uppifrån och genomförts av kungamakten genom dess tjänstemän. Den här iakttagelsen passar bra med förhållandena på Gotland där kronan började intressera sig för marklejet först på 1600-talet (Siltberg 2008). Det är uteslutet att jordvärderingen i markleje skulle ha tillkommit på kungligt initiativ. Trots att det i källorna saknas direkta upplysningar om på vilka grunder jordvärderingen baserades, tycks det finnas ett starkt samband mellan jordetal och åkerareal (Dovring 1947, passim; Rahmqvist 1996, s. 40 f.). Beträffande marklandsräkningen fann Dovring att ett örtugland motsvarade ungefär ett tunnland på 1600-talet, varför örtuglandet möjligen har bestämts såsom en äga vilken årligen besåddes med en spann när halva jorden låg i träda (1947, s. 32). Vad attungen vidkommer var Dovring likaså av uppfattningen att det var åkerjorden som i första hand hade bestämt attungen såsom fastighetsmått, något han fann naturligt för Östergötland, ett område med avrad övervägande i spannmål (op. cit., s. 100). En attung motsvarade ungefär en äga på 12 tunnland eller 12 spanns årligt utsäde på halvträdesjord. Ett markland har i runda tal motsvarat ungefär dubbelt så mycket åker som en attung (op. cit., s. 164).

I kapitel 8 lyfter jag fram ett tidigare obeaktat brev från Tiohärad i Småland som visar att det i lagsagan fanns fastställda metoder för hur en jordäga skulle uppmätas, närmare bestämt med rep (App. A). Arealuppmätningar av jord har alltså obestriddligen förekommit under medeltiden. Samtidigt måste man, precis som Dovring, hålla öppet för att jordetalet definierades efter utsäde eller avrad.

Har definieringen skett efter utsäde är en del av variationen i marklandets och attungens storlek uttryckt i tunnland säkert ursprunglig till följd av jordens olika godhetsgrad. Har definieringen skett efter avrad kan vi förvänta oss en ännu större variation, i synnerhet om den beräknats i proportion till den normala skörden (Dovring 1947, s. 32 f.). Kanske har man när jorden värderades vägt samman all tillgänglig information såsom utsäde, normalskörd och avrad. Hursomhelst tycks jordens förmåga att alstra spannmål ha varit den avgörande faktorn när förmögenheten fastställdes.

Även om åkern var av största betydelse är det möjligt att även andra nyttigheter beaktades när en fastighet skulle taxeras. Sigurd Rahmqvist håller för troligt att förutom odlingsmarken har också andra tillgångar uppmätts och taxerats (1996, s. 40 f.). I synnerhet skulle man kunna förvänta sig att ängsmarken varit av betydelse, då det finns flera exempel på att ren ängsmark har åsatts ett jordetal. I den kasuistik som Dovring upprättade över totalt 226 byar i Östsverige redovisas inte ängens avkastning, utan enbart åkerns storlek i tunnland (1947, s. 211 ff.). Dovring har således inte beaktat ängens betydelse i sammanhanget. Det han har undersökt är sambandet mellan åkerarealen på 1600-talet och byarnas storlek såsom den definieras i antingen attungar eller markland.

I denna exkurs ska vi med kvantitativa metoder testa om det blott var åkerjorden som bestämde attungen och marklandet såsom fastighetsmått eller huruvida också ängens avkastning har inverkat. En sådan undersökning har tidigare inte gjorts. Tack vare Riksarkivets projekt *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna* är det enkelt att komplettera Dovrings kasuistik med data om ängarnas avkastning. Uppgifterna har tagits fram ur projektets databas GEORG.

Först är det några omständigheter som behöver klargöras. Byamålen – attungar eller markland – i Dovrings kasuistik avser medeltidens förhållanden, medan uppgifterna om tunnland åker är från 1630/1640-talet. Åkerarealen avser summan av de båda gårderna (Dovring 1947, s. 214). Vretar, dvs. små säragor, har alltså inte medräknats. Vidare har Dovring avrundat arealerna till hela tunnland. Om man jämför Dovrings åkerarealer med byarnas totala åkermark, som den är registrerad i GEORG, framgår att den senare i genomsnitt är något större än de förra. Differensen kan tillskrivas vretarna, som i genomsnitt i så fall utgör 2–3 % av den totala åkerarealen. Ängens avkastning anges i lass hö, vilket brukar tolkas som vinterlass, dvs. torkat hö. Detta är med andra ord ett avkastningsmått, inte ett ytmått, till skillnad från åkerns tunnland. Troligen är kartornas uppgifter om antal lass hö en sammanjämkning av böndernas utsagor och lantmätarens egna observationer. De senare grundades på att han dels hade mätt upp ängens storlek i

kvadratalnar, dels studerat och beskrivit dess karaktär och godhet (sidvall, hårdvall etc). Jämfört med den oftast mycket noggrant inmätta åkern tycks uppgifterna om ängen och dess avkastning i högre grad vara osäkra (Nilsson 2010, s. 95 & där anf. ref.). Skillnaderna i tillförlitlighet mellan å ena sidan kartans uppgifter om ängens avkastning och åkerns storlek å den andra torde dock inte vara av någon avgörande betydelse för här företagna undersökning. Uppgifterna kommer från byar som redovisas i Dovrings kasuistik över Uppland och Östergötland. Det senare landskapet har underindelats i ”västanstång” och ”östanstång”, dvs. i området väster respektive öster om Stångån. Några byar har fått utgå eftersom det inte varit möjligt att i GEORG få fram relevanta uppgifter om ängens avkastning. Södermanland och Öland har uteslutits, då alltför få byar i dessa landskap redovisas i Dovrings kasuistik för att urvalet ska kunna förutsättas vara representativt. Beräkningarna är gjorda med statistikprogrammet SPSS.

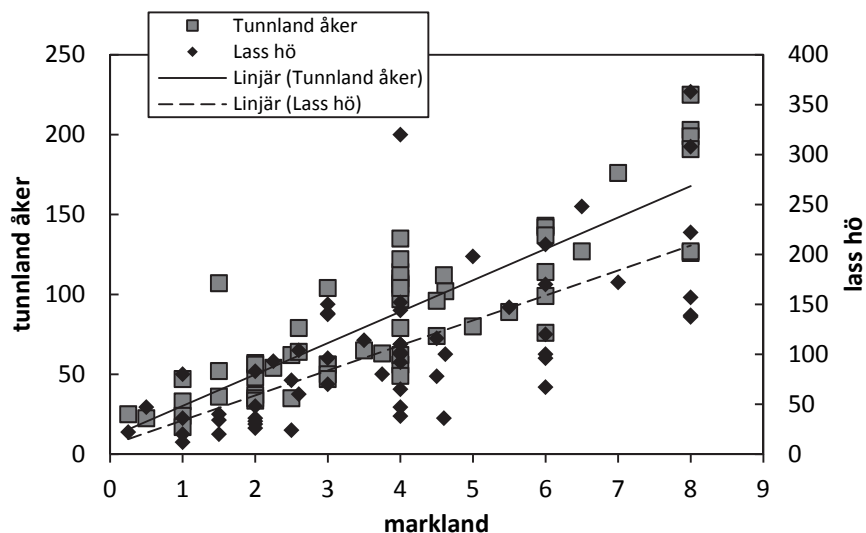
Vi börjar med den marklandsindelade jorden i Uppland, där urvalet består av 59 enheter. I genomsnitt går det 1,2 lass hö på tunnlandet och 22,4 tunnland åker på marklandet och 27,3 lass hö per markland (Tab. 12).

Förhållandet mellan marklandstal, åkerns storlek och ängens avkastning i Uppland redovisas grafiskt i figur 75. Av diagrammet framgår att värdena för ängens avkastning är betydligt mer spridda än värdena för åkerarealen, som ligger mer samlade kring den linjära trendlinjen. Korrelationen mellan marklandstal och åkerareal (enligt Dovring) visar sig vara 0,859. Mellan marklandstal och ängsavkastning är korrelationen 0,700. Sambandet mellan marklandet och åkern är alltså betydligt starkare än mellan marklandet och ängen.

Tabell 12. Några medelvärden för antalet lass hö och tunnland åker i Uppland och Östergötland

Område	Lass hö/tnl	Lass hö/jordetal	Tunnland åker/jordetal
Uppland	1,22	27,27	22,35
Västra Östergötland	0,91	10,66	11,75
Östra Östergötland	2,01	13,22	6,59

Källor: Dovrings kasuistik och GEORG.



Figur 75. Marklandets åkerareal och ängsavkastning i Uppland på 1640-talet (n=59).

Med hjälp av multipel regressionsanalys kan man mäta hur mycket två eller flera variabler tillsammans påverkar en av dem beroende variabel (Eggeby & Söderberg 1999, s. 146 ff.). Man skulle alltså med denna metod kunna mäta hur mycket åkern respektive ängen inverkar på marklandet. Eftersom regressionsanalys är en metod för att kvantifiera kausalsamband är det möjligt att undersöka om ängen kan tillföra något i förklaringskraft som inte enbart kommer från åkern. Innan vi tar steget till multipel regressionsanalys kan det vara lämpligt att först studera varje enskild variablers inverkan på marklandet med enkel linjär regressionsanalys. I modellen för enkel linjär regressionsanalys (op. cit, s. 136 ff.) anger regressionskoefficienten **b** hur mycket den beroende variabeln (marklandet) förändras då den oberoende variabeln förändras med en enhet. Denna koefficient kan vara positiv eller negativ. Förklaringsgraden mäts med r^2 som är kvadraten på korrelationskoefficienten r_{xy} och är ett allmänt mått på anpassningen mellan modell och data. Eftersom r_{xy} kan variera mellan -1 och $+1$ följer att r^2 kan variera mellan 0 och $+1$. När $r^2 = 0,75$ innebär det att modellen förklarar tre fjärdedelar av variationen i den beroende variabeln. Varje regressionsanalys bör åtföljas av en redovisning av r_{xy} som alltså mäter styrkan i sambandet mellan två intervallskalor. Dessa mått har sammanställts i vidstående tabell (Tab. 13).

Tabell 13. Åkers respektive ängens inverkan på marklandet i Uppland mätt med produkt-momentkorrelationskoefficienten r_{xy} , förklaringsgraden r^2 och regressionskoefficienten b .

Oberoende variabel	r_{xy}	r^2	b
Tunnland åker (Dovring)	0,859	0,738	0,038
Tunnland åker (GEORG)	0,851	0,724	0,037
Lass hö (GEORG)	0,700	0,490	0,020

Källa: Dovrings kasuistik och GEORG.

Att r_{xy} och r^2 är lägre när även vretarna tas med (GEORG) hänger möjligen samman med att den särhågnade åkermarkens omfattning skiljer sig åt en del mellan byarna. Medan en del byar hade en förhållandevis stor andel åker i vretar hade andra byar all åker fördelad inom de gemensamma gårderna.

Det är nu dags att ta staget till multipel regression. I en sådan analys anger determinationskoefficienten R^2 den andel av den totala variationen i den beroende variabeln (marklandet) som kan hänföras till modellen. R^2 motsvarar därmed r^2 i enkel regressionsanalys. R^2 kan variera mellan 0 och 1. När R^2 är lika med 0 förklarar modellen inte någonting av variationen i den beroende variabeln. När R^2 är lika med 1 kan all varians förklaras. När tunnland åker (Dovring) kombineras med lass hö (GEORG) blir $R^2 = 0,749$. Ängens avkastning tillför alltså i det närmaste ingenting för att förklara marklandet såsom fastighetsmått. Slutsatsen om ängens obetydliga roll i sammanhanget bekräftas av att det s.k. t -värdet är låga 1,55 och därmed inte klarar ett test på 5 % signifikansnivå (op. cit., s. 195).

I Östergötland skiljer sig omfattningen av ängen betydligt mellan landskapets västra och östra delar. I byarna i västra Östergötland gick det på 1600-talet knappt 1 lass hö på tunnlandet, dvs. ännu mindre än byarna i Uppland, medan byarna "östanstång" hade mer en dubbelt så mycket eller 2 lass per tunnland (Tab. 12). Att Östergötland "västanstång" är en utpräglad spannmålsbygd bekräftas därmed. Samma statistiska mått som för Uppland (Tab. 13) har för Östergötlands del sammanställts i nedanstående tabell (Tab. 14).

Tabell 14. Åkerns respektive ängens inverkan på attungen i Östergötland mätt med produkt-momentkorrelationskoefficienten r_{xy} , förklaringsgraden r^2 och regressionskoefficienten b .

Oberoende variabel	r_{xy}	r^2	b
Västra Östergötland (n=56):	-	-	-
Tunnland åker (Dovring)	0,695	0,482	0,052
Tunnland åker (GEORG)	0,693	0,480	0,049
Lass hö (GEORG)	0,558	0,311	0,038
Östra Östergötland (n=13):	-	-	-
Tunnland åker (Dovring)	0,811	0,627	0,099
Tunnland åker (GEORG)	0,806	0,649	0,097
Lass hö (GEORG)	0,268	0,072	0,012

Källor: Dovrings kasuistik och GEORG.

Förutom att värdena på r_{xy} och r^2 generellt är lägre i Östergötland än i Uppland är mönstret detsamma, dvs. sambandet mellan äng och jordetal är svagare än sambandet mellan åker och jordetal. Särskilt svagt är sambandet i det på slättermarker rika östra Östergötland. När tunnland åker (Dovring) kombineras med lass hö (GEORG) i en multipel regression blir $R^2 = 0,487$ för "västanstång" och $0,675$ för "östanstång". Det nämnda t -värdet och dess signifikans för variabeln äng är ännu lägre för såväl "västanstång" (0,69) som "östanstång" (0,72) än för Uppland (1,55). Ängens avkastning tillför alltså i det närmaste ingenting för att förklara attungen såsom fastighetsmått i västra Östergötland. I landskapets östra delar har ängens avkastning däremot en liten inverkan på attungen. Detta är som sagt ett på slättermarker rikligt försett område och som framgår i kapitel 3.9 är rikedomen på ängar "östanstång" något som uppstod först när åker togs ur bruk under senmedeltiden.

Slutsatsen av ovanstående är att multipel regressionsanalys bekräftar att såväl fastighetstaxeringen i attungar som i markland har utgått från åkerns kapacitet att producera spannmål. Ängen har inte haft någon direkt inverkan på fastighetsvärderingen. Indirekt har däremot slättermarkerna haft betydelse som foderkälla till de vinterstallade kreatur som gav gödsel till åkern, men denna faktor är så att säga redan inkluderad i åkerns förmåga att lämna en tillräcklig skörd.

Exkurs E. Mynt, mått och vikt

Följande översikt av medeltida mynträkning samt mått- och viktsystem för olika varor är gjord med särskild hänsyn till Vadstena klostrets uppbörd. Osmundjärn, textilier och jordbruksprodukter har i en inte obetydlig omfattning använts som s.k. värdöror, dvs. ett betalningsmedel som fungerade som en mellanvara istället för mynt. Gränsen mellan mynt och varor är med andra ord flytande, för att inte säga obefintlig, då mynt också är en vara, som kan köpas och säljas precis som vilken annan vara som helst.

Mynt

1 mark svenska = 8 öre = 24 örtugar = 192 penningar

1 öre = 3 örtugar

1 örtug = 8 penningar

1 mark gutniskt = 8 öre

1 öre gutniskt = 4 gotar

1 mark danska = 16 skillingar = 48 vita = 192 penningar

1 mark svenska ~ 4 mark gutniska

1 mark danska ~ 3 mark gutniska ~ 6 öre svenska

Silverinnehållet i den svenska marken – betecknad mark penningar – minskade successivt under medeltiden, vilket gav sig tillkänna i en ökande kursskillnad i förhållande till silvermarken (mark lödig). Kursförändringen är för sin tid ovanligt väldokumenterad (Edvinsson, Franzén & Söderberg 2010, s. 77 med Fig. 3.1). I någon utsträckning synes pengarnas avtagande silverhalt ha balanserats av silvrets tilltagande värde. Det är nämligen likaledes väldokumenterat att trenden för silvrets köpkraft är uppåtgående under

senmedeltiden (Edvinsson, Jacobson & Waldenström 2010, s. 24 med Fig. 1.3).

I det medeltida svenska riket existerade flera parallella monetära system. I Svealand räknade man på 1400-talet i svenska mynt, även benämnda mark örtug eller mark stockholmska. De enda valörer som präglades var örtugar och penningar: mark och öre var blott räkneenheter. I Götaland cirkulerade däremot huvudsakligen gotländska mynt: gotar och penningar. Goten var den gotländska örtugen. En notis i Vadstena klostrets mantals- och uppbördsbok från 1466 omtalar att det går 4 gotar i öret (UUB C 32, fol. 4r). Ännu i början av 1400-talet var den gutniska marken i stort likvärdig med eller något lägre värderad än den svenska. Därefter skedde en snabb försämring. Kursen har såklart varierat, men från och med 1440-talet, dvs. då Vadstena klostrets jordebokssvit inleds, har det ofta på 1 svensk mark gått 4 gutniska mark (Edvinsson 2010, s. 54). Relationen återkommer därefter i flera källor, däribland Arvid Trolles arvskifteshandling efter hans första hustru år 1487, där den danska marken värderas till tre gånger och den svenska marken till fyra gånger så mycket som den gutniska (Sjögren 1944, s. 120 med not 6).

Vadstena klostrets båda äldsta jordeböcker från 1447 och 1457 är förrådiska såtillvida att det inte uttryckligen framgår att man med *mark penningar* i Götaland avser gutniska mark, trots att så måste vara fallet. Däremot upplyser ofta mantals- och uppbördsboken 1466 och jordeboken 1473 om att penningavraden i Götaland utgår i gutniskt mynt. I den yngsta jordeboken från 1502 har klostret – fortfarande för gårdarna i Götaland – gått över till att påbjuda avraden i ”mark svenska”, men som i själva verket avser räkneheten mark danska. En dansk mark var i Sverige ingenting annat än $\frac{3}{4}$ av en inhemsk mark, vilket t.ex. framgår av nämnda arvskifteshandling från 1487. I den yngsta jordeboken omtalas några gånger de danska underavdelningarna skilling och vit (hvit). Mynten ifråga har präglats såväl i Danmark som på Gotland, som i mitten av 1400-talet gick över till det danska systemet.

Man måste alltså vara uppmärksam på att beteckningen *mark svenska* har dubbel betydelse, dels kan den avse mark örtug, dels mark danska. Därtill kommer att man med den vaga beteckningen *mark penningar* i de båda äldsta jordeböckerna måste avse gutniska mark. Nämnda relationer bekräftas om man jämför penningräntorna i klostrets samtliga jordeböcker. Det visar sig då att öre penningar i de äldsta jordeböckerna (Vkjb 1447 & 1457) motsvaras av öre gutniskt i de bägge följande jordeböckerna (Vkub 1466 & Vkjb 1473) och av örtug svenska (i danskt mynt) i den yngsta jordeboken (Vkjb 1502). Samma förhållande ger sig tillkänna på så vis att den yngsta jordebokens belopp i ”mark svenska” utgör tredjedelen av de äldre årgångarnas belopp i ”mark

gutniska” eller ”mark penningar”. Givetvis förekommer smärre differenser, men de jävar på intet sätt ovanstående relationer. Av inre kriterier i klostrets jordeböcker är det alltså uppenbart att vad som vid en hastig blick kan uppfattas som en avradssänkning i själva verket är en till myntets värde oförändrad avrad.

Annorlunda förhåller det sig med decennierna närmast före tillkomsten av Vkj 1447. Avradskvoten på attungsjord i Östergötland utgjordes traditionellt av lika numeriska delar säd och penningar. Under senmedeltiden utgick från attungen vanligen 2 tön säd och 2 öre penningar. Eftersom landborna betalade pengarna i gutniskt mynt har avradskvotens pengadel under loppet av 1400-talets förra hälft sjunkit till en fjärdedel av sitt tidigare värde. Bakom en tillsynes oförändrad penningränta döljer sig alltså en av yttre omständigheter orsakad avradssänkning. Säkert var den lika uppskattad av landborna som illa omtyckt av jordägarna. Att man i de båda äldsta jordeböckerna inte uppgav att avradspengarna utgick i gutniskt mynt, trots att så var fallet, kan sammanhånga med dels jordeböckernas ”konservatism” – före 1400-talets myntförsämring var det ju ingen avgörande skillnad mellan svenska mark örtug och gutniska mark, dels att man inom klostrets ekonomiförvaltning fortfarande i mitten av seklet kan ha närt förhoppningar om att utkräva avraden i svenska mark, något man snart fick ge upp.

Paul Sjögren var först med att uppmärksamma att det förekommer olika slags myntsorter i Vadstena klostrets jordeböcker och utreda hur de förhåller sig sinsemellan (Sjögren 1944, s. 350 ff.). Förhållandet hade inte observerats av Erik Lönnroth, som därför missförstod siffrorna och drog den felaktiga slutsatsen att penningavraden hade minskat under andra hälften av 1400-talet och då ofta med en tredjedel av det tidigare beloppet (Lönnroth 1940, s. 201 f.). I själva verket stabiliserades avraden under seklets andra hälft. I den här avhandlingen anger jag inom parentes vilken penningsort som avses, vilken alltså kan skilja sig från jordeböckernas egna angivelser

I medeltidshandlingar som berör Götaland förekommer ibland uttrycket *stackota mark*. En del forskare har hävdats att den stackota (= korta) marken är detsamma som den gutniska marken, andra att den motsvarar $\frac{3}{4}$ av en normal mark, dvs. 6 öre gutniska eller 24 gotar (se diskussion i Edvinsson, Franzén & Söderberg 2010, s. 93 ff.). Den senare relationen bekräftas av några uppgifter i Vkub 1466: En landbo som arrenderar en jordlott i Falköping ska årligen betala 1 mark stackota, men resterar med detta belopp för 1465, varför han följande år betalar 12 öre gutniska för ’både nytt och gammalt’ (UUB C 32, fol. 34v, 40r). Enligt Folke Dovring var den stackota marken en räknevariant av den gutniska marken, uppkommen på så vis att man lät goten, såsom örtug, vara en tredjedel av öret (Dovring 1947, s. 196).

Spannmål

Östsverige:

1 läst = 16 tön = 12 pund = 96 spann

1 tön = 6 spann

1 pund = 8 spann

Alltsedan den äldre medeltiden benämndes det större spannmålsmåttet *tön* i Östsverige. Längre fram på medeltiden användes *pundet* vid sidan av tön-måttet. Av Vadstenajordeböckerna framgår att i mitten av 1400-talet hade det förra måttet trängt undan det senare i Uppland och var på väg att göra så även i Västmanland. I Södermanland höll däremot tön-måttet stånd och i Östergötland var det allena rådande medeltiden igenom.

Att det gick 12 pund på lästen bekräftas av Vkub 1466, vilken omtalar att från Tuna i Uppland utgår 3 läster korn samtidigt som den preciserar att klostrets nio landbor var och en erlägger 4 pund korn (UUB C 32, fol. 16v). Att det gick 8 spann på pundet står uttryckligen i samma källa (fol. 28r). Av Vkub 1466 framgår också att flera av landborna i Uppland, Västmanland och Södermanland har löst 1 spann korn mot 1 öre svenska. Att Vadstena kloster har använt samma värderingsnorm i hela Svealand pekar på att spannen var ungefär lika stor över hela regionen. Detta var emellertid en förenkling från klostrets sida. Från mitten av 1500-talet är det nämligen känt att spanns storlek varierade mellan olika trakter i Svealand (Ferm 1990, s. 112 ff.). Minst var den s.k. Stockholmspannen på 46,9 liter. I Uppland varierade spanns storlek mellan olika områden, men synes ha legat mellan 51,3 och 54,3 liter. I Västmanland var den så stor som 58,6 liter. Spannen i Östergötland har legat inom samma intervall som i Uppland (op. cit., s. 113). Spanns storlek varierade alltså inte bara mellan olika landskap, utan till och med mellan olika regioner inom ett och samma landskap. Av ett av kung Albrekt den 7 jan. 1383 utfärdat brev synes dock Östergötland ha haft en enda storlek på spannen (Jansson 1995, s. 14; SDHK 12338). I detta brev, som är riktat till Östergötlands allmoge, avlyser kungen den nya spann han påbjudit för detta och andra landskap. Efter östgötarnas protester mot den nya ordningen, som uppges ha vållat stor förvillelse, fick kungen ge vika med orden: 'Behåll er gamla spann i Guds frid'. Tydligen misslyckades detta första kända försök att införa ett rikstäckande spannmålsmått. I brevet talas alltså enbart om en enda spann i Östergötland, inte flera.

Västergötland:

1 såll = 6 skäppor

Det större spannmålsmåttet i Västergötland, Dalsland och Värmland benämndes *såll* (fsv. *sald*, lat. *cribrum*). Att måttet hette detsamma i Norge och Bohuslän visar på gamla och nära förbindelser mellan det norska riket och västra Sverige. Det mindre spannmålsmåttet i Västsverige var skäppan som det gick 6 av på sållet. På 1500-talet undanträngdes sållet av den nya tunnan (ca 146 liter) som var lika stor som sållet (Jansson 1995, s. 256 f.). De runda såskäppor som ända in i modern tid har använts i Västergötland rymmer ca 24,8 liter, vilket passar bra med att det gick 6 skäppor i tunnan (op. cit., s. 235). Enligt en uppgift i en fogderäkenskap från 1554 motsvarade 5 ½ skäppa i Västergötland 2 spann i Östergötland (Jansson 1936, s. 29). Omräknat blir det 2 ¾ skäppa på spannen eller 16 ½ skäppa på tönen. Av ovanstående följer då att det gick 11 västgötska såll på 4 östgötska tön.

Sydöstra Småland och Öland:

1 kalmarspann = 4 skäppor

Skäppan förekom parallellt med spannen i östra Småland och på Öland. Om denna skäppa var lika stor som den västsvenska skäppan är ovisst, troligen var den avsevärt mindre. En notis i Vkub 1466 uppger i samband med uppbörden från Öland att en kalmarspann motsvarar 4 skäppor (UUB C 32, fol. 67v). Tyvärr känner vi inte kalmarspannens storlek.

Smör och ost

1 tunna = 18 lispund

1 lispund = 20 mark (skålpund) = 4 fjärdingar

När det gäller smör och ost avser klostrets jordeböcker med viktenheten pund genomgående lispund (ca 8,5 kg). På en tunna smör gick det i regel 18 lispund, mer sällan 20 lispund. Att Vadstena kloster räknade 18 lispund på tunnan framgår av några avradsuppgifter från Västbo härad i Småland: Vkjb 1447 omtalar att en gård i Hammar, en gård i Ryd, två gårdar i kyrkbyn Ås och kvarnen Flata arrenderas av frälse mannen Arvid Svan för sammanlagt 1 ½ tunna smör om året (SFSS 245, s. 73). I Vkub 1466 räntar dessa enheter 6 + 6 + 11 + 4 = 27 lispund smör (UUB C 32, fol. 62v f.).

Lispundet delades troligen äldst i 24 mark, senare i 20 mark (Jansson 1995, s. 161). Att Vadstena kloster har räknat 20 mark på lispundet framgår av några avradsuppgifter från Össby på södra Öland: Vkjb 1447 uppger att varje attung, jämte mycket annat räntar 8 mark smör (SFSS 245, s. 74). Eftersom klostret

hade 6 attungar i byn blir det 48 mark smör, vilket exakt är vad klostrets sex landbor erlägger i avrad 1466 (UUB C 32, fol. 63v, 64r).

Att det gick 20 mark på lispundet bekräftas också av några andra avradsuppgifter: Vkub 1466 omtalar att för en liten äga i Hunseberg i Småland har ½ lispund smör betalats för två år (UUB C 32, fol. 45v). I Vkjb 1502 är avraden för samma äga 5 mark smör årligen (RA D 12, fol. 62 r.).

Den gamla ledungsskatten *mata*, även kallad *skeppsvist*, utgick från gårdar i Södermanland. Att matan bestod av smör och fläsk förklarar att den räknades i lispund och mark. Att det även i detta sammanhang har gått 20 mark på lispundet bekräftas av några avradsuppgifter för en gård i Finnsta i Årdala socken: Vkjb 1447 och 1457 omtalar att gården, jämte annat räntar 10 mark mata (SFSS, s. 37, 90). Vkub 1466 redovisar i debetkolumnen (= gamla räntan) ½ lispund mata (UUB C 32, fol. 11v).

Humle och hampa

Humle och hampa räknades efter samma viktsystem:

1 skeppund = 20 lispund

1 lispund = 20 mark (skålpund)

Hampa räknades också i knippen (fsv. *hampo lime*).

Vkub 1466 föreskriver att varje landbo i Målilla socken i Småland ska ge 6 mark hampa i stället för att som förr två landbor tillsammans gav ett hampknippe (UUB C 32, fol. 56v). Förutsatt att avradens storlek är oförändrad motsvarar ett hampknippe 12 mark hampa.

Det i jordeböckerna förekommande uttrycket *halv humle* betyder att landbon och klostret delar på skörden. Detta sätt att bestämma avradens storlek tyder på att avkastningen var oviss.

Järn

Järnräntan betalades i osmundar, dvs. färskat tackjärn som huggits upp i ungefärligen lika stora stycken. Detta smidbara järn, som framställdes av bergmalm i masugnar, började tillverkas i Sverige omkring 1200 och var en av landets förnämsta exportprodukter. Osmundarna räknades samman i (stor)hundraden om 120 stycken. Utmärkande för osmundjärnet var att det förpackades i laggekärl, kallade fat (lat. *vas*), varvid ett bestämt förhållande skulle föreligga mellan antalet osmundar och fatvikten. De fatvikter som tillämpades i utrikes handel var beroende av mottagarlandets vikt- och penningssystem (Björkenstam 1993). Osmundar är rara fynd, men några har

påträffats i samband med arkeologiska undersökningar i Lapphyttan i Norberg och i Hyttehamn strax norr om Forsvik i Västergötland. En osmund vägde ca 0,28 kg.

För sin uppbörd av osmundjärn har Vadstena kloster tillämpat nedanstående räkneshystem. Osmundarna har för detta syfte räknats i ofatade fat, dvs. i lös vikt. Först senare har, om behov förelåg, osmundarna förpackats i verkliga fat.

1 läst = 12 fat

1 (ofatat)fat = 5 hundraden = 600 osmundar = 1 skeppund

1 hundrade = 120 osmundar = 4 lispund

1 trettig = 30 osmundar = 1 lispund

1 osmund = 1 stycke (ca 0,28 kg)

Att 1 fat järn motsvarade 5 hundraden järn bekräftas av att den senare kvantiteten aldrig förekommer i klostrets jordeböcker, medan det finns flera belägg på 4 hundraden och enstaka på 6 hundraden. Istället för 5 hundraden järn har man tydligen skrivit 1 fat järn.

Övrigt

Honung mättes i enheten *ask*. I vadstenamaterialet är asken blott känd från Småland. Hur asken såg ut eller hur stor den var är okänt. Troligen har asken aldrig varit en standardiserad måttenhet (Jansson 1995, s. 27). Vkjb 1447 omtalar att från byn Tift i Östergötland utgår, jämte mycket annat, ett 'halvt bi' (SFSS 245, s. 24). Detta torde vara en med humle och hampa analog bestämning av avraden, dvs. att jordägaren och landbon delade lika på skörden, vilken i detta fall utgjordes av honung och vax. Samma princip har tillämpats på skörden från kontinentens vingårdar. Odling av humle, hampa, vin och honung krävde till skillnad från spannmål inget årligt utsäde.

Sill mättes i enheten *mes*. Troligen var mesen ett slags korg eller tunna, använd både som transportmedel och måttenhet. Mesen omtalas i jordeböckerna endast i samband med fisket på södra Öland.

Större kvantiteter **bröd** räknades i enheten *timmer*, även *timber*. Vkub 1466 omtalar att 40 bröd motsvarar ett timmer (UUB C 32, fol. 67v). Även **ål** har räknats i timmer. Klostrets ålfiske i Hagelsrum i Småland räntade 5 timmer ål (SFSS 245, s. 68, 106). Dessutom förekom på Öland att kvantiteten **ost** kunde anges i timmer (SFSS 245, s. 77). Troligen var det pälsvverk som först räknades i timmer. Att måttordet på latin skrivs *quadrigena* 'fyrtiototal' bekräftar att det gick 40 stycken på timret (SDHK 919; Jansson 1995, s. 260 f.).

Referenser

Otryckta källor

Kammararkivet (i RA):

Vadstena klostets jordebok 1473 (utan signum).
Landskapshandlingar, ÖgH

Kongelige bibliotek i Köpenhamn:

Thott 600 8°. Vadstena klostets jordebok västan Stångebro 1461.
GKS 1154 2°. Hardenbergs codex.

Lantmäteristyrelsens kartarkiv (LSA i RA):

Geometrisk jordeböcker, storskifteskartor och andra lantmäteriakter.

Linköpings stiftsbibliotek (LStB)

Kh 54. Linköpings domkyrkas pappersregister.

Riksarkivet (RA):

A 9. Registrum ecclesiae Lincopensis
D 11. Vadstena klostets jordeböcker 1447 & 1457
D 12. Vadstena klostets jordebok 1502
KKGA. Karl Karlssons Gyllenhielms samling.
Sturefors. Geometrisk jordebok över Sturefors gods från 1651. Oxenstiernska samlingen.

Uppsala universitetsbibliotek (UUB):

C 32. Vadstena klostets mantals- och uppbördsbok 1466 (och delvis 1465)

Tryckta källor

- BSH 3.** Bidrag till Skandinavien historia ur utländska arkiver, 3. Sverige under Karl Knutsson och Kristiern af Oldenburg, 1448–1470. Utg. av C. G. Styffe. Stockholm.
- Bååth 2.** Öde sedan stora döden var. Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal. Del 2. Utg. av K. Bååth. Lund 1983.
- DS.** Diplomatarium Suecanum (Svenskt Diplomatarium) vol. 1–10, huvudserien.
- DN.** Diplomatarium Norvegicum.
- Gejrot.** Diplomata Novevallensia. The Nydala Charters 1172–1280. Utg. av C. Gejrot. Stockholm 1994.
- GHep.** Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum av Adamus Bremensis. Utg. av B. Schmeidler. Hannover 1917.
- HH 16.** Vadstena klostres jordebok 1500 jemte tillägg ur klostrets äldre jordeböcker. Utg. av C. Silfverstolpe. Stockholm 1897.
- HH 31.** Arvid Trolles jordebok 1498. Utg. av J. A. Almquist. Stockholm 1938.
- HiSig.** Svenska sigiller från medeltiden. Utg. av B. E. Hildebrand. Stockholm 1862-1867
- HL.** Hälsingelagen. Utg. av C. J. Schlyter. SGL 6. Lund 1844.
- IBjb.** Israel Birgerssons jordebok. Utg. av H. H. Ronge. NoB 55 (1967), s. 46–63.
- KVJ.** Kong Valdemars Jordebog 1–3. Utg. av S. Aakjær. København 1926–43, nytryck 1980.
- MEL.** Konung Magnus Erikssons Landslag. Utg. av C. J. Schlyter. SGL 10. Lund 1862.
- RPB.** Svenska Riks-Archivets Pergamentsbref från och med år 1351 (1866–72).
- SdmL.** Södermannalagen. Utg. av C. J. Schlyter. SGL 4. Lund 1838.
- SFSS 231.** Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D 2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter. Utg. av Rolf Pipping. Nytryck (med ett tillägg). Uppsala 1963.
- SFSS 245.** Vadstena klostres två äldsta jordeböcker. Utg. av A. Larsson. Uppsala 1971.
- Skokjb.** Sko klostres medeltida jordeböcker. Utg. av A. Peetre. Lund 1953.
- VFB.** Visbyfranciskanernas bok. Handskriften B 99 i Kungliga biblioteket. Utg. av E. Odelman & E. Melefors. Visby 2008.
- YVgL.** Yngre Västgöotalagen. Utg. av H. S. Collin & C. J. Schlyter. SGL 1. Stockholm 1827.
- ÄVgL.** Äldre Västgöotalagen. Utg. av H. S. Collin & C. J. Schlyter. SGL 1. Stockholm 1827.
- VmL.** Västmannalagen. Utg. av C. J. Schlyter. SGL 5. Lund 1841.
- ÖgL.** Östgöotalagen. Utg. av H. S. Collin & C. J. Schlyter. SGL 2. Stockholm 1830.

Det medeltida Sverige (DMS)

- DMS 4:2.** Handbörd, Stranda. Utg. J. Brunius & O. Ferm. Stockholm 1990.
- DMS 4:3.** Öland. Utg. av R. Axelsson, K. Janzon & S. Rahmqvist. Stockholm 1996.
- DMS 4:5.** Tjust. Utg. av R. Axelsson. Kalmar 2008.

Lexikon, ordböcker och uppslagsverk

- GMLS.** Glossarium till medeltidslatinet i Sverige. Glossarium mediae latinitatis Sueciae 1–2. Utg. U. Westerbergh & E. Odelman. Stockholm 1968–2002.
- KL.** Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Utg. I. Andersson & J. Granlund. Malmö 1956–1978.
- NE.** Nationalencyklopedin. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av Statens kulturråd. Utg. C. Engström & K. Marklund. Höganäs 1989–1996.
- Schlyter.** Ordbok till samlingen af Sweriges gamla lagar. SGL 13. Utg. C. J. Schlyter. Lund 1877.
- SOL.** Svenskt ortnamnslexikon. Utg. genom Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI). Uppsala 2003.
- Söderwall.** Ordbok öfver svenska medeltidsspråket 1–2. Utg. K. F. Söderwall. Lund 1884–1918.
- Söderwall supplement.** Supplement till ordbok öfver svenska medeltidsspråket. Utg. K. F. Söderwall, W. Åkerlund, K. G. Ljunggren & E. Wessén. Lund 1925–1973.
- ÄSF.** Äldre svenska frälsesläkter 1–2. Utg. av Riddarhussektionen genom F. Wernstedt, H. Gillingstam och P. Möller. Stockholm 1957–2001.

On line (URL)

- FMIS.** RAÄ:s digitala informationssystem om fornminnen:
<http://www.raa.se/cms/fornsok/start.html>
- GEORG.** Databas till Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna (RA):
<http://www.statensarkiv.se/>
- SDHK.** Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev (RA):
<http://www.statensarkiv.se/>
- SOFI.** SOFI:s ortnamnsregister OAU:
http://www2.sofi.se/SOFIU/topo1951/_cdweb/index.htm

Opublicerade databaser

- Vkjb.** Alf Ericssons databas över Vadstena klostrets jordeböcker (SLU).
- JS.** Johan Söderbergs databas över medeltida priser i Sverige (SU).

Litteratur

- Aakjær, Svend.. 1932–1934a. Rec. av Marc Bloch: Les caractères originaux de l'histoire rurale française. (Dansk) *Historisk tidsskrift* 10:2, s. 146–147.
- 1932–1934b. Rec. av P. Johansen: Die Estlandliste des Liber Census Daniae. (Dansk) *Historisk tidsskrift* 10:2, s. 663–667.
- 1961. Måleenheder i landmål og jordvurdering i middelalderens Danmark. *Jyske samlinger* 5:3, s. 275–303.
- Adam av Bremen. 1984 [ca 1070]. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Svensk översättning av E. Svenberg. Stockholm.

- Agertz, Jan. 2008. Visingsö–Vätterns pärla. I: Agertz, J. & Vestbø–Franzén, Å. (red.). *Visingsös bebyggelse och landskap i äldre lantmäterikartor och 1500-talets handlingar*, s. 39–76. Jönköping.
- Ahnlund, Nils. 1945. Vreta klostets äldsta donatorer. *HT* 1945, s. 301–351.
- 1948. Till frågan om den äldsta Erikskulten i Sverige. *HT* 1948, s. 297–320.
- Almquist, Joh. Ax. 1947. *Frälsegodsens under storhetstiden*, 3:2. Stockholm.
- Ambrosiani, Björn. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Uppsala.
- Andersson, Hans. 1978. *Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige*. Stockholm.
- 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder. Aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland*. Stockholm.
- Andersson, Thorsten. 1983. Hund, hundare och härad från språklig synpunkt. *BHT* 4, s. 52–66.
- 2010. *Vad och vade. Svensk slätter-, rågångs- och arealterminologi*. Uppsala.
- Andréén, Anders. 1997. *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Stockholm/Stehag.
- André, Carl Göran. 1960. *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid*. Uppsala.
- 1985. Några tankar kring sädesmått, mynträkning och riksenande i Sverige. I: Sandberg, R. (red.). *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück*, s. 33–47. Stockholm.
- Anglert, Mats. 2009. Kristianisering, kyrkor och centralitet i Östergötland. I: Kaliff, A. (red.). *Skuggor i ett landskap. Västra Östergötlands slättbygd under järnålder och medeltid*, s. 215–245. Linköping.
- Arenander, Erik Oskar. 1922. Om attungen i de nordiska landskapslagarna och dess innebörd. *Språkvetenskapliga sällskapets i Uppsala förhandlingar 1922–1924*, s. 17–44. Bil. B. Uppsala.
- Arne, Ture J. 1919. Gravar från ”Vendeltid” vid Lagerlunda i Kärna socken, Östergötland. *FV* 14, s. 1–20.
- Axelsson, Sven. 1950. Om dateringen av Svanteolk Knutssons första gåvobrev till Vreta kloster. *HT* 1950, s. 135–147.
- 1953. När blev Svanteolk Knutsson lagman i Östergötland? *PHT* 1953, s. 113–125.
- 1958. Unika annalnotiser. *PHT* 1958, s. 145–148.
- Bartlett, Robert. 1993. *The making of Europe. Conquest, colonization and cultural change 950–1350*. Princeton.
- van Bavel, Bas. 2010. *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500–1600*. Oxford.
- Beckman, Bjarne. 1954. *Matts Kättilmundsson och hans tid, 2, 1319–1326*. Stockholm.
- 1958. Till frågan om Sigridlev. *NoB* 1958, s. 120–147.
- Beckman, Natanael. 1912. Tre konungaätter i och deras jordegendomar i Sverige. *PHT* 1912, s. 1–19.
- Berg, Johan. 2000. Stormannamiljöer och landskap. I: Olausson, M. (red.). *En bok om Husbyar*, s. 151–165. Örebro.
- 2003a. *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000–1562*. Stockholm.

- 2003b. Makten, marken, tiden och rummet. I: Jansson, U. (red.). *Med landskapet i centrum. Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*, s. 89–110. Stockholm.
- Bjarne Larsson, Gabriela. 1994. *Stadgelagstiftning i senmedeltidens Sverige*. Stockholm.
- Björkenstam, Nils. 1993. *Osmundjärn. Osmundens fatvikter och osmundvikten*. Stockholm.
- Bloch, Marc. 1931. *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Oslo.
- 1935. Avènement et Conquêtes du Moulins à Eau. *Annales E.S.C.* 7 (1935), s. 538–563.
- Bloch, Maurice. 1986. *From blessing to violence. History and ideology in the circumcision ritual of the Merina of Madagascar*. Cambridge.
- Blomkvist, Nils. 1999. Common people in common places. I: Blomkvist, N. & Lindquist, S.-O. (red.). *Europeans or not? Local level strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD*. CCC papers 1, s. 9–30. Visby/Kalmar.
- 2005. *The discovery of the Baltic. The reception of a Catholic world-system in the European north (AD 1075–1225)*. Leiden.
- Blumfeldt, Evald. 1961. Estlandssvenskarnas historia. I: Lagman, E. (red.). *En bok om Estlands svenskar*, 1. Stockholm.
- Bois, Guy. 1992. *The transformation of the year one thousand. The village of Lournand from antiquity to feudalism*. Manchester.
- Bolin, Sture. 1929. Hallandslistan i kung Valdemars jordebok. *Scandia* 2, s. 161–228.
- Bonnier, Ann Catherine. 1996. Kyrkorna i Dals härad. Några av landets äldsta kyrkor. *Kyrka i bruk. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum 1996*, s. 67–84. Linköping.
- 2004. Medeltidens kyrkor. I: Sjöström, I. & Ullén, M. (red.). *Östergötland – landskapets kyrkor*, s. 32–62. Stockholm.
- 2012. Cistercienserna och det aristokratiska landskapet. I: Ersgård, L. (red.). *Munkar och magnater vid Vättern*, s. 89–150. Lund.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a theory of practice*. Cambridge.
- Brink, Stefan. 2003. *ambátt, seta, deigja – þræll, þjónn, bryti*. Termer för trälars belyser träldomens äldre historia. I: Lindkvist, T. & Myrdal, J. (red.). *Trälar. Ofria i agrarsamhället från Vikingatid till medeltid*, s. 103–117. Stockholm.
- 2008. Slavery in the Viking Age. I: Brink, S. & Price, N. (red.). *The Viking World*, s. 49–56. London/New York.
- 2012. *Vikingarnas slavar. Den nordiska trälldomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Stockholm.
- Brunius, Jan. 1980. *Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600*. Lund.
- Burke, Peter. 1992. *Annales-skolan. En introduktion*. Göteborg.
- Butterworth, Brian. 2000. *Den matematiska människan. Siffrornas roll i vår kultur och historia*. Stockholm.
- Campbell, Brian. 2000. *The writings of the Roman land surveyors. Corpus agrimensorum romanorum*. London.
- Carlsson, Gottfrid. 1957. Sigrid Storråda och Sigridlev. *PHT* 1957, s. 37–43.
- Carlsson, Sten. 1973. Snorre Sturlasson som genealog. *Släkt och hävd 1972–1973*, s. 271–280.
- Clark, Grahame. 1992. *Space, time and man. A prehistorian's view*. Cambridge.
- Cnattingius et.al. 1968. *Hälestads kyrka*. Ingår i serien Linköpings stifts kyrkor.

- Connelid, Pär. 2002. Åker, toft och vång. Landskapsförändringar i skånsk skogsbygd från vikingatid till cirka 1800. I: Carlie, A. (red.). *Skånska regioner. Tusen år av kultur och samhälle i förändring*, s. 413–467. Lund.
- Christensen, C. A. 1983. Begrepet bol. Et vidnesbyrd om vikingetidens storbondesamfund. (Dansk) *Historisk tidsskrift* 14, s. 1–33.
- Dahlbäck, Göran. 1977. *Uppsala domkyrkas godsinnahav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527*. Stockholm.
- Dovring, Folke. 1947. *Attungen och marklandet. Studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige*. Lund.
- 1951a. *De stående skatterna på jord 1400–1600*. Lund.
- 1951b. Les méthodes de l'histoire agraire. *Annales. E.S.C.* (1951), s. 340–344.
- 1953a. Agrarhistorisk forskning och svensk medeltidshistoria. *HT* 1953, s. 384–409.
- 1953b. *Agrarhistorien. En översikt av dess uppgifter, forskningsmetoder och resultat*. Stockholm.
- Duby, Georges. 1968. *Rural economy and country life in the medieval West*. London.
- 1980. *The three orders. Feudal society imagined*. Chicago.
- 1981. *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600–1200*. Stockholm.
- Edvinsson, Rodney, Franzén, Bo & Söderberg, Johan. 2010. Swedish payment systems 995–1534. I: Edvinsson, R., Jacobson, T. & Waldenström, D. (red.). *Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008*, s. 67–132. Stockholm.
- Edvinsson, Rodney, Jacobson, Tor & Waldenström, Daniel. 2010. Introduction to historical monetary and financial statistics for Sweden. I: Edvinsson, R., Jacobson, T. & Waldenström, D. (red.). *Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008*, s. 11–25. Stockholm.
- EGGEBY, EVA & SÖDERBERG, JOHAN. 1999. *Kvantitativa metoder*. Lund.
- Ek, Sven B. 1962. *Väderkvarnar och vattenmöllor. En etnologisk studie i kvarnarnas historia*. Stockholm.
- Ekbom, C. A. 1968. Till dateringen av den äldsta längden över socknarna i Strängnäs stift. *NoB* 1968, s. 33–43.
- Ericsson, Alf. 2001. Möre mellan järnålder och medeltid. Omvandlingen av ett agrarlandskap. I: Magnusson, G. (red.). *Möre - historien om ett småland*, s. 367–414. Kalmar.
- 2004. Medeltida odlingar på utmarker: krisfenomen eller överskottsproduktion? *Tidskrift: arkeologi i sydöstra Sverige* 2004/4, s. 41–70.
- 2005. Gränser och territoriella indelningar i Linköpingsbygden. En studie i medeltida geografi. I: Kaliff, A. & Tagesson, G. (red.) *Liunga. Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*, s. 167–203. Linköping.
- 2007a. *Attungen – ett medeltida fastighetsmått. En agrarhistorisk undersökning baserad på attungsbelägg i SDhk till år 1376 och Folke Dovrings kasuistik*. Uppsala. Tillgänglig från: <http://pub.epsilon.slu.se/1629/>
- 2007b. *Ullstämman – en by i eklandskapet*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Öst rapport 2007:24. Linköping.
- 2008. Inroduktion. I: Ericsson, A. (red.). *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet*. KVHAA: konferenser 68, s. 7–10. Stockholm.

- 2010. Vreta klostets godsbestånd före 1170-talet. I: Regner, E. & Tagesson, G. (red.). *Fokus Vreta kloster*, s. 169–198. Stockholm.
- Ericsson, Alf, Franzén, Gert & Strid, Jan Paul. 2010. Gårdar utan namn? ”Pluralitet” i namnskick och bebyggelse. *NoB* 2010, 62–92.
- Ericsson, Alf & Strucke, Ulf. 2008. Att hägna med stenmurar. En studie av stensträngsbygder i Mälardalens län. I: Olausson, M. (red.). *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*, s. 48–90. Lund.
- Falkman, Ludvig B. 1884–85. *Om mått och vikt i Sverige. Historisk framställning* 1–2. Stockholm.
- Fallgren, Jan-Henrik. 2006. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200–1300 e. Kr.* Uppsala.
- 2008. Farm and village in the Viking Age. I: Brink, S. & Price, N. (red.). *The Viking World*, s. 67–76. London/New York.
- Fendin, Titti (red.) 2008. *Döden som straff. Glömda gravar på galgbacken*. Linköping.
- Fenger, Ole. 2002. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, Bind 4, ”Kirker rejses alle vegne”: 1050–1250*. Copenhagen.
- Ferm, Olle. 1990. *De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt. Geografisk uppbyggnad, rättestruktur, godsdrift och hushållning*. Stockholm.
- 2002. Jordförvärv och godsbildning i Rytterne under medeltiden. I: Ferm, O., Paulsson, A. & Ström, K. (red.). *Nya anteckningar om Rytternes socken. Medeltidsstudier tillägnade Göran Dahlbäck. Västmanlands fornminnesförening, Årsbok 78*, s. 85–112. Västerås.
- Fischer, Christian. 2004. *Tidlige danske vandmøller. To middelalderlige vandmøller ved Tovstrup og Vejerslev*. Højbjerg.
- Franzén, Bo. 1998. *Sturetidens monetära system. Pant och penningar som information i köpstaden Arboga*. Stockholm.
- 2006. *Folkungatidens monetära system. Penningen mellan pest och patriarkat 1254–1370*. Stockholm.
- Franzén, Bo & Söderberg, Johan. 2006. Svenska spannmålspriser under medeltiden i ett europeiskt perspektiv. *HT* 2006, s. 189–214.
- Franzén, Gösta. 1982. *Bebyggelsenamnen i Hammarkinds härad*. Ortnamnen i Östergötlands län 11. Uppsala.
- 1984. *Bebyggelsenamnen i Östkindes härad*. Ortnamnen i Östergötlands län 22. Uppsala.
- 1986. *Bebyggelsenamnen i Skärkindes härad*. Ortnamnen i Östergötlands län 17. Uppsala.
- Franzén, Gösta & Strandberg, Svante. 1995. *Bebyggelsenamnen i Memmings härad*. Ortnamnen i Östergötlands län 16. Uppsala.
- Fridell, Staffan. 1992. *Ortnamnen på -ryd i Småland*. Uppsala.
- 1993. Nytiabol. *Arkiv för nordisk filologi* 108, s. 147–160.
- 1996. Ängsnamn på -bolet: ursprung och ålder. *Studier i nordisk filologi* 75, s. 243–250.
- Fritz, Birgitta. 2006. Sigrid Storråda. *SBL* 32, s. 185–186.
- Fritz, Birgitta & Odelman, Eva (utg.). 1994. *Raven van Barnekows räkenskaper för Nyköpings fögderi 1365–1367*. Stockholm.
- Gadd, Carl-Johan. 2000. *Den agrara revolutionen 1700–1870*. Det svenska jordbrukets historia 3. Stockholm.

- Gallén, Jarl. 1993. *Det "Danska itinerariet"*. Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön. Red. och utg. av J. Lind. Helsingfors.
- Gardelin, Gunilla. 2006. *En värld av sten. Stenhuggarnas organisation i medeltidens Östergötland*. Lund.
- Giddens, Anthony. 1984. *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Cambridge.
- Gillingstam, Hans. 1948. Ett nytt bidrag till kunskapen om Vreta klostres äldsta historia. *HT* 1948, s. 26–29.
- 1969. Gunhild. *SBL* 17, s. 418.
- 1988. Några klientvapen från svensk medeltid. I: Platen, Magnus von. (red.). *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*, s. 16–19. Stockholm.
- Golabiewski Lannby, Monica. 2002. Den inmurade skatten i Öggestorps kyrka. I: Berglund, B. E. & Börjesson, K. (red.). *Markens minnen. Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år*, s. 111–112. Stockholm.
- Goody, Jack. 1977. *The domestication of the savage mind*. Cambridge.
- Gräslund, Bo. 2004. Äldre ortnamn och forntida bebyggelse. *OUÅ*, s. 11–38.
- 2010. Om relationen mellan arkeologi och ortnamnsforskning. Med en diskussion om ägonamn, plurala bebyggelsenamn och begreppet gård. *NoB* 2010, 45–63.
- Gräslund Berg, Elisabeth. 2004. *Till prästens bruk och nytta: jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid*. Stockholm.
- Göransson, Sölve. 1962. Regular open-field pattern in England and Scandinavian solskifte. *GA* 43 (1961), s. 80–104.
- 1966. Markebol. *KL* 11, sp. 442–445.
- 1971. *Tomt och teg på Öland. Om byamål, laga läge och territoriell indelning*. Uppsala.
- 1976. Solskifte: The Definition of a Confused Concept. I: Buchanan, R. H., Butlin, R. A. & McCourt, D. (red.). *Fields, farms and settlement in Europe*, s. 22–37. Belfast.
- 1983. Härad, socken och by på Öland. *BHT* 4, s. 97–116.
- 1985. De regelbundna strukturerna i Östsverges bebyggelsegeografi. Ett försök till preciseringar och kronologi. I: Aldskogius, H., Bergling, R. & Göransson, S. (red.). *Kulturgeografiska perspektiv. Geografiska regionstudier utgivna av Kulturgeografiska institutionen vid Uppsala universitet* 15, s. 65–82. Uppsala.
- 1988. Om alnen i Norden. Ett bidrag till den historiska metrologin. *Saga och sed* 1986, s. 21–70.
- 1999. Medieval changes in field division and village form on Öland. I: Blomkvist, N. & Lindquist, S.-O. (red.). *Europeans or not? Local level strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD*, s. 43–54. Visby/Kalmar.
- 2001. Hammarskifte. *Medeltidens ABC*, s. 158. Stockholm.
- 2003. Det öländska skeppslaget. *Saga och sed* 2003, s. 97–136.
- Hafström, Gerhard. 1949. *Ledung och marklandsindelning*. Uppsala.
- 1951. Hammarskipt. *Rättshistoriska studier*, 1. Lund.
- 1961. Hammarskifte. *KL* 6, sp. 82 f. Malmö.

- Haggrén, Georg. 2011. The colonization of western Uusimaa in the Middle Ages. I: Poutanen, M. & Mönkkönen, A. (red.) *Colonists on the shores of the Gulf of Finland. Medieval settlement in the coastal regions of Estonia and Finland*, s. 7–25. Vantaa.
- Hannerberg, David. 1971. *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*. Stockholm.
- 1977. *Kumlabygden 4. By, gård och samhälle*. Kumla.
- Hansson, Martin. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Stockholm.
- 2007. Medeltida kolonisation och bebyggelse i sydvästra Småland. I: Hansson, M. (red.). *Utmärker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*, s. 101–125. Växjö.
- Hansson, Pär. 1989. *Samhälle och järn i Sverige under järnåldern och äldre medeltiden. Exemplet Närke*. Uppsala.
- Harrison, Dick. 2000. *Stora döden. Den värsta katastrof som drabbat Europa*. Stockholm.
- Hasselberg, Gösta. 1944. Den s.k. skarastadgan och träldomens upphörande i Sverige. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*, 5:3, s. 51–90.
- Hedvall, Rikard. 2009. Kyrklig etablering och expansion i västra Östergötland. I: Kaliff, A. (red.). *Skuggor i ett landskap. Västra Östergötlands slättbygd under järnålder och medeltid*, s. 247–288. Linköping.
- Hellberg, Lars. 1954. Studier i de nordiska torp-namnens kronologi. *NoB* 42, s. 178–186.
- Helmfrid, Staffan. 1962. *Östergötland "Västanstång". Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese*. Särtryck ur GA 44. Stockholm.
- Hildebrand, Hans. 1983 [1879–94]. *Sveriges medeltid*, 1. Stockholm.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias. 1933. *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Ser. 1. Östgötalagen och Upplandslagen*. Stockholm.
- 1940. *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Ser. 3. Södermannalagen och Hälsingelagen*. Stockholm.
- 1946. *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Ser. 5. Äldre Västgötalagen, Yngre Västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Björköarätten*. Stockholm.
- Holmström, Marie & Tollin, Clas. 1990. Alvastra klostets äldre godsintehav. Framväxt och rumslig struktur samt jämförelser med kontinentala förhållanden. I: Dahlbäck, G. (red.). *I Heliga Birgittas trakter*, s. 301–327. Uppsala.
- Hybel, Nils & Poulsen, Bjørn. 2007. *The Danish Resources c. 1000–1550. Growth and Recession*. Leiden.
- Hyenstrand, Åke. 1974. *Centralbygd – randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*. Stockholm.
- 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner*. Stockholm.
- Iversen, Tore. 1994. *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*. Bergen.
- Jansson, Sam Owen. 1936. Mått, mål och vikt i Sverige till 1500-talets mitt. I: Aakjær, S. (red.). *Nordisk kultur 30: Mått och vikt*, s. 1–57. Stockholm.
- 1995. *Måttordboken. 2:a rev. och utökade upplagan*. Stockholm.
- Johansen, Paul. 1925. *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte*. Dorpat.

- 1933. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*. Kopenhagen.
- 1951. Nordische Mission, Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Stockholm.
- Johansson, Åke. 2003. Gravar och gränser. I: Anund, J. (red.). *Landningsplats – forntiden*, s. 98–120. Stockholm.
- Jonsson, Ingvar. 1971. *Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid*. Umeå.
- Jonsson, Ulf. 1985. Godsens förändring under 1800-talet. Omvandlingsmönster och effekter på befolkningsutvecklingen. *BHT* 9, s. 6–19.
- Karras, Ruth Mazo. 1988. *Slavery and society in medieval Scandinavia*. New Haven.
- Karsvall, Olof. 2011. *Ufjordar* and the question of deserted farms. *BHT* 61, s. 22–38.
- Kateb, George. 2011. *Human dignity*. Harvard.
- Klackenberg, Henrik. 1992. *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*. Lund.
- Klang, Lennart. 1980. Sävsjö och Granhult i Uppvidinge härad: exempel på fossila kulturlandskap. *Kronobergsboken* 1979–80, s. 32–64.
- Kroman, Erik. 1936. *Kong Valdemars jordebog. Et haandskrifts historie*. København.
- Kroon, Sigurd. 1990. Knut den heliges försvunna gåvobrev av 21 maj 1085. Ett antedaterat 1100-talsdokument. *Scandia* 55, s. 203–243.
- Larsson, Anna. 1971. *Vadstena klostets två äldsta jordeböcker. Med inledning och språklig kommentar*. Uppsala.
- Larsson, Inger. 2003. *Svenska medeltidsbrev. Framväxten av ett offentligt skriftspråk*. Stockholm.
- Larsson, Lars-Olof. 1964. *Det medeltida Västernorrland. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt*. Lund.
- 1981. *Småländsk bebyggelsehistoria, 1. Från vikingatid till Vasatid*. Växjö.
- 1985. Jordägofördelningen i Sverige under Gustav Vasas regering. *Scandia* 1985, s. 61–90.
- Larsson, Mats G. 2007. Vallsgårdebebyggelsens äldsta namn och funktion. *NoB* 2007, s. 39–48.
- Larsson, Stefan (red.). 2006. *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm.
- Le Goff, Jacques & Nora, Pierre. 1978. *Att skriva historia. Nya infallsvinklar och objekt*. Stockholm.
- Lévi-Strauss, Claude. 1962. *La pensée sauvage*. Paris.
- 1964. *Le cru et le cuit. Mythologiques* 1. Paris.
- Liliequist, Jonas. 1990. Vadstena klostets godsinnahav i Östergötland ”västanstång” enligt 1447 års jordebok. I: Dahlbäck, G. (red.). *I Heliga Birgittas trakter*, s. 289–300. Uppsala.
- Lindeblad, Karin. 2001. Motala – en medeltida centralort? I: Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg, J. (red.). *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*, s. 291–300. Stockholm.
- Lindeblad, Karin & Nielsen, Ann-Lili. 1997. *Kungens gods i Borg*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, rapport UV Linköping 1997:12. Linköping.
- Lindgren, Gunnar. 1939. *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt. En kulturgeografisk studie*. Uppsala.
- Lindkvist, Thomas. 1979. *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Uppsala.
- 1988. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*. Uppsala.
- 1989. *Skatter och stat i den tidiga medeltidens Sverige*. I: Andrén, A. (red.). *Medeltidens födelse*. Lund.

- 2003. Från träl till landbo. Uppkomsten av det medeltida godssystemet i Europa och Norden. I: Lindkvist, T. & Myrdal, J. (red.). *Trälar. Ofria i agrarsamhället från Vikingatid till medeltid*, s. 9–21. Stockholm.
- 2009. Bonden i lagen. I: Liljewall, B. (red.) *Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden*. Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag, s. 57–72. Stockholm.
- Lindkvist, Thomas & Myrdal, Janken (red.). 2003. *Trälar. Ofria i agrarsamhället från Vikingatid till medeltid*. Stockholm.
- Lindkvist, Thomas & Ågren, Kurt. 1985. *Sveriges medeltid*. Stockholm.
- Lindquist, Sven-Olof. 1968. *Det förhistoriska kulturlandskapet i östra Östergötland. Hallebyundersökningen*, 1. Stockholm.
- Line, Philip. 2007. *Kingship and state formation in Sweden, 1130–1290*. Leiden.
- Ljung, Cecilia. 2009. Västra slättbygden under övergången mellan vikingatid och medeltid. En diskussion utifrån runstenar och tidigkristna gravmonument. I: Kaliff, A. (red.). *Skuggor i ett landskap. Västra Östergötlands slättbygd under järnålder och medeltid*, s. 147–213. Linköping.
- Ljung, Jan-Åke. 2006. *Strandnära verksamheter i Ärja by under medeltid*. Riksantikvarieämbetet, UV Mitt, rapport 2006:12. Stockholm.
- Ljung, Sven. 1965. Till dateringen av den äldsta längden över socknarna i Strängnäs stift. *NoB* 1965, s. 26–32.
- 1967. Ärja socken ungefär 1370–1530. Kring en medeltida Sörmlandssockens uppkomst och upplösning. *NoB* 1967, s. 129–135.
- Lönnroth, Erik. 1940. *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Studier över skatteväsen och länsförvaltning*. Göteborg.
- 1941. Marklandets uppkomst. *Scandia* 14, s. 103–119.
- Magnúsdóttir, Auður. 2001. *Frillor och fruar. Politik och samlevnad på Island 1120–1400*. Göteborg.
- 2008. Women and sexual politics. I: Brink, S. & Price, N. (red.). *The Viking World*, s. 40–48. London/New York.
- Markus, Felicia. 2004. *Living on another shore. Early Scandinavian settlement on the North-Western Estonian coast*. Uppsala.
- Marx, Karl. 1939. *Louis Bonapartes 18:de brumaire*. Stockholm.
- Meitzen, August. 1895. *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven*. Berlin.
- Mjöberg, Jöran. 2001. *Kvinnoöden i vikingatid*. Stockholm.
- Moberg, Lennart. 1947. Ortnamnen i Tjust. *Tjustbygden* 1947, s. 5–68.
- 1974. Ett gammalt sörmlänskt sockennamn. *OUÅ* 1974, s. 49–59. Uppsala.
- Myrdal, Janken. 1985. *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*. Stockholm.
- 1989. Jordbruk och jordägande. En aspekt av sambandet mellan agrarteknik och samhällsutveckling i äldre medeltid. I: Andrén, A. (red.). *Medeltidens födelse*, s. 35–49. Lund.
- 1997. En agrarhistorisk syntes. I: Larsson, B. M. P., Morell, M. & Myrdal, J. (red.). *Agrarhistoria*, s. 302–322. Stockholm.
- 1999. *Jordbruket under feodalismen. 1000–1700*. Det svenska jordbrukets historia, 2. Stockholm.

- 2003. *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse*. Stockholm.
- 2006. Motsatstänkandet i praktiken. Ett historiefilosofiskt försök. *Folkets historia* 32–33, s. 7–180.
- 2007a. Boskapsinventarier i Sverige och Danmark 1250–1400. I: Palm, L. A. & Sjöberg, M. (red.). *Historia. Vänbok till Christer Winberg 5 juni 2007*, s. 161–175. Göteborg.
- 2007b. Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket. *HT* 2007, s. 495–504.
- 2008. De medeltida jordvärderingarnas historiografi. I: Ericsson, A. (red.). *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet*. KVHAA: konferenser 68, s. 125–137. Stockholm.
- 2009. *Spelets regler i vetenskapens hantverk. Om humanvetenskap och naturvetenskap*. Stockholm.
- 2010. *The Dovring Saga. A story of academic immigration*. Stockholm.
- 2012. Scandinavia. I: Kitsikopoulos, H. (red.). *Agrarian change and crisis in Europe, 1200–1500*, s. 204–249. New York.
- Myrdal, Janken & Söderberg, Johan. 1991. *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm.
- Myrdal, Janken & Tollin, Clas. 2003. Brytar och tidigmedeltida huvudgårdar. I: Lindkvist, T. & Myrdal, J. (red.). *Trälar. Ofria i agrarsamhället från Vikingatid till medeltid*, s. 133–168. Stockholm.
- Nevéus, Clara. 1974. *Trälarna i landskapslagarnas samhälle: Danmark och Sverige*. Uppsala.
- Nicklasson, Påvel. 1997. *Svärdet ljuger inte. Vapenfynd från äldre järnålder på Sveriges fastland*. Stockholm.
- Nilsson, Pia. 2010. *Bortom åker och äng. Förekomst och betydelse av kvarnar, fiske, humle- och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna*. Uppsala.
- Nisbeth, Åke. 1989. *Borgs kyrka*. Ingår i serien Linköpings stifts kyrkor.
- 1995. *Östra Eneby kyrka*. Ingår i serien Linköpings stifts kyrkor.
- Norborg, Lars-Arne. 1958. *Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning*. Lund.
- 1968. Pest. *KL* 13, sp. 246–248.
- Nordberg, Michael. 1995. *I kung Magnus tid*. Stockholm.
- Nozick, Robert. 1974. *Anarchy, state, and utopia*. Oxford.
- Odén, Birgitta. 2011. *Store Bolin. Historiker under andra världskriget*. Stockholm.
- Oja, Aulis. 1964. Krok. *KL* 9, sp. 395.
- Olsson, Mats. 1999. *Vikingatida träldom. Om slaveriets plats i Skandinaviens ekonomiska historia*. Lund.
- Ong, Walter J. 1982. *Orality and literacy. The technologizing of the word*. London.
- Orrman, Eljas. 1977. Om enheterna rök och krok i Finland under medeltiden. *Historisk tidskrift för Finland* 1977, s. 336–352.
- Ossiannilsson (Dovring), Folke. 1945. Fogdö (Vårfruberga) klostets jordebok. En obeaktad källa från tidig medeltid. *Vetenskapssocietetens i Lund årsbok* 1945, s. 83–104.
- Ostrom, Elinor. 1990. *Governing the commons. The evolution of institutions for collective action*. Cambridge.

- Palm, Lennart. 1997. *Gud bevare utsädet! Produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760–1865*. Stockholm.
- Popper, Karl. 1957. *The poverty of historicism*. London.
- Quine, Willard van Orman. 1960. *Word and object*. Cambridge, Mass.
- 1990. *Pursuit of truth*. Cambridge, Mass.
- Rahmqvist, Sigurd. 1986. Gamla Uppsala by – Upplands största. I: Cnattingius, N. & Nevéus, T. (red.). *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala*. Uppsala stads historia 7, s. 254–286. Uppsala.
- 1996. *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Uppsala.
- 2002. Medeltida bondebygd i Rytterne. I: Ferm, O., Paulsson, A. & Ström, K. (red.). *Nya anteckningar om Rytterns socken. Medeltidsstudier tillägnade Göran Dahlbäck*. Västmanlands fornminnesförening, Årsbok 78, s. 113–124. Västerås.
- 2008. Skånela före Skånelaholm. I: Sidén, K. (red.). *Skånelaholm. Ett gods i Uppland*. Stockholm.
- Raneke, Jan. 1982–1985. *Svenska medeltidsvapen*, 1–3. Bodafors.
- Rasmussen, Poul. 1975a. *Mål og vægt*. København.
- 1975b. Valdemars jordebok. *KL* 19, sp. 456–460.
- Riddersporre, Mats. 1995. *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Lund.
- 2003. Large farms and ordinary villages. Perspectives on Uppåkra. I: Larsson L. & Hårdh, B. (red.). *Centrality – regionality. The social structure of southern Sweden during the Iron Age*, s. 139–156. Stockholm.
- 2008. Det skånska bolet. I: Ericsson, A. (red.). *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet*. KVHAA: konferenser 68, s. 23–38. Stockholm.
- Ridderstad, Anton. 1917/18. *Östergötlands beskrivning* 2:1–2. Stockholm.
- Roeck Hansen, Birgitta. 2008. Jordvärdering och markorganisation i Finland och på Åland. I: Ericsson, A. (red.). *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet*. KVHAA: konferenser 68, s. 65–83. Stockholm.
- Rosén, Jerker. 1949. *Kronoavsöndringar under äldre medeltid*. Lund.
- 1978. 4:e uppl. *Svensk historia 1. Tiden före 1718*. Stockholm.
- Rundkvist, Martin. 2011. *Mead-halls of the Eastern Geats. Elite settlements and political geography AD 375–1000 in Östergötland, Sweden*. Stockholm.
- Rösener, Werner. 1994. *The peasantry of Europe*. Oxford.
- Santillo Frizell, Barbro. 2006. *Pastorala landskap. Myt och verklighet*. Stockholm.
- Schück, Herman. 1959. *Ecclesia Licopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*. Stockholm.
- Seeböhm, Frederic. 1883. *The English village community: examined in its relations to the manorial and tribal systems and to the common or open field system of husbandry*. London.
- Siltberg, Tryggve. 2008. Marklejet – Gotlands jordatal för undersåtarna. I: Ericsson, A. (red.). *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet*. KVHAA: konferenser 68, s. 85–117. Stockholm.
- Sjögren, Paul. 1944. *Släkten Trolles historia intill år 1505*. Uppsala.

- Sporrøng, Ulf. 1971. *Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Studier i agrar kulturlandskapsutveckling under vikingatid och tidig medeltid med exempel från Uppland och Närke*. Stockholm.
- 1985. *Mälärbygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historiskt-geografiskt perspektiv*. Stockholm.
- 1990. By. *NE*.
- 1992. Hammarskifte. *NE*.
- Steinnes, Asgaut, 1936. Mål, vekt og verderekning i Noreg i millomalderen og ei tid etter. I: Aakjær, S. (red.). *Nordisk kultur 30: Mått och vikt*, s. 84–154. Stockholm.
- Stenberger, Mårten. 1964. *Det forntida Sverige*. Stockholm.
- Strid, Jan Paul. 1993. *Kulturlandskapets språkliga dimension*. Stockholm.
- 2006. *Från Mumsmålen till Duvemåla. Den svenska måla-kolonisationen under medeltiden. En topolingvistisk studie*. Stockholm.
- i manus: Retracing the Goths.
- Styffe, Carl Gustaf. 1864. Framställning af de så kallade grundregalernas uppkomst och tillämpning i Sverige intill slutet af sextonde århundradet, med anledning af den uppdiktade berättelsen om ett riksdagsbeslut på Helgeandsholmen år 1282. *KVHAA: handlingar 24*, s. 229–331. Stockholm.
- 1880. 2:a uppl. *Skandinavien under unionstiden. Ett bidrag till den historiska geografin*. Stockholm.
- 1911. 3:e uppl. *Skandinavien under unionstiden. Ett bidrag till den historiska geografin*. Stockholm.
- Ståhle, Carl Ivar. 1941. De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen. *HT* 1941, s. 201–232.
- 1946. *Studier över de svenska ortnamnen på -inge*. Uppsala.
- Söderberg, Johan. 2007. Prices and economic change in medieval Sweden. *Scandinavian Economic History Review*, 55:2, s. 128–152.
- Tagesson, Göran. 2002. *Biskop och stad. Aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. Stockholm.
- Tarvel, Enn. 1983. *Der Haken. Die Grundlagen der Landnutzung und der Besteuerung in Estland im 13.–19. Jahrhundert*. Tallinn.
- Thérus, Jhonny. 2007. Runstenars speglingar. Var vikingatidens Närke orienterat mot Mälardalen? I: Karlenby, L. (red.). *Om makt och offer. Röster om centralmaktens utveckling i tiden före historien*, s. 145–172. Stockholm.
- Thulin, Gabriel. 1911. *Historisk utveckling av den svenska skifteslagstiftningen med särskildt afseende å frågan om delningsgrund vid skifte*. Bilaga till kommittébetänkande angående ny skifteslagstiftning. Stockholm.
- Toll, Hans. 1921. Sigrid Storråda rediviva. *HT* 1921, s. 216–224.
- 1923. En gammal dansk kungsgård i Sverige. *NoB* 1923, s. 1–12.
- Tollin, Clas. 1987. Nydala kloster och den tidigmedeltida nyodlingen. *BHT* 13, s. 129–140.
- 1988. Jordbruket före laga skiftet. *Småländska kulturbilder* 1988, s. 38–55. Jönköping.
- 1999. *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*. Stockholm.

- 2002. Alvastra kloster och Sverkerätten. I: Gejrot, C., Andersson, R. & Abukhanfusa, K. (red.). *Ny väg till medeltidsbrev*, s. 216–244. Stockholm.
- 2008. Från avkastning till areal: olika sätt att värdera jord. Exemplet östra Mellansverige. I: Ericsson, A. (red.). *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet*. KVHAA: konferenser 68, s. 139–162. Stockholm.
- 2009. Medeltida storgårdar. I: Liljewall, B. (red.). *Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden*. Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag, s. 87–102. Stockholm.
- 2010. *Ägdomäner och sockenbildning i västra Östergötland. En rumslig studie om kyrkliga upptagningsområden och ägarförhållanden vid tiden för Alvastra klostets grundande*. Uppsala.
- Ulsig, Erik. 1968. *Danske adelsgodser i middelalderen*. København.
- 2004. *Århusundersøgelsen – under Det nordiske Ødegårdsprojekt*. Aarhus.
- Ulsig, Erik & Sørensen, Axel Kjær. 1981. Studier i Kong Valdemars Jordebog. Plovtalsliste og Møntskat. (Dansk) *Historisk tidsskrift* 14: 2, s. 1–26.
- Wahlberg, Mats. 1975. Sockennamnet Sighridhakirkia. *OUÅ* 1975, s. 45–49.
- 1990. En östgötsk skattelängd från 1300-talet. I: Dahlbäck, G. (red.). *I Heliga Birgittas trakter*, s. 99–110. Uppsala.
- Wennersten, Elisabeth. 2008. Jordvärderingar och arv i Dalarna och Hälsingland. I: Ericsson, A. (red.). *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet*. KVHAA: konferenser 68, s. 219–239. Stockholm.
- Weibull, Jörgen. 1959. Ödegårdar och avradssänkning i senmedeltidens Sverige. Studier i Vadstena klostets jordeböcker. *Scandia* 1959, s. 90–107.
- Weibull, Lauritz. 1911. *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*. Lund.
- Verhulst, Adriaan. 1966. La genèse du régime domanial classique en France au haut moyen âge. I: *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo*. (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 13), s. 135–160. Spoleto.
- 2002. *The Carolingian economy*. Cambridge.
- Vestbø-Franzén, Ådel. 2002. Odlingslandskapets organisation i Öggestorp, Rommelsjö och Axlarp. I: Berglund, B. & Börjesson, K. (red.). *Markens minnen. Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år*, s. 95–126. Stockholm.
- 2004. *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland ca 1550–1700*. Jönköping.
- 2008. Byamålen i norra Småland. Något om oregelbundna regleringar och regelbunden ordning med utgångspunkt i kartor från 1640 till storskiftet. I: Ericsson, A. (red.). *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet*. KVHAA: konferenser 68, s. 177–202. Stockholm.
- Wickham, Chris. 2005. *Framing the early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford.
- 2009. *The inheritance of Rome. A history of Europe from 400 to 1000*. 1st American ed. New York.
- Widgren, Mats. 1995. Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhällen? I: Widgren, M. (red.). *Äganderätten i lantbrukets historia*, s. 5–16. Stockholm.
- 1997a. *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300–1750*. Uddevalla.

- 1997b. *Fossila landskap. En forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid*. Stockholm.
- 1999. Den internationella kulturlandskapsforskningens idéhistoria och begreppsapparat. I: Riddersporre, M. (red.). *Att gräva agrarhistoriska lämningar*, s. 47–50.
- Winberg, Björn. 1983. Kring Hallebydiskussionen. *Arkeologi i Sverige* 1980, s. 57–63. Stockholm.
- Øye, Ingild. 2002. Landbruk under press 800–1350. I: Myhre, B. & Øye, I. (red.). *Jorda blir levevei*. Norges landbrukshistorie 1. Oslo.

Appendix A. Översättning av SDHK 2543

Utförd av Claes Gejrot, Svenskt Diplomatarium (RA).

Datum: 15 februari 1313

Alla som ser detta brev hälsas av broder Birger, abbot i Alvastra, och ska känna sanningen (i detta brev). Jag intygar med detta brev att jag var närvarande när vördnadsvärd herre abbot Johan och konventet i Nydala som den ena parten och Hildolf Gunnolfsson som den andra genomförde ett byte av egendomar sinsemellan. Detta byte innebar att nämnde Hildolf mot tomt, åkrar, ängar och andra rättigheter, på folkspråket kallade 'allmänning' eller 'utskifte', som tillhörde honom i Fryele inom och utom inhägnad, tacksamt mottog en del av munkarnas ägor i Kufsboda.* Denna del ska i längd och bredd motsvara nämnda tomt, åkrar och ängar i Fryele och, när det lämpligt kan ske, tilldelas honom, eller någon annan som han inför vittnen bett om detta, enligt den metod som i landets lagar kallas för 'rep och rätt mål'. Allt det som övergår denna (uppmätta) lika del i Kufsboda ska abboten och konventet fritt inneha och nyttja. Till vittnesbörd om detta har jag låtit fästa mitt sigill vid föreliggande brev och intygar dessutom att bägge parter i min närvaro har bekräftat bytet genom att åsätta ett vite om tre mark. Utfärdat och givet i Herrens år 1313, dagen efter Valentinus' fest.

* Troligen identisk med den söder om Virstorp i Vrigstads socken belägna utjorden Kusebo.

Något uppfräschad version av DS 1902 (boktryckets text):

Omnibus presens scriptum cernentibus frater Birgherus abbas Aluastri salutem et cognoscere veritatem. Presentibus protestamur nos interfuisse, quando venerabilis dominus Johannes abbas et conuentus Noueuallis ex vna parte et Hildolphus Gunnolphi filius ex altera prediorum inter se concambium huiusmodi fecerunt, quod dictus H. pro fundo, agris, pratis et alijs omnibus juribus wlgariter dictis almænninga uel vtskifti, que sibi attinebant in frøle, intra sepes et extra gratanter acceptauit in Kufsbodhom de possessionibus monachorum, jn fundo, agris et pratis partem, que predictis fundo, agris et pratis in Frøle, eo modo, qui in legibus patrie dicitur reep oc ræt mal eque longa et lata sibi vel alteri, quem coram testibus super hoc rogauerit, cum oportune fieri poterit, fuerit assignata, ita quod quicquid dicte equalitati in Kufsbodhom superfuerit ad vsus suos ipsi abbas et conuentus libere possidebunt. Jn quorum testimonium protestantes eciam, quod dictum concambium ipse partes in presencia nostra appositione pene trium marcharum firmauerunt, siggillum nostrum presentibus duximus apponendum. Actum et datum anno domini M^o. ccc^o. terciodecimo jn crastino Valentini.

Appendix B. Katalog med attungsbelägg i SDHK till och med 1378

Del 1. Tid och rum

Olika ägolotter i ett och samma brev åtskiljs med ett tillägg av en gemen bokstav efter SDHK-numret.

Ortnamn inom citattecken ["] betyder att platsen inte är lokaliserad.

Ett frågetecken [?] efter ett ortnamn anger att lokaliseringen inte är helt säker.

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
245a	823	1180-1202	Riseberga	Edsberg	Edsberg	Nä
245b	823	1180-1202	Snarvi	Edsberg	Edsberg	Nä
245c	823	1180-1202	Fjugesta	Knista	Edsberg	Nä
245d	823	1180-1202	Gillberga?	Sköllersta?	Sköllersta?	Nä
245e	823	1180-1202	Mossby?	Kumla?	Kumla?	Nä
245f	823	1180-1202	Rynninge	Örebro	Örebro	Nä
286a	115	1200	Gamla Uppsala	Gamla Uppsala	Vaksala	Up
286b	115	1200	Gamla Uppsala	Gamla Uppsala	Vaksala	Up
286c	115	1200	Gamla Uppsala	Gamla Uppsala	Vaksala	Up
431	144	1224	Svibo	Ventlinge	Gräsgård	Öl
563a	282	1246-1247	Stockeryd	Järsnäs	Tveta	Sm
563b	282	1246-1247	Hässelstad	Skärkind	Skärkind	Ög
563c	282	1246-1247	Vistad?	Väderstad?	Göstring?	Ög?
563d	282	1246-1247	Lund	Drothem	Hammarkind	Ög
563e	282	1246-1247	Normlösa	Normlösa	Vifolka	Ög
563f	282	1246-1247	Nederlösa	Normlösa	Vifolka	Ög
563g	282	1246-1247	Skonberga	Normlösa	Vifolka	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
563h	282	1246-1247	Smestad?	S:t Lars?	Hanekind?	?Ög
563i	282	1246-1247	Odensåker	Kullerstad	Memming	Ög
633a	885	1250-1276	Nyckelby	Västra Stenby	Aska	Ög
633b	885	1250-1276	Medhamra	Hagebyhöga	Aska	Ög
762a	855	1258-1281	Hageby?	Hagebyhöga?	Aska	Ög
762b	855	1258-1281	Säby	Örberga	Dal	Ög
762c	855	1258-1281	Össby?	Kvillinge?	Bråbo?	Ög?
762d	855	1258-1281	Svenserum	Gärdesrum	Tjust	Sm
791a	469	1260	Appelby	Hagebyhöga	Aska	Ög
791b	469	1260	Appelby	Hagebyhöga	Aska	Ög
791c	469	1260	Vreta	Allhelgona	Göstring	Ög
791d	469	1260	Vrångstad	Drothem	Hammarkind	Ög
848a	432	1266	Sörby?	Landeryd?	Hanekind?	Ög
848b	432	1266	Lera	Kimstad	Memming	Ög
848c	432	1266	Stora Istad	Alböke	Förbo	Öl
848d	432	1266	Norra Kvinneby	Stenåsa	Hulterstad	Öl
848e	432	1266	Säby	Hägerstad	Kinda	Ög
872	526	1267	Vallby	Vreta kloster	Gullberg	Ög
888a	537	1268	Öggestorp	Öggestorp	Tveta	Sm
888b	537	1268	Ulvsnäs	Öggestorp	Tveta	Sm
888c	537	1268	Näs	Visingsö	Vista	Sm
895a	541	1269	Norrsjö	Lofa	Tjust	Sm
895b	541	1269	Södersjö	Lofa	Tjust	Sm
928a	566	1273	Näsby	Rystad	Åkerbo	Ög
928b	566	1273	Stora Vänge	Rystad	Åkerbo	Ög
953	582	1274	Klosterorlunda?	Hov?	Göstring?	Ög
977	592	1275	saknas	saknas	Tjust	Sm
992	608	1276	Stora Ljuna	Hogstad	Göstring	Ög
1065a	654	1278	Sanda	Sanda	Tveta	Sm
1065b	654	1278	Jära	Sanda	Tveta	Sm
1065c	654	1278	Rockö	Sanda	Tveta	Sm
1065d	654	1278	Ljungarum	Ljungarum	Tveta	Sm
1065e	654	1278	Ryhov	Ljungarum	Tveta	Sm
1083	665	1279	Skedavid	Tjärstad	Kinda	Ög
1103	683	1279	Ströja	Visingsö	Vista	Sm
1136	4990	1280	saknas	saknas	de 9 i väster	Ög
1183a	726	1281	Veckelstad	Östra Husby	Östkind	Ög
1183b	726	1281	Varby	Östra Husby	Östkind	Ög
1183c	726	1281	Berga	Östra Husby	Östkind	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
1183d	726	1281	Eggeby	Östra Husby	Östkind	Ög
1217a	753	1282	“Hassla”	?	Boberg	Ög
1217b	753	1282	Klosterorlunda?	Hov?	Göstring?	Ög
1222a	755	1282	Lorby	Svanshals	Lysing	Ög
1222b	755	1282	Lorby	Svanshals	Lysing	Ög
1222c	755	1282	Glänås	Svanshals	Lysing	Ög
1238a	762	1283	Kolstorp	Hogstad	Göstring	Ög
1238b	762	1283	Stora Ljuna	Hogstad	Göstring	Ög
1286	800	1285	Stora Ljuna	Hogstad	Göstring	Ög
1334	908	1286	Risnäs	Vist	Hanekind	Ög
1336a	910	1286	Erslösa	Rogslösa	Dal	Ög
1336b	910	1286	Hogstad	Hogstad	Göstring	Ög
1336c	910	1286	Krakstad	Hogstad	Göstring	Ög
1343	915	1286	Husaby	Visingsö	Vista	Sm
1362	931	1287	Sarpebo	Grebo	Bankekind	Ög
1364a	932	1287	Föllingsö	Kisa	Kinda	Ög
1364b	932	1287	Föllingsö	Kisa	Kinda	Ög
1364c	932	1287	Föllingsö	Kisa	Kinda	Ög
1364d	932	1287	Föllingsö	Kisa	Kinda	Ög
1454a	994	1289	Ramstad	?Bjälbo	?Göstring	Ög
1454b	994	1289	Kedevad	Strå	Dal	Ög
1489	1021	1290	Appuna	Appuna	Göstring	Ög
1561	1069	1292	Öna	Hammar	Sundbo	Nä
1600	1095	1293	Varv	Varv	Aska	Ög
1601	1096	1293	Varv	Varv	Aska	Ög
1633a	1118	1294	Ströja	Visingsö	Vista	Sm
1633b	1118	1294	Husaby	Visingsö	Vista	Sm
1641a	1124	1295	Berghem	Skärstad	Vista	Sm
1641b	1124	1295	Åby?	Lekeryd?	Tveta?	Sm
1692	1161	1296	Linkelösa	Västerlösa	Vifolka	Ög
1731a	1188	1297	Skonberga	Normlösa	Vifolka	Ög
1731b	1188	1297	Lindekullen	Väderstad	Lysing	Ög
1735	1192	1297	Brickstad	Klockrike	Boberg	Ög
1750	1204	1297	Berga?	Mjölby?	Vifolka?	Ög
1810	1251	1298	Appuna	Appuna	Göstring	Ög
1821	1262	1299	Hörninge	Köping	Slättbo	Öl
1829	1267	1299	Lindekullen	Väderstad	Lysing	Ög
1835a	1273	1299	Medhamra	Hagebyhöga	Aska	Ög
1835b	1273	1299	Vreta	Allhelgona	Göstring	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
1836a	1274	1299	Vreta	Allhelgona	Göstring	Ög
1836b	1274	1299	Vreta (bondelotten)	Allhelgona	Göstring	Ög
1872	1765	1300	Yxstad	Rogslösa	Dal	Ög
1904	1305	1300	Åby	S:t Lars	Hanekind	Ög
1918	1321	1300	Älvestad	Älvestad	Boberg	Ög
1938	1338	1301	Västerby	Vårdnäs	Kinda	Ög
1939	1339	1301	Egeby	S:t Per	Dal	Ög
1968	1361	1302	Svartingstorp	Åby	Möre, Norra	Sm
1986	1374	1302	Fallsberg	Allhelgona	Göstring	Ög
2006a	1381	1303	Närby	Drothem	Hammarkind	Ög
2006b	1381	1303	Skonberga?	Landeryd?	Hanekind?	Ög
2006c	1381	1303	Lund	Drothem	Hammarkind	Ög
2006d	1381	1303	Viskeryd	Vårdsberg	Bankekind	?Ög
2010	1386	1303	“Patastad”	S:t Lars	Hanekind	Ög
2048	1416	1304	“Öraberg”	Rystad	Åkerbo	Ög
2081a	1451	1304	Vreta	Östra Stenby	Östkind	Ög
2081b	1451	1304	Ekeby	Östra Stenby	Östkind	Ög
2128	1489	1305	Berga	S:t Lars	Hanekind	Ög
2132a	1492	1306	Kedevad	Strå	Dal	Ög
2132b	1492	1306	Ramstad	Bjälbo?	Göstring?	Ög
2170	1525	1307	“Kolstad”	?	?	Ög
2210a	1556	1307	Frössvik	Oppeby	Kinda	Ög
2210b	1556	1307	Frössvik	Oppeby	Kinda	Ög
2286	1621	1309	Järnstad	Stora Åby	Lysing	Ög
2399	1777	1311	Tannefors	S:t Lars	H/B-kind	Ög
2415	1791	1311	Råby	Ödeshög	Lysing	Ög
2451	1824	1311	Karleby	Väderstad	Göstring	Ög
2473	1830	1312	“Berga”	?	?	Ög
2548a	1907	1313	Vallsberg	Väderstad	Göstring	Ög
2548b	1907	1313	Kallerstad	S:t Lars	Åkerbo	Ög
2548c	1907	1313	Gunnarstorp	Skärkind	Skärkind	Ög
2548d	1907	1313	Gunnarstorp	Skärkind	Skärkind	Ög
2564	1920	1313	Ullevi	Örberga	Dal	Ög
2565a	1921	1313	“Berga”	?	?	Ög
2565b	1921	1313	Haddestad	Väderstad	Lysing	Ög
2565c	1921	1313	Älvestad	Strå	Dal	Ög
2612a	1964	1314	Sundby	Västra Ed	Tjust	Sm
2612b	1964	1314	Hundåker (Karlsro)	Västra Ed	Tjust	Sm
2614	1966	1314	Kättestad	Nykil?	Valkebo?	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
2654a	1995	1315	Fettjestad	Gammalkil	Valkebo	Ög
2654b	1995	1315	Fettjestad	Gammalkil	Valkebo	Ög
2654c	1995	1315	Gälstad	Sjögestad	Valkebo	Ög
2654d	1995	1315	Norra Löt	Östra Skrukeby	Åkerbo	Ög
2654e	1995	1315	Linghem	Törnevalla	Åkerbo	Ög
2654f	1995	1315	Gällstad	Törnevalla	Åkerbo	Ög
2654g	1995	1315	Lilla Vänge	Vårdsberg	Åkerbo	Ög
2654h	1995	1315	Tinnerstorp?	Rystad?	Åkerbo	Ög
2654i	1995	1315	Idingstad	Östra Harg	Åkerbo	Ög
2654j	1995	1315	“Hagtorp”	Rystad	Åkerbo	Ög
2654k	1995	1315	“Helgatorp”	Törnevalla	Åkerbo	Ög
2654l	1995	1315	Eggeby	Östra Harg	Åkerbo	Ög
2654m	1995	1315	Granby	Östra Harg	Åkerbo	Ög
2654n	1995	1315	Rysslinge	Östra Skrukeby	Åkerbo	Ög
2654o	1995	1315	Förråd	Östra Skrukeby	Åkerbo	Ög
2704	2038	1315	Husaby	Gränna	Vista	Sm
2713	-	1316	“Valstad”	?	?	Ög
2778a	2087	1317	Ånestad	S:t Lars	Hanekind	Ög
2778b	2087	1317	Åleryd	S:t Lars	Hanekind	Ög
2778c	2087	1317	Ullstämma	Landeryd	Hanekind	Ög
2778d	2087	1317	Ånestad	S:t Lars	Hanekind	Ög
2797a	2101	1317	Tinnerö	S:t Lars	Hanekind	Ög
2797b	2101	1317	Torrberga	Skeda	Hanekind	Ög
2864	2143	1318	“Patastad”	S:t Lars	Hanekind	Ög
2889a	2165	1318	Idingstad	Östra Harg	Åkerbo	Ög
2889b	2165	1318	Idingstad	Östra Harg	Åkerbo	Ög
2889c	2165	1318	“Hagtorp”	Rystad	Åkerbo	Ög
2889d	2165	1318	Torp	Rystad	Åkerbo	Ög
2889e	2165	1318	Linghem	Törnevalla	Åkerbo	Ög
2889f	2165	1318	Gällstad	Törnevalla	Åkerbo	Ög
2889g	2165	1318	“Helgatorp”	Törnevalla	Åkerbo	Ög
2889h	2165	1318	Norral Löt	Östra Skrukeby	Åkerbo	Ög
2889i	2165	1318	Lilla Vänge	Vårdsberg	Åkerbo	Ög
2889j	2165	1318	Östra Bökestad	Vårdsberg	Åkerbo	Ög
2889k	2165	1318	Gälstad	Sjögestad	Valkebo	Ög
2900	2174	1318	Stora Vångerslät	Åby	Möre, Norra	Sm
2907	2181	1318	Melby	Kimstad	Memming	Ög
2920a	2189	1319	Lund	Landeryd	Hanekind	Ög
2920b	2189	1319	Lund	Landeryd	Hanekind	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
2920c	2189	1319	Årteryd	Hägerstad	Kinda	Ög
2921a	2188	1319	Säby	S:t Lars	Hanekind	Ög
2921b	2188	1319	“Patastad”	S:t Lars	Hanekind	Ög
2921c	2188	1319	Tjärarp	Kärna	Hanekind	Ög
2921d	2188	1319	Tinnerö	S:t Lars	Hanekind	Ög
2921e	2188	1319	Ånestad	S:t Lars	Hanekind	Ög
2921f	2188	1319	Torrberga	Skeda	Hanekind	Ög
2925a	2192	1319	Tinnerö	S:t Lars	Hanekind	Ög
2925b	2192	1319	Åsorp	Vikingstad	Valkebo	Ög
2932a	2197	1319	Jussberg	Heda	Lysing	Ög
2932b	2197	1319	Råby	Ödeshög	Lysing	Ög
2939	2203	1319	Frösslunda	Stenåsa	Möckleby	Öl
2959	2217	1319	Grinneby	Konungsund	Björkekind	Ög
3001	2242	1320	Hässelby	Björkeberg	Gullberg	Ög
3054a	2274	1320	Appuna	Appuna	Göstring	Ög
3054b	2274	1320	Ullevi	Örberga	Dal	Ög
3060a	2275	1321	Glänås	Svanshals	Lysing	Ög
3060b	2275	1321	Glänås	Svanshals	Lysing	Ög
3060c	2275	1321	Älvestad	Strå	Dal	Ög
3060d	2275	1321	Hundåker (Karlsro)	Västra Ed	Tjust	Sm
3060e	2275	1321	Sundby	Västra Ed	Tjust	Sm
3075	2286	1321	Tuna	Rystad	Åkerbo	Ög
3097a	2306	1321	Ljungby	Ekeby	Göstring	Ög
3097b	2306	1321	Ljungby	Ekeby	Göstring	Ög
3097c	2306	1321	Ljungby	Ekeby	Göstring	Ög
3131	2333	1322	Svärtinge	Östra Eneby	Bråbo	Ög
3150	2348	1322	Stavlösa	Orlunda	Aska	Ög
3175	2430	1323	Starby	S:t Per	Dal	Ög
3187a	2380	1323	Unnerstad	Gammalkil	Valkebo	Ög
3187b	2380	1323	Skränge	Gammalkil	Valkebo	Ög
3192	2384	1323	Fällinge	Allhelgona	Göstring	Ög
3216	2406	1323	Försjö	Älvestad	Boberg	Ög
3245	2429	1323	Starby	S:t Per	Dal	Ög
3337	2517	1325	Linkelösa	Västerlösa	Vifolka	Ög
3368	2546	1325	Nyckelby	Västra Stenby	Aska	Ög
3382	-	1326	Hållstad?	Östra Ryd?	Skärkind?	Ög
3400	-	1326	Hållstad?	Östra Ryd?	Skärkind?	Ög
3455a	2601	1327	Luntan	Viby	Vifolka	Ög
3455b	2601	1327	Tvårdala?	Västra Husby?	Hammarkind?	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
3455c	2601	1327	Almstad?	Tåby?	Björkekind?	Ög
3455d	2601	1327	“Ullevi”	?	?	?Ög
3456	2604	1327	Nybble	Drothem	Hammarkind	Ög
3457a	2603	1327	Nybble	Drothem	Hammarkind	Ög
3457b	2603	1327	Lund	Drothem	Hammarkind	Ög
3480	2621	1327	Skölstad	Vikingstad	Valkebo	Ög
3482	2619	1327	Skölstad	Vikingstad	Valkebo	Ög
3531	2658	1328	Berga (Södra)	Gårdeby	Skärkind	Ög
3532	2659	1328	Appuna	Appuna	Göstring	Ög
3595	-	1329	Tärnestad	Törnevalla	Åkerbo	Ög
3601a	2699	1329	Husby	Östra Husby	Östkind	Ög
3601b	2699	1329	Skällingstad	Östra Stenby	Östkind	Ög
3601c	2699	1329	Hötomta	Östra Husby	Östkind	Ög
3606	2704	1329	Åby	Strå	Dal	Ög
3656	2744	1329	Gärdslösa	Kumla	Lysing	Ög
3713a	2778	1330	Kalvestad	Strå	Dal	Ög
3713b	2778	1330	Husberga	Herrestad	Dal	Ög
3729a	2791	1330	Nybble	Drothem	Hammarkind	Ög
3729b	2791	1330	Nybble	Drothem	Hammarkind	Ög
3729c	2791	1330	Nybble	Drothem	Hammarkind	Ög
3731	2794	1330	Mjärdevi	Slaka	Hanekind	Ög
3752a	2810	1330	Bjursby	Rystad	Åkerbo	Ög
3752b	2810	1330	Tägneby	Rystad	Åkerbo	Ög
3752c	2810	1330	Kedevad	Strå	Dal	Ög
3752d	2810	1330	Bårstad	Rogslösa	Dal	Ög
3752e	2810	1330	Västerlösa	Rogslösa	Dal	Ög
3752f	2810	1330	Kartorp	Rogslösa	Dal	Ög
3795	2845	1331	Nybble	Drothem	Hammarkind	Ög
3822	2871	1331	Ledungshammar	S:t Johannes	Lösing	Ög
3831	2882	1331	Åkarp	Rogberga	Tveta	Sm
3876	2917	1332	Sjötuna	Kumla	Lysing	Ög
3877	2916	1332	Sjötuna	Kumla	Lysing	Ög
3878	2916	1332	Sjötuna	Kumla	Lysing	Ög
3906	2880	1331	Tångestad	Kimstad	Memming	Ög
4002	3015	1333	Skärstad	Varv	Aska	Ög
4015	3024	1334	Munnerstorp	Älvestad	Boberg	Ög
4019	3028	1334	Tvårdala	Västra Husby	Hammarkind	Ög
4051a	3056	1334	Gräva	Bankekind	Bankekind	Ög
4051b	3056	1334	“Ingelstad”	?	?	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
4051c	3056	1334	Hornstäve	Vreta Kloster	Gullberg	Ög
4056	3062	1334	“Harg”	?	?	Ög
4060	3065	1334	“Torpagårdet”	S:t Lars	Hanekind	Ög
4065	3069	1334	Kullerstad	Kullerstad	Memming	Ög
4068	3070	1334	Bårstad	Rogslösa	Dal	Ög
4103	-	1335	Kimstad?	Kimstad?	Memming?	?Ög
4121	3114	1335	Åstorp	Kristberg	Boberg	Ög
4172	3156	1335	Norrmem	Östra Ny	Björkekind	Ög
4219	3193	1336	Borringe	Älvestad	Boberg	Ög
4220	-	1336	Borringe	Älvestad	Boberg	Ög
4242	3213	1336	Tornby?	Fornåsa?	Boberg?	Ög
4260	3229	1336	Nässja	Nässja	Dal	Ög
4270	3238	1336	Väsby	Oppeby	Kinda	Ög
4273	3245	1336	Vallerstad	Vallerstad	Boberg	Ög
4299	3265	1336	“Ingeuastathorp”	?	Hanekind	Ög
4332	3290	1337	Gränna	Gränna	Vista	Sm
4347	3302	1337	Frösslunda	Bankekind	Bankekind	Ög
4357	3313	1337	Frösslunda	Bankekind	Bankekind	Ög
4363	3318	1337	Frösslunda	Bankekind	Bankekind	Ög
4402a	3348	1338	Vretaholm	Gränna	Vista	Sm
4402b	3348	1338	Uppgränna	Gränna	Vista	Sm
4403	3349	1338	Grimstad	Östra Harg	Åkerbo	Ög
4407	3354	1338	Fällinge	Allhelgona	Göstring	Ög
4416	-	1338	Lilla Valla	Flistad	Gullberg	Ög
4427	3370	1338	Halshöga	Slaka	Hanekind	Ög
4431	3373	1338	Nedre Gisselö	Kuddby	Björkekind	Ög
4458	3397	1338	saknas	Älvestad	Boberg	Ög
4463	3402	1338	Nyckelby	Västra Stenby	Aska	Ög
4479a	3411	1339	Lilla Ullevi	S:t Lars	Hanekind	Ög
4479b	3411	1339	Skäggetorp	S:t Lars	Hanekind	Ög
4511a	-	1339	Härna	Vreta Kloster	Gullberg	Ög
4511b	-	1339	Härna	Vreta kloster	Gullberg	Ög
4529	-	1339	Åkerby	Gårdeby	Skärkind	Ög
4543	3456	1339	Vållingstad	Östra Husby	Östkind	Ög
4574	3476	1340	Husby	Vist	Hanekind	Ög
4647	-	1341	Håkantorps	Rönö	Björkekind	Ög
4656	3534	1341	Valstad	Klockrike	Boberg	Ög
4670	3543	1341	Västra Eldslösa	Mjölby	Vifolka	Ög
4682a	3557	1341	Brunneby	Täby	Björkekind	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
4682b	3557	1341	Hälla?	Kvillinge?	Bråbo?	Ög
4683a	3556	1341	Rå	Fornåsa	Boberg	Ög
4683b	3556	1341	Hackeryd	Västerlösa	Vifolka	Ög
4688	3560	1341	Valstad	Klockrike	Boberg	Ög
4702	3572	1341	Lilla Valla	Flistad	Gullberg	Ög
4731a	3599	1341	Olstorp	Kaga	Hanekind	Ög
4731b	3599	1341	saknas	Kärna	Hanekind	Ög
4736	3605	1341	Vråka	Västra Ed	Tjust	Sm
4744a	-	1342	Myckelby	Tingstad	Lösing	Ög
4744b	-	1342	Karltorp	Tingstad	Lösing	Ög
4756a	3619	1342	Olstorp	Kaga	Hanekind	Ög
4756b	3619	1342	“Homfæmælæ”	Kaga	Hanekind	Ög
4756c	3619	1342	Olstorp	Kaga	Hanekind	Ög
4756d	3619	1342	Olstorp	Kaga	Hanekind	Ög
4756e	3619	1342	Olstorp	Kaga	Hanekind	Ög
4756f	3619	1342	“Biskopslund”	Kärna	Hanekind	Ög
4756g	3619	1342	“Arnuidhelundæ”	Kärna	Hanekind	Ög
4756h	3619	1342	Tjärarp	Kärna	Hanekind	Ög
4765a	3629	1342	Svälinge	Herrestad	Dal	Ög
4765b	3629	1342	Melby	Kimstad	Memming	Ög
4765c	3629	1342	Vallby	Kimstad	Memming	Ög
4765d	3629	1342	Gillberga	Kimstad	Memming	Ög
4765e	3629	1342	Svinsätter	Kimstad	Memming	Ög
4765f	3629	1342	Skörtinge	Skärkind	Skärkind	Ög
4782	-	1342	Eggeby	Skärkind	Skärkind	Ög
4785	3645	1342	Himmelstalund	Östra Eneby	Bråbo	Ög
4789	3648	1342	Stora Ullevi	S:t Lars	Hanekind	Ög
4791a	3649	1342	Ånestad	St:Lars	Hanekind	Ög
4791b	3649	1342	Jäppestad	Vårdsberg	Bankekind	Ög
4792	3650	1342	Mörtlösa	S:t Lars	Åkerbo	Ög
4835	-	1343	Ullevi	Järstad	Göstring	Ög
4838	-	1343	Glanstad	Vreta Kloster	Gullberg	Ög
4848	3680	1343	Västersrum	Kättilstad	Kinda	Ög
4858	3686	1343	Appelby	Hagebyhöga	Aska	Ög
4859	3687	1343	Åsorp	Vikingstad	Valkebo	Ög
4863	3690	1343	Sörby	Viby	Grimsten	Nä
4864	3689	1343	Sörby	Viby	Grimsten	Nä
4877	3699	1343	Ånväga	Skeda	Hanekind	Ög
4889	3710	1343	Kolstad?	Mjölby?	Vifolka?	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
4909a	3727	1343	Sörbyholm	Häradshammar	Östkind	Ög
4909b	3727	1343	Fjärdingstad	Häradshammar	Östkind	Ög
4926	3738	1343	Kallerstad	S:t Lars	Åkerbo	Ög
4968	3760	1344	Knivinge	Vreta kloster	Gullberg	Ög
4969	3760	1344	Knivinge	Vreta Kloster	Gullberg	Ög
4971	3762	1344	Kallerstad	S:t Lars	Åkerbo	Ög
5025	3809	1344	Reaby	Gränna	Vista	Sm
5034	3816	1344	Lekslätt	Flistad	Gullberg	Ög
5040	3822	1344	Nyckelby	Västra Stenby	Aska	Ög
5057a	3847	1344	Närby	Drothem	Hammarkind	Ög
5057b	3847	1344	Kallerstad	S:t Lars	Åkerbo	Ög
5057c	3847	1344	Gärstad	Rystad	Åkerbo	Ög
5060	3848	1344	Torrberga	Skeda	Hanekind	Ög
5066	3854	1344	Härna	Vreta Kloster	Gullberg	Ög
5111	3890	1345	Fjärdingstad	Häradshammar	Östkind	Ög
5119	3896	1345	Hässleby	Rogslösa	Dal	Ög
5129a	3906	1345	Styra	Styra	Aska	Ög
5129b	3906	1345	Tägneby	Älvestad	Boberg	Ög
5129c	3906	1345	Täktö	Klockrike	Boberg	Ög
5130a	3905	1345	Styra	Styra	Aska	Ög
5130b	3905	1345	Tägneby	Älvestad	Boberg	Ög
5130c	3905	1345	Täktö	Klockrike	Boberg	Ög
5138	3914	1345	“Patastad”	S:t Lars	Hanekind	Ög
5164	3939	1345	Buckhult	Norra Solberga	Vedbo	Sm
5180	3951	1345	Ödeshög	Ödeshög	Lysing	Ög
5197a	3967	1345	Gismestad	Vikingstad	Valkebo	Ög
5197b	3967	1345	Gismestad	Vikingstad	Valkebo	Ög
5200a	3970	1345	Sörbyholm	Häradshammar	Östkind	Ög
5200b	3970	1345	Rippetorp	Häradshammar	Östkind	Ög
5200c	3970	1345	Fjärdingstad	Häradshammar	Östkind	Ög
5207a	3981	1345	Sockendal	Väderstad	Göstring	Ög
5207b	3981	1345	Ryckelsby	Ekeby	Göstring	Ög
5207c	3981	1345	Särstad	Rinna	Göstring	Ög
5207d	3981	1345	Ljungby	Ekeby	Göstring	Ög
5207e	3981	1345	Ekeby	Ekeby	Göstring	Ög
5210a	3982	1345	Alguvi	Kaga	Hanekind	Ög
5210b	3982	1345	Sättuna	Kaga	Hanekind	Ög
5225a	3996	1345	Alguvi	Kaga	Hanekind	Ög
5225b	3996	1345	Sättuna	Kaga	Hanekind	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
5226a	3997	1345	Alguvi	Kaga	Hanekind	Ög
5226b	3997	1345	Sättuna	Kaga	Hanekind	Ög
5227a	3998	1345	Järnstad	Stora Åby	Lysing	Ög
5227b	3998	1345	Tjurtorp	Rök	Lysing	Ög
5237	4007	1345	Luestad	Rystad	Åkerbo	Ög
5242	4013	1345	Fågelstad	Västra Stenby	Aska	Ög
5257a	4025	1346	Kallerstad	S:t Lars	Åkerbo	Ög
5257b	4025	1346	Kallerstad	S:t Lars	Åkerbo	Ög
5261a	4028	1346	Åby	Ödeshög	Lysing	Ög
5261b	4028	1346	Tungelunda	Väderstad	Göstring	Ög
5261c	4028	1346	Ramstad	Bjälbo	Göstring	Ög
5279	4043	1346	Högby	Högby	Göstring	Ög
5305	4067	1346	Bjälösa	Vreta Kloster	Gullberg	Ög
5378a	4128	1347	Krejstad	Gamleby	Tjust	Sm
5378b	4128	1347	Östervarv	Varv	Aska	Ög
5378c	4128	1347	Slevringe	Åtvid	Bankekind	Ög
5382	4131	1347	Åstorp	Kristberg	Boberg	Ög
5383	4133	1347	Åstorp	Kristberg	Boberg	Ög
5389	4137	1347	Lårstad	Västra Stenby	Aska	Ög
5390	4139	1347	Gustad	Vikingstad	Valkebo	Ög
5458a	4199	1347	Vagelö	Hällestad	Bråbo	Ög
5458b	4199	1347	“Strandkuen”	Hällestad	Bråbo	Ög
5534	4269	1347	Kättestad	Nykil	Valkebo	Ög
5587	4304	1348	Vammelby	Högby	Göstring	Ög
5593	4308	1348	Rogslösa	Rogslösa	Dal	Ög
5596a	4311	1348	Rogslösa	Rogslösa	Dal	Ög
5596b	4311	1348	Rogslösa	Rogslösa	Dal	Ög
5599	4316	1348	Husby	Skönberga	Hammarkind	Ög
5600	4315	1348	Lund	Drothem	Hammarkind	Ög
5611	4324	1348	Bårstad	Rogslösa	Dal	Ög
5638	4320	1348	Lekslätt	Flistad	Gullberg	Ög
5659a	4355	1348	Ströja	Visingsö	Vista	Sm
5659b	4355	1348	Husaby	Visingsö	Vista	Sm
5704a	4496	1349	Ånväga	Skeda	Hanekind	Ög
5704b	4496	1349	Almstad?	Täby?	Björkekind?	Ög
5704c	4496	1349	Lagmansberga	Allhelgona	Göstring	Ög
5704d	4496	1349	Jäleby	Gistad	Skärkind	Ög
5714	4392	1349	Lekslätt	Flistad	Gullberg	Ög
5728	4405	1349	Lundby?	Östra Skrukeby?	Åkerbo?	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
5740	4415	1349	Skälv	Rystad	Åkerbo	Ög
5746	4421	1349	Sjövalla	Å	Björkekind	Ög
5797	4455	1349	Åsorp	Vikingstad	Valkebo	Ög
5814	4469	1349	Rogslösa	Rogslösa	Dal	Ög
5854	4495	1349	Lilla Åby	Vinnerstad	Aska	Ög
5857	4500	1349	Täktö	Klockrike	Boberg	Ög
5865a	4505	1349	Sjökumla	Västra Stenby	Aska	Ög
5865b	4505	1349	Skrikstad	Varv	Aska	Ög
5868	4507	1349	Åsorp	Vikingstad	Valkebo	Ög
5876	4513	1349	Husby	Vist	Hanekind	Ög
5894a	6390	1350	Gädderstad	Drothem	Hammarkind	Ög
5894b	6390	1350	Hylinge	Västra Husby	Hammarkind	Ög
5894c	6390	1350	Hylinge	Västra Husby	Hammarkind	Ög
5894d	6390	1350	Hylinge	Västra Husby	Hammarkind	Ög
5944	-	1350	Risnäs	Vist	Hanekind	Ög
5946a	4552	1350	Gottlösa	Veta	Vifolka	Ög
5946b	4552	1350	Gottlösa	Veta	Vifolka	Ög
5949	4557	1350	Östra Fornåsa	Fornåsa	Boberg	Ög
5965	4565	1350	Kårarp	Veta	Vifolka	Ög
5972a	4573	1350	Äsplunda	Fornåsa	Boberg	Ög
5972b	4573	1350	Tägneby	Älvestad	Boberg	Ög
5972c	4573	1350	Broby	Skeppsås	Boberg	Ög
5974	4574	1350	Stora Ullevi	S:t Lars	Hanekind	Ög
5975a	4575	1350	Slestad	Slaka	Hanekind	Ög
5975b	4575	1350	Aska	Slaka	Hanekind	Ög
5975c	4575	1350	Slestad	Slaka	Hanekind	Ög
5975d	4575	1350	Härna	Vreta Kloster	Gullberg	Ög
5975e	4575	1350	Slestad	Slaka	Hanekind	Ög
5988a	4579	1350	Skog	Vist	Hanekind	Ög
5988b	4579	1350	Stora Eke	Vårdnäs	Kind	Ög
5997	4588	1350	Berga	S:t Lars	Hanekind	Ög
6000	4590	1350	Täktö	Klockrike	Boberg	Ög
6009a	4597	1350	Gärstad	Rystad	Åkerbo	Ög
6009b	4597	1350	Bärstad	Rystad	Åkerbo	Ög
6023a	4606	1350	Tornby	S:t Lars	Hanekind	Ög
6023b	4606	1350	Årestad	Björkeberg	Gullberg	Ög
6038	4616	1350	Lera	Kimstad	Memming	Ög
6070	4642	1350	Tollstad	Sjögestad	Valkebo	Ög
6105a	4676	1351	Stickelösa	Skärstad	Vista	Sm

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
6105b	4676	1351	Skärstad	Skärstad	Vista	Sm
6105c	4676	1351	Bottorp	Svennevad	Sköllersta	Nä
6105d	4676	1351	“Thiokby”	Kil?	Örebro?	Nä
6108	4679	1351	saknas	saknas	saknas	Ög
6158	4709	1351	Berga	S:t Lars	Hanekind	Ög
6159	4709	1351	Berga	S:t Lars	Hanekind	Ög
6168	4714	1351	Torrberga	Skeda	Hanekind	Ög
6219	-	1351	Stora Åby	Slaka	Hanekind	Ög
6270	-	1351	Aska	Slaka	Hanekind	Ög
6349	4793	1352	Snytttringe	Allhelgona	Göstring	Ög
6350	4794	1352	Källstad	Källstad	Dal	Ög
6361	4802	1352	Blixtorp	Högby	Göstring	Ög
6372	4811	1352	Dvärsstad	Nykil	Valkebo	Ög
6376	4815	1352	Narveryd	Vallerstad	Boberg	Ög
6378	4816	1352	Kolstad	Mjölby	Vifolka	Ög
6381	4819	1352	Torrberga	Skeda	Hanekind	Ög
6394	4827	1352	Spångerum	S:t Lars	Hanekind	Ög
6398	4829	1352	Broby	Gammalkil	Valkebo	Ög
6462a	4854	1352	Berga	Styrstad	Lösing	Ög
6462b	4854	1352	Sten, Lilla	Konungsund	Björkekind	Ög
6477	4863	1352	Bjärstad	Kuddby	Björkekind	Ög
6487	4872	1352	Krejstad	Gamleby	Tjust	Sm
6492	4876	1352	Narveryd	Vallerstad	Boberg	Ög
6495	6389	1353	Täktö	Klockrike	Boberg	Ög
6504	4886	1353	Fullmestad	Hägerstad	Kinda	Ög
6525	4891	1353	Hulje	Högby	Göstring	Ög
6533	4897	1353	Torrberga	Skeda	Hanekind	Ög
6544	4903	1353	Torrberga	Skeda	Hanekind	Ög
6557	4911	1353	Mjärdevi	?Slaka	?Hanekind	Ög
6562	4914	1353	Torrberga	Skeda	Hanekind	Ög
6612a	4941	1353	“Joansboda”	Skeda	Hanekind	Ög
6612b	4941	1353	Ånväga	Skeda	Hanekind	Ög
6612c	4941	1353	Orlunda	Skeda	Hanekind	Ög
6639a	4964	1353	Gunnorp	Vikingstad	Valkebo	Ög
6639b	4964	1353	Tillorp	Vikingstad	Valkebo	Ög
6682	4990	1354	saknas	saknas	de 9 i väster	Ög
6683	4991	1354	Fröstad	Rystad	Åkerbo	Ög
6686a	4994	1354	Källstad	Källstad	Dal	Ög
6686b	4994	1354	Kedevad	Strå	Dal	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
6701	5000	1354	Fröstad	Rystad	Åkerbo	Ög
6709a	5005	1354	Ringstad	Östra Eneby	Bråbo	Ög
6709b	5005	1354	Fällberga	Östra Eneby	Bråbo	Ög
6709c	5005	1354	Fiskeby	Östra Eneby	Bråbo	Ög
6709d	5005	1354	Himmelstalund	Östra Eneby	Bråbo	Ög
6709e	5005	1354	Kättilstad	Kättilstad	Kinda	Ög
6720a	5015	1354	Källstad	Källstad	Dal	Ög
6720b	5015	1354	Kedevad	Strå	Dal	Ög
6741	5034	1354	Snytttringe	Allhelgona	Göstring	Ög
6748	5036	1354	Försjö	Älvestad	Boberg	Ög
6751	5037	1354	Valla?	Östra Husby?	Östkind?	?Ög
6753	5039	1354	Snytttringe	Allhelgona	Göstring	Ög
6765	5047	1354	Särtshöga	Svanshals	Lysing	Ög
6774	5053	1354	Boberg	Fornåsa	Boberg	Ög
6836	5165	1355	Tägneby	Älvestad	Boberg	Ög
6859	5120	1355	Blästad	S:t Lars	Hanekind	Ög
6874	5134	1355	Hulje	Högby	Göstring	Ög
6923a	5155	1355	Ringeby	Västra Husby	Hammarkind	Ög
6923b	5155	1355	Ringeby	Västra Husby	Hammarkind	Ög
6942	5602	1356	Hag	Västra Eneby	Kinda	Ög
6955	5534	1356	Hogstad	Hogstad	Göstring	Ög
6963	5543	1356	Hulje	Högby	Göstring	Ög
7005	5583	1356	Sidkälla	Styrstad	Lösing	Ög
7016	5594	1356	Klosterorlunda	Hov	Aska	Ög
7020a	5598	1356	Dammvik	Östra Ryd	Skärkind	Ög
7020b	5598	1356	Stensätter	Östra Ryd	Skärkind	Ög
7023	5601	1356	Hag	Västra Eneby	Kinda	Ög
7028	5606	1356	Fröstad	Rystad	Åkerbo	Ög
7031	5610	1356	Kättstorp	Flistad	Gullberg	Ög
7042	5622	1356	Frinnaryd	Frinnaryd	Vedbo	Sm
7043	5621	1356	Frinnaryd	Frinnaryd	Vedbo	Sm
7084	5653	1356	Rökinge	Vreta Kloster	Gullberg	Ög
7085	5652	1356	Rökinge	Vreta Kloster	Gullberg	Ög
7091	5660	1356	Älvestad	Älvestad	Boberg	Ög
7125	5685	1357	Hackefors	Landeryd	Hanekind	Ög
7151	5708	1357	Skävi	Viby	Grimsten	Nä
7158a	5716	1357	Lundby	Risinge	Bråbo	Ög
7158b	5716	1357	Lundby	Risinge	Bråbo	Ög
7158c	5716	1357	Lundby	Risinge	Bråbo	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
7159a	5719	1357	Valla	Appuna	Göstring	Ög
7159b	5719	1357	Fallsberg	Allhelgona	Göstring	Ög
7159c	5719	1357	Hageby	Allhelgona	Göstring	Ög
7187	5747	1357	Hogstad	Hogstad	Göstring	Ög
7199a	5759	1357	Hackeryd	Västerlösa	Vifolka	Ög
7199b	5759	1357	Älvestad	Älvestad	Boberg	Ög
7199c	5759	1357	Älvestad	Älvestad	Boberg	Ög
7200a	5758	1357	Hackeryd	Västerlösa	Vifolka	Ög
7200b	5758	1357	Älvestad	Älvestad	Boberg	Ög
7227	5786	1357	Dammvik	Östra Ryd	Skärkind	Ög
7243	5801	1357	Nybble	Vikingstad	Valkebo	Ög
7255	5811	1357	Friggestorp	Åsbo	Göstring	Ög
7274	5829	1357	Svärtinge	Östra Eneby	Bråbo	Ög
7302	5851	1358	Haninge	Västra Tollstad	Lysing	Ög
7322	5869	1358	Gustad	Vikingstad	Valkebo	Ög
7323	5871	1358	Sjögestad	Sjögestad	Valkebo	Ög
7331	5878	1358	Kullerstad	Västra Husby	Hammarkind	Ög
7332	5877	1358	Kullerstad	Västra Husby	Hammarkind	Ög
7370	5916	1358	Fröstad	Rystad	Åkerbo	Ög
7385	5928	1358	Solkeryd	Björkeberg	Gullberg	Ög
7386	5928	1358	Lårbo	Ledberg	Valkebo	Ög
7387	5931	1358	Fröstad	Rystad	Åkerbo	Ög
7414	5954	1358	Sixtorp	Gammalkil	Valkebo	Ög
7416	6034	1358	Hovstad	Kättilstad	Kinda	Ög
7454a	5989	1358	Össby	Risinge	Bråbo	Ög
7454b	5989	1358	Olstorp	Risinge	Bråbo	Ög
7481	6018	1358	Vittaryd	Lommaryd	Vedbo	Sm
7482	6019	1358	Luestad	Rystad	Åkerbo	Ög
7492	6027	1358	Kullstad	Skeda	Hanekind	Ög
7512a	6039	1359	Appuna	Appuna	Göstring	Ög
7512b	6039	1359	“Sunderby”	?	?	Ög
7512c	6039	1359	Ullevi	Örberga	Dal	Ög
7512d	6039	1359	Östnässja	Nässja	Dal	Ög
7602	6133	1359	Åby	Skärkind	Skärkind	Ög
7615	6147	1359	Isberga	Heda	Lysing	Ög
7647	6181	1360	Åsorp	Vikingstad	Valkebo	Ög
7683	6196	1360	Tägneby	Rystad	Åkerbo	Ög
7693	6204	1360	Nässja	Nässja	Dal	Ög
7701a	6214	1360	Sörby	Landeryd	Hanekind	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
7701b	6214	1360	Sörby	Landeryd	Hanekind	Ög
7701c	6214	1360	Sörby	Landeryd	Hanekind	Ög
7701d	6214	1360	Sörby	Landeryd	Hanekind	Ög
7716	6226	1360	Hornstäve	Vreta Kloster	Gullberg	Ög
7731a	6240	1360	Hovetorp	Vist	Hanekind	Ög
7731b	6240	1360	Vässentorp	Vist	Hanekind	Ög
7797	6305	1360	Skäggetorp	S:t Lars	Hanekind	Ög
7802	6311	1360	Sixtorp	Gammalkil	Valkebo	Ög
7814	6323	1360	Bjälösa	Vreta Kloster	Gullberg	Ög
7821a	6332	1360	Staby	Rystad	Åkerbo	Ög
7821b	6332	1360	Mörtlösa	S:t Lars	Åkerbo	Ög
7830	6337	1360	Linneberga	Bankekind	Bankekind	Ög
7845	6360	1360	Glänås	Svanshals	Lysing	Ög
7847	6361	1360	Kölbäck	Älvestad	Boberg	Ög
7854a	6368	1360	Staby	Rystad	Åkerbo	Ög
7854b	6368	1360	Mörtlösa	S:t Lars	Åkerbo	Ög
7863	6375	1360	“Hassla”	?	Boberg	Ög
7888a	6393	1361	Ullälva	Örtomta	Bankekind	Ög
7888b	6393	1361	Eda	Borg	Memming	Ög
7897	6412	1361	Viby	Viby	Vifolka	Ög
7924	6435	1361	Kolstorp	Hogstad	Göstring	Ög
7927	6438	1361	Göstad	Örtomta	Bankekind	Ög
7952	6461	1361	Mariehov, Lilla	Drothem	Hammarkind	Ög
7971	6479	1361	Sjökumla	Västra Stenby	Aska	Ög
7996	6508	1361	Sixtorp	Gammalkil	Valkebo	Ög
8024	6537	1361	Skedevi	Skedevi	Bråbo	Ög
8025	6536	1361	Ringetorp	Vårdsberg	Bankekind	Ög
8075a	6577	1362	Brokind	Vårdnäs	Kinda	Ög
8075b	6577	1362	Släteke	Vårdnäs	Kinda	Ög
8117	6619	1362	Vrångstad	Drothem	Hammarkind	Ög
8131	6633	1362	Vedemö	Vinnestad	Aska	Ög
8140	6642	1362	Vimmerby	Vimmerby	Sevede	Sm
8159	6660	1362	Västerby	Hällestad	Bråbo	Ög
8179	6677	1362	Svensksund	Konungsund	Björkekind	Ög
8222	3671	1362	Huvudstad	S:t Per	Dal	Ög
8309	6799	1363	Konungsberga?	Mjölby?	Göstring?	Ög
8323	6813	1363	Husberga	Herrestad	Dal	Ög
8355	6843	1363	Husby	Mogata	Hammarkind	Ög
8394	6880	1363	Tollstad	Östra Tollstad	Vifolka	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
8405	6892	1363	Kögenäs	Vårdnäs	Kinda	Ög
8406	6893	1363	Syttorp	Borg	Memming	Ög
8451	6932	1364	Lundby	Skärkind	Skärkind	Ög
8458	6943	1364	Redinge	Grebo	Bankekind	Ög
8535a	7015	1364	Lämmetorp	Risinge	Bråbo	Ög
8535b	7015	1364	Kolstad	Risinge	Bråbo	Ög
8536a	7014	1364	Lämmetorp	Risinge	Bråbo	Ög
8536b	7014	1364	Kolstad	Risinge	Bråbo	Ög
8598	8598	1364	Idingstad	Östra Harg	Åkerbo	Ög
8659	7135	1365	Fröstad	Rystad	Åkerbo	Ög
8660	7134	1365	Fröstad	Rystad	Åkerbo	Ög
8661	7133	1365	Fröstad	Rystad	Åkerbo	Ög
8671	7144	1365	Syttorp	Borg	Memming	Ög
8713	7183	1365	Lundby	Mjölby	Vifolka	Ög
8714	7182	1365	Väversunda	Väversunda	Dal	Ög
8740	7212	1365	Nyckelby	Västra Stenby	Aska	Ög
8794a	7262	1365	Hälleberga	Älvestad	Boberg	Ög
8794b	7262	1365	Borringe	Älvestad	Boberg	Ög
8794c	7262	1365	“Kullstad”	?	Hanekind	Ög
8795	7263	1365	Fjärdingstad	Häradshammar	Östkind	Ög
8842a	7311	1366	Hagelstad	Skärkind	Skärkind	Ög
8842b	7311	1366	?	?	Skärkind	Ög
8845	7314	1366	Brynstorp	Normlösa	Vifolka	Ög
8873	7341	1366	Lårbo, Södra	Ledberg	Valkebo	Ög
8890	7357	1366	Vigerstad	Kättilstad	Kinda	Ög
8902	7368	1366	Syttorp	Borg	Memming	Ög
8960a	7424	1366	Mossänder	Örtomta	Bankekind	Ög
8960b	7424	1366	Häckla	Ätvid	Bankekind	Ög
8963	7429	1366	Gållösa	Tryserum	Tjust	Sm
9035a	7472	1367	Åby	Skärkind	Skärkind	Ög
9035b	7472	1367	Bjärka	Vist	Hanekind	Ög
9035c	7472	1367	Skog	Vist	Hanekind	Ög
9035d	7472	1367	Vässentorp	Vist	Hanekind	Ög
9043	7492	1367	Bjälösa	Vreta Kloster	Gullberg	Ög
9044	7491	1367	Mossänder	Örtomta	Bankekind	Ög
9065	7512	1357	Styrstad	Styrstad	Lösing	Ög
9092	7538	1367	Styrstad	Styrstad	Lösing	Ög
9103	7546	1367	Luestad	Rystad	Åkerbo	Ög
9148	9148	1357	Västerby	Vårdnäs	Kinda	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
9229a	7667	1368	Fiskeby	Östra Eneby	Bråbo	Ög
9229b	7667	1368	Örstad	Östra Eneby	Bråbo	Ög
9240a	7677	1368	Skorteby	Viby	Vifolka	Ög
9240b	7677	1368	Hogstad	Hogstad	Göstring	Ög
9258a	7695	1368	Staby	Rystad	Åkerbo	Ög
9258b	7695	1368	Mörtlösa löt	S:t Lars	Åkerbo	Ög
9292	7730	1368	Västerby	Vårdnäs	Kinda	Ög
9295	7745	1368	Ättetorp	Kvillinge	Bråbo	Ög
9296	7744	1368	Ättetorp	Kvillinge	Bråbo	Ög
9322	7760	1368	Värna	Värna	Bankekind	Ög
9359	7788	1368	Harsby	Å	Björkekind	Ög
9376	7808	1368	Åkerby	Gårdeby	Skärkind	Ög
9394a	7832	1369	Hårstorp	Motala	Aska	Ög
9394b	7832	1369	Motala	Motala	Aska	Ög
9394c	7832	1369	Vräknebro	Vinnerstad	Aska	Ög
9394d	7832	1369	Sörby	Mjölby	Vifolka	Ög
9394e	7832	1369	Lundby	Mjölby	Vifolka	Ög
9394f	7832	1369	Dömestad	Styrstad	Lösing	Ög
9395a	7831	1369	Hårstorp	Motala	Aska	Ög
9395b	7831	1369	Motala	Motala	Aska	Ög
9395c	7831	1369	Vräknebro	Vinnerstad	Aska	Ög
9395d	7831	1369	Sörby	Mjölby	Vifolka	Ög
9395e	7831	1369	Lundby	Mjölby	Vifolka	Ög
9395f	7831	1369	Dömestad	Styrstad	Lösing	Ög
9415	7851	1369	Liljestad	Skönberga	Hammarkind	Ög
9424	7861	1369	Asby	Visingsö	Vista	Sm
9448	7887	1369	Sixtorp	Gammalkil	Valkebo	Ög
9475	7913	1369	Linnefors	Ekeby	Göstring	Ög
9486	7926	1369	Väversunda	Väversunda	Dal	Ög
9490	7929	1369	Kättstorp	Flistad	Gullberg	Ög
9507	7947	1369	Greby	Vikingstad	Valkebo	Ög
9511a	7951	1369	Tomestorp	Kisa	Kinda	Ög
9511b	7951	1369	Hamra	Vårdnäs	Kinda	Ög
9522a	7962	1369	Kullstad	Skeda	Hanekind	Ög
9522b	7962	1369	Stora Åby	Slaka	Hanekind	Ög
9526	7967	1369	Ledingelunda	Kärna	Hanekind	Ög
9535	7976	1369	Vallby	Heda	Lysing	Ög
9540	7982	1369	Harg, Stora	Vikingstad	Valkebo	Ög
9547	7989	1369	Värna	Värna	Bankekind	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
9617a	8045	1370	Risnäs	Vist	Hanekind	Ög
9617b	8045	1370	Skälstorp	Vist	Hanekind	Ög
9617c	8045	1370	Ringetorp, Övre	Vist	Hanekind	Ög
9617d	8045	1370	Ringetorp, Nedre	Vist	Hanekind	Ög
9617e	8045	1370	Gräshorva	Vist	Hanekind	Ög
9617f	8045	1370	“Broka”	Vist	Hanekind	Ög
9617g	8045	1370	Husbyfisket	Vist	Hanekind	Ög
9617h	8045	1370	Tägneby	Vist	Hanekind	Ög
9621a	8049	1370	Sten, Stora	Östra Stenby	Östkind	Ög
9621b	8049	1370	Liljestad	Skönberga	Hammarkind	Ög
9623	8051	1370	Värna	Värna	Bankekind	Ög
9658a	8084	1370	Valtersten	Östra Stenby	Östkind	Ög
9658b	8084	1370	Skälv	Östra Husby	Östkind	Ög
9658c	8084	1370	Klacksätter	Häradshammar	Östkind	Ög
9668	8094	1370	Långserum	Östra Ryd	Skärkind	Ög
9682	8107	1370	Husby	Vist	Hanekind	Ög
9683a	8108	1370	Sörby	Mjölby	Vifolka	Ög
9683b	8108	1370	Lundby	Mjölby	Vifolka	Ög
9685	8110	1370	Husby	Vist	Hanekind	Ög
9686	8111	1370	Husby	Vist	Hanekind	Ög
9687a	8112	1370	Husby	Vist	Hanekind	Ög
9687b	8112	1370	Risnäs	Vist	Hanekind	Ög
9688a	8113	1370	Risnäs	Vist	Hanekind	Ög
9688b	8113	1370	Husby	Vist	Hanekind	Ög
9689	8114	1370	Husby	Vist	Hannekind	Ög
9713	8133	1370	Tjustad	Västra Eneby	Kinda	Ög
9722a	8140	1370	Redinge	Grebo	Bankekind	Ög
9722b	8140	1370	Göttorp	Vist	Hanekind	Ög
9723a	8141	1370	Stora Ullevi	S:t Lars	Hanekind	Ög
9723b	8141	1370	Skankerstad	Skeda	Hanekind	Ög
9821	8230	1370	Markustorp	Vist	Hanekind	Ög
9856a	8884	1371-1377	Bäckeby	Skärkind	Skärkind	Ög
9856b	8884	1371	Herseberga	Skärkind	Skärkind	Ög
9865	X13	1371	Sjögestad	Sjögestad	Valkebo	Ög
9925	X48	1371	Åby	Ödeshög	Lysing	Ög
9963	X64	1371	Markustorp	Vist	Hanekind	Ög
9982	X70	1371	Åby & Broby	Strå	Dal	Ög
10025a	X98	1371	Säby	Vist	Hanekind	Ög
10025b	X98	1371	Haga	Vist	Hanekind	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
10025c	X98	1371	Hovetorp	Vist	Hanekind	Ög
10025d	X98	1371	Risnäs	Vist	Hanekind	Ög
10093	X115	1371	Ås	Örtomta	Bankekind	Ög
10101	X117	1371	Viggeby	Grebo	Bankekind	Ög
10149	X143	1372	Hallberga	Svanshals	Lysing	Ög
10169a	X153	1372	“Spånga”	Mjölby	Vifolka	Ög
10169b	X153	1372	Hulterstad	Mjölby	Vifolka	Ög
10169c	X153	1372	Kolstorp	Hagebyhöga	Aska	Ög
10169d	X153	1372	Sandby	Hagebyhöga	Aska	Ög
10169e	X153	1372	Linnevad	Allhelgona	Göstring	Ög
10169f	X153	1372	Sämjetorp	Allhelgona	Göstring	Ög
10236	X180	1372	Mjärdevi	Slaka	Hanekind	Ög
10311	X215	1373	“Hammarstad”	S:t Lars?	Hanekind?	Ög
10423a	X266	1373	Navestad	Mogata	Hammarkind	Ög
10423b	X266	1373	Navestad	Mogata	Hammarkind	Ög
10446a	X279	1374	Näs	Kullerstad	Memming	Ög
10446b	X279	1374	Näs	Kullerstad	Memming	Ög
10541	8617	1374	Kvissberg	S:t Per	Aska	Ög
10543	8602	1374	Mjärdevi	Hogstad	Göstring	Ög
10570	8633	1374	Rogslösa	Rogslösa	Dal	Ög
10572a	8635	1374	Lårbo	Ledberg	Valkebo	Ög
10572b	8635	1374	Solkeryd	Björkeberg	Gullberg	Ög
10572c	8635	1374	Fallsberg	Allhelgona	Göstring	Ög
10572d	8635	1374	Grepstad	Västra Stenby	Aska	Ög
10572e	8635	1374	“Skaempnalykkio”	Västra Stenby	Aska	Ög
10575a	8640	1374	Försjö	Älvestad	Boberg	Ög
10575b	8640	1374	Hydinge	Sya	Vifolka	Ög
10577a	8642	1374	Freberga (Södra)	Västra Stenby	Aska	Ög
10577b	8642	1374	Masastad	Strå	Dal	Ög
10578a	8644	1374	Klosterorlunda	Hov	Aska	Ög
10578b	8644	1374	Klosterorlunda	Hov	Aska	Ög
10579a	8645	1374	Viby	Viby	Vifolka	Ög
10579b	8645	1374	Viby	Viby	Vifolka	Ög
10581	8647	1374	Bispmotala	Motala	Aska	Ög
10586	8648	1374	Bispmotala	Motala	Aska	Ög
10588	8650	1374	Klosterorlunda	Hov	Aska	Ög
10590a	8652	1374	Freberga (Södra)	Västra Stenby	Aska	Ög
10590b	8652	1374	Ingestorp	Ledberg	Valkebo	Ög
10591a	8653	1374	Freberga (Södra)	Västra Stenby	Aska	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
10591b	8653	1374	Kedevad	Strå	Dal	Ög
10592a	8654	1374	Starby	S:t Per	Dal	Ög
10592b	8654	1374	Kastad	Örberga	Dal	Ög
10595	8657	1374	Freberga (Södra)	Västra Stenby	Aska	Ög
10601	8668	1374	Äleby	Gistad	Skärkind	Ög
10615	8689	1374	Freberga	Rogslösa	Dal	Ög
10630a	8709	1375	Össby	Gräsgård	Gräsgård	Öl
10630b	8709	1375	Starby	S:t Per	Dal	Ög
10630c	8709	1375	Kastad	Örberga	Dal	Ög
10635	8718	1375	Gårdsjön	Häradshammar	Östkind	Ög
10640a	8723	1375	Leverstad	Borg	Memming	Ög
10640b	8723	1375	Gäverstad	Borg	Memming	Ög
10640c	8723	1375	Odensåker	Kullerstad	Memming	Ög
10640d	8723	1375	“Norrby”	Kullerstad?	Memming?	Ög
10651	8735	1375	Berga	S:t Lars	Hanekind	Ög
10656	8744	1375	Stratomta	Törnevalla	Åkerbo	Ög
10657	8745	1375	Åby	Skärkind	Skärkind	Ög
10658a	8746	1375	Åby	Skärkind	Skärkind	Ög
10658b	8746	1375	Kårantorp	Skärkind	Skärkind	Ög
10660a	8748	1375	Svärtinge	Östra Eneby	Bråbo	Ög
10660b	8748	1375	Herrborum	S:t Anna	Hammarkind	Ög
10661a	8749	1375	Fjärdingstad	Häradshammar	Östkind	Ög
10661b	8749	1375	Fjärdingstad	Häradshammar	Östkind	Ög
10662	8750	1375	Hamra	Ekebyborna	Boberg	Ög
10670	8761	1375	Kullstad	Skeda	Hanekind	Ög
10676a	8768	1375	Västerby	Vårdnäs	Kinda	Ög
10676b	8768	1375	Stratomta	Törnevalla	Åkerbo	Ög
10697	8796	1375	Luckerstad	Örberga	Dal	Ög
10698a	8797	1375	Broby	Strå	Dal	Ög
10698b	8797	1375	Kalvestad	Strå	Dal	Ög
10713	8828	1375	Åsby	Rogslösa	Dal	Ög
10714a	8829	1375	Skedevi	Lönsås	Boberg	Ög
10714b	8829	1375	Skedevi	Lönsås	Boberg	Ög
10714c	8829	1375	Karstorp	Lönsås	Boberg	Ög
10714d	8829	1375	Skedevi	Lönsås	Boberg	Ög
10714e	8829	1375	Skedevi	Lönsås	Boberg	Ög
10714f	8829	1375	Jordstorp	Bankekind	Bankekind	Ög
10715	8830	1375	Åsby	Rogslösa	Dal	Ög
10723	8844	1375	Fjärdingstad	Östra Skrukeby	Åkerbo	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
10726	8847	1375	Eggeby	Skärkind	Skärkind	Ög
10749a	8876	1375	Skeby	Väderstad	Lysing	Ög
10749b	8876	1375	Hygnestad	Väderstad	Göstring	Ög
10753	9173	1376	“Sproxstadha”	Kullerstad	Memming	Ög
10772	9192	1376	Ask	Ask	Aska	Ög
10773	9193	1376	Ask	Ask	Aska	Ög
10774	9194	1376	Ölstorp	Fivelstad	Aska	Ög
10778	9200	1376	Viggeby	Grebo	Bankekind	Ög
10781	9204	1376	Äleby	Gistad	Skärkind	Ög
10794a	9218	1376	Hultsäter	Värna	Bankekind	Ög
10794b	9218	1376	?	?	?Bankekind	Ög
10794c	9218	1376	Värna	Värna	Bankekind	Ög
10802	9227	1376	Klosterorlunda	Hov	Aska	Ög
10803a	9228	1376	Västerby	Västerlösa	Vifolka	Ög
10803b	9228	1376	Kråktorp	Västerlösa	Vifolka	Ög
10842	9277	1376	Fjättmunna	Ekeby	Göstring	Ög
10850	9287	1376	Studsberg	Älvestad	Boberg	Ög
10853	9234	1376	“Hwalsberg”	?	?	Ög
10855	9296	1376	Målstena	Björsäter	Bankekind	Ög
10889a	9338	1376	Kasteberga	Ekebyborna	Boberg	Ög
10889b	9338	1376	Kasteberga	Ekebyborna	Boberg	Ög
10889c	9338	1376	Lundbo?	Ekebyborna	Boberg	Ög
10889d	9338	1376	Nederlösa	Normlösa	Vifolka	Ög
10889e	9338	1376	Överstad	Askeby	Bankekind	Ög
10889f	9338	1376	Källtorp	Askeby	Bankekind	Ög
10889g	9338	1376	Vislöt	Örtomta	Bankekind	Ög
10891	9341	1376	Äleby	Gistad	Skärkind	Ög
10929a	9403	1377	Valla	Appuna	Göstring	Ög
10929b	9403	1377	Hygnestad	Hov	Göstring	Ög
10929c	9403	1377	Sidkälla	Styrstad	Lösing	Ög
10930	9392	1377	Skonberga (södra)	Normlösa	Vifolka	Ög
10941	9407	1377	Valla	Appuna	Göstring	Ög
10964	9442	1377	Skonberga	Normlösa	Göstring	Ög
10969	9448	1377	Skällingstad	Tåby	Björkekind	Ög
10971	9451	1377	Vinnerstad	Vinnerstad	Aska	Ög
10974	9454	1377	Grimstad	Östra Eneby	Bråbo	Ög
10975	9455	1377	Skog	Vist	Hanekind	Ög
10977	9457	1377	Skog	Vist	Hanekind	Ög
10995	9472	1377	Bleckenstad	Ekeby	Göstring	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
11020	9496	1377	Väderstad	Väderstad	Göstring	Ög
11054a	9541	1377	Häradshammar	Häradshammar	Östkind	Ög
11054b	9541	1377	Gårdsjö	Häradshammar	Östkind	Ög
11054c	9541	1377	Skötsätter	Häradshammar	Östkind	Ög
11054d	9541	1377	Gillerhälla	Dagsberg	Lösing	Ög
11054e	9541	1377	Hälgestad (västra)	Kuddby	Björkekind	Ög
11054f	9541	1377	Kåverö	Å	Björkekind	Ög
11054g	9541	1377	Torsnäs	Östra Stenby	Östkind	Ög
11075	9570	1377	Ullevi, Lilla	S:t Lars	Hanekind	Ög
11095a	9598	1377	Valla	Appuna	Göstring	Ög
11095b	9598	1377	Valla	Appuna	Göstring	Ög
11096	9599	1377	Valla	Appuna	Göstring	Ög
11097a	9600	1377	Valla	Appuna	Göstring	Ög
11097b	9600	1377	Valla	Appuna	Göstring	Ög
11101	9603	1377	Kölbäck	Skeppsås	Boberg	Ög
11103	9605	1377	Ringstad	Östra Eneby	Bråbo	Ög
11110a	9611	1377	Spellinge	Västra Harg	Vifolka	Ög
11110b	9611	1377	Alkarp	Viby	Vifolka	Ög
11111	9612	1377	Skyllinge	Gårdeby	Skärkind	Ög
11121a	9622	1377	Häradshammar	Häradshammar	Östkind	Ög
11121b	9622	1377	Högby	Häradshammar	Östkind	Ög
11121c	9622	1377	Myrby	Häradshammar	Östkind	Ög
11125	9626	1377	Bjärstad	Kuddby	Björkekind	Ög
11127a	9629	1377	Redinge	Grebo	Bankekind	Ög
11127b	9629	1377	Göttorp	Vist	Hanekind	Ög
11130a	9633	1377	Ramstad	Gamleby	Tjust	Sm
11130b	9633	1377	Skenstad	Lofa	Tjust	Sm
11145	-	1378	Vittorp	Älvestad	Boberg	Ög
11169a	9658	1378	Åby	Skärkind	Skärkind	Ög
11169b	9658	1378	Kårantorp	Skärkind	Skärkind	Ög
11169c	9658	1378	Fjärdingstad	Östra Skrukeby	Åkerbo	Ög
11169d	9658	1378	Stratomta	Törnevalla	Åkerbo	Ög
11169e	9658	1378	Fjärdingstad	Häradshammar	Östkind	Ög
11169f	9658	1378	Fjärdingstad	Häradshammar	Östkind	Ög
11169g	9658	1378	Gårdsjön	Häradshammar	Östkind	Ög
11174	9655	1378	“Värnbosäter”	Värna	Bankekind	Ög
11175	9664	1378	“Värnbosäter”	Värna	Bankekind	Ög
11176	9663	1378	“Värnbosäter”	Värna	Bankekind	Ög
11177	9662	1378	“Värnbosäter”	Värna	Bankekind	Ög

SDHK	DS	Datering	By/gård	Socken	Härad	Lsk
11178	9661	1378	“Värnbosäter”	Värna	Bankekind	Ög
11182	9672	1378	Braxstad	Östra Tollstad	Vifolka	Ög
11204a	9694	1378	Risberga	Fivelstad	Aska	Ög
11204b	9694	1378	Vederhult	Vena	Sevede	Sm
11209	9700	1378	Harsby	Å	Björkekind	Ög
11211	9702	1378	Vammelby	Högby	Göstring	Ög
11225	9719	1378	Rävsjö	Fivelstad	Aska	Ög
11226	9720	1378	Mörby	Hogstad	Göstring	Ög
11228a	9722	1378	Herrestad	Herrestad	Dal	Ög
11228b	9722	1378	Järnevi	Nässja	Dal	Ög
11230	9725	1378	Dala	Ekeby	Göstring	Ög
11271a	9770	1378	Ekeby	Östra Stenby	Östkind	Ög
11271b	9770	1378	Vållingstad	Östra Husby	Östkind	Ög
11272a	9771	1378	Ekeby	Östra Stenby	Östkind	Ög
11272b	9771	1378	Vållingstad	Östra Husby	Östkind	Ög
11273a	9772	1378	Ekeby	Östra Stenby	Östkind	Ög
11273b	9772	1378	Oby	Östra Husby	Östkind	Ög
11274a	9773	1378	Ekeby	Östra Stenby	Östkind	Ög
11274b	9773	1378	Oby	Östra Husby	Östkind	Ög
11277a	9776	1378	Huvudstad	S:t Per	Dal	Ög
11277b	9776	1378	Erlunda	Herrestad	Dal	Ög
11277c	9776	1378	Krigsberg	Örberga	Dal	Ög
11304	9802	1378	Vallby	Svanshals	Lysing	Ög
11306	9806	1378	Risberga	Fivelstad	Aska	Ög
11307	9807	1378	Risberga	Fivelstad	Aska	Ög
11313	9814	1378	Vretaholm	Gränna	Vista	Sm
11319a	9821	1378	Åleryd	S:t Lars	Hanekind	Ög
11319b	9821	1378	Tägneby	Rystad	Åkerbo	Ög
11327	9829	1378	Ramstad	Gamleby	Tjust	Sm
11328	9830	1378	Bjärstad	Kuddby	Björkekind	Ög
11332	9835	1378	Tjustad	Västra Eneby	Kinda	Ög
11335	9838	1378	"Värnbosäter"	Värna	Bankekind	Ög
11337	9840	1378	Berga (Stora)	Klockrike	Boberg	Ög
11340	9844	1378	Fettjestad	Östra Stenby	Östkind	Ög
39661	2594	1313	“Helmstad”	?	?	Ög
39812	6326	1360	Össby	Risinge	Bråbo	Ög

Del 2. Kvantitet och kvalitet

Förkortningar:

A = attung	S = salupris
SA = spanns avgäld	M = mellanavgift vid byte
TA = töns avgäld	P = pantpris
pb = penningbol	PT = inbäddad pant i testamente
	VT = värdering i testamente
mp = mark penningar	lat = latin
ml = mark lödig	sv = svenska
ört = örtug	

Ett grått fält kring S, M, P, PT, VT betyder att priset/värdet gäller för summan av attungstalen inom fältet.

Efter en prisuppgift i mp anges inom parentes i vissa fall kursen i förhållande till mark lödig (ml).

Beb/mark = bebyggelse- eller markslag

”curia”, ”mansio” och ”grangie” är latinska ord för (huvud)gård.

”villa” är latin för by.

Ett gement p inom parentes (p) anger att ägolotten har en positionsangivelse, så gott som alltid i förhållande till solen, s.k. solskifte.

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
245a	8,00	8	-	-	-	lat
245b	4,00	4	-	-	-	lat
245c	9,00	9	-	-	-	lat
245d	2,00	2	-	-	-	lat
245e	6,00	6	-	-	-	lat
245f	2,00	2	-	-	-	lat
286a	8,00	8	villa	-	-	lat
286b	4,00	4	villa	-	-	lat
286c	4,00	4	villa	-	-	lat
431	12,0	12	villa	-	-	lat
563a	2,00	2	mansio	-	-	lat
563b	1,50	1 + ½	villa	-	-	lat
563c	0,50	½	villa	-	-	lat
563d	2,00	2	villa	-	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
563e	1,25	1 + ¼	-	-	-	lat
563f	5,00	5	-	-	-	lat
563g	1,50	1 + ½	-	-	-	lat
563h	1,00	1	-	-	-	lat
563i	0,58	⅔ + ¼	-	-	-	lat
633a	1,75	2 - ¼	mansio	-	-	lat
633b	2,50	2 + ½	mansio	-	-	lat
762a	2,00	2	-	-	-	lat
762b	1,00	1	-	-	-	lat
762c	1,00	1	-	-	-	lat
762d	0,5	½	villa	-	-	lat
791a	2,00	2	-	-	-	lat
791b	3,00	3	-	-	-	lat
791c	3,00	3	-	-	-	lat
791d	6,00	6	-	-	-	lat
848a	6,50	6 + ½	-	-	-	lat
848b	1,17	1 + ⅙	-	hus	-	lat
848c	3,00	3	-	-	-	lat
848d	1,00	1	-	-	-	lat
848e	2,00	2	-	-	-	lat
872	3,00	3	villa	-	-	lat
888a	1,00	1	-	-	-	lat
888b	1,00	1	-	-	-	lat
888c	3,50	3 + ½	villa	-	-	lat
895a	2,00	2	-	-	-	lat
895b	1,00	1	-	-	-	lat
928a	2,00	2	-	-	-	lat
928b	0,50	½	-	-	-	lat
953	5,00	5	mansio	-	VT: 250 mp	lat
977	16,0	16	-	-	-	lat
992	2,00	2	curia/grangie	-	-	lat
1065a	1,50	1 + ½	-	-	-	lat
1065b	1,50	1 + ½	-	-	-	lat
1065c	7,00	7	-	-	-	lat
1065d	0,33	⅓	-	-	-	lat
1065e	0,33	⅓	-	-	-	lat
1083	6,00	6	curia	-	-	lat
1103	5,00	5	curia	-	-	lat
1136	1,00	1	-	-	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
1183a	8,00	8	-	-	S: 433 mp + 8 ört	lat
1183b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
1183c	1,00	1	-	-	-	lat
1183d	1,33	$1 + \frac{1}{3}$	-	-	-	lat
1217a	1,00	1	-	-	-	lat
1217b	1,00	1	-	-	-	lat
1222a	0,12	$\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
1222b	0,12	$\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
1222c	1,00	1	sätesgård	-	-	lat
1238a	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
1238b	1,00	1	-	-	-	lat
1286	1,00	1	-	-	-	lat
1334	0,125	$\frac{1}{8}$	villa	-	-	lat
1336a	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
1336b	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
1336c	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
1343	4,00	4	villa	-	-	lat
1362	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
1364a	0,25	$\frac{1}{4}$	fiske	-	-	lat
1364b	0,25	$\frac{1}{4}$	fiske	-	-	lat
1364c	0,08	$\frac{1}{4}$ av $\frac{1}{8}$	fiske	-	-	lat
1364d	0,08	$\frac{1}{4}$ av $\frac{1}{8}$	fiske	-	-	lat
1454a	1,00	1	-	-	-	lat
1454b	1,00	1	-	-	-	lat
1489	3,00	3	-	-	-	lat
1561	2,00	2	-	-	-	lat
1600	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
1601	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
1633a	5,00	5	curia	-	-	lat
1633b	2,00	2	-	-	-	lat
1641a	1,00	1	villa	-	-	lat
1641b	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
1692	1,00	1	-	-	P: 20 mp	lat
1731a	1,00	1	-	-	-	lat
1731b	1,00	1	-	-	-	lat
1735	0,75	$\frac{3}{4}$	-	-	PT: 24 mp	lat
1750	0,396	$\frac{1}{8} + \frac{1}{16}$	-	-	-	lat
1810	3,00	3	-	-	-	lat
1821	1,00	1	-	hus	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
1829	1,00	1	-	-	-	lat
1835a	3,00	3	-	-	-	lat
1835b	1,67	1 + $\frac{1}{3}$	-	-	-	lat
1836a	1,67	1 + $\frac{1}{3}$	villa	-	-	lat
1836b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
1872	0,62	$\frac{1}{2} + \frac{1}{8}$	-	-	-	lat
1904	3,83	4 - $\frac{1}{8}$	curia	-	-	lat
1918	2,75	3 - $\frac{1}{4}$	curia	-	-	lat
1938	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
1939	1,00	1	curia	-	PT: 80 mp	lat
1968	0,10	1/10	villa	-	(S: 24 mp)	lat
1986	0,17	$\frac{1}{6}$	-	-	-	lat
2006a	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	(S: 24 mp)	lat
2006b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	(S: 12 mp)	lat
2006c	0,58	$\frac{1}{2} + 1/12$	-	-	S: 20 mp	lat
2006d	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
2010	0,08	1/12	-	-	3 $\frac{1}{2}$ mp	lat
2048	2,00	2	-	-	-	lat
2081a	1,00	1	-	-	P: 36 mp	lat
2081b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
2128	0,71	$\frac{1}{2} + \frac{1}{8} + 1/12$	-	-	-	lat
2132a	1,00	1	curia	hus	-	lat
2132b	1,92	2 - 1/12	-	-	-	lat
2170	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	PT: 30 mp	lat
2210a	2,00	2	curia	-	-	lat
2210b	1,00	1	-	-	PT: 20 mp	lat
2286	0,12	$\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
2399	1,33	1 + $\frac{1}{3}$	curia	-	-	lat
2415	4,00	1 + 3	curia	-	-	lat
2451	1,00	1	(p)	hus	S: 66 mp	lat
2473	3,00	3	villa	-	-	lat
2548a	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
2548b	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
2548c	0,25	$\frac{1}{4}$	åker, äng	-	-	lat
2548d	0,125	$\frac{1}{8}$	skog	-	-	lat
2564	1,00	1	-	hus	-	lat
2565a	3,00	3	-	-	M: 1A = 100 mp	lat
2565b	0,25	$\frac{1}{4}$	skog	-	-	lat
2565c	1,50	1 + $\frac{1}{2}$	-	hus	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
2612a	1,00	1	-	hus	-	lat
2612b	1,00	1	-	hus	-	lat
2614	2,88	3 - $\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
2654a	2,60	2 + $\frac{1}{2}$ + $\frac{1}{12}$ + $\frac{1}{4}$ av $\frac{1}{12}$	curia	-	-	lat
2654b	3,25	3 + $\frac{1}{4}$	skog	-	-	lat
2654c	0,17	$\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
2654d	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
2654e	0,12	$\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
2654f	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
2654g	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
2654h	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
2654i	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
2654j	0,12	$\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
2654k	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
2654l	1,00	1	-	-	-	lat
2654m	1,25	1 + $\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
2654n	0,75	$\frac{3}{4}$	-	-	-	lat
2654o	0,12	$\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
2704	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	PT: 40 mp	lat
2713	1,00	1	-	-	-	lat
2778a	0,08	$\frac{1}{12}$	skog	-	-	lat
2778b	1,33	1 + $\frac{1}{3}$	villa	-	-	lat
2778c	0,67	$\frac{2}{3}$	äng	-	-	lat
2778d	1,50	1 + $\frac{1}{2}$	-	hus	-	lat
2797a	0,12	$\frac{1}{8}$	skog	-	S: 1 mp	lat
2797b	0,12	$\frac{1}{8}$	skog	-	S: 1 mp	lat
2864	0,11	$\frac{1}{9}$	-	-	-	lat
2889a	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
2889b	0,17	$\frac{1}{8}$	skog	-	-	lat
2889c	0,12	$\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
2889d	0,53	$\frac{1}{2}$ + $\frac{1}{8}$ av $\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
2889e	0,12	$\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
2889f	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
2889g	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
2889h	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
2889i	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
2889j	0,33	$\frac{1}{3}$	-	-	-	lat
2889k	0,17	$\frac{1}{8}$	villa	-	-	lat
2900	0,18	$\frac{1}{5}$ + 2 pb	-	-	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
2907	2,42	$2 + \frac{1}{8} + \frac{1}{12}$	villa	-	-	lat
2920a	1,00	1	-	-	S: 40 mp	lat
2920b	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
2920c	2,00	2	villa	-	-	lat
2921a	4,50	$4 + \frac{1}{2}$	curia	-	-	lat
2921b	0,33	$\frac{1}{3}$	-	-	-	lat
2921c	0,83	$\frac{1}{2} + \frac{1}{6}$	-	hus	-	lat
2921d	0,12	$\frac{1}{8}$	skog	-	-	lat
2921e	0,17	$\frac{1}{6}$	bete	-	-	lat
2921f	0,50	$\frac{1}{2}$	skog	-	-	lat
2925a	0,12	$\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
2925b	0,17	$\frac{1}{6}$	åker, äng	-	-	lat
2932a	1,00	1	-	hus	-	lat
2932b	1,00	1	åker, äng	-	-	lat
2939	1,00	1	villa	-	-	lat
2959	5,00	5	curia	-	-	lat
3001	0,75	$\frac{3}{4}$	skog	-	-	lat
3054a	4,00	4	-	hus	-	lat
3054b	1,00	1	-	hus	-	lat
3060a	1,00	1	villa	-	-	lat
3060b	1,00	1	villa	-	PT: 30 mp	lat
3060c	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	S: 35 mp	lat
3060d	1,50	$1 + \frac{1}{2}$	-	-	-	lat
3060e	1,00	1	-	-	-	lat
3075	6,50	$6 + \frac{1}{2}$	-	-	-	lat
3097a	2,50	$2 + \frac{1}{2}$	åker, äng	-	-	lat
3097b	2,00	2	skog	-	-	lat
3097c	0,50	$\frac{1}{2}$	skog, torp	-	-	lat
3131	2,50	$2 + \frac{1}{2}$	-	-	-	lat
3150	0,25	$\frac{1}{4}$	villa	-	-	lat
3175	1,00	1	-	-	S: 60 mp	lat
3187a	1,00	1	-	-	S: 240 mp	lat
3187b	1,00	1	-	-	-	lat
3192	0,50	$\frac{1}{2}$	-	hus	S: 70 mp	lat
3216	2,00	2	-	-	-	lat
3245	1,00	1	-	-	-	lat
3337	4,00	4	villa	-	S: 330 mp	lat
3368	1,38	$1 + \frac{1}{2} - \frac{1}{8}$	-	-	-	lat
3382	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
3400	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
3455a	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
3455b	3,00	3	-	-	-	lat
3455c	1,00	1	-	-	-	lat
3455d	0,83	$\frac{1}{2} + \frac{1}{8}$	-	-	-	lat
3456	4,00	4	-	-	-	lat
3457a	4,00	4	-	-	S: 250 mp	lat
3457b	0,17	$\frac{1}{8}$	skog	-	-	lat
3480	1,56	$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{16}$	-	-	-	lat
3482	1,56	$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{16}$	-	hus	-	lat
3531	1,00	1	-	-	-	lat
3532	1,00	1	-	-	-	lat
3595	1,50	$1 + \frac{1}{2}$	-	-	-	lat
3601a	7,00	7	villa	-	-	lat
3601b	1,50	$1 + \frac{1}{2}$	villa	-	-	lat
3601c	6,00	6	villa	-	-	lat
3606	0,25	$\frac{1}{4}$	-	hus	-	lat
3656	2,00	2	-	-	-	lat
3713a	0,83	$\frac{1}{2} + \frac{1}{8}$	-	-	-	lat
3713b	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
3729a	1,00	1	villa	-	-	lat
3729b	2,00	2	villa	-	-	lat
3729c	1,00	1	-	-	-	lat
3731	3,66	$4 - \frac{1}{8}$	-	-	S: 200 mp	lat
3752a	5,42	$5 + \frac{1}{2} - \frac{1}{12}$	-	-	-	lat
3752b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
3752c	1,00	1	-	-	-	lat
3752d	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
3752e	1,00	1	-	-	-	lat
3752f	1,00	1	-	-	-	lat
3795	4,00	4	-	-	-	lat
3822	2,17	$2 + \frac{1}{8}$	-	-	S: 200 mp (5:1)	lat
3831	5,00	5	-	-	-	lat
3876	0,50	$\frac{1}{2}$	villa	-	-	lat
3877	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
3878	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
3906	4,00	4	-	hus	-	lat
4002	1,00	1	villa	-	-	lat
4015	1,25	$1 + \frac{1}{4}$	villa	-	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
4019	0,62	15 SA	-	-	S: 34 ½ mp	lat
4051a	1,00	1	-	-	PT: 50 mp	lat
4051b	1,00	1	-	-	-	lat
4051c	1,00	1	-	-	-	lat
4056	1,00	1	-	-	-	lat
4060	0,25	¼	-	-	-	lat
4065	0,50	½	-	-	(S: 45 mp)	lat
4068	1,75	2 - ¼	-	-	-	lat
4103	0,25	¼	-	-	-	lat
4121	0,50	½	-	-	S: 26 mp	lat
4172	5,00	5	-	-	-	lat
4219	0,50	½	-	-	S: 24 mp	lat
4220	0,50	½	-	-	-	lat
4242	0,50	½	-	-	-	lat
4260	0,33	⅓	-	hus	S: 32 mp	lat
4270	0,25	¼	-	-	P: 30 mp	lat
4273	2,00	2	-	-	P: 116 mp	lat
4299	0,17	⅙	-	-	-	lat
4332	2,00	2	-	-	-	lat
4347	1,00	1	-	-	P: 40 mp	lat
4357	1,00	1	-	-	P: 30 mp	lat
4363	6,00	6	-	hus	P: 200 mp	lat
4402a	1,25	1 + ¼	-	-	-	lat
4402b	0,50	½	-	-	-	lat
4403	1,50	1 + ½	villa (p)	-	S: 48 mp	lat
4407	0,50	½	-	-	S: 100 mp	lat
4416	0,25	¼	-	-	S: 14 mp	lat
4427	0,25	¼	-	-	-	lat
4431	0,50	½	-	-	-	lat
4458	1,25	1 + ¼	-	-	-	lat
4463	1,38	1 + ½ - ⅙	-	-	-	lat
4479a	3,42	3 + ½ - 1/12	villa	-	S: 270 mp	lat
4479b	0,25	¼	skog	-	-	lat
4511a	0,92	1 - 1/12	by	-	-	lat
4511b	0,92	1 - 1/12	by	-	-	lat
4529	2,00	2	-	-	P: 170 mp	---
4543	1,00	1	-	-	P: 60 mp	lat
4574	0,25	¼	villa	-	-	lat
4647	1,00	1	-	-	P: 80 mp	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
4656	1,00	1	-	hus	-	lat
4670	2,00	2	-	hus	S: 92 mp	lat
4682a	0,44	$\frac{1}{2}$ A - $1\frac{1}{2}$ SA	-	-	-	lat
4682b	0,33	$\frac{3}{8}$	-	-	-	lat
4683a	1,00	1	-	-	S: 22 ml	lat
4683b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
4688	1,00	1	-	hus	-	lat
4702	0,75	$\frac{3}{4}$	-	-	S: 40 mp	lat
4731a	1,58	$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{12}$	-	hus	-	lat
4731b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	hus	-	lat
4736	1,00	1	-	-	-	lat
4744a	1,00	1	-	-	P: 100 mp	lat
4744b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
4756a	1,58	$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{12}$	sätesgård	-	-	lat
4756b	1,67	$2 - \frac{1}{8}$	äng	-	-	lat
4756c	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
4756d	0,25	$\frac{1}{4}$	åkerteg	-	-	lat
4756e	0,17	$\frac{1}{8}$	åkerteg	-	-	lat
4756f	0,33	$\frac{1}{3}$	skog	-	-	lat
4756g	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
4756h	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
4765a	1,00	1	-	-	-	lat
4765b	2,50	$2 + \frac{1}{2}$	-	-	-	lat
4765c	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
4765d	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
4765e	2,00	2	-	-	-	lat
4765f	0,62	$\frac{1}{2} + \frac{1}{8}$	-	-	-	lat
4782	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
4785	1,00	1	-	-	-	lat
4789	0,50	$\frac{1}{2}$	(p)	-	-	lat
4791a	1,00	1	-	hus	-	lat
4791b	0,17	$\frac{1}{8}$	skog	-	-	lat
4792	1,50	$1 + \frac{1}{2}$	-	hus	S: 90 mp	lat
4835	1,00	1	-	-	P: 16 mp	lat
4838	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	S: 24 mp	lat
4848	2,00	2	-	-	-	lat
4858	0,50	$\frac{1}{2}$	villa	-	-	lat
4859	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	P: 6 mp + 2 öre	lat
4863	8,00	8	-	-	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
4864	8,00	8	-	-	-	lat
4877	0,12	$\frac{1}{8}$	villa	hus	S: 20 mp	lat
4889	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
4909a	2,00	2	-	-	-	lat
4909b	2,50	$2 + \frac{1}{2}$	-	-	-	lat
4926	0,25	$\frac{1}{4}$	(p)	hus	S: 26 mp	lat
4968	0,50	$\frac{1}{2}$	villa (p)	-	S: 40 mp	lat
4969	0,50	$\frac{1}{2}$	by (p)	-	S: 40 mp	sv
4971	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	S: 26 mp	lat
5025	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
5034	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	P: 24 mp	lat
5040	1,50	$1 + \frac{1}{2}$	villa	-	-	lat
5057a	2,50	$2 + \frac{1}{2}$	-	-	-	lat
5057b	1,00	1	-	-	-	lat
5057c	1,00	1	-	-	-	lat
5060	0,25	$\frac{1}{4}$	skog	-	-	lat
5066	0,12	$\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
5111	2,50	$2 + \frac{1}{2}$	-	-	-	lat
5119	0,12	$\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
5129a	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
5129b	0,33	$\frac{1}{3}$	-	-	-	lat
5129c	0,33	$\frac{1}{3}$	skog	-	-	lat
5130a	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
5130b	0,33	$\frac{1}{3}$	-	-	-	lat
5130c	0,33	$\frac{1}{3}$	skog	-	-	lat
5138	1,00	1	-	-	P: 20 mp	lat
5164	0,33	$\frac{1}{3} + \frac{1}{6}$	-	hus	-	lat
5180	0,12	$\frac{1}{8}$	villa	-	-	lat
5197a	1,50	$1 + \frac{1}{2}$	skog	-	-	lat
5197b	0,75	$\frac{3}{4}$	-	-	-	lat
5200a	2,00	2	-	-	-	lat
5200b	1,00	1	-	-	-	lat
5200c	2,75	$2 + \frac{1}{2} + \frac{1}{4}$	-	-	-	lat
5207a	3,00	3	-	hus	(S: 400 mp)	lat
5207b	0,33	$\frac{1}{3}$	skog	-	-	lat
5207c	0,25	$\frac{1}{4}$	skog	-	-	lat
5207d	0,25	$\frac{1}{4}$	skog	-	-	lat
5207e	0,25	$\frac{1}{4}$	skog	-	-	lat
5210a	6,00	6	-	hus	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
5210b	4,83	5 - ⅙	-	-	-	lat
5225a	6,00	6	-	-	-	lat
5225b	4,83	5 - ⅙	-	-	-	lat
5226a	6,00	6	-	-	-	lat
5226b	4,83	5 - ⅙	-	-	-	lat
5227a	1,00	1	-	-	P: 100 mp	lat
5227b	0,25	¼	-	-	-	lat
5237	0,50	½	skog	-	S: 9 mp	lat
5242	0,50	½	villa	-	-	lat
5257a	0,50	½	-	-	S: 60 mp	lat
5257b	0,25	¼	-	-	-	lat
5261a	2,00	2	-	-	-	lat
5261b	0,50	½	-	-	M: 24 mp	lat
5261c	4,00	4	-	-	-	lat
5279	1,50	1 + ½	-	-	-	lat
5305	0,08	2 SA	-	-	S: 5 mp	lat
5378a	0,25	¼	-	-	-	lat
5378b	0,42	½ - 1/12	-	-	-	lat
5378c	0,25	¼	-	-	-	lat
5382	0,25	¼	-	-	-	lat
5383	0,25	¼	-	-	-	lat
5389	0,50	½	-	-	S: 50 mp	lat
5390	1,00	1	-	-	-	lat
5458a	0,75	½ + ⅙ + 1/12	-	-	-	lat
5458b	0,50	½	-	-	-	lat
5534	1,00	1	villa	-	-	lat
5587	1,50	1 + ½	-	-	-	sv
5593	1,50	1 + ½	-	-	-	lat
5596a	3,17	3 + ⅙	villa	hus	S: 400 mp	lat
5596b	0,50	½	villa	hus	-	lat
5599	0,50	½	-	hus	-	lat
5600	0,25	¼	skog	-	-	lat
5611	4,50	4 + ½	-	hus	S: 500 mp	lat
5638	0,50	½	-	hus	-	lat
5659a	5,00	5	curia	-	-	lat
5659b	2,00	2	-	-	-	lat
5704a	1,00	1	-	-	-	lat
5704b	1,00	1	-	-	-	lat
5704c	0,50	½	-	-	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
5704d	1,00	1	-	-	-	lat
5714	0,50	$\frac{1}{2}$	villa	-	S: 40 mp	lat
5728	0,50	$\frac{1}{2}$	(p)	-	S: 44 mp	lat
5740	2,00	2	-	-	P: 36 mp	lat
5746	1,67	$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{6}$	villa/curia	hus	S: 160 mp	lat
5797	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	S: 22 mp	lat
5814	4,00	4	villa	-	-	lat
5854	5,50	$5 + \frac{1}{2}$	-	-	-	lat
5857	1,42	$1 + \frac{1}{2} - \frac{1}{12}$	-	-	-	lat
5865a	1,75	$1 + \frac{3}{4}$	-	-	-	lat
5865b	0,50	$\frac{1}{2}$	curia	-	-	lat
5868	0,08	2 SA	-	-	-	lat
5876	0,50	$\frac{1}{2}$	villa	-	P: 20 mp	lat
5894a	0,54	$\frac{1}{2} + 1SA$	-	-	-	lat
5894b	0,12	3 SA	-	-	-	lat
5894c	0,12	3 SA	-	-	-	lat
5894d	0,12	3 SA	-	-	-	lat
5944	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	P: 6 mp	lat
5946a	1,00	1	-	hus	-	lat
5946b	0,33	$\frac{1}{3}$	-	hus	-	lat
5949	1,08	$1 + \frac{1}{12}$	villa	-	-	lat
5965	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
5972a	1,00	1	-	hus	M: 50,4 mp	lat
5972b	0,33	$\frac{1}{3}$	-	hus	-	lat
5972c	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
5974	0,17	$\frac{1}{6}$	-	-	-	lat
5975a	0,25	$\frac{1}{4}$	villa	-	-	lat
5975b	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
5975c	0,12	$\frac{1}{6}$	villa	-	-	lat
5975d	0,12	$\frac{1}{6}$	-	-	-	lat
5975e	0,12	$\frac{1}{6}$	villa	-	S: 10 mp	lat
5988a	0,25	$\frac{1}{4}$	(p)	hus	-	lat
5988b	1,00	1	-	-	-	lat
5997	1,00	1	-	-	S: 64 mp	lat
6000	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
6009a	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	S: 80 mp	lat
6009b	1,50	6 TA	-	-	-	lat
6023a	3,00	3	curia	-	S: 250 mp	lat
6023b	1,00	1	-	-	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
6038	1,00	1	-	-	-	lat
6070	2,00	2	-	-	-	lat
6105a	2,00	2	curia	-	-	lat
6105b	1,17	1 + ⅙	-	-	-	lat
6105c	4,00	4	curia	-	-	lat
6105d	0,17	⅙	-	-	-	lat
6108	0,25	¼	(p)	-	P: 10 mp	lat
6158	0,38	9 SA	-	-	S: 15 mp	lat
6159	0,38	9 SA	-	-	S: 15 mp	sv
6168	0,25	¼	-	-	S: 10 mp	lat
6219	0,50	½	-	-	-	sv
6270	1,08	½ + 1/12	-	-	-	sv
6349	0,50	½	-	-	-	sv
6350	2,00	2	-	-	-	lat
6361	2,00	2	-	-	-	lat
6372	0,62	½ + ⅙	-	-	S: 30 mp	lat
6376	1,50	1 + ½	villa	-	-	lat
6378	1,12	1 + ⅙	-	-	-	sv
6381	0,42	½ - 1/12	-	-	-	lat
6394	2,00	2	-	-	S: 30 mp	lat
6398	0,75	1 - ¼	-	-	S: 35 mp	lat
6462a	0,50	½	-	-	-	sv
6462b	1,00	1	-	-	-	sv
6477	4,00	4	-	-	S: 160 mp	sv
6487	1,00	1	-	-	-	lat
6492	0,12	⅙	-	-	-	lat
6495	0,25	¼	-	-	-	lat
6504	1,00	1	-	hus	-	lat
6525	5,00	5	-	-	S: 220 mp	lat
6533	0,25	¼	-	-	S: 15 mp	lat
6544	0,58	½ + 1/12	skog	-	S: 5 mp	lat
6557	1,00	1	-	-	-	sv
6562	0,25	¼	(p)	-	S: 15 mp	lat
6612a	0,25	¼	-	hus	M: 1A = 60 mp	sv
6612b	0,08	1/12	-	-	-	sv
6612c	0,83	1 - ⅙	-	hus	-	sv
6639a	1,00	1	-	-	S: 60 mp	sv
6639b	0,25	¼	skog	-	-	sv
6682	1,00	1	-	-	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
6683	0,42	10 SA	-	-	-	lat
6686a	1,00	1	-	-	S: 130 mp	lat
6686b	0,50	½	-	-	-	lat
6701	0,42	10 SA	-	-	-	lat
6709a	8,00	8	-	-	P: 400 mp	lat
6709b	3,00	3	-	-	-	lat
6709c	2,00	2	-	-	-	lat
6709d	4,00	4	-	-	-	lat
6709e	4,00	4	-	-	-	lat
6720a	1,00	1	villa	-	-	lat
6720b	0,50	½	-	-	-	lat
6741	0,25	¼	-	-	-	lat
6748	0,50	½	-	-	S: 15 mp	lat
6751	0,25	¼	äng	-	S: 3 mp	lat
6753	0,50	½	-	-	S: 20 mp	lat
6765	1,00	1	-	-	-	lat
6774	1,00	1	curia	-	P: 40 mp	lat
6836	0,67	⅔	villa	-	P: 6 mp	lat
6859	0,08	2 SA	(p)	-	S: 5 mp	sv
6874	7,00	7	-	-	-	sv
6923a	0,25	¼	skog	-	-	sv
6923b	0,17	4 SA	skog?	-	-	sv
6942	2,00	2	-	-	-	sv
6955	1,50	1 + ½	-	hus	-	sv
6963	7,00	7	villa	-	S: 600 mp	lat
7005	1,50	1 + ½	-	hus	S: 60 mp	lat
7016	2,00	2	villa	-	-	lat
7020a	0,25	¼	villa	-	S: 14 mp	lat
7020b	0,75	¾	villa	-	-	lat
7023	2,00	2	-	-	-	sv
7028	1,00	1	-	-	S: 60 mp	sv
7031	0,25	¼	-	-	S: 10 mp	lat
7042	0,50	½	(p)	-	S: 30 mp	sv
7043	0,50	½	(p)	-	S: 30 mp	lat
7084	0,33	⅓+1/12	-	-	-	sv
7085	0,33	⅓+1/12	-	-	S: 17 mp	sv
7091	1,50	1 + ½	-	-	-	sv
7125	0,38	9 SA	-	-	-	lat
7151	5,00	5	-	-	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
7158a	0,25	$\frac{1}{4}$	villa	-	-	lat
7158b	0,25	$\frac{1}{4}$	villa	-	S: 20 mp	lat
7158c	0,25	$\frac{1}{4}$	villa	-	-	lat
7159a	0,67	$\frac{2}{3}$	-	-	-	sv
7159b	1,00	1	-	-	-	sv
7159c	1,87	2 - $\frac{1}{8}$	-	-	-	sv
7187	1,50	1 + $\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
7199a	2,00	2	-	hus	-	sv
7199b	1,00	1	gård	-	-	sv
7199c	0,67	16 SA	gård	-	-	sv
7200a	2,00	2	-	hus	-	lat
7200b	1,67	1 + $\frac{2}{3}$	curia	hus	-	lat
7227	1,00	1	villa	-	S: 54 mp	lat
7243	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
7255	1,00	1	-	hus	S: 36 mp	sv
7274	1,50	1 + $\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
7302	1,75	2 - $\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
7322	0,92	1 - $\frac{1}{12}$	-	-	-	sv
7323	1,00	1	-	hus	-	sv
7331	0,83	20 SA	-	-	-	lat
7332	0,83	20 SA	-	-	-	sv
7370	0,67	16 SA	-	-	S: 23 mp	sv
7385	0,33	$\frac{1}{3}$	-	-	S: 16 mp	sv
7386	0,67	$\frac{2}{3}$	-	-	S: 24 mp	sv
7387	0,67	16 SA	-	-	-	sv
7414	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	S: 12 mp	sv
7416	4,00	4 - 1 aln	-	-	-	lat
7454a	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	VT: 36 mp	lat
7454b	0,42	10 SA	-	-	VT: 20 mp	lat
7481	1,08	1 + $\frac{1}{12}$	gård	hus	-	sv
7482	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	S: 12 mp	sv
7492	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
7512a	3,00	3	-	-	-	---
7512b	2,00	2	-	-	-	---
7512c	1,00	1	-	-	-	---
7512d	1,00	1	-	-	-	---
7602	1,00	1	-	-	S: 40 mp	sv
7615	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	VT: 8 mp	lat
7647	1,00	1	-	-	-	---

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
7683	5,00	5	-	-	-	lat
7693	2,00	2	-	-	-	lat
7701a	1,00	1	by	-	-	sv
7701b	0,62	2 + ½ TA	by	-	-	sv
7701c	0,42	10 SA	by (p)	-	-	sv
7701d	0,50	2 TA	by (p)	-	-	sv
7716	0,25	¼	-	-	-	sv
7731a	1,00	1	-	-	-	sv
7731b	0,25	¼	-	-	-	sv
7797	0,33	¼ + 1/12	-	-	-	lat
7802	0,38	½ - ¼	inägor	-	S: 8 mp	sv
7814	0,17	¼	-	-	S: 8 mp	sv
7821a	0,75	¾	bol	hus	S: 50 mp	sv
7821b	0,50	½	bol	-	-	sv
7830	2,00	2	-	hus	P: 50 mp	lat
7845	1,00	1	-	-	-	lat
7847	2,00	2	-	-	-	lat
7854a	0,75	¾	-	-	S: 50 mp	sv
7854b	0,50	½	-	-	-	sv
7863	1,00	1	-	-	-	lat
7888a	0,75	¾	-	-	-	sv
7888b	0,75	¾	-	-	-	sv
7897	2,00	2	-	-	-	lat
7924	3,50	3 + ½	-	hus	-	sv
7927	0,62	½ + 3 SA	-	-	-	sv
7952	0,25	¼	villa	hus	S: 15 mp	lat
7971	0,25	¼	-	-	-	lat
7996	0,50	½	(p)	-	S: 12 mp	sv
8024	1,00	1	-	-	-	lat
8025	0,50	½	-	-	S: 16 mp	sv
8075a	2,00	2	villa	hus	-	lat
8075b	3,00	3 + 7 alnar	villa	-	-	lat
8117	2,83	3 A - 4 SA	by	-	-	sv
8131	1,00	24 SA	by	-	S: 100 mp	sv
8140	1,00	½ + ½	(p)	-	-	sv
8159	0,50	½	-	hus	P: 30 mp	lat
8179	6,00	6	villa	hus	-	lat
8222	3,00	3	curia	-	-	lat
8309	1,00	1	-	-	-	lat

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
8323	0,75	$\frac{3}{4}$	-	-	S: 60 mp (1337)	lat
8355	0,50	$\frac{1}{2}$	skog	-	-	sv
8394	2,00	2	-	hus	-	sv
8405	3,00	3	-	-	-	lat
8406	0,83	1 - 4 SA	-	hus	-	sv
8451	2,00	2	-	-	P: 10 ml	sv
8458	1,50	1 + $\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
8535a	0,21	5 SA	-	-	-	sv
8535b	0,33	8 SA	-	-	-	sv
8536a	0,21	5 SA	-	-	-	sv
8536b	0,33	8 SA	-	-	-	sv
8598	1,25	5 x $\frac{1}{4}$	-	-	S: 60 mp	sv
8659	0,38	9 SA	-	-	S: 9 mp	sv
8660	0,17	4 SA	-	-	S: 4 mp	sv
8661	0,17	4 SA	-	-	S: 4 mp	sv
8671	0,83	1 - 4 SA	-	-	-	sv
8713	1,00	1	-	-	-	sv
8714	1,00	1	-	hus	-	sv
8740	1,33	1 + $\frac{1}{3}$	-	-	-	lat
8794a	0,83	1 - $\frac{1}{4}$	-	-	-	sv
8794b	2,00	2	-	hus	-	sv
8794c	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
8795	3,00	3	-	-	-	lat
8842a	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
8842b	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	S: 12 mp	sv
8845	0,75	1 - $\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
8873	1,00	1	-	hus	-	sv
8890	1,33	1 + $\frac{1}{3}$	-	hus	S: 50 mp	sv
8902	0,83	1 - 4 SA	-	-	-	sv
8960a	0,17	$\frac{1}{4}$	-	hus	-	sv
8960b	0,12	3 SA	åker	-	-	sv
8963	0,75	$\frac{3}{4}$	by	-	-	sv
9035a	1,00	1	-	-	-	sv
9035b	1,00	1	-	-	-	sv
9035c	0,88	1 - $\frac{1}{4}$	-	-	-	sv
9035d	1,25	5 x $\frac{1}{4}$	-	-	-	sv
9043	1,08	1 + $\frac{1}{12}$	-	hus	S: 60 mp	sv
9044	0,29	$\frac{1}{4}$ + $\frac{1}{2}$ av $\frac{1}{12}$	-	-	-	sv
9065	3,00	3	-	-	S: 180 mp	sv

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
9092	3,00	3	-	-	-	sv
9103	1,00	1	-	-	S: 60 mp	sv
9148	0,17	$\frac{1}{6}$	-	-	-	sv
9229a	2,50	$2 + \frac{1}{2}$	-	-	-	sv
9229b	1,00	1	-	hus	-	sv
9240a	1,50	$1 + \frac{1}{2}$	-	-	PT: 30 mp	lat
9240b	0,33	$\frac{1}{3}$	-	-	-	lat
9258a	0,75	$\frac{3}{4}$	villa	-	-	lat
9258b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
9292	0,17	$\frac{1}{6}$	-	-	S: 7 mp	sv
9295	0,08	2 SA	-	-	-	sv
9296	0,08	2 SA	-	-	-	sv
9322	2,00	2	-	hus	S: 100 mp	sv
9359	1,25	$5 \times \frac{1}{4}$	-	hus	-	sv
9376	2,00	2	-	-	-	sv
9394a	3,50	$3 + \frac{1}{2}$	gård	-	-	sv
9394b	0,5	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
9394c	0,33	$\frac{1}{3}$	-	-	-	sv
9394d	6,00	6	-	-	-	sv
9394e	5,50	$5 + \frac{1}{2}$	-	-	-	sv
9394f	1,00	1	-	-	-	sv
9395a	3,50	$3 + \frac{1}{2}$	gård	-	-	sv
9395b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
9395c	0,33	$\frac{1}{3}$	-	-	-	sv
9395d	6,00	6	-	-	-	sv
9395e	5,50	$5 + \frac{1}{2}$	-	-	-	sv
9395f	1,00	1	-	-	-	sv
9415	4,67	$4 + \frac{2}{3} - 2 \text{ SA}$	-	-	-	lat
9424	4,00	4	-	-	-	lat
9448	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	S: 12 mp	sv
9475	0,75	$1 - \frac{1}{4}$	-	hus	-	sv
9486	1,00	1	-	-	-	sv
9490	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
9507	2,50	$2 + \frac{1}{2}$	-	hus	-	sv
9511a	2,75	$3 - \frac{1}{4}$	-	-	-	lat
9511b	3,00	3	-	-	-	lat
9522a	0,50	$\frac{1}{2}$	(p)	-	-	sv
9522b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
9526	1,04	$1 + \frac{1}{2} \text{ av } 1/12$	-	hus	-	sv

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
9535	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
9540	1,00	1	-	-	PT: 60 mp	lat
9547	1,00	1	-	hus	S: 50 mp (6:1)	sv
9617a	2,33	$2 + \frac{1}{2} - \frac{1}{6}$	-	-	-	sv
9617b	7,00	7	-	-	-	sv
9617c	2,25	$9 \times \frac{1}{4}$	-	-	-	sv
9617d	8,00	8	-	-	-	sv
9617e	6,50	$6 + \frac{1}{2}$	-	-	-	sv
9617f	0,08	$\frac{1}{12}$	-	-	-	sv
9617g	0,67	$\frac{2}{3}$	fiske	-	-	sv
9617h	0,06	$\frac{1}{16}$	skog	-	-	sv
9621a	1,00	1	-	-	S: 150 mp (6:1)	sv
9621b	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	sv
9623	1,00	1	-	-	-	sv
9658a	0,21	5 SA	-	-	-	sv
9658b	0,12	3 SA	-	-	-	sv
9658c	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
9668	0,67	$\frac{1}{2} + \frac{1}{6}$	-	-	S: 32 mp	sv
9682	1,00	1	-	-	-	lat
9683a	6,00	6	-	-	-	lat
9683b	4,50	$4 + \frac{1}{2}$	-	-	-	lat
9685	1,00	1	-	-	-	lat
9686	1,00	1	-	-	-	lat
9687a	3,00	3	-	-	-	sv
9687b	1,00	1	-	-	-	sv
9688a	1,00	1	-	hus	-	sv
9688b	3,00	3	-	-	-	sv
9689	1,00	1	-	-	-	lat
9713	0,50	$\frac{1}{2}$	-	hus	-	sv
9722a	1,75	$7 \times \frac{1}{4}$	-	hus	-	sv
9722b	7,00	7	-	-	-	sv
9723a	1,00	1	-	-	-	sv
9723b	1,00	1	-	-	-	sv
9821	1,56	$6 \times \frac{1}{4} + \frac{1}{3} \text{ av } \frac{1}{6}$	-	-	-	sv
9856a	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
9856b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
9865	1,00	1	-	-	-	sv
9925	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
9963	0,50	$2 \times \frac{1}{4}$	-	hus	S: 26 mp (6: 1)	sv

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
9982	1,25	1 + $\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
10025a	4,00	4	-	-	-	sv
10025b	9,00	9	-	-	-	sv
10025c	0,38	9 SA	-	-	-	sv
10025d	0,50	$\frac{1}{2}$	skog	-	-	sv
10093	1,04	1 + $\frac{1}{2}$ av 1/12	-	-	S: 80 mp (4 $\frac{1}{2}$: 1)	sv
10101	1,00	1	-	hus	S: 50 mp (6:1)	sv
10149	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
10169a	6,75	6 + $\frac{1}{2}$ + $\frac{1}{4}$	-	-	-	lat
10169b	0,88	1 - $\frac{1}{8}$	-	-	-	lat
10169c	4,00	4	-	-	-	lat
10169d	1,00	1	-	-	-	lat
10169e	2,00	2	-	-	-	lat
10169f	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	lat
10236	7,00	7	-	-	-	lat
10311	0,50	$\frac{1}{2}$	skog	-	-	sv
10423a	1,00	1	-	-	S: 60 mp	sv
10423b	1,00	1	-	-	-	sv
10446a	0,75	$\frac{3}{4}$	-	-	-	sv
10446b	0,75	$\frac{3}{4}$	-	-	-	sv
10541	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	S: 20 mp	sv
10543	1,00	1	-	hus	-	sv
10570	3,50	3 + $\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
10572a	1,00	1	-	-	-	sv
10572b	0,33	$\frac{1}{3}$	-	-	-	sv
10572c	1,00	1	-	-	-	sv
10572d	2,00	2	-	-	-	sv
10572e	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
10575a	2,00	2	-	hus	-	sv
10575b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	hus	-	sv
10577a	0,50	$\frac{1}{2}$	-	hus	S: 15 mp	sv
10577b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
10578a	1,00	1	-	hus	-	sv
10578b	1,00	1	-	hus	S: 50 mp	sv
10579a	4,00	4	-	hus	-	lat
10579b	4,00	4	-	hus	-	lat
10581	1,00	1	-	-	S: 60 mp	sv
10586	1,00	1	-	-	S: 60 mp	sv
10588	2,00	2	-	-	-	sv

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
10590a	0,75	$\frac{3}{4}$	-	-	-	sv
10590b	0,75	$\frac{3}{4}$	-	-	-	sv
10591a	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
10591b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
10592a	2,00	2	-	-	-	sv
10592b	1,25	$1 + \frac{1}{4}$	-	-	-	sv
10595	0,50	$\frac{1}{2}$	-	hus	S: 15 mp	sv
10601	0,42	10 SA	by	-	S: 15 mp	sv
10615	0,83	$1 - \frac{1}{4}$	-	hus	-	sv
10630a	6,00	6	-	-	-	sv
10630b	2,00	2	-	-	-	sv
10630c	1,25	$1 + \frac{1}{4}$	-	-	-	sv
10635	0,25	$\frac{1}{4}$	fiske	-	-	sv
10640a	1,04	$1 + 1$ SA	-	-	-	sv
10640b	0,62	15 SA	-	-	-	sv
10640c	0,25	6 SA	-	-	-	sv
10640d	0,12	3 SA	-	-	-	sv
10651	0,33	8 SA	-	-	-	sv
10656	1,25	$5 \times \frac{1}{4}$	-	hus	-	sv
10657	1,00	1	-	hus	-	sv
10658a	2,04	$2 + \frac{1}{2}$ av 1/12	-	hus	-	sv
10658b	0,75	$1 - \frac{1}{4}$	-	hus	-	sv
10660a	5,75	$6 - \frac{1}{4}$	-	-	-	sv
10660b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	-	sv
10661a	2,92	$3 - \frac{1}{12}$	-	hus	-	sv
10661b	0,08	2 SA	åker	-	-	sv
10662	8,00	8	-	hus	-	sv
10670	2,00	2	-	-	-	sv
10676a	0,50	$\frac{1}{2}$	gård	hus	-	sv
10676b	1,38	$\frac{1}{6} + 5 \times \frac{1}{4}$	-	-	-	sv
10697	2,50	$2 + \frac{1}{2}$	-	hus	-	sv
10698a	0,75	$\frac{3}{4}$	-	hus	-	sv
10698b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	hus	-	sv
10713	3,00	3	-	hus	-	sv
10714a	1,67	$1 + \frac{1}{4}$	by	-	-	sv
10714b	0,50	$\frac{1}{2}$	åker	-	-	sv
10714c	1,00	1	äng	-	-	sv
10714d	3,67	$3 + \frac{1}{4}$	tomt	-	-	sv
10714e	1,33	$1 + \frac{1}{4}$	skog	-	-	sv

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
10714f	1,04	1 + 1 SA	-	-	-	sv
10715	3,00	3	-	hus	-	sv
10723	8,00	8	-	hus	-	sv
10726	2,25	2 + ¼	-	-	-	sv
10749a	1,25	1 + ¼	-	-	-	sv
10749b	0,50	½	-	-	-	sv
10753	1,00	1	-	-	-	sv
10772	0,42	½ - 1/12	-	hus	S: 24 mp	sv
10773	0,42	½ - 1/12	-	hus	S: 24 mp	sv
10774	0,25	¼	-	hus	S: 6 mp	sv
10778	0,33	8 SA	-	hus	S: 26 mp	sv
10781	0,33	8 SA	-	-	S: 12 mp	sv
10794a	4,00	4 + 1 aln	-	-	-	sv
10794b	1,50	1 + ½	-	-	-	sv
10794c	0,92	1 - 1/12	skog	-	-	sv
10802	2,00	2	-	-	-	sv
10803a	0,56	½ + 1 ½ SA	-	hus	-	sv
10803b	0,50	½	-	hus	-	sv
10842	1,12	1 + ¼	-	hus	S: 44 mp (6:1)	sv
10850	4,00	4	-	-	S: 120 mp (4 ½: 1)	sv
10853	2,50	2 + ½	-	-	-	sv
10855	1,00	1	-	-	S: 30 mp	sv
10889a	2,50	2 + ½	åker	-	S: 250 mp (4 ½: 1)	sv
10889b	0,25	¼	åker	-	-	sv
10889c	0,50	½	-	-	-	sv
10889d	1,00	1	-	-	-	sv
10889e	2,00	2	-	-	-	sv
10889f	2,00	2	bol	-	-	sv
10889g	0,25	¼	-	-	-	sv
10891	0,17	4 SA	-	-	-	sv
10929a	1,00	¾ + 4 x 1/16	-	hus	-	sv
10929b	0,50	½	-	-	-	sv
10929c	0,50	½	-	-	-	sv
10930	2,50	2 + ½	-	hus	-	sv
10941	0,50	½	-	-	S: 20 mp	sv
10964	1,50	1 + ½	-	-	-	sv
10969	5,00	5	-	-	S: 250 mp (6: 1)	sv
10971	0,25	¼	skog	-	-	sv
10974	0,75	¾	-	-	-	sv

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
10975	1,12	1 + ¼	-	-	-	sv
10977	1,12	1 + ¼	-	-	-	sv
10995	1,00	1	-	hus	-	sv
11020	0,50	½	villa	-	-	lat
11054a	3,42	3 A + 10 SA	-	-	-	sv
11054b	1,71	1 + ½ + 5 SA	-	-	-	sv
11054c	1,50	1 + ½	-	-	-	sv
11054d	3,00	3	-	-	-	sv
11054e	1,33	1 + 8 SA	-	-	-	sv
11054f	0,83	20 SA	-	-	-	sv
11054g	0,67	16 SA	-	-	-	sv
11075	3,50	3 + ½	-	hus	-	sv
11095a	2,00	2	-	-	S: 70 mp	sv
11095b	0,50	½	-	-	-	sv
11096	2,50	2 + ½	-	-	-	sv
11097a	2,00	2	-	-	S: 70 mp	sv
11097b	0,50	½	-	-	-	sv
11101	2,50	2 + ½	-	hus	-	sv
11103	4,00	4	-	hus	-	sv
11110a	1,00	1	-	hus	-	sv
11110b	1,00	1	-	hus	-	sv
11111	0,67	⅔	-	-	S: 30 mp (6: 1)	sv
11121a	3,42	3 + 10 SA	-	hus	-	sv
11121b	1,75	7 x ¼	-	hus	-	sv
11121c	3,00	3	-	hus	-	sv
11125	4,00	4	-	hus	P: 80 mp	sv
11127a	1,75	7 x ¼	-	-	-	sv
11127b	7,00	7	-	-	-	sv
11130a	2,00	2	-	hus	S: 110 mp (4 ½: 1)	sv
11130b	2,00	2	-	hus	S: 110 mp (4 ½: 1)	sv
11145	2,00	2	-	-	-	lat
11169a	3,04	3 + ½ x 1/12	-	-	-	sv
11169b	0,75	1 - ¼	-	-	-	sv
11169c	8,00	8	-	-	-	sv
11169d	1,25	5 x ¼	-	-	-	sv
11169e	2,92	3 - 1/12	-	-	-	sv
11169f	0,08	2 SA	-	-	-	sv
11169g	0,25	¼	fiske	-	-	sv
11174	1,00	1	-	-	S: 8 mp	sv

SDHK	A-tal	A-tal bråk	Beb/mark/(p)	Hus	Pris/värde	Språk
11175	0,67	$\frac{2}{3}$	-	-	S: 5 mp	sv
11176	0,50	$\frac{1}{2}$	-	-	S: 3 mp	sv
11177	2,00	2	-	-	S: 12 mp	sv
11178	0,33	$\frac{1}{3}$	-	-	S: 2 mp	sv
11182	0,88	1 - $\frac{1}{8}$	-	hus	-	sv
11204a	1,00	1	-	hus	-	sv
11204b	1,00	1	-	hus	-	sv
11209	5,00	5	villa	-	-	lat
11211	1,50	1 + $\frac{1}{2}$	-	hus	-	sv
11225	4,00	4	-	-	P: 21 mp	sv
11226	1,50	1 + $\frac{1}{2}$	-	hus	P: 60 mp	sv
11228a	1,50	1 + $\frac{1}{2}$	-	hus	-	sv
11228b	3,00	3	-	hus	-	sv
11230	2,00	2	-	hus	-	sv
11271a	1,00	1	-	-	-	sv
11271b	1,00	1	-	-	-	sv
11272a	1,00	1	-	-	-	sv
11272b	1,00	1	-	-	-	sv
11273a	1,00	1	-	-	-	sv
11273b	1,00	1	-	-	-	sv
11274a	1,00	1	-	-	-	sv
11274b	1,00	1	-	-	-	sv
11277a	0,50	$\frac{1}{2}$	-	hus	-	sv
11277b	0,25	$\frac{1}{4}$	-	-	-	sv
11277c	0,12	$\frac{1}{8}$	-	-	-	sv
11304	2,00	2	villa	-	-	lat
11306	1,00	1	-	hus	-	sv
11307	1,25	1 + $\frac{1}{4}$	-	hus	S: 40 mp	sv
11313	2,00	2	-	-	-	sv
11319a	1,00	1	-	hus	-	sv
11319b	0,50	$\frac{1}{2}$	-	hus	-	sv
11327	1,00	1	-	hus	S: 40 mp	sv
11328	4,00	4	-	hus	S: 160 mp	sv
11332	0,62	$\frac{1}{2}$ + $\frac{1}{8}$	-	hus	3 mp + 3 t:r smör	sv
11335	1,00	1	-	hus	S: 8 mp (6: 1)	sv
11337	0,08	$\frac{1}{2}$ x $\frac{1}{8}$	-	-	S: 8 mp	sv
11340	1,62	1 + 15 SA	-	hus	S: 90 mp (6: 1)	sv
39661	1,00	1	-	hus	-	lat
39812	0,42	10 SA	-	-	-	sv

Del 3. Avkastning

Avradskvoten (tön: öre) avser hur många tön säd och öre penningar det går på en attung jord.

Alla myntsorter är i mark penningar etc.

SDHK	A-tal	Avrad	Avradskvot
762a	2,00	12 tön korn + 16 ört	6: 2,67
762b	1,00	7 tön korn + 8 ört	7: 2,67
977	16,0	21 mark	0: 10,5
2654a	2,60	11 tön korn + 11 öre	4,2: 4,2
2654c	0,17	4 spann korn + 2 ört	4: 4
2654d	0,50	2 öre	0: 4
2654e	0,12	1 tön korn + 1 öre	8: 8
2654f	0,25	1 tön korn + 1 öre	4: 4
2654g	0,25	1 tön korn + 1 öre	4: 4
2654h	0,50	2 tön korn + 2 öre	4: 4
2654i	0,50	9 spann korn + 4 ½ ört	3: 3
2654j	0,12	4 spann korn + 1 öre	5,33: 8
2654k	0,25	1 tön korn + 1 öre	4: 4
2654l	1,00	3 tön korn + 3 öre	3: 3
2654m	1,25	4 tön korn + ½ mark	3,2: 3,2
2654n	0,75	3 tön korn + 3 öre	4: 4
2654o	0,12	2 öre	0: 16
2932a	1,00	2 tön korn + 2 öre	2: 2
2932b	1,00	4 tön korn + ½ mark	4: 4
2932b	1,00	6 tön korn + 6 öre (äldre avrad)	6: 6
4015	1,25	6 tön korn	4,8: 0
4051a	1,00	4 tön korn + 1 mark	4: 8
4051c	1,00	5 tön korn + 5 öre	5: 5
4765a	1,00	8 tön korn + 1 mark	8: 8
4765b	2,50	10 tön korn - 1 ½ spann + 9 öre + 2 ört + 2 pn	3,9: 3,9
4765c	0,25	1 tön korn + 1 öre	4: 4
4765d	0,50	5 spann korn + 20 pn	1,67: 1,67
4765e	2,00	2 mark	0: 8
4765f	0,62	15 spann korn + 3 öre	4: 4,8
5593	1,50	7 tön korn + 7 öre	4,67: 4,67
5728	0,50	15 spann korn + 7 ½ ört	5: 5
5972b	0,33	8 spann korn + 4 ört	4: 4
5972c	0,25	9 spann korn + 4 ½ öre	6: 6

SDHK	A-tal	Avrad	Avradskvot
6000	0,25	2 tön korn + 2 öre	8: 8
6361	2,00	8 tön korn	4: 0
8323	0,75	8 tön korn + 1 mark (AD 1337)	10,67: 10,67
8405	3,00	1 tön vete + 1 tön råg	0,67: 0
9229a	2,50	5 tön korn	2: 0
9229b	1,00	4 tön korn	4: 0
9685/9689	1,00	4 tön korn	4: 0

